

KÖZKAMANLAR

Kırgız halkının dünyaca bilinen destanı Manas'ta kardeş halkın uzun asırlar boyu başından geçen olayların yankısı, gerçekleştirilen işlerin kıymeti, dünya- yaratılış hakkındaki duyguları, ebediyen kaybolmayan bağımsızlık özlemi, gelecekle ilgili hayalleri oldukça güçlü bir şekilde belirtilmektedir. Manas destanının tanıtıcı, eğitici, estetik önemi tarihin kendisi kadar derindir. Her okunduğunda onun yeni özellikleri ve incelikleri açığa çıkmaktadır. Bu destanda halk şeceresinin kronolojisi verilmemekle birlikte, bir çok meselenin felsefi düğümü, bir çok değişimin özeti, destansı motifler mübalağalı fakat görkemli bir şekilde toplanmıştır. Öyle motifler vardır ki hayat gerçeğinin beklenmeyen sürprizlerine insanları inandırır. Bu yankıların yaşanan devirle birlikte yok olmayıp, birtakım değişikliklerle her dönemde tekrarlanması insanları hayran bırakır.

Bu açıdan biz, Manas'ın desturlu, önemli o-laylarının içinden sadece bir tanesi üzerinde görüş bildireceğiz.

Bu olay destanın "Közkamanlar" diye adlandırılan küçük fakat oldukça önemli özellikle incelenmesi gereken bir bölümü.

Destana bir göz atınca "Közkamanlar" hikayesinde anlatılan olayların ve insanların bu günkü Kırgız ve Kazak kavimleriyle doğrudan bağlantısı olduğu görünüyor. Bu gerçek, halk arasında bölücülük çıkarıp, ev içinde ev diken (huzursuzluk yaratan), dış düşmanların maşası olup öz vatanına düşmandan fazla zarar veren vefasızlığın açığa çıkmasıdır.

Meselenin esasının iyi anlaşılması için, Manas'ın "Közkamanlar" olarak adlandırılan bölümünün mazmununa dönelim.

Şiddetli bir savaşta, Manas'ın babası Yakup'un ağabeyi Hüseyin, Kalmaklar'ın* eline düşüp esir olur. Hüseyin, götürüldüğü yerde bir Kalmak kadınla evlenir ve altı çocuğu olur. Çocuklar Kalmak dilini öğrenirler, Kalmak adet ve geleneklerine göre eğitilirler. İşte bu durumdan Kangay'ın** savaşçısı Esen Han faydalanarak "Közkamanlar" olarak adlandırılan Hüseyin'in oğullarını Kırgız ülkesine gönderip Kırgız mem leketini içten çökertmek ister. Esen Han, Manas'ı

Prof. Dr. Rahmankul BERDİBAY
Ahmet Yesevi Ü. Öğr. Üyesi

Kazak Türkçesinden Aktaran
Günhan KAYHAN

açık bir savaşta yenemeyeceğini bildiği için, Kırgız'ı Kırgızla karşı karşıya getirip maşa kullanır. Esen Han kendi yüreğini serinleten intikamım şöyle anlatır:

*Manas'ın ününü silmeyince
Duman gitmez yerimden,
Huzursuzluk gitmez ülkemden.
Öflcemi avelendireyim,
Sözünden dönmeyenle anlaşayım.
Ayağı kanlı Manas'ı,
Yakalayıp gelince
Altın tacı giydireyim,
Altın tahta oturtayım.
Kalmakla Moğol'un
Beyliğini yürüteyim. (Manas, 1 961,250.sf.)*

Destan, herhangi bir ülkenin başına gelen belanın bir ucunun mutlaka yabancı memleketlerden çıktığını da belirtiyor. Düşman, böylesine şiddetli düşmanlığım gerçekleştirmek için, adı Kırgız, zati Kalmak olanları kullanıyor. Karakterleri, düşünceleri tamamen değişen Közkamanlar, kardeşlik görevi, vatanın kutsallığı, günah sevap denen değerleri bilmezler, zengin olmak ve şöhrete ulaşmak beklentisiyle Kırgızların öz düşmanlarının maşası durumuna gelirler. Onlar hakkında destanda:

*"Manas'ın gözünü oymaya
Kanına kamp doymaya
Başım keserek yetiştirip
Esen Han ın önüne
Yemek yapıp koymaya
Ant içip zehir yalayıp
Dört domuzu soymuştu..." deniliyor.*

Közkamanlar olarak adlandırılan akrabaları, uğursuz düşüncelerini derine gizleyip Manas'a üzüntülerini anlatan bir mektup yazarlar.

*"Toz gibi dağıldık bu gün.
Maldan doğan yavruları
Saçıp dağıtıp geliyoruz.
Kuş uçmayan çöllerden
İt basmayan ellerden
Kaçıp rastgele geliyoruz.
Atamız bir, imandaş*

*Akraba diye arayıp geliyoruz.
Kaburgamız bükküldü,
Baldırımız uyuşturdu
Yiğit seni ne zaman göreceğiz. "*

diyerek gerçekten Kırgız ülkesini özlemiş gibi hasret bildirirler.

Halkının koruyucusu, hakanı ve önderi olan Manas, uzaktan gelen akrabalarını hürmetle karşılayıp 'halkıma güç katıldı' diye sevinir. Közkamanlardan hiçbir iyiliği esirgemez.

*Atsız gelen Kalmak'a
Arkar*ayak, kurşun tımak
At tulparını** bindirdi
Giyimsiz gelen Moğol'a
Yakası altın, yeni kurşun*

*Çift zırhlı, serçe gözlü
Ok geçirmez elbiseyi giydirdi.
Hanımsız gelen Kalmak'a
Kırmızı gömlekle, ince belli
Kız güzelini sevdirdi.
Malsız gelen Kaksal'a
Dağda alabaş atlar'
Cins at, melez karışık
Her cinsten mal verdi.*

Fakat niyeti bozulmuş, imansız, örümcek Közkamanlar, bunlarla yetinmezler. Onların düşüncesi, Manas'ı zehir içirip öldürmek, tahtım almak, malım mülkünü bölüşmektir. Közkamanlar, kendilerinin soyu-sopu Kırgız olduğu halde Kırgızlara ait göreneklerin hepsini aşağılamak isterler: 'Kırgızlar niye Kalmakça söylemiyorlar, Manas'ın hanımı Kanıkey, konukları niçin Kalmak adetlerine göre karşılamıyor, Kırgızlar niçin ayı, porsuk, kurbağa eti yemiyorlar, diye dedikodu yapıyorlardı.

Közkamanların kötü niyetli bakışlarını, tamamen yabancı tabiatlı insanlar olduklarını sezip, "bunlara karşı dikkatli olalım" diyenlere saf, merhametli Manas inanmıyordu.

Nihayetinde onlar, Manas'ı ziyafete çağırıp, kımızına zehir katarlar. Manas çok acılar çekerek zorlukla zehirin etkisinden kurtulur. Kuzgun karakterli, satılmışlar, az daha koca bir ülkeyi karışıklığa düşüre yazarlar. Suikastın amacına

ulaşmadığını gören Közkamanlar, halk karşısında maskara olduklarını anlayarak kendi aralarında kavgaya tutuşurlar ve birbirlerini bıçaklayıp öldürürler.

Her Çağda Közkamanlar

Manas destanındaki bir bölümün kısaca özeti böyle. Bize, bu eski olayın çok önemli sonucu var gibi görünüyor.

Öz yurdunun, soydaşlarının merhametsiz düşmanlarına dönüşen, nihayetinde halkın bedduasına düşen Közkaman soydaşlar, her zaman halk arasında boy gösteriyor. Esaslı bir şekilde değerlendirirsek, Közkamanlığın canının sağlam kendisine uygun bir ortam bulduğu her devirde yeniden canlanıp tehlikeli bir güce dönüşen öldürücü mikrop gibi bir canavar olduğunu anlarız.

Bu canavarın kendine has belirtilerini tam olarak tespit edip tanımlamak mümkündür:

Közkamanlar, doğduktan genç olana kadar başka fikir ve düşüncelerle, yabancı kültürle terbiye edildikleri için öncelikle ana dillerini iyi bilmezler ve onu yabancı kabul ederler. Onlara, öz halkının mukaddes değerlerinin hiçbirisi tesir etmez. Kendisini besleyen, yetiştiren ve insan sınıfına sokan halkının kaderine düşman gözüyle bakmayı adet edinmişlerdir. Sağlıklı ve akıllı olarak yaratıldıkları halde kendi milletlerinin evlatları olmayı düşünmezler, buna gerek görmezler.

Közkamanlar ana dillerini bilmedikleri için halkının gönlündeki sıkıntıları, yüce idealleri sezemezler. Halk kültürünün ortaya koyduğu güzel türküler, güçlü ezgiler, ata sözleri, desturlar ve gelenekler bunlara tesir etmez. Destandaki Közkamanlar, yabancı bir ülkede yetişmiş olsalar da, onların zamanımızdaki izbasarları (takipçileri), kendi ülkelerinde yaşadıkları halde yabancılaşmışlardır.

Mensup olduğu milletin tarihini bilmemek, bilmek istememek de Közkamanların özelliklerinden biridir. Onlar, dünyadaki iyiliklerin, yeniliklerin hepsinin başka ülkelerde doğduğunu, kendi milletlerine ait övünülecek, örnek alınacak hiçbir şeyin olmadığını düşünürler. Milletin şere-

fini koruyan, bağımsızlık için canlarını feda edenleri, gericileri; ülke menfaatlerini ayak altına alıp, kendi canının selameti için güçlülere baş eğenleri ileri görüşlü insanlar olarak kabul ederler. Bunlar bağımsızlık denilen kutsal kavramın derin manasını bilmezler. Karınlan doydugu zaman bütün amaçlarına ulaşmış olurlar. Egemenlik, hak, hürriyet gibi kavranılan gönül eğlendirmek için söylenen sözler olarak değerlendirirler.

Man kurtlar ve Közkamanlar

Mankurtluk ve Közkamanlık birbirinden farklı iki ayrı kavram. Düşman eline esir düşüp, binbir türlü işkenceye maruz kalarak beyninde iyileşmesi imkansız hasarlar oluşan, hangi ülkeden geldiğini, kimden doğduğunu bilmeyen sadece gövdesinde canı, yiyip içmeye ve kendisine buyrulan işleri yapmaya kudreti olan mankurtların durumu anlayışla karşılanabilir. Onlar, uzakla yakım, fayda ile zararı ayıramayarak öz analarını vurup öldürürler. Bu sebeple halk, hafızasında hiçbir şeyi tutamayan insanlara beyinsiz anlamında mankurt adını vermiştir.

Oysa Közkamanların beyinlerinde ve akıllarında herhangi bir problem yoktur. Bunların okul, üniversite bitirmiş, yüksek dereceli görevlerde çalışan insanlar olmaları da her zaman mümkündür. Bazıları birçok ülkenin tarihini, felsefesini ezberleyerek (takır takır) ceviz kırar gibi anlatırlar. Adalet, insan hakları, kalkınma, dostluk, barış, kardeşlik ve benzeri sözleri su gibi karıştırıp anlatırlar. Dışarıdan bakıldığında, kusursuz bir hatip, müneccimden bilgiç, dünya siyasetini avucunun içindeymiş gibi kesip biçip değerlendiren yorumlayan insanlardır. Fakat, bunların iyileşmeyen veya çok uzun tedaviyi gerektiren hastalıkları, mensup oldukları halkın desturlarını öğrenme ve kabullenme konusundaki isteksizlikleri, sözde milliyetçi

görünüp, böyle tanınıp milletin gerçek düşmanlarıyla iş birliği yaparak halkın temel menfaatlerini satmalarıdır. En kötüsü de manevi değerlerimizi, bağımsızlığımızı kaybetmemizi bekleyenlerle ağız birliği yaparak, onlara destek

olarak şerefimizi beş paralık etmeleridir. Mankurtlar, hafızalarını kaybeden zavallılar olsalar, Közkamanlar, milli birliğimize bilinçli olarak ihanet eden hainlerdir.

Destandaki Közkamanlar ile onların zamanımızdaki artıklarının ortak özelliklerinden birisi de, bunların özleriyle sözlerinin uyuşmaması ve her zaman başka güçlerin manası olarak kullanılmaya müsait olmalarıdır.

Destandaki Közkamanlar:

*"Kılıçları parıldayıp
Sadakları sallanarak
Sarhoş olan Manas fakire
Kudurup saldırıp
Yakalayıp alsak diye
Kurban edip kessek diye
Başını koparıp zengin olup
Esen Han 'ın huzuruna
Mutlulukla çıksak diye
Altın tacı giysek diye..."*can atıyorlardı.

Destandaki bu bölümün bir başka göstergesi de Közkamanların suikast düzenleyecekleri insanları, yalan sözlerle aldatıp, içki içirerek sarhoş etmeleri ve şuurlarından uzaklaşturmalarıdır.

Zaman ne kadar değişirse değişsin, birlik ve bütünlük halindeki milletlerin içine kasten fitne sokan dış güçler ve insanları insanlıktan çıkaran, azdırıp kudurtan alkol ve uyuşturucu, her zaman bir tehdit unsuru olmaya devam ediyor. En tehlikeli de, bu günkü Közkamanlar, halkın gözüne, milletin en yüce ideallerine hizmet ediyormuş gibi görünebiliyorlar. Oysa zor şartlarla karşılaştıklarında, en küçük sıkıntıyı gördüklerinde, hemen dönüp kaçıyorlar. Söz ile icraatları uyuşmuyor.

Bu durumda toplum, böyle insanları doğru bir şekilde değerlendiremiyor. Güzel fakat yalan

sözler karşısında şuursuzlaşıp uyuşuyor; cemiyet içinde meydana gelen tahribatı göremiyor veya duyarsızlaşıyor.

Manas Destanının Közkamanlar ile ilgili bölümü, zamamızda görülen bazı olumsuz değişimlerin esasını açık bir şekilde anlamamıza da yardım ediyor. Bu günkü Közkamanlar da kendi milletine alt manevi değerlerin kıymetini bilmiyorlar Cefakar halkının anlatılamayacak kadar ağır haline dikkat etmiyorlar. Nihayet, yağlı bir kemiğe sahip olabilmek için gelenekleri de ata babalarından kalan emanetleri de satmaktan çekinmiyorlar. Onların imanı para. Çıkar için dillerini de dinlerini de satıyor, başka dinlere de geçiyorlar.

Zamanımızda Közkamanlar az mı, çok mu, diye tahmin yürütmenin bir anlamı yok. Her zaman toplum sağlığına böyle asalakların musallat olduğu açık.. Kazak egemenliğini kabullenemeyenler, içte de dışta da az değil. Başkalarını kendisine ebedi sömürge yapmaya niyetli emperyalist zihniyetin kısa zamanda ortadan kalkmayacağı anlaşılıyor. Fakat açık olarak saldıran belli düşmandan, kendi içinden çıkan, adı kardeş zata kalles, dar görüşlü, olgunlaşmamış, iki yüzlü Kazakların zararının az olmayacağını halkımızın henüz anlayıp bildiğini söyleyemeyiz.

Vatandaşlarımız, aramızda dolaşan, millet menfaatlerine zarar veren, milletine karşı vefasızlığından utanmayıp kendilerini gelişme ve ilerleme öncüleri olarak görenlerin bazılarının günümüzün Közkamanları olduklarını anlayabilselerdi onlardan korunmanın yolunu da arayıp bulurlardı.

* Arkar: Yabani bir koyun türü

**Tulpar:Çok hızlı koşan efsanevi at

BULGARİSTAN TÜRKLERİNİN EĞİTİM VE KÜLTÜREL KALKINMASINDA HİZMETLERİ GEÇEN AZERBAYCAN AYDINLARI

Bulgaristan sınırları içerisinde bir azınlık olarak yaşamaya mahkum edilmiş Türklerin yaklaşık 120 yıllık bir azınlık tarihi geçmişleri vardır. Bulgarlardan sonra en büyük nüfus oranını oluşturan bu topluluk 1877-1878 Osmanlı — Rus Savaşından bu yana kendi milli benliğini koruyabilmek için eğitime canla başla sarılmış ve kültür mirasına sahip çıkmayı, kültürünü geliştirmeyi bir borç bilmiştir. Bulgaristan'ın prenslik (1879-1908) ve çarlık (1908-1944) dönemlerinde Bulgaristan Türklerine Türkiye'den az sayıda öğretmen, belirli sayıda da ders kitabı, gazete ve dergi gönderilmiş, bir süre gençler Türkiye'de öğrenim görmüş ve İkinci Dünya Savaşından Bulgaristan Türklerinin Türkiye ile bağları kopmamıştır.

İkinci Dünya Savaşından sonra dünya ikiye bölünür ve Bulgaristan Doğu Blokunda, Türkiye de Batı Blokunda yer alır. Türk — Bulgar devlet sınırı da iki süper gücün "cephe hattı"nı oluşturur.

Başlangıçta (NATO'nun 1950-1952 tarihlerinde, Varşova Paktı'nın da 1955 yılında kuruluşlarından önce) Müttefikler Kontrol Komisyonunun Bulgaristan'da bulunduğu dönemde SSCB'nin Bulgaristan'a doğrudan diktesi, bu ülkede milli meselenin, yani azınlıklar sorununun Yosif Visarionoviç Stalin'in milli mesele teorisi doğrultusunda çözümlenmesiyle ilgili olmuştur.

Müttefikler Kontrol Komisyonunda Sovyetler Birliği'nin temsilciliğini yapanlardan biri de A.D. NOVIÇEV'dir. Leningrat (Peterburg) Üniversitesinde Türkiye tarihi profesörü olan A. Novičev'in başlıca görevi, Bulgaristan Türk azınlığının sorunlarını Sovyet modeline uygun şekilde halletmekten ibarettir. Y.V. Stalin'in MİLLİ MESELE ÖĞRETİSİ'nin uygulanması demek, bu topluluğun İslam dinine bağlılığının aşılmasını, İslam dininden uzaklaştırılmasını sağlamak demektir. Bu amaçlara ulaşabilmek içinde ilk adım olarak özel statüde bulunan Türk ilk ve orta okulları (iptidai ve rüştiye mektepleri) "resmi okul" statüsüne alınmalıydı. Bulgar Meclisi 27 Eylül 1946 tarihli toplantısında Türk özel okullarının devletleştirilmesiyle ilgili yasa tasarısını kabul etti. Bundan sonra da bir iki yıl içerisinde tüm Türk okulları devletleştirilerek eğitim ve öğretim Bulgaristan Eğitim Bakanlığının denetimi altına alınmıştır. Bu tarihe kadar lise veya lise düzeyli Türk okulları yoktu. 1919'da Şumnu'da açılan Türk Devlet Öğretmen Okulu (Dar'ul-Muallimin) 1928'de hükümet tarafından kapatılmıştı. Dinî

Doç. Dr. Hayriye (Süleymanoğlu) YENİSOY

A. Ü. DTCF Bulgar Dili ve Ed. B. Öğr. Üyesi

içerikle eğitim veren tek bir "Nüvvab" Okulu kalmıştı, bu okul da 1947'de laik devlet lisesine dönüştürülmüştür.

Türk okulları devletleştirilince zorunlu ilk öğretim (ilk ve orta okul) yasası Türk çocuklarına da daha titizlikle uygulanmaya başlanmıştır. Bu yeni durum burjuva, faşist Bulgar hükümetlerince kapatılmış Türk okullarının açılmasını gerektirmiştir. 1921-1922 eğitim-öğretim yılında sayıları 1720'lere ulaşan Türk okulları 1943-1944 öğretim-eğitim yılında 412'ye düşürülmüştü. Türk okullarının açılması ve öğrenci sayısının artması öğretmen ve ders kitapları ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. İşte o zaman Bulgaristan Milli Eğitim Bakanlığı Azerbaycan Eğitim Bakanına (Maarif Nazırına) başvurarak yardım istemiştir. Devletin denetiminde bulunan Türk okullarına öğretmen yetiştirmek için 1947-1948 eğitim-öğretim yılında Eski Zağra'da (Stara Zagora'da) dört yıllık bir Türk Öğretmen Okulu açılır ve bazı ders kitaplarının hazırlanmasına başlanır. Bundan böyle okul kitapları hazırlatma ve bastırma işini Bulgaristan Milli Eğitim Bakanlığı üstlenir.

Bulgar komünistleri bir yandan okul açmakla ve bazı başka kültürel olanaklar sağlamakla Türkleri kendilerine ısındırma ve kazanma yoluna giderken, öte yandan da eski devlet politikalarından vazgeçmeyerek Türkleri göçe zorlamaya devam etmişlerdir. Ağustos 1949 yılında Politbüro'nun almış olduğu kararı yürürlüğe geçirerek 1950 yılında Türkiye'ye bir göç başlatıldı. Bu göçü Bulgar hükümeti hazırlamış ve gerçekleştiriyordu. Ülkede zorunlu olarak toprağın kooperatifleştirilmesine geçmişti. Yüzde seksen beşi (%85) köylü ve toprağına bağlı olan Türk halkından tepki beklenebilir iddiaları ileri sürülerek, kitle halinde bir göç ile hem Türklerin sayısı azaltılacaktı, hem de toprak ve öteki gayrimenkuller Bulgarlara kalacaktı.

Türkler de Türk okullarının devletleştirilmesi, bu okullarda ateistik eğitime geçilmesi, dini adet ve geleneklerin giderek kısıtlanması, gayrimenkullerin ellerinden alınmasıyla işlerin nereye varabileceği bilincinde olarak, çocuklarını gelecek karanlık günlerden kurtarmak için kitle halinde göç ediyorlardı. Göç etmeye niyeti olmayan Türk aydınlarını da Bulgar makamları 15 gün içerisinde Türkiye'ye zorunlu olarak gönderiyordu. Böyle aydınlara onbeş günlükler adı verilmişti. 1950-1951 yıllarında 154.000 Türk Türkiye'ye

göç etmiş, 60.000 Türk de Bulgar makamlarından çıkış vizesi almış, daha on binlerce Türkün de elinde göç pasaportları vardı.

Y.V. Stalin, Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye göç ettiklerini öğrenince Bulgaristan Devlet Yönetimi Başkanı Vilko Çervenkov'a bizzat telefon açarak göçün bir an önce durdurulmasını emreder ve gelecekte Türkiye'de gerçekleştirilecek bir sosyalist devrim için Bulgaristan Türklerinden devrimci elamanlar yetiştirilmesini ister. O dönemde dışarıda hazırlanarak, stratejik önemi olan ülkelerde sosyalist devrimi yapmak, ihtilâl ihraç etmek Sovyet politikasının başlıca amacıydı.

Y.V. Stalin'in emri gerçekleşmeliydi. Bir sosyalist ülkeden kitle halinde insanların kaçması, dünyada Doğu Bloku için kötü imaj yaratabilirdi. 1951'de göç durduruldu, evlerini satmış bazı ailelere devlet yardımıyla evleri iade edildi. Ancak aileler parçalanmış, kalpler yaralanmıştı. Buna bakmayarak "Giden gitti, kalan kaldı. Bundan böyle Bulgaristan Türklerinin bir gerici, tutucu Türkiye ile hiçbir bağlantısı olmayacak" dendi. Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ilişkiler de günden güne kötüye gidiyordu.

İşte 1951'de göç durdurulunca Moskova'nın direktifiyle Bulgaristan Türklerine okul kapıları biraz daha geniş açılmaya başlandı. Türklerin esas insan haklarından, ana dillerinde eğitim görmekten faşist Bulgar Hükümetlerince mahrum bırakıldıkları, ancak bundan böyle eğitimlerinin ana dillerinde yapılacağı, "sosyalist" kültürlerini de geliştirebilmeleri için olanaklar sağlanacağı, Türklerin yaşamında yeni bir dönem başladığı resmen bildirildi. Ancak gereken hazırlıklı elamanların bulunmadığı bir ülkede Türk dilinde eğitim-öğretim nasıl yapılırdı? Şekil bakımından milli ve içerik bakımından sosyalist bir kültür nasıl geliştirilebilirdi? Geleceğin sosyalist Türkiye'sinde önderlik yapabilecek hazırlıklı elamanlar Türk kültürü hakkında bilgi sahibi nasıl yapılabilirdi?

- Dil ve kültür bakımından en yakın Azeri lehçesi ve Azeri kültürüydü. Bununla birlikte Azerbaycan'ın eğitim, bilim ve kültür alanında yüksek düzeyde hazırlıklı elemanları da vardı. Y.V. Stalin'in emri üzere Bulgaristan ile Azerbaycan arasında yoğun bir kültürel işbirliği başladı. Azerbaycan Komünist Partisi Birinci Sekreteri akademi üyesi İ. Mustafayev'in başkanlığında Moskova'dan Sofya'ya en yüksek düzeyde bir

heyet geldi. Bulgaristan Türklerinin eğitim ve kültür sorunları en üst düzeyde görüşüldü. Bundan sonra da Azerbaycan'dan heyetler, komisyonlar sık sık Bulgaristan'a gelerek, Türklerle yoğun bölgeler ziyaret edildi. Gerçek durumun çok üzücü olduğu tespit edildi ve Türklerden de elaman yetiştirilmesi için somut önerilerde bulunuldu. Nereden başlanmalıydı?

- Resmî statüye geçmiş Türk okullarına öğretmen yetiştirilmesi sorunu yapılması gereken işlerin başında bulunuyordu. 1950-1951 yılları göçü birçok öğretmeni ve Eski Zağra Türk Öğretmen Okulundan ilk mezunları alıp Türkiye'ye götürmüş, okullar öğretmensiz kalmıştı. Bakanlar Kurulunun 10 Ağustos 1951 tarihli kararnameyi doğrultusunda 1 Eylül 1951'de Kırcaali ve Razgrad şehirlerinde Türk okullarına öğretmen hazırlayacak üç yıllık birer Türk öğretmen okulu (Türk pedagoji mektebi) açıldı ve aynı yıl kapatılan Eski Zağra Türk Öğretmen Okulundan öğrenciler yeni açılmış bu iki okula dağıtıldı. Okulların ikisi de yatılı okuldu, harçlar devlete aitti.

1952 yılı Bulgaristan Türklerinin eğitiminde önemli bir yıl oldu. 5 Ağustos 1952'de Bakanlar Kurulu Türk okullarının durumunu inceledi. Türkler arasından da aydın yetiştirmek için şöyle kararlar alındı:

- Sofya'da bir Türk öğretmen okulu (Türk pedagoji mektebi) açılacak ve bu okul Vilko Çervenkov'un adını taşıyacaktır. Burası yatılı okul olacak ve yemek, giyim, kitap, araç ve gereç devletten olacaktır.

- Rusçuk'ta (Ruse'de) bir Türk Kız lisesi açılacaktır. Kabul edilecek 100 öğrencinin yarısına Bulgar devleti burs sağlayacaktır. Tüm öğrenciler yurtlarda kalacaklardır.

- Şumnu Yarı Yüksek Öğretmen Enstitüsüne bağlı Türkçe sınıflar açılacak ve burada Türk orta okullarına (rüştiyelerine) öğretmen yetiştirilecektir.

- Sofya Üniversitesinin Filoloji, Felsefe - Tarih ve Fizik-Matematik Bölümleri açılacaktır. Bu bölümlere her yıl otuzar Türk genci alınacak ve Türk öğretmen okullarına, öğretmen enstitülerine ve liselerine öğretmen yetiştirilecektir. Türk dili ve edebiyatı, tarih, fizik, matematik vb. dersler Türkçe olarak okutulacaktır. Üniversiteye kabul edilecek Türk kız ve erkek öğrencilere burs ve yurt sağlanacaktır. (Burada bir parantez açarak şunu belirtmek çok önemlidir: O yıllarda, herke-

sin mal varlığı devletleştirilmiş bir dönemde üniversitelerde de eğitim devlet hesabına idi, Bulgar, Ermeni, Yunan, Yahudi, Türk ve öteki azınlıklardan üniversite öğrencilerinin tümü devlet bursu alıyor, aynı yurtlarda kalıyordu. Yani burs ve yurt sorunu sadece Türk gençlerine bir imtiyaz değil-di).

Bakanlar Kurulunun aldığı kararlar Eylül 1952'de uygulanmaya başladı. Sofya Türk Öğretmen Okulu (ilk okul öğretmenleri yetiştirecek Türk Pedagoji Mektebi), Rusçuk Kız Lisesi Eylül ayında törenlerle açıldı. 10 Ekim tarihinde Sofya Üniversitesinde Türk gençlerine ait sözü geçen üç bölümün açılış töreninde Milli Eğitim Bakanı Demir Yanev bir konuşma yaparak türk halkı arasından yetiştirilecek üniversite mezunlarının, bu halkın eğitim ve kültürel gelişmesinde birer ışık olacaklarını vurguladı.

Bu arada Vladimir İliç Lenin'in adını taşıyan Baka'deki Azerbaycan Pedagoji Enstitüsü (halen H. Tusi adına Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi) Rektörü ve daha sonraları Azerbaycan Eğitim Bakanı olan akademi üyesi A. Aleskerov Sofya'ya gelmiş ve Bulgaristan Milli Eğitim Bakanının Türk halkının eğitim-öğretim ve kültür konularında danışmanı olarak görevine başlamıştır. Her istediğini Bulgar devlet görevlilerine yaptıran, emir vermesini bilen Prof. A. Aleskerov'un Bulgaristan Türklerinin eğitim ve kültürel kalkınmasında hizmetleri çok büyüktür. Bu yıllarda Sovyetler Birliği'nin Sofya Büyükelçiliği sekreterliğini yapan Velikov'un da yardımları olmuştur. Bu iki Azeri kardeşimiz Bulgarları Türklerin kültürel kalkınması için samimiyetle yapmak istemediklerini yapmaya mecbur etmişlerdir.

1953 yılında bir Azeri bilim adamları ekibi Bulgaristan'a gelerek Türklerin bilim, eğitim ve kültürel alanda yükselmelerinde önemli rol oynamışlardır. Sofya Üniversitesinin yeni açılmış Türkoloji bölümünde Prof. M. Şiraliyev ve Doç. M. Mirzazade ders vermiş, Bulgaristan'da Türkojinin geliştirilmesinde büyük katkıda bulunmuşlardır. M. Şiraliyev Türk diyalektolojisinden ders vermekten başka, Bulgaristan Türk ağızları üzerinde de araştırmalar yapmıştır. Kuzey Bulgaristan Eski Cuma (Tirgovişte) bölgesinde Opaka köyü Türk ağızını incelemiş, Güney Bulgaristan'da da Kırcaali'ye bağlı Komuniga köyü Türk ağızını araştırmıştır. Güney Bulgaristan ve özellikle doğu

Rodoplar Türk ağızları üzerinde ilk araştırmaları Prof. M. Şiraliyev yapmıştır. Doç. M. Mirzazade de çağdaş Türk dili dersleri vermiştir. Bulgaristan'da Türk filolojisinin temellerini atan değerli bu iki bilim adamı asistan yetiştirmekte de yardımcı olmuşlardır. Tarih bölümünde Doç. Gafarlı, Fizik-Matematik bölümünde fizikçi Doç. Y. Mamedov ve matematikçi Doç. H. Agayev ders vermişlerdir. Dersler Türk dilinde verilmiş, bilim dallarıyla ilgili terimler öğrencilere Türkçe olarak öğretilmiştir. Bu üç Azeri bilim adamı da Türk asistanlarının hazırlıklı birer uzman olarak yetiştirilmeleri için gerekeni yapmış ve onları her alanda desteklemişlerdir. Öğrencileri de bilim alanında çalışmaya sevk etmeleri, iyi hazırlıklı birer uzman olarak yetiştirilmeleri çok sevindirici olmuştur. Türk gençlerine ait bölümlerde ilmi dernekler kurarak öğrencilere bilim araştırmalarında ilk adımların atılmasında yardımcı olmuşlardır.

Azeri üniversite hocalarının Sofya Üniversitesinde kaldıkları sürece her türlü zorlukları aşarak Türk öğrencilerin hazırlıklı birer uzman olarak yetiştirilmesi için canla başla çalıştıkları, okudukları derslerle, yönettikleri derneklerle sevindirici başarılar elde edildiği, Sofya Üniversitesi Rektörü akademi üyesi I. Georgiev ve Fakülte Dekanları tarafından kendilerine verilen Şükran belgelerinde de belirtilmiştir. Azeri bilim adamları ülkelerine döndükten sonra da öğrencileriyle ilişkiyi kesmemiş ve bu gençlere yardımcı esirgememişlerdir. Gençlerden birkaçı yine aynı hocaları yanında Bakü'de ihtisas yapmış, doktora tezlerini savunmuşlardır.

1951-1956 yıllarında 30 dolayında Bulgaristan Türk genci Bakü'ye öğrenime gönderilmiştir. Azerbaycan Devlet Üniversitesi ve Azerbaycan Pedagoji Enstitüsünde okuyan bu gençler de Bulgaristan Türk liselerinde, Türk öğretmen okulları ve öğretmen enstitülerinde öğretmenlik yapmak için hazırlık görmüşlerdir. Bunlardan birçoğu Türk Dili ve Edebiyatı Bölümlerinden mezun olmuşlardır. Bu gençler ve daha sonraki yıllarda ihtisasa gönderilmiş olan dilci Türkologlardan E. Demir cizade, M. Hüseyinzade, Z. Tagızade, S. Caferov, A. Ahundov; tarihçi İbragimov; edebiyatçı Ş. Sa dıkov; felsefeci M. Sattarov; Araççadan Y. Şirvan gibi anılmış Azeri bilim adamlarının öğrencisi olmak mutluluğunu yaşamışlardır. Azerbaycan Devlet Konservatuarında ünlü üstad Prof. Kara Karayev'in sınıfında beste-

cilik öğrenen de olmuştur. Mezun olduktan sonra keman ve piyano için güzel Türk şarkıları bestelemişlerdir. Örneğin Kara Karayev'in öğrencisi Nihat Osmanov Nazım Hikmet'in "Bir Aşk Masalı" adlı eserini bestelemiştir. Bu senfonik eser Azerbaycan'da ve Bulgaristan'da da takdir kazanmıştır.

Ellilerin başından başlayarak 1956 yılına kadar Bulgaristan'da 16-17 Türk lisesi açılmıştır. Bunlardan yaklaşık yarısı müstakil Türk lisesi, yarısı da Bulgar liseleri yanında Türk şubeleri (sınıfları) olmuştur. Söz konusu müstakil lise ve sınıflar Türklerin yoğun yaşadığı şu yerleşim yerlerinde açılmıştır: Kırcaali, Mestanlı (Momçilgrat), Eğridere (Ardino), Koşukavak (Krumovgrat), Karagözler (Çernoçene), Filibe'nin Pırvomay kasabasına bağlı İskra köyünde, Şumnu, Razgrat, Yenipazar (Novi Pazar) Varna, Osmanpazan (Omurtag), Hacıoğlu Pazarcığı (Tolbuhin-Dobriç), Balpınar (Kubrat), Kemallar (İsperih), Silistre, Akkadınlar (Dulovo), Aydos, Rusçuk (ruse).

Devlet tarafından Türk pedagoji mekteplerine yapılan yardım Türk liseleri ve Türk sınıflarına yapılmamıştır. (Rusçuk lisesi hakkında ise yukarıda bilgi verilmiştir. Bu dönemde ayrıca Kırcaali'nin Kominiga kentinde bir meslek okulu, 1956'da Hasköy'de (Haskovo'da) yarı yüksek öğretmen enstitüsü yanında Türk Dili ve Edebiyatı bölümü açılmış ve burada öğrenim yapan Türk gençleri Türk orta okullarında öğretmen olmak için hazırlık görmüşlerdir.

Türk öğretmen okulları ve liselerine yardımcı olmak için Azerbaycan Eğitim Bakanlığı (Maarif Nazırlığı) deneyimli pedagoglar göndermiş ve özellikle Sofya, Şumnu, Razgrat Türk okullarında eğitimden sorumlu (Zavuç- eğitimi yöneten, eğitim işlerinden sorumlu) müdür yardımcılarını olarak çalışan bu pedagoglar çok yararlı işler başarmışlardır. Mehtiyev, Kadimov, Gafar, Agayev ve Gafarzade gibi pedagogların adları saygıyla anılmaktadır.

Ders planları ve müfredat programları Bulgaristan Eğitim Bakanlığı Türk Şubesinde Prof. Aleskerov'un başkanlığı ve denetiminde hazırlanıp adı geçen pedagoglar ve Türk öğretmenler okullarda bunları uygulamaya geçiriyordu. Esas dersleri oluşturan Türk dili ve Türk edebiyatına büyük önem verilmiş ve Tanzimat'tan bu yana Türk edebiyatı okutulmuş İbrahim Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal gibi sanatçıların hayatı, kişi-

İlkleri ve eserlerinden başlayarak asrımızın altmışlı yılları Türk edebiyatı temsilcilerine kadar sanatçılar hakkında öğrencilere bilgi verilmiştir. Bunun yanısıra Azerbaycan edebiyatından da Nizami Gencevi (XII yy.), Fuzûli (XVI yy.), Vâkif (XVIII yy.), Mirza Feteli Ahundov (XIX yy.), Sâbir (XX yy. başları), Samet Vurgun (1906-1956 y.), Mirza İbrahimov (1912-1992 y.) gibi sanatçıların hayatı ve eserleri okutulmuş, bu sanatçıların eserleri edebiyat ders kitaplarında yer almıştır.

Tarih, coğrafya, fizik, matematik, kimya, astronomi, biyoloji, Darwinizmin esasları, mantık vb. dersler Türkçe olarak okutulmuş, ders kitapları hazırlanırken Azerbaycan okul terminolojisinden de kısmen yararlanılmıştır.

Daha önceleri Bulgaristan Türk okullarında ve okul dışında resmi selamlama "gün aydın" iken, ellili yıllarda Azeri Türkçesi etkisiyle "selâm" denmeye başlanmış ve bu selamlama resmen kabul edilmiştir. "Yoldaş" kelimesinde de yine Azeri Türkçesi etkisi olarak bir anlam genişlemesi olmuş, özel ad ve soyadlarının önünde çok sık kullanılmıştır: Stalin Yoldaş, Dimitrov Yoldaş, Mehmet Yoldaş gibi. Sosyalist sistemde bireyler arasında eşitlik ifadesi olarak kullanılan, ancak hiçbir zaman eşitlik olmayan bu rejimde "yoldaş" kelimesi ad ve soyadların ayrılmaz bir unsuru olmuş Azeri Türkçesinde genellikle ad ve soyadlardan sonra gelmiştir: Yoldaş Stalin, Yoldaş Malenkov, Yoldaş Mirzayev gibi. "Yoldaş" kelimesi Bulgarca ve Rusçadaki "arkadaş" kelimesinin bir özdeşi olarak kullanılmış ve en sık kullanılan kelimeler listesinin başlarında yer almıştır.

Bulgaristan Türkleri, kültürel kalkınmalarındaki başarıyı da Azeri kardeşlerine borçludur. İkinci Dünya Savaşından sonra Türkçe çıkmaya başlayan ilk gazetelerden birini de bir Azeri Türkünün çıkardığını görüyoruz. 5 Nisan- 12 Aralık 1947 tarihleri arasında Sofya'da bulunan Kızılordu grubu siyasi idaresinin "Drujba" gazetesi tarafından Türk halkı için "Dostluk" gazetesi çıkarılmıştır. Bu gazeteyi haftada bir kez Türkçe olarak çıkaran A. Kerim adında bir Azeri Türk yüzbaşı olmuştur.

Ortak kültür mirasımız olan halk edebiyatı eserlerinden "Tahir ile Zühre". "Leyle ile Mecnun", "Aşık Garip", "Kerem ile Aslı", "Köroğlu" gibi halk efsanelerini dile getiren kitaplar da Sofya'da yayımlanmıştır.

Okullarda öğretim ihtiyaçları için yapılan aktarmalardan başka, geniş okuyucu kitlesi için de en yeni Azerbaycan edebiyatı temsilcilerinin eserleri Türkçeye aktarılmış ve bunların başında okuyucuların çok sevdiği Samet Vurgun'un eserleri bulunmuştur. Öteki Türk cumhuriyet ve topluluklarının sanat eserlerinin Türkçeye aktarılması da Azeri Türkçesi aracılığı ile yapılmıştır.

Azeri Türklerinden Ekber Babayev Nazım Hikmet'in hayatı, kişiliği ve yaratıcılığı üzerinde araştırmalar yapmış, eserler yazmıştır. E. Babayev, Nazım Hikmet'in bütün eserlerini toplamış ve bu esefler Sofya'da "Narodna Prosveta" (Halk Eğitimi) Yayınevi tarafından 8 cilt olarak basılmıştır.

Bulgaristan Türkleri kendi âdet ve geleneklerine bağlı kalarak, tiyatro, koro ve müzik sanat kollarının gelişmesine de büyük özen göstermiştir. Sanat grupları Türkler arasında çeşitli bölgelerde halkın ilgisini çekerek müsamereler düzenlemişler ve başarılı olmuşlardır. Sahneledikleri "Vatan Yahut Silistire", "İki Ahbap Çavuşlar" vb. piyesler ve komedilerle halkın kültür ihtiyacını bir dereceye kadar karşılamaya çalışmışlardır. Ancak bu olumlu gelişmelere 1930'lu yılların ortasından sonra son verilmiş ve böyle faaliyetler yasaklanmıştır. İkinci Dünya Savaşından sonra ve özellikle ellilerde Moskova'nın direktifiyle Bulgaristan Türklerine sağlanan (kısıtlı da olsa) bazı kültür hakları doğrultusunda Bulgaristan Bakanlar Kurulunun kararıyla Şumnu, Hasköy ve Rusçuk'ta birer Devlet Estrat (müzikal) Türk Tiyatrosu açılması şeklinde gerçekleşmiştir. Daha sonraları Hasköy Türk Estrat Tiyatrosu Kırcaali'ye, Rusçuk Tiyatrosu da Razgrat'a taşınmışlardır. Bulgaristan'daki bu üç Türk tiyatrosu Azerbaycan tiyatro sanatından, özellikle Azerbaycan komedilerinden çok yararlanmışlardır. Birçok Azeri operetleri Türkçeye aktarılıp sahneye konmuştur. Azerbaycan milli dansları, "Canım Azerbaycan", "Sumgayit" gibi şarkılar, özellikle Raşit Beybutov'un şarkıları "Arşin Mal Alan" vb. filmler, Türkler arasında çok popülerlik kazanmıştı. Türk tiyatrolarında çalışan koreograflar, bestecilerden bazıları Bakü'de kurs görmüşlerdir. Bakülü uzmanlar Bulgaristan'a gelerek Türk tiyatrolarına yardımcı bulunmuşlardır.

Bulgar komünistlerinin Türkler arasında Marksizm-Leninizm teorisini, ideolojisini yayacak hazırlıklı parti elamanlarına da ihtiyacı vardı. Parti yöneticileri olarak hazırlık görmeleri için üç

Türk parti fonksiyoneri Bakü Yüksek Parti Okulunda üç yıl kalmışlardır.

Buraya kadar sayılan tüm faaliyetler gözle görülür birer gerçektir. Bu gerçek de Azeri aydınlarının bir başarısıdır. Azeri uzmanları Moskova'nın emri üzere Bulgaristan'a gönderilmiş, Türkler arasında sosyalist fikirlerin yayılması, bunların gelecekte Türkiye'de gerçekleştirilecek bir sosyalist ihtilalin öncüleri, sosyalist Türkiye'nin yöneticileri olarak yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Ancak bu uzmanlar her şeyden önce birer Türktü, birer Azeri kardeşi ve Bulgaristan Türklerinde ve özellikle öğrencilerde Türklük ruhunun güçlendirilmesi için çalışmışlar ve başarılı olmuşlardır. Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ilişkilerin tamamen kopmuş bulunduğu bir dönemde ortaya çıkmış büyük bir boşluğu Azeri aydınları doldurabilmiştir. Sosyalist dostluğu, sosyalist kardeşleri ilkeleri, Azerbaycan ve Bulgaristan Türkleri için birer Türklük ilkesi anlamına gelmiş ve Türkiye aleyhine propaganda yapılmamıştır. Hatta fırsat buldukça Türkiye ve Türk milletine beslenen derin sevgiyi açıkça belirtmekten kaçınılmamıştır.

Stalin'in ölümünden sonra dünya politikasında birçok değişiklikler olmuş ve Türkiye'de bir sosyalist ihtilalin gerçekleştirilmesinin de mümkün olmadığı görülünce Bulgaristan Türklerine izlenen politikada 180 derece bir değişiklik yapılmıştır. Azerbaycan bilim adamları, süreleri dolmadan ve üniversite öğrencilerine hazırlamaya başlamış oldukları ders kitaplarını tamamlamadan ülkelerine dönmek zorunda bırakılmışlardır. Bakü'ye öğrenci göndermek, Bulgaristan'da okul ve üniversitede bölümler açmak büyük bir hata olarak değerlendirilmiştir. Bulgar yöneticiler: "Meğer biz Türklere elaman yetiştirmekle koynumuzda birer yılan büyütmüşüz, Kemalist, Pantürkist bir kuşak yetiştirmişiz" demeye başlamışlar ve Bulgar kamuoyunu Türklere karşı yönelterek: "Türkler büyük imtiyazlarla enstitü ve üniversitelere yerleşti ve Bulgar gençlerinin yerlerini aldılar, Türklerin aldıkları görevler, çalıştıkları yerler Bulgarlara verilmelidir." diyerek asıl büyük politik amaçlar Bulgar halkından gizlendi ve Türklere karşı nefret uyandırmakta çok başarı sağlandı. Üniversite ve enstitülerde öğrenim gören Türk gençlerinden de yararlanılmadı. 1956 yılında Bakü Üniversitelerinden ve Sofya Üniversitesinin üç Türk bölümünden ilk mezun olanlar 1956-1957 öğretim yılında mecburi hizmetlerine

henüz başlamışken ders yılının sonuna varmadan Sofya'dan kötü haberler gelmeye başladı. Bundan sonraki üniversite mezunlarından da büyük bir çoğunluğu kendi branşlarında çalışma mutluluğuna kavuşamadı. Öğretmenlik yapmak için eğitim görmüş Türk aydınlarının tarımda, inşaat işlerinde, yol yapımında, fabrikalarda, maden ocaklarında birer işçi olarak çalıştırılması Bulgar yöneticilere büyük bir zevk veriyordu. Türklerin eğitim ve kültürel kalkınmasını çok görekere türlü yöntemlere, türlü oyunlara başvuruldu ve:

1. Bundan böyle Bakü'ye öğrenime Türk gençleri gönderilmedi.

2. Açılışından iki yıl sonra Sofya Üniversitesindeki Türklere ait tarih ve Fizik-Matematik Bölümleri Bulgarlara ait bölümlerle birleştirildi, yani Türk bölümleri kapatıldı. Bu bölümlerde asistanlık yapın iki Bulgaristan Türkü Üniversite dışında bırakıldı.

3. Sofya Üniversitesi Türkoloji Bölümünde Türk gençlerinin yeri Bulgar gençlerine verildi ve Türk Filolojisi adı olan bu bölümün adı da değiştirilerek Oryantalistik, sonraları Türkoloji, daha sonraları da Doğu dilleri ve Kültürleri Merkezi oldu. Yani, bölümün adında Türkiye kültürünü anımsatacak bir iz bırakılmadı. Öğretim görevlisi Türkler de Üniversite dışında bırakıldı. Öğretim görevlisi Türkler de Üniversite dışında bırakıldı.

4. 1958 yılında Türk liseleri Bulgar liseleriyle birleştirildi. Yani kibarca kapatıldı.

5. Bundan bir yıl sonra, 1959'da Türk ilk ve orta okulları Bulgar okullarıyla birleştirildi, yani sinsice kapatıldı.

6. Şumnu ve Hasköy Yarı Yüksek Bulgar Öğretmen Enstitülerinde açılmış Türk Şubeleri kapatıldı.

7. Türk Öğretmen okullarına da birkaç yıl sonra son verildi.

8. Türk tiyatrolarının faaliyetlerine son verildi.

9. Türkçe Ders kitapları ve sanat eserlerinin yayımlanmasına son verildi, "Narodna Prosveta" (Halk Eğitimi) Yayınevi Türkçe Şubesi kapatıldı.

10. Baştan "Eylülcü Çocuk", "Halk Gençliği" gazeteleri "Filiz", "Piyoner" çocuk dergilerinin çıkarılmasına son verildi. Sonraları "Yeni Işık" gazetesi yarı Türkçe ve yarı Bulgarca çıkmaya başladı. Ocak 1985 yılından itibaren de tamamıyla Bulgarca bir gazete olarak çıkmaya devam etti. "Yeni Hayat" dergisi de baştan Türkçe, sonra Türkçe-Bulgarca olarak çıktı. Ocak 1985'ten

sonra da, yani Türklerin Bulgarlaştırılması olaylarından sonra da çıkarılması durduruldu.

11 Ocak 1985 yılının sonunda Sofya Radyosunda Türkçe yayımlar da yasaklandı. 1985'in başında Bulgarlaştırma olaylarından sonra Türkçe konuşmak yasaklandı ve Bulgaristan'da Türk olmadığı dünyaya bildirildi. Yüzyıl geriye dönerek ölüm tarihleri çoktan unutulmuş Türklerin de adları Bulgar adlarıyla değiştirildi. Arşivlerde Türk adları silindi yerlerine Bulgar adları yazıldı. Mezar taşlarında da Türk adı bırakılmadı. 1985 'te Moskova'dan Bakü pedagoji Üniversitesi rektörü Prof. Dr. Afat Gurbanov'a bir emir gelir ve ellilerde öğrenim görmüş Bulgaristan Türklerinin Türk adlarının yerine üniversite arşivlerinde Bulgar adları yazılması istenir. Rektör Afat Gurbanov böyle bir emri tepkiyle karşılar ve arşivlerde her hangi bir değişiklik yapılmasının uygun görülmediğini Moskova'ya bildirir.

Büyük tarihi emelleri gerçekleştirebilmek için Bulgaristan Türklerine ödünler verilmiş bazı fedakarlıklar yapılmıştır. Emeller suya düşünce de Bulgaristan Türkleri soykırımı uğratılmıştır.

Bulgaristan Türklerinin bu faciası tüm dünyada olduğu gibi, Azerbaycan'da da yakından izlenmekteydi. 1988 yılında Bulgar şarkıcı Emil Dimitrov Bakü'ye konser vermeye gittiğinde Bakülü kardeşlerimiz Bulgaristan'ın Türklere uyguladığı soykırımı protesto etmek amacıyla meydanlara döküldüler, mitingler düzenlediler. Emil Dimitrov'un konser vermesine imkan vermeyerek onu ilk kalkan uçakla Moskova'ya kovdular. Bu haberler Bulgaristan Türklerine yürüttükleri mücadelelerin de bir güç veriyordu.

İşte böyle ellilerin başlarında başlatılan eğitim ve kültürel kalkınma Moskova tarafından yönlendiriliyor, Bulgarlar tarafından uygulanıyordu, icra ediliyordu. Ancak ellilerin sonuna varmadan Bulgar komünistleri tüm okullarımızı kapattı ve açmış oldukları tüm kültür ocaklarımızı söndürdü. Bulgaristan Türklerinin eğitim ve kültürü karanlık günler yaşadı.

Tüm zorluklara rağmen bilim alanında çalışmalarım sürdürebilen birkaç bilim adamı ayakta kalabilmiştir. Bunlardan Prof. Dr. Cengiz Hakov (tarihçi) ve Doç. Dr. Halil E. Recebov (felsefeci), Doç. Dr. Ahmet Sadullov (tarihçi) ve Doç. Dr. Üzeyir Zeynalov (biyofizikçi) bilim alanında yükselmelerini Azeri bilim adamlarına, saygıdeğer hocalarına borçludurlar. C. Hakov, H. Recebov ve A. Sadullov Bakü'de öğrenim görmüşlerdir. H. Memova- Süleymanova ve Ü. Zeynalov Sofya Üniversitesi Türk Bölümlerinin ilk mezunlarından olmuş, sonraları ise Bakü'ye ihtisasa gitmiş ve doktora yapmışlardır.

Bulgaristan'da 10 Ekim 1989 tarihinde komünistler iktidardan indi ve ülkede bir demokratikleşme süreci başladı. Bu yeni durumda Türkiye Cumhuriyeti Bulgaristan Türklerinin eğitim ve kültürel kalkınmasına yardımcı olmaya başlamıştır. 1993 yılından bu yana her yıl yaklaşık 100 Türk genci Türkiye'ye gelerek üniversitelerde ve yüksek okullarda öğrenim görmektedirler. 1996-1997 öğretim yılında lisans öğrenimi yapacak 100 öğrenciden başka bir grup Türk genci de Türkiye'de mastır yapmaya gelmiş bulunuyor. Öğrencilerin hepsi Türk devletinden burs alıyor ve yurtlarda kalıyorlar. 1992, 1993 ve 1996 yılları yaz aylarında birer grup Türkçe öğretmeni Türkiye'ye gelmiş ve kurs görmüşlerdir. Birkaç genç de radyo ve televizyon kurslarına katılmışlardır. Türkiye'nin Bulgaristan Türklerine yardımı doğaldır ve gelecekte de devam edecektir. Bunun yanısıra Azeri kardeşlerimiz de içinde buldukları büyük ekonomik sıkıntılana rağmen, ellili yıllarda olduğu gibi şimdi de Bulgaristan Türklerine yardımcı olabilirler ve bilim alanında elaman yetiştirebilirler. Son 1989 Büyük Göç'ünde 15.000 Bulgaristan Türk aydını göçe zorladı ve Bulgaristan'ı terketmek mecburiyetinde bırakıldı. Bulgaristan Türklerinin aydın zümreye ihtiyacı vardır. Bulgaristan Türkleri Azeri kardeşlerine minnettardır, Bulgaristan Türklerinin kültür tarihinde Azeri aydınları altın sayfalar bırakmıştır.

KAYNAKLAR

- 1994 "Mejdunaroden tsentır po problemite na maltsinstvata i kulturite vzaimodeystviya"- **Vrızkı na sıvmestımost i nesıvmestımost mejdu hristıyani i müsülmani v Bılgariya. Fondatsiya** Sofiya.
- HAKOV, Cengiz. Turskoto naselenie v Bılgariya (Yayımlanmamıştır)
- KAMBEROV, Hüseyin. Prepodavaneto na znaniya (Yayımlanmamıştır)
- HACIOĞLU Hüseyin
1990 Bulgaristan'da Türklerin Eğitim ve Öğretimleri, Balkan Türkleri'nin Sesi, İstanbul, Temmuz - Haziran:..37-41.
- SULEYMANOĞLU YENİSOY, Hayriye. Bulgaristan Türklerinin Kültür Tarihine Toplu Bir Bakış (yayımlanmamıştır).

MAKEDONYA'DA TÜRK VARLIĞI VE KÜLTÜRÜ

Tarihi geçmişi Antik Çağlara kadar dayanan Makedonya coğrafyası tarih boyunca Doğu ile Batı arasında ticaret, kültür ve sanat yolunun köprü başlığını yapmıştır. Tarihin çok eski dönemlerinden beri Türkler hakim unsur olarak bu bölgede yaşamışlardır. Makedonya'nın Balkan Savaşlarından sonra Osmanlı hakimiyetinden çıkışından bugüne kadar da sayı olarak ihmal edilemeyecek bir miktarda Türk Makedonya'da varlığını sürdürmektedir.

Tarihçe

Makedonya'da Türk varlığı çok eskilere dayanır. Daha 4. yüzyılda Hun Türklerinin Balkanlarda boy gösterdiklerini biliyoruz. M.S. 378 yılında Hun Türkleri Makedonya'dan geçerek Bizanslılarla Edirne yakınlarında yaptıkları savaştan galip ayrılmışlardır. Bu cihetten Makedonya'da Türk varlığının 1618 yıllık bir geçmişi vardır. Bu uzun süreyi

1. Osmanlı öncesi Türk Varlığı ve Kültürü (378-1371)

2. Osmanlı Dönemi Türk Varlığı ve Kültürü (1371-1912)

3. Osmanlı Sonrası Türk Varlığı ve Kültürü (1912 sonrası)

olarak üç dönemde incelemek uygun olur. Hun Türklerinden sonra Makedonya'da Türk varlığı Avar, Bulgar, Oğuz, Kuman, Peçenek, Mak-Peçenek ve Selçuklu Türkleri ile devam etmiştir. Bunların tamamına yakın bir bölümü zaman içerisinde Hıristiyanlaşıp Slavlaşarak Türklüklerini kaybetmişlerdir. Çok az araştırılmış olan yaklaşık bin yıllık bu dönemden geriye sadece Vardar, Kumanova ve Şar (dağı) gibi bazı yer adları ile Ğostivar'dan Selanik'e doru uzanan Vardar Vadisi'nde bazı kule, hisar ve mezarlık türü kalıntılar kalmıştır (EVANS, 1885, V.49: 9).

Müslüman Anadolu Türklerinin Makedonya'ya gelişleri 13. asırda San Saltuk gibi –Ömer Lütfi Barkan'ın ifadesiyle- kolonizatör Türk dervişleri ile başlamıştır. Söz konusu dervişler askerî fütuhattan evvel yerli halkın ve bilhassa 9. asırda bölgeye gelip yerleşen Peçenek ve Kuman Türklerinin gönüllerini kazanarak asıl fetih hareketinin zeminini oluşturmuşlardır. Makedonya'nın Osmanii İmparatorluğu hakimiyetine girmesi 1371 Meriç zaferiyle olmuştur. Fetihle birlikte Anadolu'nun Aydın, Konya, Karman ve Maraş gibi

Dr. Ömer Turan

*Ankara Ü. Atatürk İtikeleri ve Tarihi
Enst. Öğr. Elemanı*

yerlerinden bu bölgeye iskan edilen insanlarla Makedonya kısa sürede bir Türk yurdu hâline gelmiştir. 541 yıllık aralıksız bir hakimiyetten sonra mezkur coğrafya 1912-1913 Balkan Savaşları neticesi Ege Makendonyası Yunanistan'a Pirin Makedonyası Bulgaristan'a ve Cardan Makedonyası Sırbistan'a verilmesi suretiyle Osmanlı hakimiyetinden çıkmıştır. Sözkonusu paylaşım dolayısıyla başgösteren ihtilaflar I. ve II. Dünya Savaşları boyunca sürmüştür. Hâlen bu ihtilaflar devam etmektedir.

Bu makalenin konusunu teşkil eden Makedonya Balkan savaşlarından sonra Sırbistan'a kalan Vardar Makedonyası'dır. Yugoslavya Kralığı'na bağlı bulunduğu 1918-1940 yılları arasında bölgenin ismi "Güney Sırbistan" olmuştur. 1945 yılında "Makedonya Federal Oimhuriyeti" ismiyle eski Yugoslavya Federasyonu'nun altı cumhuriyetinden biri olmuştur. Bu tarih aynı zamanda çağımız Balanlarında Makedonların ayrı bir etnik topluluk olarak kabul edilmelerinin tarihidir (PANDEVSKI, 1978; PERRY, 1988; POULTON, 1995). Yugoslavya Federasyonu'nun dağılmasını müteakip 8 Eylül 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiştir.

Balkan yarımadasındaki diğer bölgelere nazaran Makedonya, Osmanlı hakimiyetinde en uzun süreli kalan bir yerdir. Bu nispette de Türk kültürünün yerleşmişliğinden bahsetmek tabiidir. Başta Üskübi, Zari, Feridi, Muidi, Yahya Kemal ve Manastırlı Cenap Sahabettin olmak üzere Makedonya'dan yetişen Türk divan şairlerinin sayısı 150'nin üzerindedir. Türk edebiyatının tesiri Makedon lirik şiiri, düğün türküleri, halk hikayeleri ve masalları, atasözleri, deyimler, efsaneleri ve destanlarında görülür. Osmanlı döneminden sonra yazılan yeni Makedon edebiyat türlerinde dahi bu tesiri görmek mümkündür. Folklor ve müzik alanında da Türkler Makedonları etkilemişlerdir. Türkçeden Makedonya'ya ve Makedonya'da konuşulmakta olan Arnavutça, Ulahça gibi diğer dillere kelimeler, cümle yapıları, Türk meslek adları, yemek, içki, sebze ve meyve adları geçmiştir (HAMZA, 1996: 9).

Demografik-Etkin Yapı

Her şeyden evvel Makedonya'da gerek Yugoslavya krallığı ve Cumhuriyeti dönemlerinde gerek bağımsızlıktan sonra nüfusla bilhassa Türk ve Müslüman nüfusu ile ilgili verilen resmi ra-

kamların buradaki Türkler ve Müslümanlar tarafından inandırıcı bulunmadığını belirtmemiz gerekir. Çok uluslu, çok kültürlü ve çok dinli bir yapıya sahip olan Makedonya nevi azınlıklar ülkesidir. Makedonlar, Türkler, Torbeş Türkleri (bu metinde bundan sonra kısaca Torbeşler olarak ifade edileceklerdir). Arnavutlar, Çingeneler (Romlar), Ulahlar, Yunanlılar, Bulgarlar, Boşnaklar başta olmak üzere ülkede 34 farklı milliyet ve etnik grup yaşamaktadır (POULTON, 1991: 39-98).

Balkan Savaşlarına kadar Selanik, Kosova ve Manastır vilayetlerinden müteşekkil olan Makedonya'da Türkler en yüksek nüfusu teşkil eden topluluk idiler. Makedonya Genel Müfettişi Hilmi Paşa'nın 1904 yılı raporlarına göre bölgede çoğu Türk azı Arnavut olmak üzere 1.379.000 Müslüman, 869.000 Bulgar, 128.000 Arnavut, 307.000 Rum ve 100.000 Sırp yaşıyordu (BAYUR, 1983: 164). Balkan Savaşlarından sonra Makedonya'da Osmanlı hakimiyetinin çekilmesiyle Türkler ekonomik, sosyal, dini, kültürel vs... her alanda baskılara maruz bırakılarak Türkiye'ye göç etmeye zorlanmışlardır. Aralıksız göçlere rağmen 1953 yılında Türklerin hala 203.938 kişi ile Makedonlardan sonra gelen ikinci büyük grup olarak bu topraklarda varlıklarını sürdürdüklerini görüyoruz.

1952 yılında Yugoslavya ile Türkiye arasında imzalanan "Serbest Göç Antlaşması" sekiz yıl içerisinde Makedonya'da Türklerin nüfusunu yarı yarıya azaltmıştır. Bu göçler sebebiyle 1961 yılından itibaren Makedonya'da Türkler üçüncü grup durumuna düşmüşlerdir. Makedonya Nüfusunun Etnik Dağılımı tablosu incelendiğinde 1961'den günümüze kadar bütün etnik grupların nüfusları arttığı hâlde-Arnavutlarda olduğu gibi yüksek doğurganlık oranlarına rağmen- Türklerin nüfuslarının gittikçe azaldığı görülmektedir. Kanaatimizce bu husus Makedonya'da Türk varlığını tehdit eden en önemli unsurdur. Manastır'ın durumu bu bakımdan çok çarpıcıdır: Asrımızın başında Manastır'da çok az gayrimüslim vardı. 1950'den önce göçler olmakla birlikte Türkler hâlâ şehir nüfusunda çoğunluğu oluşturuyorlardı. 1952'den sonra başlayan göçler sebebiyle bugün şehirde yaşayan Manastır'ın yerlisi Türk ailelerin sayısı 10'a varmaktadır. Yerli ailelerin Türkiye'ye göçmesinden sonra civar yerleşim merkezlerinden

Manastır'a gelenlerle birlikte 1996 yılı itibariyle şehirdeki Türk aile sayısı ancak 50 civarındadır.

Makedonya idarecileri sayımlarda Makedon nüfusu %65 gibi bir nispetle çoğunluk gösterip Türkleri, diğer Müslüman toplulukları ve Müslüman olmayan etnik grupları birer küçük azınlık gibi göstermek için ne mümkünse yapmaktadırlar. Bunların başında, Avrupalı gözlemcilerin de raporlarında da işaret edildiği gibi, Türk ve Arnavut olmak üzere çoğunluğunu Müslümanların teşkil ettiği 400.790 kişinin (Makedonya'da yaşayan insanların bağımsızlıktan sonra Yugoslavya vatandaşlığından Makedonya vatandaşlığına geçme mecburiyeti getirilmesi ve kasıtlı olarak Müslümanların işlemlerinin geciktirilmesi suretiyle) vatandaşlık evrakının yetersizliği bahanesiyle sayım dışı tutulması gelir. 1994 sayım sonuçlarını gösteren listede (Census'94, 1994: 2), büyük bir hassasiyetle hazırlanmış intibamı vermek için, 34 ayrı milliyete yer verilip 2 İsveçli, 8 İsviçreli ve 9 Hollandalıya kadar gösterilirken, sayıları 100.000 civarında olan Torbeş Türklerinin çok büyük bir çoğunluğu kendilerini Türk olarak deklare ettikleri hâlde zorla Makedon olarak kaydedilmişlerdir. Sayım sonuçlarını gösteren listede Bulgaristan vatandaşı Bulgarlara yer verilmiş, kendini Bulgar olarak gören Makedonya vatandaşları ise Makedon olarak kaydedilmiştir. Aynı listede kim oldukları belirsiz Müslümanlar ismiyle 15.315 kişilik bir grup yer almaktadır.

Makedonya Nüfusunun Etnik Dağılımı (1953-1994) (SARAÇ, 1995:287)

Milliyet	1953	1961	1971
Makedon	860.699	1.000.000	1.142.375
Arnavut	162.524	183.108	279.871
Türk	203.938	131.481	108.552
Çingene	20.462	20.606	24.505
Toplam	1.304.514	1.406.003	1.647.308

Milliyet	1981	1991	1994*
Makedon	1.279.323	1.314.283	1.378.687
Arnavut	377.208	427.313	478.967
Türk	86.591	97.416	81.615
Çingene	43.125	55.575	47.408
Toplam	1.909.136	2.033.964	2.075.196

* 1994 Resmi Sayım sonuçlarını gösterir bu rakamların hepsi Makedonya'da yaşayan sözkonusu etnik toplulukların mensuplarının sayılarına bu toplulukların yine Makedonya vatandaşı olarak Almanya, İsviçre gibi Makedonya dışında yaşayan mensuplarının sayısının ilave edilmesiyle elde edilmiştir.

Mesela Makedonya Resmi Sayım sonuçlarına göre 1994 yılında burada yaşayan Türklerin sayısı 77.252'dir. Değişik Avrupa ülkelerinde işçi olarak çalışan 4363 Makedonya vatandaşı Türk'ün bu rakama ilave edilmesi ile 81.615 sayısı temin edilmiştir.

Yukarıda verilen 1994 resmî sayım sonuçlarına Makedonlar hariç bu ülkede yaşayan bütün topluluklar itiraz etmektedir. Ağustos 1996'da Makedonya'daki incelemelerimiz esnasında görüştüğümüz bütün Makedon olmayan toplulukların temsilcileri bugünkü Makedonya Cumhuriyeti'nde yaşayan Makedonların gerçek sayısının ancak bir milyon civarında olabileceğini bize söylemişlerdir. Mesela sayıları 8.467 olarak sunulan Ulahlar kendi nüfuslarının 30.000'in üzerinde olduğunu ifade etmişlerdir. Makedonya'daki sayıları sadece 77.252 olarak gösterilen Türkler gerçek sayılarının 170.000 - 200.000 civarında olduğunu söylemektedirler. Makedonya'da Türkler yüksek doğurganlık oranıyla genç bir nüfusa sahiptirler. Yine Makedonya İstatistik Kurumu'nun resmi sayım sonuçlarına göre Makedon nüfusunun % 49'u 30 yaşın altındaki gençlerden teşekkül ederken Türk nüfusta aynı yaş grubunda bu oran dokuz puan üstünlükle % 58'dir. Türkler Makedonya'nın her tarafında dağınık olarak yaşamaktadırlar. En yoğun olarak buldukları yerler Gostivar ve Üsküp gibi şehirleriyle Batı Makedonya bölgesidir.

Makedonların yeni kurulan bağımsız Makedonya Cumhuriyeti Devletini bir Makedon milli devleti olarak görüp bu ülkede yaşayan ve toplam sayıları Makedonların sayısına eşit olan diğer toplulukları küçük azınlıklar gibi görme temayülü anayasalarına da yansımıştır. 1991 yılına kadar Yugoslavya'ya bağlı olan Makedonya Cumhuriyeti Anayasası'nda "Makedonya, Makedonlar, Arnavutlar, Türkler ve diğer azınlıklardan teşekkül eder" denilmekte idi. Makedonya bağımsızlığını ilan ettikten sonra bu madde "Makedonya Cumhuriyeti'nde yaşayan Arnavutlar, Türkler, Ulahlar, Çingeneler ve diğer milliyetlere vatandaş olarak tam eşitlik ve Makedon halkıyla sürekli birliktelik temin edilmiştir" şeklinde değiştirilmek suretiyle Müslüman topluluklardan Arnavutlar ve Türkler kuruculuktan çıkarılıp azınlık ve ikinci sınıf vatandaş statüsüne konulmuştur. Bu durum başta Türkler olmak üzere bütün Makedon olmayan unsurların tepkisini çekmektedir. Devlet kademeleri, bürokrasi, ordu ve polis teşkilatlarının neredeyse tamamı Makedonlardan oluşmaktadır. Helsinki Gözleme Komitesi'nin raporlarında da ifade

edildiği gibi mesela Debar'daki Adalet Bakanlığı birimlerinde çalışan 100 kişiden sadece bir tanesi Türk'tür (THREAT, 1996).

Siyasi Durum

Balkan Savaşlarından sonra Makedonya'nın Osmanlı hakimiyetinden çıkışından 1939 yılına kadar olan dönemde Türklerin siyasi amaçlı bir kuruluşları olmamıştır. Zafer ve Yardım gibi vakıf ve derneklerde yardımlaşma ve kültürel faaliyetler yürütülmüştür.

1938-39 yıllarında bir kısım Türk aydını Makedonya'da Türklerin haklarını korumak ve geliştirmek, Makedonya'da Türkleri daha fazla söz sahibi yapmak düşüncesiyle Yücel isminde tamamen gizli bir teşkilat kurmuşlardır. Hafız Şuayib (Rauf) Efendi, Ali Abdurrahman, Nazmi, Fettah Süleyman Başış, Mustafa Reşid gibi insanlar teşkilatın lider kadrosunu teşkil ederler. 1947 yılına kadar faaliyetlerini sürdüren teşkilatın ileri gelenleri, bu yıl Yugoslavya yetkililerinin, Almanya ve İngiltere ile irtibatlı olarak sisteme karşı gelen terörist, silahlı ihtilalci oldukları iddiasıyla tutuklanmışlardır. Teşkilatın ve mensuplarının silahlı ve silahlı eylemlerle hiç bir alakaları olmadığı halde böyle suçlayabilmek için daha evvel belirli yerlere bırakılan silahlar mahkemelerde gösterilmiştir. Neticede dört kişi idam edilmiş, bazı insanlar da yıllarca hapse mahkum edilmişlerdir. Yücel teşkilatının üzerindeki sır perdesi hâlâ kalkmamıştır (ARDICI, 1991).

1948-90 yılları arasındaki komünizm dönemindeki mevcut şartlar içerisinde Türklerin teşkilatları yine yardımlaşma, folklor, kültür ve sanat dernekleri mahiyetinde olmuştur. Bunların başında Üsküp'te Yeni Yol ve Orhan Veli Kanık, Kalkandelen'de Yeni Hayat, Gostivar'da Güven ve Ohri'de Kardeşlik isimli kuruluşlar gelir. Söz konusu kuruluşların Türk gençlerini bir çatı altında toplamak ve onların milli benliklerini korumalarına yardım etmek gibi hizmetleri olmuştur.

1990 Mayıs'ında Türk Demokratik Birliği'nin kurulması çalışmaları başlamış ve TDB Avni Engüllü'nün kurucu başkanlığında 1 Temmuz 1990 tarihinde resmen kurulmuştur. Mukbil Beyzat TDB'nin bir yıl geçici başkanlığını yapmıştır. Bu dönemde TDB'nin ileri gelenleri bu iki ismin dışında Kamuran Tahir, Şükrü Mehmet, Sait Sait, Etrunç Tahir, Tülay Tahir, Hüseyin Yusuf, Vefki Hasan, Selim Abdullah, Alaattin

Tahir, Yusuf Hamza, Erdoğan Saraç ve Cemal Süleyman'dır. Haziran 1991'de yapılan kurultayda Avni Engüllü genel başkan, Erdoğan Saraç ise genel sekreter seçilmişlerdir. 1992 Haziranında yapılan TDB olağan üstü kurultayında birliğin bir siyasi partiye dönüşmesi kararlaştırılmış ve Erdoğan Saraç Türk Demokratik Partisi'nin genel başkanlığına seçilmiştir (ORAN, 1993: 136-137). Saraç hâlen Partinin genel başkanlığı görevini yürütmektedir. Kamuran Tahir, Mukbil Beyzat ve Güner İsmail gibi eski rejime angaje olmuş bazı Türk aydınları Vardar dergisi etrafında yer alan bazı aydınlarla birlikte TDP'nin sol-sosyalist bir çizgide siyaset yapmaması sebebi ile partiye muhalefet etmektedirler.

Makedonya'da mevcut siyasi partiler etnik yapıyı yansıtır. 120 sandalyeli Makedonya Parlamentosunda Makedonya Sosyal Demokrat Birliği (Eski Komünistler) 58 milletvekili ile birinci partidir ve 11 milletvekiline sahip Arnavutların bir kısmının temsilcisi Demokratik Refah Partisi ile kurdukları koalisyon hükümeti marifetiyle ülkeyi yönetmektedirler. Arnavutların bundan başka Parlamentoda biri radikal olmak üzere üç partisi daha vardır. Makedonya'da Türklerin yegane partisi ise Erdoğan Saraç'ın Genel Başkanı olduğu Türk Demokratik Partisi'dir. TDP, Makedonya'da etnik özellikler yerine sadece din birliğini esas alarak bütün Müslümanları bünyesinde toplamayı hedefleyen Kenan Mazlami'nin Genel Başkanı olduğu Demokratik Eylem Hak Yol Partisi ile anlaşarak Parlamento'ya bir milletvekili sokabilmiştir. Makedonya'da Çingeneleri temsil eden Çingenelerin Birliği Partisi'nin iki milletvekili bulunmaktadır. Arnavutların ise Parlamento'da dört partiden toplam 20 milletvekili vardır.

Bütün devlet kademelerinde olduğu gibi, Makedonlar, Parlamento'da da nüfuslarının çok üstünde bir nispette (%85) çoğunluğu ellerinde tutmaktadırlar. Makedonya'da seçim sistemi azınlıkların temsilini mümkün meritebe zorlaştırarak Makedonların Parlamento'ya hakim olmaları düşünülerek hazırlanmıştır. Türklerin yoğun olarak buldukları bazı yerler iki ayrı seçim bölgesine taksim edilerek Türk oylarının dağılması sağlanmaktadır. Ayrıca seçim bölgelerinde nüfus eşitsizliği vardır. Türklerin yoğun olarak bulunduğu Batı Makedonya'nın bazı seçim çevrelerinde bir milletvekili çıkarmak için 17.000 oy almak

gerekirken, Türk nüfusunun çok dağınık ve düşük olduğu Batı Makedonya'daki bazı seçim çevrelerinde 3.500 oy ile bir milletvekili seçilebilmektedir. Makedonya'da yaşayan bütün azınlıklar mevcut sistemin yerine bütün Makedonya'nın bir seçim bölgesi kabul edilerek, yerel seçimlerde encümen azalarının seçilmesinde olduğu gibi, nüfusları nispetinde kendilerine temsil hakkı verecek bir sistemi arzu etmektedirler.

Makedonya'da Türklerin, Arnavutların ve diğer Müslüman toplulukların dinî, siyasi ve ekonomik problemlerinin çözülmesi için, kendi aralarında bir birlik ve dayanışma içerisinde bulunmaları gerekmektedir.

Eğitim

Makedonya'da sekiz yıllık ilk öğretim mecburidir. Makedonya Anayasası'nın 8. maddesi uyarınca Türklerin de diğer azınlıklar gibi kendi ana dillerinde ilk, orta ve lise eğitimlerini yapma hakları vardır. Batı Makedonya olarak tavsif ettiğimiz Üsküp, Kalkandelen, Gostivar, Ohri, Struga ve Debre'de yaşayan Türk çocukları bu haklarını nispeten kullanırlarken, Manastır, Pirlepe, İştıp, Ustrumca ve Kanatlar gibi Doğu Makedonya'daki yerlerde sadece şehir merkezlerindeki bazı yerlerdeki ilk okullarda dördüncü sınıfa kadar Türkçe eğitim alabilmektedirler. Köylerde ve üst sınıflarda ise - Radoviç hariç- Türkçe eğitim verilmemektedir. Makedonya'da Türkçe eğitim yapan yedi ilköğretim okulu vardır. Ayrıca iki klasik ve üç mesleki lisede Türkçe eğitim veren sınıflar mevcuttur. 1994-95 öğretim yılında Makedonya'da Türkçe eğitim gören 5.340 Türk ilköğretim ve 350 lise talebesi vardır. Mevcut ilköğretim kurumlarındaki Türk öğretmenlerin sayısı ise 264'tür (HOCA, 1995:238).

Jupa'daki Türklerin Anayasa'nın sekizinci maddesi uyarınca çocuklarını Türkçe eğitmek istemelerine bu insanların kendi aralarında Türkçe konuşmadıkları gerekçesiyle Makedonya Hükümeti izin vermemektedir. Debre şehrinde Merkez Jupa bölgesinde yaşayan Türkler kendi çocuklarına Türkçe eğitim verecek resmî bir okul açılması için Makedonya Eğitim Bakanlığı'na müracaat ederler. Talebelerinin reddedilmesi üzerine Türk Demokratik Partisi mensuplarının yardımı ve kendi imkanlarıyla 1 Ekim 1991 tarihinde Türkçe eğitim veren iki tane gayriresmî

özel okul açarlar. Tecrübeli öğretmenleriyle Eğitim Bakanlığı'nın belirlediği ders programlarını takip ederler. 1994 yılına kadar bu iki okulun talebe sayısı 250ye ulaşır (THREAT: 55).

Evvla ailelere çocuklarını bu okula gönderirlerse işlerini kaybedebilecekleri şeklinde tehditler yağdırılır. Çocuklarını bu okula gönderen velilerin sosyal yardımları kesilir. Jupa ahalisi kendilerinin Türk olduklarını beyan etmektedirler. Eğitim Bakanlığı ise bu insanların gerçekte Türk olmadıklarını, kandırılmış Makedon Müslüman'ı olduklarını beyan ederek bu iki okulun kapatılması talimatını verir. 8 Haziran 1995 tarihinde silahlarıyla okula gelerek öğrencileri dışarı çıkararak 250 polis iki saat içerisinde içindekilerle birlikte okul binasını yıkarlar. Makedonya Hükümeti değil bu insanların kendi istedikleri dilde çocuklarını eğitime hakkını sağlamayı, onların kendi imkanlarıyla açtıkları özel okullara bile tahammül gösterememekte, eşyalarıyla birlikte yıkmaktadır (THREAT: 54-55).

Türkçe sınıf istekleri devlet tarafından reddedilen ve özel okul açmalarına da izin verilmeyen Jupalılardan 171 öğrencinin velisi 60 kişi 2 Eylül 1996 tarihinde açlık grevine gittiler. Makedon yetkililer problemi çözmek için çareler aramak yerine hiç taviz vermeyeceklerini beyan ederek, bölgeyi polis kordonuna aldılar. Medya mensuplarının bölgeye girişlerini yasakladılar. Veliler ise isteklerini kabul ettirmeden açlık grevini bırakmayacaklarını söyleyerek direnişlerini sürdürdüler. Türk Demokratik Partisi Genel Başkan Erdoğan Saraç söz konusu olaylarla ilgili yaptığı açıklamada "Makedonya, 20 bin civarında olan Türkçe öğrenim isteyen bu insanları zorla Makedon kabul ederek ayakta kalacaksa, onları devlete bağışlayabiliriz" dedi (Zaman, 1996: 1). Nihayet Türk Demokratik Partisi'nin 19 Ekim 1996 tarihinde Ohri'de yapmış olduğu 3. Kurultayındaki yoğun taleplerle 47. gününde açlık grevi durdurabildi. Şimdilik öğrenciler Türkçe okullarına kavuşamadılar fakat Kocacık köyündeki Türkçe eğitim veren Necati Zekeriya merkez ilkokulunda Türkçe eğitim alabilecekler. Aynı şekilde yıllardır Makedonca eğitimi reddederek gayriresmî özel okullarda Türkçe eğitim alan diğer talebeler de seviye tespit imtihanlarıyla Türkçe eğitim veren normal okullarda hak ettikleri sınıflara yerleştirilecekler (Birlik, 1996: 2). Öte yandan Ustrumca'da 1996/97 öğretim yılını Türkçe okumak isteyen

120 yeni talebeden 70'inin talebi Çingene oldukları gerekçesiyle geri çevrildi (Zaman, 1996:1).

Hadiseler göstermektedir ki Makedonya'da Türk varlığı Makedon hükümetinin takdim ettiği gibi sadece 70-80 bin Türk'ün varlığından ibaret değildir. Makedon hükümetinin en katı tavrına rağmen Torbeş Türkleri, Çingeneler ve Arnavutların bir kısmı hâlâ kendilerini Türk kültürünün içinde görmektedirler.

Makedon yönetim bilhassa Doğu Makedonya'da Türklere karşı eğitim alanında olduğu gibi kültür, din, ekonomi vs... her alanda bir yıldırma ve asimilasyon politikası takip etmektedir. Bu politikanın bir neticesi olarak buralarda namusu ve onuru ile yaşayabilmekten umudunu kesen insanların baba ocaklarından göç etmek zorunda bırakılmaları sebebiyle söz konusu coğrafya Türklere neredeyse "temizlenmiştir". Öte yandan Batı Makedonya'da yaşayan Türkler ise kendilerinden birkaç misli nüfusa sahip Arnavutlar arasında erime tehlikesiyle karşı karşıyadırlar.

Makedonya'daki ilk ve orta dereceli okullardaki tarih kitaplarında Osmanlı ve Türk aleyhtarları metinler okutulmaktadır. Makedonya radyolarında ve televizyonlarında sürekli olarak Osmanlı ve Türk aleyhtarları programlar gösterilmesinden Makedonya Türkleri rencide olmaktadır.

Makedonya Türklerinin yüksek öğrenimde de problemleri vardır. Makedonya üniversitelerine alınacak öğrencilerin toplamının %90 Makedon, geriye kalan %10'unun ise diğer bütün azınlıklara verilmesi usulü getirilmiştir. Bu şartlarda Türklerin Makedonya üniversitelerine girebilmeleri imkansız derecesinde zordur. Üsküp üniversitesine kayıtlı öğrencilerin milliyetlerine göre tasnifini gösterir aşağıdaki tablo üniversitelerde Makedon yer verildiğini, Arnavutların ve Türklerin ise üniversitelerde toplam nüfusa nispetleri miktarında yer alamadıklarını açık bir şekilde göstermektedir.

Üsküp Üniversitesinde Son Üç Yıldaki Kayıtlı Öğrencilerin Milliyetlerine Göre Tasnifi

Öğr. Yılı	Makedon	Arnavut	Türk
1993/94	3.534 (%89)	237 (%6)	44 (%1)
1994/95	4.665 (%88.3)	340 (%6.5)	65(%1.2)
1995/96	4.106 (%85.9)	379 (%7.9)	59(%1.2)

(HAMZA, 1996: 15)

Makedonya'daki üniversitelerde Türk ve Müslüman talebelere nüfusları nispetinde yer verilmediği için Arnavutlar Kalkandelen'den ayrı bir üniversite açtılar. Üniversite yönetiminde yer alan bazı öğretim üyelerinde Makedonya'da Türklerin varlığını inkar edebilecek boyutta aşırı bir Arnavut milliyetçiliği görülmektedir. Bu sözde üniversitenin rektörü bir konuşmasında "Makedonya'da Türk yok, Türkçe konuşan Arnavutlar var" diyebilmiştir. Makedonya tarafından tanınmayan bu üniversitede eğitim ve öğretim gayriresmî olarak yapılmaktadır. Muhtemelen Arnavutların bu şekilde kendi üniversitelerini kurmalarına bir tedbir olarak, Hükümet kararı ile 1996/97 öğretim yılında resmî nüfusta verilen oran nispetinde bir öğrenci kitlesi üniversiteye kabul edilmiştir.

Üsküp Üniversitesinde Türk dili ve edebiyatı kürsüsü vardır. Ayrıca Pedagoji Akademisinde Türk ilkokullarında Türkçe dersleri verecek öğretmenler yetiştirilmektedir.

Kültür

Makedonya coğrafyasında ilk çıkan Türkçe gazete Uhuvvet'tir. Bunu 1920 yılında çıkan Sosyalist Fecri, Rehber, 1925 yılında çıkan Birlik, Hak Yol, Mücadele ve Yeni Vakit, 1927-29 yılları arasında çıkan Sada-yı Millet ve Işık, 1937 yılında Doğru Yol takip etmiştir. Bu gazetelerin tamamı Üsküp'te yayınlanmıştır.

1996 yılı itibarıyla Makedonya'da çıkmakta olan Türkçe gazete ve dergiler şunlardır: Birlik, Sesler, Sevinç, Tomurcuk, Hilal, Makedonya Zaman, Vardar. Bunlardan Birlik, Sesler, Sevinç ve Tomurcuk Üsküp'te çıkmakta ve Makedonya devleti tarafından finanse edilmektedir. Birlik 23 Aralık 1944 tarihinden beri çıkmaktadır. Makedonya'da çıkan en uzun ömürlü ve en itibarlı Türkçe gazetedir. Haftada üç gün ve 16 sahife olarak yayınlanmaktadır. Gazete haber ağırlıklıdır. Tamamen Türkçe olarak çıkan gazetenin tirajı 800-2.000 arasındadır. Son yıllarda gazeteye Türkiye ile ilgili haberlerin yer aldığı bir Türkiye sahifesi konmuştur. Sesler 1965 yılından itibaren aylık toplum ve sanat dergisi olarak yayınlanmaktadır. Ağırlıklı olarak Makedonya Türkü şair, yazar ve sanatçıların yanı sıra Türkiye'den ve diğer ülkelerden yazar ve sanatçıların eserlerine de derginin sahifeleri arasında yer verilmektedir. 126 sahife olarak çıkan dergi 750 civarında

basılmaktadır. Sevinç 1951 yılından beri çıkmaktadır. 11-15 yaş arası çocuklara hitap eden aylık çocuk dergisidir. Tamamı Türkçe olan dergi 36 sahifedir. Tomurcuk 1957 yılında yayınlanmaya başlamıştır. Sevinç'in paralelinde olarak 7-10 yaş arası çocuklara hitaben çıkmaktadır.

Hilal gazetesi yanı sıra kısaca Meşihat olarak bilinen Makedonya İslam Birliği'nin yayın organı olarak 1985 yılından beri Üsküp'te çıkmaktadır. Aylık "İslami kültür ve haberler gazetesidir". Arnavutça, Türkçe ve Makedonca yayınlanmaktadır. 16 sahife olan gazetenin Arnavutça nüshası müstakil, Türkçe ve Makedonca nüshaları ise sekizer sahife olarak birlikte çıkmaktadır. Gazetede Makedonya'daki Müslümanlar ve Meşihat ile ilgili haber, yazı ve araştırmalara yer verilmektedir. tirajı 2.000 civarındadır. Makedonya Zaman, Türkiye'de günlük çıkmakta olan Zaman Gazetesi'nin Makedonya nüshasıdır. Üsküp'te Mart 1994'te çıkmaya başlamıştır. Başlangıçta aylık idi. Bir müddetten beri 15 günlük olarak yayınlanmaktadır. Gazete 16 sahifedir. Makedonya ve balkanlardaki Türkler ve Müslümanlarla ilgili haber ve yorumların yanı sıra Türkiye ile ilgili gelişmelere ve dinî bilgiler ve değerlendirmelere yer verir. Tirajın 2.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Vardar dergisi 1994 yılından beri "bağımsız aylık siyasi dergi" olarak çıkmaktadır. Makedonya'daki Türklerin tarihleri, kültürleri ile aktüel gelişmelere ve araştırmalara yer veren derginin tirajının 1.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.

Makedonya'da Türklerin hemen her zaman toplumun her kesimine hitap eden dergileri ve gazeteleri olmuştur. Yukarıda gördüğümüz trajları 750 ile 3.000 arasında değişen Türkçe gazete ve dergilerin toplam iki milyon nüfusa sahip Makedonya'da 170.000 ile 200.000 arasında bir nüfusa sahip Türkler tarafından düzenli olarak çıkartıldığı ve Makedonya'da en çok satılan gazetenin (Nova Makedonia) tirajının 20.000 ile 25.000 arasında olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekir. Süreli yayınlarında arı ve duru Türkiye Türkçesi ile şiirler ve yazılar yayınlanmıştır. Necati Zekeriyeye, Enver Tuzcu, Hüseyin Süleyman, Fahri Kaya, Şükrü Ramı, İlhami Emin, Mustafa Karahasan, Avni Engüllü, Suat Engüllü, Nusret Dişo Ülkü, Sabit Yusuf ve Recep Bulgariç Makedonya'daki Türkçe yayın organlarında imzalarına

sık sık rastladığımız Türk gazeteci, şair ve yazarlardır.

Makedonya Devlet Radyosunda hergün beş saat Türkçe yayın yapılmaktadır. Ayrıca Türkçe yayın yapan bir kaç tane mahalli özel radyo vardır. Makedonya Devlet Televizyonunda da belirli saatlerde Türkçe yayın yapılmaktadır. Bunların yanı sıra Makedonya'daki Türk ve Torbeş evlerinde ve kahvehanelerinden çanak antenlerle yaygın bir şekilde Türkiye'de TV programları seyredilmektedir. Türklerin, Torbeşlerin, Arnavut, Boşnak ve Çingenelerin yeni nesilleri arasında Türkiye Türkçesinin benimsenmesi ve yayılması bakımından sözkonusu Türkçe TV programları önemli bir fonksiyon icra etmektedirler.

Makedonya'daki Türklerin Avni Engüllü'nün başkanlığını yaptığı merkezi Üsküp'te olan Makedonya Türkleri Kültür Merkezi ve başkanlığını Prof. Dr. Hamdi Hasan'ın yaptığı merkezi Gostivar'da olan Türk Aydınlar Cemiyeti isimli kültürel kuruluşları vardır. Bunların dışında sayıları 10'u bulan amatör kültür ve sanat dernekleri vardır. Makedonya'da Halklar tiyatrosunda Türk oyunları da sergilenmektedir.

Müslümanların Dinî Teşkilatı

Makedonya'nın Osmanlı hakimiyetinden çıktığı Balkan Savaşlarından I. Dünya Savaşının sonuna kadar olan süre bir geçiş ve karmaşa dönemidir. Bu dönemde Makedonya coğrafyasında yaşayan Müslümanların dini teşkilatları ve yönetimleri konusundaki bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. I. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Sırp — Hırvat ve Sloven Krallığı'nın ilk yıllarında her bölgedeki Müslüman topluluk farklı kanun ve esaslarla dini teşkilatlarını sürdürmüşlerdir. Nihayet 31 Ocak 1930 tarihinde Müslümanlar hakkında çıkan bir kanun ve bu çerçevede aynı yıl 9 Temmuz'da hazırlanan Müslümanlar anayasası ve 4 Haziran'da çıkan Reis-ül Ulema'nın, Ulema Meclis üyelerinin ve müftülerin seçimine dair olan kanun ile Yugoslavya'daki Müslümanların dinî teşkilatları kurulmuş oldu. Böylece Müslüman cemaatler Reis-ül Ulemalık şemsiyesi altında toplanmış oldu. Reis-ül Ulemalığın Üsküp ve Saraybosna'da olmak üzere daha alt seviyede ulema meclisinden müftülüklere kadar ikili bir idare kurulmuştu. 1936'da yeni bir kanun ve statü ile kısmi değişiklikler oldu ise de Reis-ül Ulemalığın merkezinin Saraybosna'ya taşınması dışında

bu düalist yapının esasında bir değişme olmadı. Bu esaslar dahilinde II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Yugoslavya'da Müslümanlar teşkilatlarını yürüttüler (POPOVIĆ, 1995: 222-247).

II. Dünya Savaşı'ndan sonraki Yugoslavya Müslümanlarının dini teşkilatı eskisine nazaran bir hayli yetkileri budanmış bir haldeki 1947 tüzüğü ile belirlenmiştir. Bu tüzükteki bazı hususlar daha sonraki yıllarda kısmi değişikliklere uğramış ise de ana yapı Yugoslavya'nın dağılımına kadar değişmemiştir (POPOVIĆ: 249). Bu dönemde Yugoslavya'nın altı cumhuriyetinden biri olan Makedonya Federal Cumhuriyeti'nin Müslümanları Yugoslavya Reis-ül Ulemalığına bağlı Makedonya İslam Birlięi (yaygın ismi ile Meşihat) tarafından idare ediliyordu. Bir vakıf statüsünde olan Meşihat'ın merkezi Üsküp'tedir. 1991 yılında Makedonya bağımsızlığını ilan ettikten sonra, Meşihat'ın Yugoslavya Reis-ül Ulemalığına bağlılığı kalmadı. Bağımsız devletin bağımsız dinî teşkilatı oldu.

Meşihat'ın özerk bir yapısı vardır ve kendi hazırladığı çalışma esaslarını gösterir tüzük ile faaliyetlerini yürütür. Aralık 1994'te kabul edilen ve hâlen yürürlükte olan Makedonya İslam Birliği Anayasası'nın sekizinci maddesi Meşihat'ın gaye ve vazifelerim cami, mescid, mekteb ve İslam merkezlerinin kurulması ve bakımı, İslam eğitim, bilim ve kültür kurumlarının kurulması ve faaliyetlerinin yürütülmesi, İslam Birliği mülkünün idaresi, gelir getirici ekonomik faaliyetlerde bulunmak ve bu maksatlarla Dünyadaki İslam örgüt ve devletleriyle işbirliği yapmak olarak tarif eder. İslam Birliği'nin organları Müftülükler, Mali Yasama Meclisi, Meclis-i Şura ve İslam Birliği Başkanlığıdır. Makedonya'da 13 adet müftülük vardır. Yasama Mali Meclisi 13 üyeden ve İslam Birliği'nin en yüksek dinî organı olan Meclis-i Şura ise 35 kişiden teşekkül eder (Makedonya Cumhuriyeti İslam Birliği Anayasası, 1996: 47). Meşihat teşkilatında bütün Makedonya'daki müftüler, imamlar ve Üsküp'teki merkezde bulunan memurlar dahil 500 kadar kişi çalışmaktadır. Meşihat gelirin Müslüman cemaatten sağlar. Durumu müsait olan her Müslüman her yıl bu kuruma bir nevi üyelik aidatı öder. Ayrıca İslami vakıfların gelirleri, fitte, zekat ve bağışlar Meşihat'ın gelir kaynaklarını teşkil eder.

1980-1991 yılları arasında Meşihatın başında Yakub Selimoski bulunuyordu. Selimoski 1991 yılında Yugoslavya Risayeti Başkanlığına seçilince Arnavut asıllı Süleyman Recebi Meşihat'ın başkanı oldu. Recebi döneminde (1992) Meşihat tarafından düzenlenen bir sempozyumda Makedonya'daki Müslüman dayanışmasına yakışmayacak bir şekilde Türk ve Osmanlı aleyhtarı ifadeler kullanıldı. Bu sempozyumda yapılan konuşmalar ve sunulan tebliğler söz konusu ifadeler muhafaza edilerek bir kitap halinde Meşihat tarafından bastırıldı. Ayrıca mevcut Meşihat yönetiminde Türklere, Boşnaklara ve Çingenelelere yeterince yer verilmemesi de tepki çekmektedir.

Eski Yugoslavya Reis-ül Uleması Yakup Selimoski de Yugoslavya dağıldığı hâlde kendi başkanlığını devam ettirme gayretindedir. Bunun için Meşihat başkanı Recebi'nin küstürdüğü ve Meşihat çevresinden uzaklaştırdığı bazı kişilerle "Makedonya Müslüman Dini Birliği" adı altında ayrı bir teşkilat kurma teşebbüsü içerisinde. Selimovski Arnavut asıllı olmadığından dolayı ve Makedonya'da bugünkü şartlarda Arnavut asıllı olmayan birinin Meşihat Başkanlığının Müslümanların büyük çoğunluğunu teşkil eden Arnavut asıllı Şerif Deari'yi bu kuruluşun başkanlığına getirmiştir. Selimoski genel sekreteridir ancak kuruluşu fiilen kendisi idare etmektedir. Makedonya hükümeti bunların müracaatını kabul etmiştir. Söz konusu teşebbüsün Makedonya Hükümeti tarafından tanınması veya reddedilmesi için gerekli prosedürün ikinci safhası olan bu müracaatın tasdik veya reddedilmesi hususunda bir gelişme yoktur. Makedonya Hükümeti bir nevi bekle gör politikası takip etmektedir. Ancak bu statü Selimoski ekibinin faaliyetlerini sürdürebilmelerine yetmiştir.

Makedonya Oımhurbaşkanı Şubat 1996'daki Ramazan Bayramı'nda her iki kuruluşun başkanının Ramazan Bayramı'nı tebrik ederken, sözkonusu ihtilaflardan dolayı gösterilen tepkiler sebebiyle Nisan 1996'da Kurban Bayramı mesajında ikisinin de ismini zikretmeyerek sadece Müslümanların Bayramını kutlamıştır. Bu kavgalar sebebiyle Makedonya'da Müslüman cemaat, camiler ve müftülükler bölünmüş, taraflar var güçleriyle birbirlerini en ağır ifadelerle suçlamışlardır. Nihayet Müslümanlar arasında bölünmenin bir an evvel giderilerek birlik ve beraberliğinin

sağlanması gayesiyle yapılan bazı teşebbüslerle, Selimoski hareketinin çekirdeğini teşkil eden Kalkandelenlilerin yeniden Meşihat'ın yanında yer alması sağlanarak, problemlerin Meşihat bünyesinde çözümlenmesi açısından önemli bir mesafe kaydedilmiştir.

Eski Yugoslavya'da II. Dünya Savaşı sonrasında yeni rejimin dine karşı takındığı olumsuz tavırdan dolayı mevcut tarikatlar 1945 yılından sonra süratle ortadan kaybolmaya başlamışlardı. 1952 yılında Bosna Hersek'teki bütün tekkeler kapatılmış ve bütün tarikatlar yasaklanmıştı. Kosova ve Makedonya'dakiler ise varlıklarını yan gizli olarak devam ettirmişler fakat birlikte 1970'lerden itibaren hem Yugoslavya'da hem de onun bir cumhuriyet olan Makedonya'da tekkeler ve tarikatların yeniden serbestçe faaliyetlerini sürdürdükleri görülmektedir. 1974 yılında Yugoslavya'daki bütün tarikatları bir birlik hâlinde tutmak için SIDRA isimindeki dernek kuruldu (POPOVIÇ: 249).

1980'li yıllarda Makedonya'daki tekkeleri ve tarikatları disipline ederek bir birlik halinde Meşihat bünyesinde tutmak için Makedonya Tarikatlar Birliği Meşihat kuruldu. Bu kuruluşun kendi çalışma esaslarını ve temel prensiplerini gösterir bir tüzüğü vardır. 1993 yılında bu birliğin dışında kalan bazı tekkeler de -tamamına yakını Çingene- ayrı bir Tarikatlar Birliği kurdular. Makedonya'daki Bektaşiler ise merkezi Kalkandelen (Tetovo) olmak üzere Makedonya Bektaşi İslam Birliği'ni kurdular. Bu birlik, merkezi Tiran'da bulunan Dünya Bektaşi İslam Birliği'ne bağlıdır.

Üsküp'te 1983 yılında açılan ve Türkiye'deki İmam-Hatip liseleri ders programlarını takip eden Üsküp İsa Bey Medresesi eğitim öğretim faaliyetlerini sürdürmektedir. Bu medrese ve Üsküp'te İsa Bey Kütüphanesi Meşihata bağlıdır. Ayrıca Üsküp'te bir İlahiyat Fakültesi açılması çalışmaları vardır. Yukarıda kendisinden geniş olarak bahsettiğimiz Hilal dergisi Meşihat'ın yayın organıdır. 1991 yılında "El Hilal" yardımlaşma teşkilatı kuruldu. Gelirleri bağış ve yardımlarla sağlanan teşkilatı Meşihat içerisinde bir nevi "Kızılay" fonksiyonunu icra etmektedir. Bosna Hersek'teki son savaş esnasında oradan Makedonya'ya sığınan Boşnak mültecilerin bütün ihtiyaçları bu teşkilat tarafından sağlanmıştır.

Türk Vakıf Eserleri

Makedonya'da ilk vakıflar Osmanlı Sultanları, vezirleri, valileri, sancak beyleri, kadı ve gezileri tarafından kurulmuştur. Kayıtlarda ismi geçen ilk vakıf eserleri II. Murat döneminde (1421-1451) yapılan Üsküp'teki Hacı Kasım Vakıfları Makedonya'daki en önemli vakıflar arasında Üsküp'teki II. Sultan Murat (1436), İshak Bey (1438), İsa Bey (1475) ve Manastır'da İsa Çelebi (1508), Haydar Kadı (1560) adlı vakıf külliyesi sayılabilir. Osmanlılar döneminde Makedonya'da kurulan vakıfların tamamına yakın bir kısmı külliye hâlinindedir. Böylece cami, mescid, mektep, medrese, kütüphane, imaret ve zaviye gibi gideri olan eserlerin masrafları han, hamam, bedesten, kervansaray, değirmen ve dükkan gibi geliri olan eserlerin gelirleri ile karşılanması düşünülmüştür (İBRAHİMGİL).

Mehmet İbrahimgil'in incelemelerine göre Makedonya'da beş asırlık Osmanlı varlığı döneminde toplam 1276 vakıf eser inşa edilmiş olup, bu eserlerin 818'i dini, 151'i eğitim, 120'si ticaret, 16'sı askeri e geriye kalan 133 tanesi de köprü, çeşme, hamam ve imaret gibi eserleri kapsamaktadır. Dini yapılardan 613'ü cami, 92'si mescit, 30'u tekke ve 40'ı türbedir. Eğitim amaçlı yapıların 6'sı medrese, 86'sı okul, 41'i zaviye, 2'si hankah ve 5'i kütüphanedir. Askeri amaçlı yapılardan 4'ü kale, 12'si kuledir. Sosyal amaçlı yapılardan ise 103'ü çeşme, 30'u köprü ve su kemeridir. 100'e yakını harabe şeklinde olmak üzere günümüze kadar kısmen veya tamamen ayakta kalabilen vakıf eserlerinin sayısının sadece 287 olduğu tahmin edilmektedir (İBRAHİMGİL).

Balkan Savaşlarından sonra Osmanlı hakimiyeti çıkan Makedonya'da vakıf malları ve binalarının yönetimi oradaki Müslümanların dini teşkilatına devredilmişti. 1948 yılında Makedonya'daki komünist yönetim camilerin dışındaki vakıf mallarını kamulaştırdı. 1951'de ise bazı camiler de dahil olmak üzere bütün vakıf mallarına el koydu. Bu durum günümüzde de devam etmektedir. Her ne kadar 1991'de bağımsızlık ilanına müteakip kabul edilen yeni Anayasa'da bütün dini vakıfların esas sahiplerine iadesi öngörülmüş ise de, kiliseye ait vakıf malları geri verilmeye başlanmış islam vakıf malları ise eski statülerinde bırakılmıştır.

Makedonya'da Osmanlı hakimiyetinin son yılı olan 1912'de ayakta duran Türk eserlerinin sayısı 1276'dır. Günümüzde mevcut eserlerin sayısı ise 1912'den sonra inşa edilenler de dahil olmak üzere 468'dir. Makedonya'da Meşihat'a bağlı dinî yapıların sayısı ise 400 civarındadır. Makedonya'da Osmanlı döneminden bu yana ayakta kalabilen eserlerin sayısı 250-300 civarındadır. Büyük bir kısmı Manastır, Ohri ve Usküp'te bulunan bu eserlerden 180 tanesi anıtsal yapı özelliği taşımaktadır. Bunlardan 8'i türbe, 5'i tekke ve 32'si cami olmak üzere 45 tanesi tarihi eser statüsüne alınmıştır ve bu eserler üzerinde her türlü tasarrufla bulunma yetkisi Makedonya Eski Eserle ve Anıtlar Kurumu'na aittir. Bu 45 eserden 6 tanesi bugün mevcut değildir. 18 tanesi restore edilmiştir, 21 tanesi de acilen restorasyona muhtaç bir halde beklemektedir. Restorasyona muhtaç bu eserlerin başlıcaları şunlardır: Usküp'te Dükkançık (Muslihüddin Abdül-gani) Cami, İshak Bey (Alaca) Camii, Arasta Camii, Manastır'da Hacı Mahmut Bey Camii, Haydar Kadı Camii, Koca Kadı Camii, Kadın Ana Camii, Debboy Hamamı, Ohri'de Fatih İmarek Camii, Hacı Hamza Camii, Ustrumca'da Orta Camii, Pırlepe'de Çarşı Camii vs.

Tarihi eser statüsüne alınmayan 135 Türk eseri ise bilhassa Üsküp, Manastır, İstip, Kalkandelen, Ohri ve Pırlepe gibi şehir merkezlerinde yer almaktadır ve yıkılma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Her yeni yönetimle değiştirilen imar planlarıyla şehir merkezlerindeki Türk eserlerinin ortadan kaldırılması hedeflenmektedir. Yukarıda anıtsal yapı özelliği taşıdığını ifade ettiğimiz 180 eserden 2'si kule, 10'u türbe, 5'i tekke ve 72'si cami olmak üzere 89'unun sadece isimlerinden bahsedilmektedir, haklarında tarihi ve teknik bilgi yoktur.

Makedonya'nın Osmanlı hakimiyetinden çıkışından bugüne kadar gerek Yugoslavya Krallığı ve Federal Cumhuriyeti, gerekse Makedonya Cumhuriyeti dönemlerinde Türk eserlerine karşı bilinçli bir yok etme politikası güdülmektedir. Evliya Çelebi Usküp'te 120 cami ve mescit, 70 mektep, 20 tekke, çok sayıda medrese ve 7 misafirhaneden söz etmektedir. Salih Asım'ın 1351/1932 tarihli "Üsküp Tarihi" isimli eserinde ise Usküp'te 51 camiden bahsedilmektedir (ASM, 1932: 9). Sadece Usküp'te 1918-1990 yılları arasında değişik nedenlerle yıkılan eserlerin sayısı

18'dir. Bugün Usküp'te 16 tanesi ayakta ve faal, 5 tanesi de kısmen ayakta olmak üzere toplam 21 eser kalmıştır. Osmanlı eserlerinin en iyi korunduğu yer diyebileceğimiz Üsküp'teki durum budur.

Osmanlı Türkleri tarafından kurulmuş bulunan Manastır'da Evliya Çelebi 70 cami ve mescidin mevcudiyetini bildirmektedir. Manastır'da 1945 yılı itibarıyla ayaktaki camilerin sayısı 30'dur. Bugün bunlardan ancak 10 tanesi kalmıştır ve sadece bir tanesinde ibadet yapılmaktadır. Diğerlerinin bir tanesi resim galerisi, bir tanesi bir içki fabrikasının deposu, bir tanesi marangoz atölyesi olarak kullanılmakta olup, kalan büyük çoğunluğu yarı yıkık bir durumda kendi hâline terk edilmiştir. Makedonya'nın bu en büyük iki şehrindeki camilerin durumu Makedonya'nın diğer yerleşim merkezlerindeki Türk eserlerine karşı yapılan tahribatın boyutları hakkında bir fikir verebilir.

Manastır örneğinde görüldüğü üzere, Makedonya'da Osmanlılardan kalma eserlerin bir kısmı yasaklamalar ve bakımsızlık sebebiyle yapılaşma maksatlarının dışında işlerde kullanılmaktadır. Bunlara ilaveten son yıllarda ayakta kalmış bir kısım Türk eserleri ise Makedon eseri imiş gibi takdim edilmektedir. Ohri'deki Türk evleri Makedon evleri olarak tanıtılmaktadır. Üsküp'teki Fatih Köprüsü (Taş Köprü)'nün Romalılar tarafından yapıldığını iddia etmektedirler. Manastır ve Pırlepe'deki saat kulelerinin Türk vakıf eserleri Kalkandelen, Gostivar ve Ohri Çarşı camileri örneklerinde olduğu gibi sistemli bir şekilde ortadan kaldırılmaktadır.

Sonuç

Makedonya'daki Türklerin varlığını tehdit eden birinci problem Türkiye'ye göçlerdir. Her halükârda Makedonya Türklerinin Türkiye'ye göç etmeleri, problemlerin Makedonya içerisinde çözülmesi suretiyle önlenmelidir. Bunun için belki Makedonya'da yaşamak isteyen fakat burada istikbalini yeterince güvenlikte göremediği için göç etmeyi düşünen Türk asıllılara orda kalmalarını temin için çifte vatandaşlık imkanı sağlanmalıdır. Makedonya Türklerinin varlığını tehdit eden ikinci problem ise Türklerin din birliği saikiyle Makedonlara karşı yaklaştıkları ve kendilerinden birkaç misli fazla nüfusa sahip olan Arnavutlar arasında erime tehlikesidir. Esasen bu problem de Türkiye'ye göçlerin bir neticesidir. Bu makalenin nüfus ile ilgili kısmında 1953'lere kadar Make-

donya'da Türklerin Arnavutlardan daha fazla sayıda bir nüfusa sahip olduklarını gördük.

Makedonya'da Türklerin kendilerini göç etmek zorunda hissetmemeleri ve sayıca kendilerinden çok fazla olan Arnavutların arasında kalıp Arnavutlaşmamaları için, Türklerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerde Türk kültür merkezleri açılmalı, yasa ile sekiz yıllık ilkokullarda ve liselerde Türkçe eğitim ve öğretim imkanları geliştirilmeli, Türk öğrencilere nüfuslar nispetinde Makedon üniversitelerinde yer verilmesi temin edilmeli, Türkiye'de öğrenim gören Makedonya vatandaşı Türk öğrencilerin aldıkları diplomaların Makedonya otoriteleri tarafından denklik işlemlerinin yapılarak kabul edilmesi sağlanmalıdır.

Türkiye'deki bazı okullar ile Makedonya'daki Türk okulları kardeş okul yapılarak buralara Türkçe ders ve yardımcı kitapları gönderilmelidir. Makedonya'da Türk kültür ve sanatı ile ilgili panel, sempozyum ve sergiler düzenlenmeli, bu tür faaliyetlerde bulunacak kuruluşlar teşvik edilmeli ve desteklenmelidir.

Bütün Balkanlar'da fakat bilhassa Makedonya'da din ile milliyet iç içedir. Hatta bazen biri diğerinin yerine de geçer. Arnavut, Türk, Boşnak, Pomak vs....Balkanlardaki bütün Müslüman topluluklarda İslamiyete açıklık derecesinde bir ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaç Türkiye'de veya Türkiye'nin himayesinde oralarda kurulup din eğitimi verecek olan İmam Hatip liselerinde ve İlahiyat Fakültelerinde karşılanmalıdır. Bu şekilde Üsküp'te kurulacak ve bütün Balkanlardaki Müslümanlara hitab edecek bir İlahiyat Fakültesi Balkanlardaki Müslümanlar arasında Türk müslümanlığının tekrar yayılmasını sağlayarak bizim etrafımızda birleşmesini tein eder. Ayrıca Türkçe konuşmayan Müslüman toplulukların gençlerinin Arap ülkelerinde veya İran'da dinî eğitim görmeleri neticesinde kafalarının ve gönüllerinin Osmanlı ve Türk düşmanı fikirlerle doldurulması ve ülkelerine döndüklerinde bu fikirleri topluluklarına yaymaları suretiyle Balkanlardaki Müslümanların Türkün dışında bir merkezde birleşmesi önlenmiş olur.

Türk televizyonlarının Makedonya'da rahat seyredilebilmesi sağlanmalıdır. Bu durum Makedonya'daki Türklerin diğer unsurlar arasında asimile olmasını önleyecek, öte yandan Pomakların ve Arnavutların Türkçe öğrenmelerini sağlar-

ken, söz konusu Müslüman toplulukların yanı sıra Makedonlar üzerinde de güçlü Türkiye imajını pekiştirecektir.

Türkiye'den gidecek işadamlarının Türk bölgelerinde yatırım yapmaları teşvik edilmelidir. Başta Makedonya olmak üzere Türk bankaları Balkan ülkelerine her türlü bankacılık hizmetini yapabilecek şubeler açmalıdırlar. Makedonya'da demokrasiye geçtikten sonra ekonomik düzenin değişmesi ve yeni serbest piyasa şartlarına adaptasyon sürecinde yaşanan zorluklar cümlesinden olarak Makedonya'da bütün milli bankalardaki mevduata Devletin bir nevi el koyması sebebiyle insanların Makedon bankalarına güveni kalmamıştır. Aynı husus Bulgaristan'da iki defa olmuştur. Bu itibarla Makedonya başta olmak üzere bütün Balkan ülkelerinde açılacak Türk bankalarının şubeleri buralardaki Türklerin ve diğer toplulukların paralarını yatırdıkları yer olabilir. Öte yandan Türk işadamlarının Balkan ülkeleriyle gün geçtikçe gelişen ticari ilişkileri sebebiyle de oralarda Türk bankalarına ihtiyaç vardır.

Makedonya'daki Türk asıllıların hatta Türk asıllı olmayanların Türkiye'de gayri menkul alabilmelerine müsaade edilmelidir. Bu şekilde Makedonya'da genel ekonomik durumu yatırım yapmak için uygun bulmayan veya Türk bankaları açılrsa da çeşitli sebeplerle birikimlerini bankadan ziyade mülk edinme suretiyle değerlendirmek isteyenlerin paralarını Türkiye'de değerlendirebilmeleri mümkün olacaktır. Esasen böyle bir fiili durum mevcuttur. Ancak T.C. uyruklu olmayanların mülk edinmeleri mümkün olmadığından dolayı o şahısların Türkiye'de güvindikleri insanlar üzerine mal almaları yoluna gidildiğinden gerginlikler, huzursuzluklar ve bazen de suistimaller yaşanmaktadır.

Türkiye kuruluşundan beri Makedonya'yı her alanda desteklemiştir, desteklemeyi sürdürmektedir (TURNA, 1996: 69-86). Bu destek görüşmeleri esnasında Makedonya'daki Türklerin siyasi, sosyal ve eğitim alanlarındaki problemlerinin çözümü de gündeme gelebilir, gelmelidir. Makedonya'daki tarihi Türk varlığının en önemli delili olan Türk eserlerinin restore edilmesi temin ve teşvik edilmelidir. Bütün bu hususlarda Türkiye devleti kadar gönüllü kuruluşlara da iş düşmektedir.

KAYNAKLAR

- ARDICI, Mehmet (Şerif Dalip) Yücelciler
1991 **1947, Makedonya'da Müslüman Direnişi**, İnsan Yayınları.
- ASIM, Salih
Üsküp Tarihi, Üsküp, 1932/1351.
- BAYUR, Yusuf Hikmet
1983 **Türk İnkılabı Tarihi, Cilt: I, Kısım 1, Türk Tarih Kurumu, Üçüncü baskı, Ankara,**
- EVANS, John Arthur
1885 "Antiguarian Researchesin Uyricum. Part IV, Scupi, Skopia and the Birthplace of Justinian", **Archeologia**, Vol. 49,1, London (. zikreden Yusuf Hama, "Osmanlı öncesi Makedonya
- POULTON, Hugh
Türklüğü", **Birlik**, (Üsküp), 27 Nisan 1996, s.9)
- HAMZA, Yusuf
1996 "Osmanlı Döneminden Makedonya'da kalan Türk İzleri", **Birlik**, (Üsküp), 13 Temmuz 1996
"Makedonya'da Türk Sorunu", **Birlik**, 1 Ağustos, s. 15.
- HOCA, Fadil
1995. "Ülke Temsilcilerinin Sunuşları: Makedonya" Türk Hakları, Mustafa Kahraman-yol (ed.), Ankara,
- İBRAHİMGİL Mehmet,
"Makedonya'da Osmanlı Vakıf Eserlerinin Sosyal Hayata ve Şehir Dokusuna Olan Etkileri ve Bugünkü Durumu", İstanbul'da **toplanan II. HABİTAT toplantısı'na sunulan rapor.**
- ORAN, Baskın
1993 "Balkan Türkleri üzerini incelemeler", **A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. 48 Ocak-Aralık, S. 1-4.
- PANDEVSKİ Manol
1978 **Macedonia and Macedonians in thme Eastern Crisis**, Macedonian Devew Editions Skopje
- PERRY, Duncan M.
1988. **The Politics of Terror: The Macedonian Leberation Movements, 1893-1903**, Duke London, 1995.University Press.
- POPOVIÇ, Aleksandre
1995 **Balkanlarda İslam**, İnsan Yayınları, İstanbul.
- POULTON, Hugh
1989 **Who Are The Macedonians?**, Hurst&Company,London.
1991 **The Bakns, Mmorities and States in Conflict**, Minority Right Publications.
- SARAÇ, Erdoğan
1995 "Makedonya", **Yeni Türkiye**, Mart-Nisan,Y.I,S.3.
- TURNA, Mehmet
1996 "Makedonya Türkiye İlişkileri ve Makedonya'nın Geleceğine Bakış", **Avrasya Dosyası**, C.3, S.3, Sonbahar, s. 69-86.
- 1994 **Census '94**, Data for the Present and the Future, First Results, Republic of Macedonia, Statistical Office of Macedonia, Communication 2, Skopje, December 28,, s. 2.
- 1996 **A Threat to "Stability", Human Rights Violations in macedonia**, Human Rights Watmhc7 Helsinki.
- 1996 **Makedonya Cumhuriyeti İslam Birliği Anayasası**, Üsküp
- 1996 **Zaman**, 14 Eylül, s. 1.
- 1996 **Birlik**, (Üsküp), 2 Kasım:2

TÜRKİYE - UKRAYNA İLİŞKİLERİ VE KIRIM TATAR MESELESİ

Giriş

Ukrayna biz Türklerin bilinç haritasında tam olarak yerini almış bir ülke değildir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Fransa kadar yüz ölçümüne ve 52 milyon nüfusa sahip bu önemli Karadeniz kıyıdaşı aynı zamanda Kırım yarımadasını da toprakları içerisinde bulundurmaktadır.

"Ukraina" kelime olarak "sınır ülkesi" ya da "uç bölgesi" anlamına gelmektedir. Gerçekten de Ukrayna tarih boyunca bir "sınır ülkesi" olmuştur. Ne var ki, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Ukrayna yalnızca bir sınır bölgesi olarak değil, aksine Avrasya'nın siyasal coğrafyasında önemli bir aktör olarak yerini almıştır. Türkiye ve Ukrayna ilişkileri devletler düzeyinde Aralık 1991'de bu şartlar altında, Ukrayna bağımsızlığını ilan ettikten tam 3 ay sonra yeniden başlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti 1919 yılında kurulan ve kısa bir siyasal ömrü olan Ukrayna Halk Cumhuriyetini de ilk tanıyan ülkelerden biri olmuştur.

İkili İlişkiler : Soğuk Savaş Sonrası Arayışlar

Türk-Ukrain ilişkileri 1992 yılında Türkiye'nin önderliğinde yaşama geçirilen Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (KEİT) çerçevesinde gelişmiştir. Ankara Ukrayna ile KEİT'te istekli ve bu teşkilata önem atfeden bir muhatap bulmuştur. (SMOLANSKY, 1995: 6) İki ülke de Karadeniz Bölgesindeki doğal ve ortak çıkarlarını keşfetmişlerdir. Bu bağlamda, Türkiye ve Ukrayna istikrarlı, nükleer silahlardan arınmış, çevresel olarak duyarlı ve müreffeh bir Karadeniz Bölgesinin tesisini hedeflemektedirler. Ankara ve Kiev KEİT'i Moskova'yı karşılıklı danışma ve işbirliği sürecine çekebilecek bir platform olarak görmekte ve bu vesile ile "bölgedeki olayların uzun vadede gerçekler üzerine kurulan politikalarla, karşıtlık değil işbirliği ilkesi etrafında" şekilleneceğini düşünmektedirler. (HENZE, 1995: 8)

Türk-Ukrain ilişkileri özellikle Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in 1994 yılında Ukrayna'ya yaptığı ziyaret ile gelişmiştir. Bu gezi esnasında Demirel ve Leonid Kravçuk Karadeniz Bölgesini kalıcı barış, istikrar ve refah bölgesine dönüştürme kararlılıklarını ifade etmişlerdir. İki devlet başkanı özellikle Kırım'daki Rus ayrılıkçılığı, Akyar'da (Sevastopol) konuşlanan Karadeniz Donanmasının statüsü ve Kırım Tatarlarının "yeniden yerleşim" zorluklarını ima ederek "bütün AKKA ülkelerinin sınırlarının değişmezliği prensibini desteklediklerini" teyit etmişlerdir (SMOLANSKY 1995: 27).

Türkiye — Ukrayna ilişkilerinde Kırım Tatarlarının tarihsel anavatanlarına geriye dönüşleri süreci de önemli bir yer tutmaktadır. Ne var ki, Kırım yarımadası Kırım Tatarlarının tarihsel

Suat KINIKLIOĞLU

*Bilkent Ün. Uluslararası İlişkiler Bölümü
Ukrayna ve Karadeniz Güvenliği uzmanı.*

anavatanı olmaktan öte Rusya ve Ukrayna arasında da ihtilafli bir coğrafya parçasıdır. 1994 ve 1995 yılları Kırım'daki Rus ayrılıkçılığının doruğa ulaştığı yıllar olmuş ve Kiev bu dönemlerde Kırım Tatarlarının ve Türkiye'nin onlara verdiği desteğin Rus ayrılıkçılığına karşı oluşturduğu denge unsurunu fazlasıyla kavramıştır. Gerçekten de Ankara'nın Kırım Tatarlarına yönelik ılımlı politikası, bu meseleyi Ukrayna'nın toprak bütünlüğü içerisinde bir "iç mesele" olarak gören yaklaşımı iki ülke arasındaki mevcut doğal çıkar çakışmasını açığa vurmuştur. (P<ROZHKOVA, 1996:1-2) Hem Ankara hem Kiev bölgenin geleceğini gözeleyebilecek, giderek daha milliyetçi ve muhafazakar eğilimler gösteren, birbirileri ile çatışan çelişkili Rus siyasal akımlarının etkisinde belirsizliklere aday bir Rusya Federasyonu'na karşı ortak dayanışmanın değerini anlamış bulunmaktadır. Kırım Tatar meselesi bu bağlamda daha fazla inceleme gerekmektedir ve bu yüzden burada bir parantez açmak gerekmektedir.

Kırım Meselesi: Rus Ayrılıkçılığının Geçici Frenlenmesi

Kırım'daki demografik yapı ilginç bir tablo arz etmektedir. Kırım'daki Ukrainerler 1993 yılı itibarı ile nüfusun % 23'ünü oluşturdukları hâlde organize bir siyasi güç oluşturamamaktadırlar. Çünkü Kırım'daki Ukrainerler büyük oranda Ruslaşmıştır. Etnik kökenleri Ukrainer olmasına rağmen siyasi tercihleri yarımada'daki Ruslarla iç içedir. Az sayıdaki Ukrainer partileri ise Ukrayna'daki milliyetçi unsurlarla ilişkilendirildikleri için çoğunluğu oluşturan Rus nüfus tarafından kuşkuyla görülmektedirler. (WILSON,1994:33) Bu durumda Rus ayrılıkçılığını dengeleyebilecek tek unsur Kırım Tatarları olmaktadır ve Kiev'in politikası tamamıyla bu denge düşüncesi etrafında şekillenmiştir. Ayrıca, *Ruh* ve benzeri milliyetçi Ukrainer unsurları Kırım Tatarları ile doğrudan ilişki hâlinindedirler. (WILSON, 1994: 19-20) Yakın geçmişte oluşturulan Ukrainer sivil toplum örgütleri özellikle Rus milliyetçisi Meşkov'un 1994'te cumhurbaşkanı seçilmesi ile Kırım'daki Ukrainerleri Tatarlarla birlikte hareket etmeye özendirilmiş, Rus ayrılıkçılarına karşı bilinçli bir "ortak muhalefet" oluşturma gayreti içerisinde girmişlerdir.(KUZIO, 1994:740) Prazaukas'ın (1995) belirttiği üzere;

"Ukrayna hükümeti için Kırım Tatar topluluğu Rus ayrılıkçılığını zaptetmek için bir kazanç ve potansiyel olarak yarımada'nın gelişmesi

yolunda Türkiye'nin de katkısını sağlayabilecek bir teşvik unsuru"dur. (PRAZAUKAS, :175)

Yani Kiev Ankara'yı da Kırım sorununun bir tarafı yaparak hem siyasi açıdan Ankara'nın katılımını sağlamak, böylece Moskova'ya ve ayrılıkçı Ruslara karşı bir denge politikası izlemekte, hem de yarımada'nın ekonomik gelişmesine Ankara'dan katkı beklemektedir. * Bu ifadeyi teyid eden bir gelişme 1994 yılında Ukrayna Dışişleri Bakanının Türk Dışişleri Bakanından Ankara'nın Kırım'daki ayrılıkçı Ruslara karşı alınacak önlemleri desteklemesi yönündeki yardım isteğidir. (BAZOŞLU, 1994: 159)

Ukrayna'nın denge politikasına karşılık bölgede meydana gelen gelişmeler Kiev'deki yöneticileri tedirgin etmektedir. Bu tedirginlik özellikle Rusya'nın *Monrovski Doktrini*'ni hayata geçirmesiyle hortlayan neo-emperyalizm endişeleri ile pekişmiştir. (Bkz. RAKOWSKA-HARMSTONE: 231-265)

Örneğin, Moldova'daki ayrılıkçı Rusların kendilerini "Transdnyester Cumhuriyeti" olarak tanımladıkları bölgenin Yüksek Sovyet Başkanı Marakutsa'nın aşağıdaki sözleri Kiev'in Kırım'la ilgili hassasiyetindeki haklılığını doğrulamaktadır.

"Transdnyester Rus devletinin güney bölgesinin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu bölge *Kırım*, Odessa Oblastı ve Ukrayna'ya ait bir kaç oblastı daha içermekte ve *Novorossiya* (Yeni Rusya) olarak bilinmektedir. Bizler gerçekçiyiz ve bu meselenin bugün sonuçlanamayacağını biliyoruz." (SOCOR,1994; LABA, 1995: 457-487) (italikler yazar tarafından eklenmiştir).

Yukarıdaki ifadelerin ışığında Ukrainer seçkinlerinin "sınırların değişmezliği" prensibine atfettikleri önem açıklık kazanmaktadır.

Kırım Tatarlarının 1989 yılında organize olarak anayurda dönmeye başlamaları ile yarımadaya kaynak aktarımı gündeme gelmiştir. Ukrainer anavatanlarına geri dönen Kırım Tatarlarına yapılan parasal harcamaları büyük ölçüde sınırlanmış durumdadır.** Kiev'in bu sorumluluğu üstlenmesinin temelinde birkaç faktör rol oynamaktadır. Bunlar;

- Kırım üzerindeki egemenlik haklarını pekiştirmek,
- Rus ayrılıkçılığına karşı denge unsuru teşkil eden Kırım Tatarlarını güçlendirmek,

- Azınlıklar konusunda BM'e verilen taahhütleri yerine getirerek uluslar arası imajını düzeltmek,

- Bu politikalar doğrultusunda Türkiye'nin desteğini kazanmaktır.

Aslında bu konuda Türkiye'nin de yerine getirmesi gereken ve geciken (1000 konut projesi gibi) bazı vaatleri olduğu bir gerçektir.*** Kırım Tatarlarının barınma olanaklarının ve yaşam şartlarının oldukça kötü olduğu dikkate alınır (250.000 Kırım Tatarının yarısından fazlasının evlerinde su ve elektrik bulunmuyor) yapılacak yardımların yalnızca insani açıdan değil yarımada'nın siyasi istikrarı ve ayrılıkçı gayretlerin akibeti açısından da önem taşıdığı açıktır. (International Herald Tribune 11 Ocak 1996:2) Ekonomik şartları hiç de iç açıcı olmayan Kiev'in Kırım Tatarlarına kaynak ayıran tek ülke olmasının ardında hem egemenlik belirsizliğine son verme saikleri var hem de Kırım Tatarlarının Ukrayna'nın toprak bütünlüğü bağlamındaki stratejik öneminin idraki vardır. Buna rağmen, Kiev'de Kırım'a yardım eden ve işin mâli yükünü çeken tek merkez olma konusunda bazı şikayetlerin olduğu da gelen haberler arasındadır. (KUZİO,1996) 1989 yılında Bulgaristan'dan gelen 300.000 soydaşın Ankara'ya getirdiği mali yükümlülükler ve sıkıntılar göz önüne alındığında Kiev'in durumu daha da iyi anlaşılacaktır.

Meclis Başkanı Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu Mart 1994'te yapmış olduğu açıklamada "Kırım Tatarlarına en etkin yardımı ulaştıran ülkenin Ukrayna olduğunu açıklamıştır". (UNİAR, 1994) Gerçekten de yakın zamana kadar Türkiye'den gelen resmî ve gayriresmî yardımlar bir yana hiçbir ülke Kırım Tatarlarına yardım eli uzatmamıştır. Ne var ki Türkiye'den gelen yardımların Türk devletinden çok Kırım Tatar diasporasından geldiğinin altı çizilmelidir. (KIRIMOŞLU, 1994)

Ukrayna'nın Rusya ve Özbekistan'a yaptığı parasal yardım çağrılarını cevapsız kalmış, Rus-yanlısı Kırım hükümetlerinin hiçbirinden bu amaçla bir bütçe harcaması yapılmamıştır. (*Knmskaya Gazeta* 27 Aralık 1995 *FBIS-SOV'da* 5 Ocak 1996'da *Kırım Etnik Topluluklar ve Sürgülen Yurttaşlar Devlet Komitesi Batkan> Osman Kurtseitoviç ile yap>lan bir söyletide K>r>m Tatarlar'> için 1996-1997 y>bnda Kiev'den 900 milyar karbovantsi (\$ 4.5 milyon -Mart 1996 itibar> ile) tahsis edildiği bildirilmektedir.*)

Tarihî olarak daha suçlu bir konumda olan bu iki ülkenin 1944 sürgününün sorumluluğunu kabul etmek kaygısı ile parasal yardım yapmak istemediği görülmektedir. (W<LSON, 1994::25; UKRAY<NI, 1995)Kırım eski cumhurbaşkanı Meşkov bile Rusya'nın SSCB'nin varisi olarak Kırım Tatarlarının yeniden yerleşimi için önemli oranda katkıda bulunması gerektiğini belirtmiş ve 1994 baharında "Rusya'dan 50 milyar rublelik yardımın birkaç gün içerisinde" geleceğini söylemiştir. (UKRAYİNİ,1995) Meşkov'un bu demeci de "şifahî tahsisler" listesine bir ekleme yapmaktan öteye gitmemiştir.

1994 yılının sonu ve 1995 yılının başında Kiev ve Akmescit (Simferepol) arasındaki gerginlikler artıp, Kırım Ukrayna'dan ayrılmak üzere manevralara başlayınca Kırım uluslararası ilgi odağı hâline gelmiştir. Karadeniz Filosu sorunu, Kırım ayrılıkçılığı, Kırım Tatarlarının yavaş giden yeniden yerleşim sürecine olan tepkileri ve yarımada'daki etnik çatışmalar dünyanın Kırım'a ilgi göstermesine yol açmıştır. Bu gelişmeler bağlamında Kiev uluslararası camiaya BM vasıtası ile yardım için başvurmuştur. Bunun üzerine 1994 yılında BM "Kırım Entegrasyon ve Kalkınma Programı" (KEKP) geliştirilmiş ve bu programın amacı "Kırım'da acil ve potansiyel çatışma durumlarına müdahale etmek, yarımada'dan sürülen halkların yeniden yerleşim ve kalkınmalarını kolaylaştırmak" olarak açıklanmıştır. (UNCIDP, 1996:1) BM bu program için uluslararası bir yardım kampanyası başlatarak toplam olarak 15 milyon A.B.D. Doları tutarında bir fon hedeflemektedir. Nisan 1996 itibarı ile bu meblağın 3.2 milyon A.B.D. Doları toplanmıştır. Kırım Tatarları Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı'ndan (TİKA) KEKP'ye daha etkin bir katkı beklemekte, Akmescit'deki koordinasyon ofisine bir an önce işlerlik kazandırılması gerektiğine işaret etmektedirler.

Kırım'daki Rus unsurları geri dönen Kırım Tatarları ile birlikte yarımada'da organize suç ve cürümün arttığını iddia ederek etnik gerginliğin artmasına neden olmaktadır. (BM,1996) Tatarların Ruslar tarafından sürekli olarak diskrimine edilmeleri ve hatta 1944 yılındaki sürgünlerinin yerinde olduğu yolunda yayın yapmaları yarımada'nın yakın geleceğindeki etnik ilişkiler açısından pek umut vermemektedir. (INTELNEWS,1996)

Kırım Tatarları içinde buldukları kötü fiziki şartlara ve göreceli olarak daha az bir nüfusa sahip olmalarına rağmen "etkin örgütsel güçleri ve yüksek derecedeki siyasi mobiliteleri ile hem Kırım siyasetinde hem de uluslararası siyasette ağırlık sahibidirlir." (*Algimantas Prazaukas, "The Influence of Ethnicity on the Foreign Policies of the Western Littoral States" National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia (ed.) Roman Szporluk s. 175. Ayrıca Mart 1994 itibarı ile 98 kişilik Kırım Sovyet'inde 14 Kurultay milletvekili (Sovyet'in % 13) vardır. 14 rakamı Kırım Tatarlarına ayrılmış bir kontenjan rakamıdır.*) Bu durumdan hiç de hoşnut olmayan Rus ayrılıkçıları yarımada'daki etnik kompozisyonun aleyhlerine gelişebileceği endişesi ile Tatar-karşıtı politikalarının dozunu arttırmaktadırlar. (bkz.GAFAROV,1994) Bu bağlamda, Kırım'a özellikle Karabağ Ermenilerinin gerçekleştirdiği göç ciddi olarak incelenmesi gereken bir konudur. (GAFAROV,1994:14) Bu göçün ne derece Ruslar tarafından özendirildiği ve kolaylaştırıldığı araştırılması gereken yararlı bir boyut olarak görülmektedir.

Cumhurbaşkanı Leonid Kuçma Kırım konusundaki kararlılığı ile batı Ukrayna'daki milliyetçi unsurlardan da olumlu puan toplamış, taban desteğini genişletmiştir Her ne kadar Rusya'da Kırım konusundaki resmî ağzlar Kırım'ın Ukrayna'nın iç işi olduğunu vurgulasa da Çeçenistan'ın bağımsızlık mücadelesi Moskova'yı bu denli meşgul etmeseydi Kırım'a olan yaklaşımı ne derece Kiev'in toprak bütünlüğü çerçevesinde olurdu büyük bir soru işaretidir. Nihayetinde;

"Çok az sayıda Rus seçkini Ukrayna bağımsızlığının meşruiyetini tam olarak kabul edebilmiş ve daha az sayıda seçkin Kırım'ın elden çıkışını kabul edebilmektedir. Bu bağlamda "Ukrayna'nın devlet olarak varlığı giderek tamamı ile geri döndürülemeyecek bir *fait accompli* olarak algılanmaktadır." (PRIZEL, 1995:122)

Ukrayna'nın toprak bütünlüğünün Avrupa ve Avrasya coğrafyası için önemi göz önüne alındığında Kırım'da dizginlerin tekrar Kiev'de olması Ankara açısından olumlu bir gelişmedir. Amerikan yönetiminin bölgeye olan Rusya-merkezli bakış açısı (ya da "Talbotizm") da 1993'ün ikinci yarısında değişince Kırım'ın stratejik önemi batıda daha rasyonel bazda idrak edilmeye başlanmıştır. (KUZIO, 1994: 734-774; **Th**

Ukrainian **Charterly** Vol. L, No. 4, 1994:364-370).

Pragmatik bir yapıya sahip olan Kuçma Rus ayrılıkçılarının zayıf anlarını Rusya'nın Çeçenistan ile boğuştuğu bir sırada değerlendirerek doğru zamanlamanın meyvelerini toplamıştır. Ne var ki, Kiev'in mevcut inisiyatifinin ve bunun getirdiği avantajın uzun süreli olacağı kehanetinde bulunmak spekülatiftir. Kırım yakın gelecekte de sorunlu bir yarımada olarak kalacak ve özellikle Kiev ve Moskova arasında gerginlik kaynağı olmaya devam edecektir. Nitekim Akyar'ın statüsü ve Karadeniz donanmasının paylaşılması konusu Kiev ve Moskova arasında hala anlaşmazlık konusu olmaya devam etmektedir. Bu konuda Aleksandr Lebed'in ve Rus Duma'sının son çıkışları Kiev'i rahatsız etmiş ve iki ülke arasında yine soğuk rüzgarlar esmeye başlamıştır. (LEBED,1996) Bunun sonucu Boris Yeltsin'in Ukrayna'ya yapacağı gezi bir kez daha ertelenmiştir. Ayrıca Kiev'in Kırım Tatarlarına yönelik çelişkili politikaları Kırım Tatar liderliği tarafından tepki ile karşılanmaktadır. Bu itibarla, Kiev Rus ayrılıkçılığına karşı önemli bir müttefik ve dayanak teşkil eden Kırım Tatarlarının hassasiyetlerine daha fazla kulak vermek durumundadır.

Ukrain Enerji Bağımsızlığı ve İkili Ekonomik İlişkiler

Türkiye Ukrayna ilişkilerin bir başka önemli bir unsuru da Türkiye'nin Ukrayna'nın enerji bağımsızlığında oynayacağı muhtemel roldür. Türkiye ve Ukrayna 1994 yılında Orta Doğu petrolünü Ukrayna'ya taşıyacak bir petrol boru hatları anlaşması imzalamıştır. Bu proje Ceyhan'dan Samsun'a bir boru hattının döşenmesini ve petrolün Samsun'dan da gemilerle Odessa yakınlarında inşa edilmekte olan bir limana taşınmasını ön görmektedir. Ukrayna'nın Moskova'ya enerji borçlarını ödemekte karşılaştığı zorluklar ve bu sıkıntıların doğurduğu siyasal yaptırımlar göz önüne alındığında Kiev'in bu projeye ne denli stratejik önem atfettiği açıktır. Bu açıdan bakıldığında, proje tamamlanıp petrol Anadolu üzerinden Ukrayna'ya ulaştığında Türkiye'nin Ukrayna'nın enerji bağımsızlığın tesis edeceği bir abartı olmayacaktır. Rusya'ya olan enerji bağımlılığı Karadeniz Donanmasının paylaşımı görüşmelerinde olduğu gibi Ukrain devlet adamlarını oldukça sıkıntılı durumlara düşürmüş ve bu itibarla konu tam bağımsız bir Ukrayna nosyonu açısından da önem arz etmektedir.

Ekonomik ilişkiler iyi bir başlangıç yapmıştır fakat yine de beklenen düzeyde değildir, İki

ülkenin büyüklükleri ve problemsiz diplomatik ilişkiler göz önüne alındığında henüz gerçekleştirilmesi beklenen bir potansiyelin mevcut olduğu anlaşılacaktır. 1996 yılına ait resmi ticaret hacmi rakamları \$ 1 milyara tekabül ederken bavlul ticaretini de içeren gayriresmi ticaret hacmi \$ 2 milyar civarında gerçekleşmiştir. (Turkish Daily News 12 Ekim 1996) Ukrain uzmanlara göre Türk yatırımcıları Ukrayna pazarını henüz keşfedememişlerdir. Ekonomistler bu durumu özellikle Ukrayna'daki iç pazar şartlarına ve ülkedeki yüksek ticaret riskine bağlamaktadırlar. (Ebanewsletter 9 Eylül 1996 : 1) Eylül ayında Devlet Bakanı Ayfer Yılmaz'ın da katıldığı bir Türk delegasyonu Kiev'e giderek Türk yatırımcılarının sorunlarını giderebilecek çözümler üzerinde çalışmışlardır. (Dünya 7 Eylül 1996:3) Geziye ayrıca Kasım ayında Türkiye'ye gelecek olan Leonid Kuçma'nın ziyareti sırasında imzalanması beklenen karşılıklı yatırımların özendirilmesi ve çifte vergilendirmenin kaldırılması anlaşmalarının hazırlıkları tamamlanmıştır.

Sonuç itibarı ile, Türkiye ve Ukrayna Karadeniz bölgesinde yapıcı ekonomik, siyasal ve kültürel ilişkilerin gelişmesini ve devamlılığını sağlamak amacındadırlar. İki ülke aynı zamanda da Avrasya'daki yeni güvenlik yapılanmasının en temel ve en önemli aktörleri olacaklardır. Türkiye önemli bir NATO müttefiki olarak Ukrayna'nın güvenlik hassasiyetleri ile yakından ilgilenmektedir. Ankara ve Kiev NATO'nun genişlemesi ve AKKA limitleri konularına aynı açıdan yaklaşırken gelecekteki bir NATO genişlemesinin Ukrayna'nın güvenliğini tehlikeye sokmayacak ve Rusya'nın kendisini tehdit altında hissetmesine yol açmayacak bir şekilde yapılması gerektiğine inanmaktadırlar.

Leonid Kuçma'nın Ankara'ya yapacağı resmi ziyaret bir anlamda Karadeniz bölgesinde gelişen bu özel ilişkinin perçinlenmesini sembolize edecektir. İki devlet adamı da karşılıklı işbirliği ve uyumun Karadeniz bölgesinin istikrar ve refahı için kaçınılmaz olduğunu bilmektedirler. Buradan hareketle, Kuçma ve Demirel bu ziyaret vesilesi ile Avrasya jeopolitik alanının gelecekteki şekillenmesi doğrultusunda temel bir adım atmış olacaklardır.

AÇIKLAMALAR

**Mayıs 1996 itibarı ile (TİKA) Kırım'da bir koordinasyon ofisi açmış fakat bu ofiste çalışması gereken bir görevli parasal sıkıntılardan ötürü ne yazık ki henüz yollanamamıştır. Bu yazar bu hususu süratle telafi edilmesi gereken bir öncelik olarak görmektedir.)*

*** Birmingham Üniversitesi'nde çalışan Ukrayna uzmanı Taras Kuzio ile söyleşi, 18 Mart 1996. Ayrıca Ukrayna hükümetinin üstlendiği mali zorluklar için bkz. Krimskaya Gazeta 27 Aralık 1995 FBIS-SOV'da 5 Ocak 1996. Bilkent Üniversitesi'nden Hakan Kırımlı'ya göre aktarılan kaynakların Kırım Tatarları için harcandığı konusunda ciddi şüpheler vardır. Anılan meblağ Kırım hükümeti tarafından "Sürgünden Dönen Milletler" çerçevesi altında orantısız olarak (Rum, Ermeni vs. gibi sürgüne yollanan fakat sayısal olarak daha az olan milletlere) dağıtılmaktadır.*

****Bir Türk diplomatı ile yaptığım söyleşide 1000 konut projesinin fizibilite çalışmalarının yapıldığını fakat henüz bir inşaat firmasının belirlenmediği belirtildi. Gecikmenin Hazine'den ödenek ayrılmamasından kaynaklandığı doğrultusunda bilgiler alınmıştır.*

*****Türk hükümeti 1994 yılında 1000 konut projesinin inşası için söz vermiştir. Ne var ki günümüze değin Ankara'daki bürokratik engeller, kaynak yetersizliği ve devlet işlerinde sıkça görülen başka beceriksizliklerden ötürü hemen hiç bir ilerleme kaydedilmemiştir. Hattâ bu proje Kırım'da Kırım Tatarları arasında bir alay konusu olmuş, iki yıldan bu yana inşaat başlanamaması büyük bir ayıp olarak değerlendirilmiştir.*

KAYNAKLAR

- International Herald Tribune
11 Ocak 1996
- Taras Kuzio
1996söyleşi, 18 Mart
- GAFAROV, Kemal
1994
Sürgünden Dönen Halkların
Reentegrasyon Projesi
(yayınlanmamış çalışma, TİKA)
- SMOLANSKY Oles M.
1995
"Ukrainian - Turkish
Relations" The Ukrainian
Çjuarterly İlkbahar
- KIRIMOGLU A. A.
1994
"Kırımöğlu'ndan Sitem ve
İkaz." **Zaman**, 18 Mayıs
- WILSON Andrew ,
1994
The Crimean Tatars : A
Situation Report on the
Crimean Tatars
- Birleşmiş Milletler
1996
Donor Consultations on CIDP
in Geneva yayınlanmamış
doküman, 2 Nisan. Crimean
Official Discusses Resettlement
of Tatars" Holos Ukrayini, 13
Ocak 1995 FBIS-SOV'da 19
Ocak 1995 Overview Of The
Programme UNCIDP
(Akmescit'de hazırlanan BM
raporu, Ocak 1996) s. 1
- Knmskaya Gazeta
1995
27 Aralık
- HENZEPaul, 1995
"Black Sea Priorities and
Opportunities" (Karadeniz
Bölgesi güvenliği konusunda
Mayıs 1995'te düzenlenen
konferans tebliği. RAND Corp.
Yayımları)
- KUZIO Taras
1994
"The Crimea and European
Security" European Security
Kış
- PRAZAUKAS, Algimantas ,
1994
"The Influence of Ethnicity on
the Foreign Policies of the
Western Littoral States"
National Identity and Ethnicity
in Russia and the New States of
Eurasia (ed.) Roman Szporluk
- GERAY Haluk
1994
"Kiev'e Ankara'dan Destek
Geldi" başlıklı haberine
(Cumhuriyet, 24 Mayıs s. 9)
- Turkish Daily News
1996
Ukraine president to visit
Turkey" 12 Ekim
- Dünya
1996
Ukrayna ile ekonomik ilişkiler
gelişecek" 7 Eylül s. 3
- Ebanevvsletter
1996
Trade Mission arrives home
with hopes to minimize risk
factor in Ukraine" 9 Eylül s. 1
- LABA Roman 1995
"The Russian-Ukrainian
Conflict : State, Nation and
Identity" European Security
Sonbahar 1995 s. 457-487
"Lebed'in Kırım Çıkarması"
- LEBED A. 1996
Cumhuriyet 14 Ekim
- PRİZEL Uya 1995
"Ethnicity and Foreign
Policy in Ukraine" National
Identity and Ethnicity in
Russia and the New States of
Eurasia (ed.)
- HOLOWİNSKY Ivan Z.
1994
"The Ukrainian Quarterly's
Efforts to Confront America's
Russo-centric Mentality" The
Ukrainian Çjuarterly Vol. L,
No. 4, Kış 1994 s. 364-370.

RUSYA'NIN TARİHE DÜŞEN EMPERYALİST GÖLGESİ

I. Tarihsel Süreç İçinde Türk Toplumları ve Komşu Ülkeler için Sürekli Korku Unsuru Olmuştur ve Olmaya Devam Etmektedir

Tarihsel süreç içinde izlenen belli başlı olayları ve bu olayların arkasındaki gerçek Rus amaçlarını bilmeden, Rusya ve onun dış politikası hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapmak mümkün olmadığı gibi, bugünkü ve yarınki dış politika hedeflerini sağlıklı bir şekilde tespit etmek de mümkün olmaz.

Tarihsel süreç içinde gelişen Rus temel amaç ve hedeflerini iyi bilmemek, bu hedefleri yanlış ve eksik tespit etmek ve değerlendirmek, Rus-Türk ilişkilerinde olduğu kadar bölge ve hatta dünya olaylarında da yanlışlıklara sebep olur.

1990'lardan itibaren derecesi ve kapsamı alışılmışın çok üstünde hızlı bir şekilde gelişen dünyadaki yeni oluşum, başta Sovyet hakimiyet sahası olmak üzere Avrupa, Balkanlar, Kafkasya, Orta Asya, Ortadoğu'daki kısaca bölgemiz ve tüm dünyadaki politik, ekonomik, askeri ve kültürel bütün değer hükümlerini ve dengeleri altüst etmiştir.

Sovyetler Birliği'nin kendi içinde ve çevresinde meydana gelen hızlı değişim, kısa zaman önce hayal bile edilemeyen siyasal dalgalanmalara sebep olurken, tüm dünyada ve bölge ülkeleriyle toplumlar içinde de bir rahatlama ve geleceklerine ümitle bakmaya vesile oldu.

Ancak, tarihin derinliklerinden gelen Rus hedefleri ve emperyalizmi, bu yeni oluşum ve değişim içinde de etkisini kaybetmedi. Bilakis Bağımsız Devletler Topluluğu/BDT adı ile kendi önderliğinde geliştirdiği oluşum içinde yeni boyutlar kazandı. Bu yeni boyutlar, Türkiye Cumhuriyeti'ni ve Türk toplumlarını çok yakından ilgilendirmektedir. Çünkü, bu durum mevcut coğrafyanın diğer bir deyimle jeopolitiğin kaçınılmaz sonucudur.

Bilindiği gibi, Jeopolitik Coğrafya ile ülkelerin politikaları arasında bir sebep-sonuç ilişkisi kurarak, saptadığı kural ve değer yargılan ile uluslararası ilişkilere ve politik çalışmalara yön verir (KOCAOĞLU, 1995:167; BAYAT,1986:438; UCUZSATAR, 1987: 32). Devletlerin ülkesi, ulusal tarihi ve gücü ile milli kaynakları çerçevesinde, ülkenin ulusal çıkarlarını sağlayacak politik davranışların çıkarılmasına, ulusal iç ve dış politika-

Prof. Dr. A. Mehmet KOCAOĞLU

*Kırıkkale Ün. İİBF Kamu Yönetimi B.
Hukuk Bilimleri A. B. D. Öğr. Görevlisi*

ların belirlenmesine ve tüm uluslararası ilişkilerde bunlardan güç alarak faydalanma esaslarını belirler.

Bu nedenle, Türk-Rus ilişkileri, tarihin her döneminde canlı kalmıştır. Bazı tarih kitaplarında yazdığı gibi, 1711'de Prut'ta Baltacı Mehmet Paşa'ya yenilen Çar Petro ya da diğer ismiyle Büyük Petro ve 60.000 civarındaki ordusu imha edilseydi, acaba Rus tehlikesi Türkiye ve Türklük Alemi için ortadan kalkar mıydı?

Buna olumlu cevap vermek mümkün değildir. O zamanki tabirle Moskof tehlikesi belli bir süre için kalkabilirdi. Fakat, Rus tehlikesi ve emelleri, ortadan kaldırılamazdı (ÜNAL, 1958: 17-26) Çünkü, esas tehlike Petro ya da şahıs tehlikesi değildir. Esas tehlike, tarihi, sosyolojik ve jeopolitik şartların ortaya çıkardığı toplum tehlikesidir. Rus toplumu, Çar Petro gibi deli ya da akıllı, büyük ya da küçük Petrolar yetiştirmekte hiç gecikmemiştir. Yine her cemiyette bu tip ve emperyalistler, ya da insan kasapları çıkmıştır.*

Gerçi, Deli ya da Büyük Petro'nun Vasiyetnamesi, Rusya'nın emperyalist emellerine ulaşmanın sıcak denizlere ulaşmaktan geçtiği belirterek, Polonya dahil tüm Doğu Avrupa'nın, Balkanların, Avrasya, Kafkaslar ve Ortadoğu'nun kendi nüfuz sahasında tutulmasını ana hedef olarak göstermiştir (KUMKALE, 1995, Ek B). Bu hedef, sayısız milleti ve milyonlarca insanı yıllarca tutsak etmekle kalmamıştır. Tutsak edilemeyenler, sıranın bir gün kendilerine gelebileceği endişesiyle, sürekli korku ve şüphe içinde yaşamışlardır.

Çünkü, Petro 'yu yetiştiren Rus toplumu, zaman içinde başka Petro'lar yetiştirmekte gecikmemiştir. Bu nedenle olaylara, şahıslar değil, toplumlar açısından bakmak gerekir. Nitekim, tüm Rus Çarları ile Sovyetler Birliği yöneticilerine rehber olan Vasiyetname, 1990'lardan sonra Rusya Federasyonu yöneticilerinin rehberi olmuştur. Vasiyatname Rus Emperyalizminin yayılmacılığının esaslarını oluşturmaktadır.

XI. Emperyalizmin Doğuşu, Yayılması Ve Rus Emperyalizmi

Öncelikle şunu belirtelim, emperyalizm konusu anlaşılmadan onu iyi bilmeden ve irdelemeden Rusya'nın veya Batı'nın ilişkilerini, dış politikalarını kısaca uluslararası ortamı, anlamak ve değerlendirmek mümkün olmaz.

Çünkü emperyalizm, dünyadaki güçlü ve zengin ülkelerin, güçsüz ve fakir ülkeleri bir sömürme aracıdır. Bu nedenle, emperyalist sistemi kurmak ve korumak, büyük ekonomik ve askeri harcamaları gerektirir (KOCALOĞLU, 1993.-65-102; WALLERNSTEIN, 1974).

Gelişmiş kapitalist ülkelerin fakirleri sömürmesi, bizzatıhi kapitalizmin doğasında vardır ve kapitalist sistemin bünyesinden kaynaklanmaktadır. 16.yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan girişimi ruh, kapitalist olmayan ülkelerde gelişmemiştir. Bu nedenle, emperyalist ülkeler, az gelişmiş ülkelerdeki filizlenen girişimci ruhu öncelikle öldürmek ve engellemek isterler.

Bu durum, ekonomik sömürü ve sistemin işleyişini sürdürmek için kapitalist sistemin vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir. Böylece, ülkelerin ekonomileri kapitalist ülke ekonomilerine bağımlı hale gelir. Sonuçta, bir çok ülkenin ekonomisi, kapitalist sistemi yürütme rolünü üstlenmiş ülkelerin baskısı ve kontrolü altına alınır.

16. yüzyıldan itibaren İngiliz toplumu hızlı bir değişim yaşamaya başladı. İngiltere, bilimsel ve kültürel değişimle birlikte sanayi dünyasında önemli bir değişim ve dönüşüm içine girdi. İngiliz Deniz Ticaret Filosu, dünya denizlerinde egemenlik kurarken, İngiliz şirketleri de gelecekteki sömürge imparatorluklarını kurmaya hazırlanıyordu.

Bu sıralarda Fransa Maliye Bakanı COLBERT (1619-1683), ilk defa ekonomiye müdahale ederek Hollandalılarla rekabet edebilecek şartları yakalamaya çalışıyordu. Mutlak monarşinin simgesi olan 14. LOUIS (1661-1715), devlet yönetiminden düşünce ve sanat dünyasına, ekonomiden saray kurallarına varıncaya kadar herşeyi denetim altına alıyordu. Bu sıralarda Osmanlı İmparatorluğu 1683'te Viyana'da bozguna uğramış, mağlup olmamızla başlayan muhabereleler, 16 seneden beri devam ediyordu.

Yapılan maddi ve manevi tüm fedakarlıklara rağmen Kırım'dan Dalmaçya sahillerine kadar uzanan çok geniş cephede Venedik, Avusturya, Lehistan ve Rusya'dan müteşekkil *Mukaddes İttifak* ismini taşıyan müttefiklere yeniliyorduk. Harbe devam etmekle yeni zararlara uğrayacağımızı Padişah II. Mustafa (1695-1703)'ya kabul ettiren Sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa'nın ısrarıyla, Tuna sahillerinde bulunan Karlofça'da

1699'da Karlofça Muahedesi imzalandı.(ÜNAL: 17)

Karlofça Muahedesi, Osmanlı tarihinde bir dönüm noktasıdır. Osmanlı İmparatorluğunu parçalayan, artık sürekli toprak kaybetmesinin başladığı, Kartal'ın kanadının kırıldığı ve tüylerinin yolunmaya başladığı bir dönüm noktasıdır. Osmanlı bu muahede ile tekmil Macaristan'ı, Polonya ve Ukrayna'yı, Azak Kalesini, Mora yarımadasının büyük bir kısmını kaybetti. Çeşitli devletlerin Osmanlı'ya verdiği vergiler ortadan kalkıyordu. Kısacası, Osmanlı'nın zaafiyeti açıkça ortaya çıkmış, eski harp arslanının "*Dişlerinin dökülüp, pençelerinin söküldüğü artık saklanamaz*" bir hale gelmişti. Bundan sonra imparatorluk sürekli küçülerek, bugünkü milli sınırlarımızı kadar olan kısımları kaybetmiştir.

Karlofça Muahedesi'nde önemli bir hüküm de tebaamız olan Ortodoksların mezhep hürriyeti kabul edilecekti. Bu hüküm, oldukça önemli bir maddeydi. Çünkü, Balkanları ele geçirmek isteyen Katolik Avusturya ile Ortadoks Ruslar arasındaki bir ayrı mücadeleyi de başlatmış bulunuyordu. Eskiden beri Katolikleri sevmeyen Ortadokslar ve onların İstanbul'daki patrikleri, Çar Petro'ya mektup yazarak, "*Bütün Ortadokslar, Sırplar, Bulgarlar, Rumlar, Ulahlar zati haşmetpenahilerini bekliyorlar. Uyan, uyan ve bizi kurtar*" diye yazmıştı.(ÜNAL:18). Böylece, Ruslar ilk defa Ortadoksların himaye politikasına davet edilmiştir.

Bu politika, özellikle 1800'lerin ortasından itibaren *Rusların kutsal yerler meselesini çıkarmasına*, Osmanlı'nın "*Hasta Adam*" ilan edilerek parçalanmasında bir vasıta olarak kullanılacaktır. Kısacası Rus emperyalizmi Ortadoksluğu amaçlarına ulaşmak için bir vasıta olarak kullanmayı sürdürecektir.

Yukarıdaki gelişmeler devam ederken ortaya çıkan temel buluşlar ve teknik ilerlemeler, 18. Yüzyılın sonunda İngiltere'yi sanayi devriminin öncüsü yaptı. Trenin ve Demir Yolları'nın hizmete girmesi, çelik sanayinin ve kapitalizmin yayılmasını hızlandırdı. Çelik sanayi, petrol ve elektrik üretiminin bir başarısıydı. Tüm bu buluşlar İsveç, Norveç, İtalya, İsviçre, Hollanda ve Güney Fransa gibi kömürü bulunmayan ülkelerin de gelişmesini sağladı.

Aynı dönemde, yukarıdaki gelişmelerden dolayı ABD'nin ilerlemesi kolaylaştı. Alman sanayii de İngiltere aleyhine gelişmeye başladı. Donanması ve enerji kaynakları olmayan ülkeler, nispi olarak gerileme dönemine girdi. Sanayileşmedeki yarış, enerji alanlarını kontrol ve nüfuz altına alma yarışımını başlattı. Böylece, emperyalizm mücadelesi, başladı. İngiltere gibi, bu yolda önemli mesafeler katetmiş olanlar, 19. yüzyıldan itibaren yayılmacı bir emperyalizm programı yerine, eldeki mevcutları korumak ve sürdürmek, İngiliz İmparatorluğu'nun oluşumunu sağlayan güçler dağılımını devamlı ve kararlı bir istikrar içinde tutacak politikaları uygulama alanına koymaya başladılar.

Genelde emperyalizmin üç temel amacı vardır.(MORGENTHAU, 1970: 56-57) Birincisi, bir dünya imparatorluğu kurmak yani üstün/başat bir güç tarafından durdurulmadıkça, mümkün olan her şeyi ele geçirmek ya da nüfuz altına almaktır. İkincisi, kıtasal üstünlük sağlamak, örneğin Avrupa'da başat bir durum kazanmak için Polonya'yı, Hollanda'yı ve Balkanları ele geçirmek ve böylece önemli kontrol noktalarını elinde tutmaktır. Üçüncüsü de yerel üstünlük sağlamaktır. Rus emperyalizmin Finlandiya, Doğu Avrupa, Balkanlar, Türk Boğazları, İran'ın ele geçirilmesi gibi sürekli yaptığı girişimler, geleneksel amaçlarına hizmet edecek ve yerel üstünlük sağlamaya yönelik girişimlerdir.

Emperyalizmin üç ana yöntemi de askeri, ekonomik ve kültürel emperyalizm şeklinde ortaya çıkar.(MORGENTHAU: 72-91) Askeri olanın hedefi, askeri yönden fetih, ekonomik emperyalizm, diğer ulusları sömürmek için yapılır. Kültürel emperyalizm kendi kültürünü ve değerlerini ötekilere hakim kılmak ister. Hedefe ulaşmak için, bu yöntemler tek tek ya da birlikte kullanılabilir/kullanılmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ve özellikle 20. yüzyılın bitmesine üç yıl gibi çok az kalmış olan günümüzde kültürel emperyalizm daha çok ve yaygın biçimde kullanılmaya başlanmıştır. Çünkü, kültürel emperyalizm bir ulusun bir toplumun düşüncesini ve aklını değiştirerek kontrol altına alır. Bu sebeple, kültürel emperyalizme, ideolojik emperyalizm de denmektedir. Kültürel emperyalizm, uygulanan toplumu ve fertlerini gevşetir. Askeri işgaller ve ekonomik sömürü için

rahat ve uysal bir ortam ve kafa yapısı oluşturur. Bu oluşumda yerli işbirlikçiler ve çıkar grupları emperyalist uygulamalara yardımcı olur. Çıkar ilişkisinde yerli işbirlikçiler, emperyalizmin o ülkede uzantısı hâline gelir.

Nitekim, 1990'lara kadar Doğu Avrupa ülkelerinde Komünist partiler, kendi ülkelerinin çıkarları yerine, komünizme ve sonuçta Sovyetler Birliği'ne sadakat göstermişlerdir. Komünizmin hakim olduğu ülkeler, insanın düşünce ve eylemleri üzerine sıkı bir kontrol koymuştur. Rusya Federasyonu geçmişte olduğu gibi, bugün de BDT'luğu vasıtasıyla güya bağımsızlığını kazanmış eski Sovyet topraklarındaki ülkeleri kontrol etmeyi sürdürmektedir. Ortadoksluğu Rus nüfuz ve emperyalizminin yayımında bir araç olarak kullanılmasını sürdürmektedir.

20. yüzyıl biterken askeri güçlerle bir ülkeyi fethetmek ve kontrol altında tutmak, emperyalistler için hem güç ve hem de çok pahalıdır. Üstelik uluslararası kamuoyunun da tepkisini çekmektedir. Bu nedenle, işgal edilmesi düşünülen ülkenin halkının yaşantısını ve düşüncelerini kontrol altına almak, kısacası onların "*basiretini bağlamak*" hem daha kolay, hem daha sessiz olduğu için zorunlu hale gelmiştir. Geçmişteki bir çok askeri emperyalist işin bu yönünü kavrayamamışlardı. Çağımızda bunu en iyi anlayan ve uygulayan ABD ve Sovyetler/Rusya Federasyonu olmuştur. 1800'lerde misyonerlik faaliyetleri biçiminde başlayan kültürel emperyalizm, bugün Balkanlarda, Kafkaslarda, Ortadoğu'da ve dünyanın bir yerinde ABD'den Rusya'ya, Çin'den İngiltere'ye kadar tüm emperyalist ülkeler tarafından kullanılmaktadır. Türkiye üzerinde oynanan oyunlar, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde oynananları aratmayacak biçimde sürdürülmektedir.

Uluslararası ilişkilerdeki güç mücadelesi, sadece politik baskı ve askeri kuvvet kullanma gibi geleneksel yöntemlerle yapılan bir mücadele olmaktan çıkmıştır. İnsanların düşüncelerinin kontrol altına almak mücadelesinin başladığı çağımızda, devletlerin dünya kamuoyundaki görünümleri ve prestijleri önemli bir silah hâline gelmiştir.

Prestij politikası, emperyalizmin hedeflerine varmada yardımcı olan önemli bir vasıta haline gelmiştir. Prestij politikasının amacı, bir ulusun gerçekten sahip olduğu veya sahip olduğuna inandığı ya da başkalarının öyle sanmalarını istediği

gücü ile, diğer ulusları etki altına alarak onları yönlendirmek ve yönetmektir. Kısacası, nüfuz ve kontrol altında tutmaktır.

Askeri kuvvet gösterileri, tatbikatlar, şaşılahtı resmi askeri geçit törenleri bunun tipik örneğidir. Soğuk savaş döneminde ABD'nin sık sık Altıncı Filo'yu Akdeniz'e göndermesi, Sovyetlerin Ortadoğu ve Türkiye üzerindeki isteklerinden vazgeçmesinde önemli rol oynamıştır. 1979'da Sovyetlerin Afganistan'ı işgalinde Kızıl Ordu'nun yenilmezliğine olan inanç, bu ülkenin işgalini kolaylaştırmıştır. Gerçi bunun yanlışıhtı on yıl sonra anlaşılımsa da Afganistan'da olanlar olmuştur. Sovyetler yenilerek çekilmişlerse de geride kardeş kavgasının sürekliliğini sağlayacak kin ve nefret tohumları bırakılmıştır. Afganistan'daki bugünkü, 1996'daki iç savaşın başlıca nedenlerinden biri Rus emperyalizmidir.

Uluslararası ilişkilerde propaganda, emperyalist tarafın prestijini yükseltip, itibarını korurken, diğer ülke ve toplumların kontrol altına alınmasını sağlamaya çalışmaktadır. Çağdaş teknolojik imkanlarla donatılmış emperyalizmin emrindeki medya, insan hakları uygulamaları ve demokratik hakların aksaklıklarını bahane ederek Türkiye'nin "*ülkesiyle ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü*" tartışma konusu yapmaya çalışmaktadır. İngiltere'nin kapattığı PKK'nın yayın organı MED-TV, ABD uyduları vasıtasıyla yayınlarına devam ediyor. Türkiye'den kaçan bölücü teröristler Almanya, Hollanda, İsveç, Norveç, Fransa gibi başlıca Avrupa ülkelerinde sığınma imkanı bulabiliyor. Maddi ve manevi bakımdan destekleniyor. Sözde Kürt Parlemantosunu Hollanda ve Rusya gibi ülkelerde kabul görüyor. Yakalanan PKK teröristlerinden ele geçirilen silahların büyük çoğunluğu Rus yapısı kalaşnikofların olduğu Türk Milleti ve Dünya kamuoyu ibretle seyrediyor.

Emperyalizmin kullandığı bir başka silah da ekonomik yardımlardır. Yardımı verenin ekonomik üstünlüğü, yardımı alan ülkeyi etkilemektedir. Silah ve askeri yardımlarla ekonomik yardımlar, yardımı alan ülkeyi diğerine bağımlı kılmaktadır. Bazen uygulanan askeri, ekonomik ve silah ambargosu ile ülkeler hizaya getirilmeye çalışılmaktadır. Hatta, emperyalist ülkeler, yardımı alan ülkelerde gizli güç kullanmak yerine, kendisinin karşı konulmaz bir güç olduğunu vur-

gularak her isteklerini karşı tarafa yaptırmaktadırlar. Bunun etkili olmaması halinde, Rusların 1956'da Macaristan'da, 1968'de Çekoslovakya'da, 1979'da Afganistan'da ve ABD'nin Lübnan'da, Orta Amerika'da, Grenada'da, Basra Körfezi'nde yaptıkları gibi askeri güç ve askeri emperyalizm kullanmaktan çekinmemektedirler (KOC AOĞLU: 132-138).

Thucydides'ten beri bilindiği gibi savaşı zorunlu kılan unsur, rakip ülkelerin güçlenmesini önlemektir. Savaşın altında yatan gerçek sebep, güç dengesinin kendi aleyhlerine gelişmesine önlemektir. 1990'lar biterken komşularımız Yunanistan, Suriye, İran, Ermenistan ve Rusya'nın Türkiye'yi parçalamak isteyen bölücü terörü desteklemesi, Türkiye'nin bölgesinde daha fazla güçlenmesini önlemektir. Savaşın gerçek sebebi, emperyalist güçlerin paylaşım mücadelesinden başka bir şey değildir. Emperyalizm, "bölüp parçalamayı" bir sömürme vasıtası olarak kullanılmaktadır. "Böl, parçala, yönet" yöntemi birçok ülke üzerinde kullanılmıştır. Ama Batılı emperyalistler tarafından Ortadoğu ve Rus Emperyalizmi tarafından Türk Milleti üzerinden hiç kaldırılamamıştır. Kurtuluş Savaşı'nda Yunan ordusunun Anadolu üzerine sürülmesinde de İngiliz emperyalizmin Ortadoğu petrollerini/Musul-Kerkük elde etme amacından başka bir şey yoktu.

III. Rus Emperyalizminin Doğuşu Ve Yayılma Süreci

200 yıllık Moğol egemenliğinin ardından ve Altınordu Devleti'yle yapılan savaşlardan sonra, Moskova Prensiğinin himayesi altında birleşen Rusya, özellikle 4. IVAN (1533-1548) yönetimi altında ve ondan sonraki dönemde Güneydoğu'ya ve Sibiryaya doğru genişleyerek mutlak yönetimini kurmaya başlamıştır.

Rus Çarı Deli/Büyük Petro (1662-1725), "yenile yenile yenmesini öğrenir", Rus İmparatorluğunun doğuşunu ve Batı tarzı gelişmeye yönelerek Rus emperyalizminin başlangıcını oluşturmuştur. Rusya'yı Avrupalılaştırmak, Batılı ve Karadeniz'e birer pencere açarak denizlere ve Balkanlara inmek arzu ve emelinde olduğunu yukarıda bahsetmiş olduğumuz vasiyetnamesinde vurgulamıştı. Karlofça Muahedesi ile Karadeniz kıyısındaki Azak'ı alarak emellerinden birine başlangıç oluşturmuştu. 1691'deki Rum Patriği

mektubundan da cesaret alarak Balkanlardaki Ortadokslar arasında propaganda başlatmıştı. Bir takım adamlarını Rumlarla meskun yerlere gönderdi. Amsterdam da bastırıp dağıttığı resimli madalyanın bir tarafında "Rus ve Yunanlıların İmparatoru Petro" yazılı idi (ÜNAL: 19)**

Rusya'nın başına 17. Yüzyılda Ramanov'lar geçmesiyle yayılcı bir politika başladı. Bundan sonraki 400 yıl içinde Varşova'dan Bering Denizi'ne, Karadeniz'den Buhara'yı geçerek Japon Denizi'ne kadar uçsuz bucaksız bir imparatorluk hâline geldiler. Çar I. Petro, İsveç ile yaptığı uzun bir savaş sonucunda (1700-1721) Baltık ülkeleri ile Finlandiya'nın büyük bir kısmını ele geçirdi. Böylece, Baltık Denizi'ne çıkış kapısını açmış oldu.

Devlet içindeki tüm unsurları kontrol altına alan Petro, monarşiden mutlakiyete geçerek, 1917'deki Bolşevik İhtilaline kadar Rusya'nın yönetiminin mutlak monarşi ile yürütülmesinin temelini attı. Rus çarları, devlet yönetimini hiç kimseye paylaşmadılar.

Petro zamanında başlayan çağdaşlaşma sorunu, II. Katerina'nın başa geçmesiyle (1762) daha ileri aşamalara geldi. Katerina'nın türlü entrikalarıyla Polonya paylaşılarak topraklar genişletildi (KOC AOĞLU: 118)** ve Rusya Avrupa'nın büyük devletleri arasına girdi. Rusya, Osmanlılarla yaptığı mücadeleler sonucunda (1774-1792) Karadeniz'de kıyıları elde etti.

1778 Aynalı Kavak Tahkimnamesi ile Kırım'dan askerlerini çekeceğini beyan eden Rusya, 1783 'de Kırım'ın ilhakını ilan etti. Kırım'ın kaybı ile Osmanlı İmparatorluğunun Müslüman toplumunun çoğunlukta olan arazileri de parçalanmaya başlamış oldu. Kırım Rus idaresine geçince Kırım ahalisinin büyük bir kısmı İstanbul'a, Anadolu'ya ve Özü eyaletine göç etti. Göç etmeyenlerin torunlarının büyük bir kısmı da 1944'teki Stalin tarafından Sibiryaya yapılan sürgünde hayatlarını kaybetti.

II. Katerina'nın 1779'da bir erkek torunu doğmuştu. İsmi kasten Kostantin koymuştu. Katerina hayalinde bir "Elen Devleti" canlandırarak başına da torununu getirmek istiyordu. Maksadım. 1780'de Avusturya İmparatoru II. Jozef e açtı. 1781'de ikisi arasında Petersburg'da gizli bir taksim projesi hazırlandı. Bu projeye göre Osmanlı'nın Avrupa'daki toprakları bu iki ülke

arasında paylaşılıyordu. Avrupa kısmında kalan toprakları Anadolu'daki ile birleştirilerek merkez İstanbul olmak üzere bir Elen/Helen devleti kurulacaktı. Krallığın başına da Katerina'nın torunu "*Kostantin*" getirilecekti. Bu devleti Rusya himaye edecekti. Gerçi bu proje gerçekleşmedi. Ancak, 1918'e kadar süregelen taksim projelerinin başlangıcı oldu (ÜNAL:49).

1821'de Yunanlıların Mora'da isyanları 1825'te Osmanlı-Mısır güçlerince bastırılınca, 20 Kasım 1827'de Osmanlı-Mısır donanması ani bir baskınla Navarin'de yakıldı. Donanmayı İngiliz, Fransız ve Rus kuvvetleri yaktı. 1828'de Rusya Osmanlı'ya savaş ilan etti. Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın da Osmanlı'ya isyan ederek Suriye üzerinden İstanbul'a doğru yürümesiyle Rusya bu savaştan galip çıktı. 1829'da imzalanan Edirne Muahedesi ile Yunanistan'ın bağımsızlığını tanıyorduk. Fransız ve İngilizlerin baskısı da bu tanıma da etkili rol oynadı. Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'dan başlattığı ve Kütahya'ya kadar uzanan 1830 ve 1841 arasındaki isyanın da bu dönem içindeki Osmanlı zafiyetinde önemli rolü vardır (KOCADOĞLU, 1994: 209-226).

1840'lardan sonra Çar Nikola İngiliz ve Fransızlarla anlaşarak imparatorluğu paylaşmak için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. 9.Ocak.1853'de Petersburg'da verilen bir suvare/kokteyl'de Çar Nikola, İngiliz elçisi Sir Hamilton Seymura, "*Kollarımız arasında bir hasta adam var, çok ağır hasta*" diyerek, Osmanlı topraklarını paylaşmak teklifinde bulunur.

Boğazlar üzerinde İngiltere ile anlaşamaya-çağını gören Çar, Fransa'ya yaklaşarak "*Hasta Adam*"ın topraklarını paylaşmak istiyordu. Böylece, diplomasi lügatine yeni bir deyim, "*Hasta Adam*" yerleşmiş oluyordu. Bundan sonra Avrupalılar Osmanlı'yı hep hasta adam olarak görmüşlerdir.

Çar, bir taraftan İngiltere ve Fransa ile pazarlığa girişirken diğer yandan da hummalı bir şekilde Osmanlı hudutlarına asker yığıyordu. 22 Mayıs 1853'te Rus orduları Prut Nehri'ni geçerek Osmanlı topraklarını işgale başladı. 30 Kasım 1853'te bir fırtına sebebiyle Sinop'a sığınmış olan donanmamızı tamamen imha ederek, Devleti donanmasız bıraktı. Bunun üzerine İngiltere, Fransa ve Piyomonte Krallığı Osmanlı ile birleşerek Ruslara karşı savaştılar. 1854 Sivastopol düş-

tü. Doğu'da Şeyh Şamil güçleriyle birleşen Osmanlı orduları zaferler kazandıysa da iase ve malzeme yokluğu nedeniyle ve kahramanca müdafaya rağmen Ruslar Kars'a kadar ilerlediler. 28 Kasım 1855'te Kars Rusların eline geçti. Fakat daha Batı'ya geçemediler.

Müttefik güçlere yenilen Rusya ile Paris Muahedesi imzalandı. Muharebeye iştirak etmesin tüm Avrupa ülkeleri paris görüşmelerine çağrıldı. Muahede ile Kars Osmanlı'ya Sivastopol'da Ruslara iade edildi. Paris Muahedesinin önemli maddesi, Osmanlı Devleti'nin ilk defa bir Avrupa Devleti sayılarak, ülkesinin ve egemenliğinin korunacağını ilan edilmesiydi. Böylece, Avru-pa'lılar sık sık yapılan Rus müdahalelerinin önünü almak istemişlerdi (ÜNAL: 122-135).

1774-1856 tarihleri arasında Ortadoksları himaye perdesi adı altında Osmanlı'yı parçalamayı ve topraklarını ele geçirmeye çaba sarfeden Rus emperyalizmi, Osmanlı'nın tebeası arasında fark gözetmemesi ve de Islahatlar yapması ile pek başarıya ulaşamıştı. Önce edebi ve felsefi bir fikir ceryanı olarak ortaya çıkan bu hareket, sonradan "*Türk ve Germen/Alman Düşmanlığı*"na dönüştü. Zamanla tüm insanları Ruslaştırma biçimine dönüştü.

Panislavistler, Balkanlarda sadece fikir yaymakla kalmıyorlar, bir taraftan da oradaki milliyetleri silahlandırıyorlardı. Slav devletlerinin kurulması için maddi ve manevi hiç bir desteği esirgemiyorlardı. Balkanlardaki din ve ırkları birleştirmek isteyen Panislavist II. Aleksandır, "*Bulgarları, Rum papazlarının Rümılaştırdığını*" söyleyerek, ayrıca bir Bulgar Kilisesinin kurulmasını ve başına da bir Bulgar papazının geçmesini Bulgarlara telkin etti. 1870'de Devlet, müstakil bir Bulgar kilisesesinin kurulmasını kabul etti. Gerçi 1723'te Deli Petro zamanında Ruslar da Rum kilisesinden ayrılarak bağımsız bir "*Rus Ortadoks Kilisesi*" kurmuşlardı. Böylece, Ortadoks alemi birazcık parçalanırken, bağımsız bir "*Bulgaristan'ın kuruluşuna doğru da ilk atılmış*" oluyordu.

1856 Paris Antlaşması'ndan en zararlı çıkan Rusya, 1871'de Fransa'nın Almanya'ya yenilmesinden sonra, Paris Antlaşmasının şartları ile bağılı olmadığını ilan ederek Balkanlardaki Panslavist hareketlere hız verdi. 1874'te Çar II. Aleksandır, I. Wilhem ve F. Jozef ile iş birliğinde

birleştiler. 1876 Mayıs'ında Rusya, Avusturya ve Almanya **"Berlin Memorandumu"**nu imzalayarak Avrupa stütüsünün korunması üzerinde anlaştılar.

24 Nisan 1877'de Romanya üzerinden taarruza geçen Ruslar, beraberinde Bulgarlar, Karadağlılar, Sırlar ve Romanyalılar olduğu halde Türk kuvvetlerini yendiler. Gazi Osman Paşa'nın Plevne'deki kahramanca müdafaası 22 Ocak 1878'de Edirne'nin düşmesini önleyemedi. Kafkaslarda ilerleyen Rus orduları 18 Kasım 1878'de Kars'ı alarak, Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından müdafa edilmiş Erzurum'u işgal ettiler. Osmanlı orduları Garp ve Şark'ta mağlup oldu.

Rus orduları Ayastefanos/Yeşilköy'e kadar geldiler. Yapılan Ayastefanos Antlaşması ile Karadağ, Sırbistan ve Romanya'nın bağımsızlığını Osmanlı Devleti kabul etti. Makedonya'yı içine alan Büyük Bulgaristan'ın teşekkülüne razı oluyorduk. Doğu'da Batum, Kars, Ardahan ve Beyazıt Ruslar'a terk ediliyordu. Böylece, Rus emperyalizmi adım adım Petro'nun vasiyetine uygun olarak zapt etmekteydi.

Rusların Balkanları kendi çıkarları doğrultusunda taksim etmesi, Boğazlar bölgesine gelip yerleşmeleri İngiltere, Fransa, İtalya'yı ve Avusturya'yı telaşlandırdı. Bu devletler, Ayastefanos anlaşmasını tanımadıklarını ilan ettiler. Bunun üzerine Ruslar, bu anlaşmanın tadil edilerek yerine Berlin Anlaşmasının (1878) kabulünü uygun buldu. Yeni anlaşma ile büyük Bulgaristan küçültülüyordu. Doğu'da Beyazıt ve Eleşkirt Osmanlı'ya iade ediliyordu. Ermenilerle meskun yerlerde ıslahat yapılması öngörülüyordu. Berlin Anlaşmasından önce 4 Haziran 1878'de İngiltere ile gizlice yapılan bir anlaşma ile Rus tehlikesine karşı Kıbrıs Adası geçici olmak kaydı ile İngiltere'ye terk ediliyordu. Ancak Osmanlı'nın hakları saklı kalacaktı. Rusya yeniden taarruz ederse, İngiltere Osmanlı'ya yardım edecek, Rusya elde ettiği toprakları iade ederse, İngiltere Kıbrıs Adasını boşaltacak ve iade edecekti. İşte Kıbrıs'taki bugünkü çözümsüzlüğün temelinde İngiltere'nin **"ahde vefa"** prensibine uygun olarak Adayı iade etmemesi ile Rus emperyalizminden doğan korku ile Ada'nın İngiltere'ye iyi niyetle terk edilmesi yatmaktadır.

1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra Osmanlı İmparatorluğu hızla parçalanma sürecine

girdi. Başta Rusya olmak üzere diğer devletlerin saldırı ve toprak isteklerine karşı başarılı bir varlık gösterilemedi. 19. yüzyıldaki üç büyük Türk-Rus savaşında, 1828-29, 1853-56 ve 1877-78 savaşlarında hep Osmanlı yenildi. Bu savaşlar, sonunda Osmanlı Devleti sadece toprak kaybetmekle kalmadı. Yapılan anlaşmalarla büyük devletlerin Osmanlı yönetimine müdahale hakkı doğdu.

Ermenilerin meskun olduğu yerlerde ıslahat yapılması kararı, Ermenilerin kışkırtılmasına ve ayaklanmalarını vesile yapıldı. Özellikle İngiltere'nin tutumundaki değişiklik Rusların Ermenileri kışkırtmasında önemli rol oynamaya başladı. 1856'daki Paris Anlaşmasında yer alan, **"Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğüne saygı"** prensibine, Berlin Kongresinde yer verilmedi. İngiltere, Osmanlı'nın bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü Rusya'ya karşı koruma politikasını 1878'den itibaren terketti. Çünkü, İngiltere de Osmanlı'nın yıkılacağına kanaat getirmişti. Rusya'nın güneye inmesini önlemek için, Osmanlı İmparatorluğunun stratejik noktalarını ele geçirmek (ki Kıbrıs'daki anlaşma bunun ilk uygulamasıydı) ve Osmanlı toprakları üzerinde kendisine bağlı ya da kendi kontrolünde devletten kurmalı artık İngiliz politikası hâline gelmişti.

Berlin Anlaşması ile Ermeni meselesine uluslararası bir boyut kazandıran Rusya, Osmanlı topraklarında altın gibi bir parlak devir yaşayan Ermenileri kışkırtarak, **"Millet-i Sadıkadan Türk düşmanlığınız ve Ermeni mezalimine"** uzanan bir emperyalist uşak yaratmıştır. ASALA adını taşıyan Ermeni terör örgütü, binlerce masum insanı katletmiştir. Birinci Dünya Harbinde Ermeniler, Ruslarla bir olarak yıllarca bağımsız yaşadığı Osmanlı Devleti'ni arkadan vurmuşlardır (KOCAOĞLU, 1995: 454-469).

Toplumların iç yapısı ve dinamikleri istismar edilerek, hatta iç yapıdaki bazı aksaklıklar körüklenerek, **"böl ve yönet"** ilkesi, emperyalizmin sürekli olarak kullandığı bir yöntemdir. Dünyada birçok şey ve hatta herşey az veya çok değişmiştir. Fakat emperyalizmin bölünerek yönetme ve hatta yutma prensibi hiç değişmemiştir. Zamanımızda sadece teknoloji çağının getirdiği olanakları da kullanılarak emperyalizmin bu **"bölmek ve yönetmek"** yöntemi kullanılmaya devam edilmektedir.

Nitekim, 45 yıldan fazla bir süreden beri birlikte yaşayan Eski Yugoslavya halkları, Batı ülkelerinin kayıtsızlığı ve hatta belirli gruplara sağladığı destekle iki yıldan az bir zaman içinde parçalanarak Almanya'nın destek ve himayesinde Slovenya ve Hırvatistan, Rusya'nın korumasında Yeni Yugoslavya (Sırbistan ve Karadağ), ABD'nin Barış gücü kontrolünde Makedonya cumhuriyetlerine ayrılırken, çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu Bosna-Hersek Cumhuriyeti 1992'de başlayan Sırp ve zaman zaman da Hırvat saldırılarıyla 43 ay Hitler ırkçılığı ile Stalin zulmünü aratırcasına bir "*etnik arındırma*" ve "*Jenosid*"e terkedilmiştir. Bu Sırp vahşeti, insan hakları şampiyonu ve güya demokrasi havarisi olan Batı'nın gözleri önünde olmuştur. Bu vahşet, Ortadoksluk adına başta emperyalist Rusya, Sırbistan ve Romanya tarafından maddi ve manevi bir şekilde desteklenmiştir. Ayrıca bu vahşeti, bir Batı kulübü üyesi olan Yunanistan da desteklemekten geri kalmamıştır ****(KOCAOĞLU, 1996, C. 3, S. 3:54-68)

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, çoğunluğunu Türk unsurun teşkil ettiği Ermeni'den Rumlara, Araplardan Sırlara kadar uzanan birçok etnik unsurun yaşadığı çok uluslu bir imparatorluktu. "*Böl ve yönet*" ilkesi Osmanlılar üzerinden hiç mi hiç kaldırılmamıştır. Bu yöntem sayesinde Batı emperyalizmi Osmanlı'nın Balkanlardaki, Afrika'daki ve Ortadoğu'daki topraklarını kopararak kendi nüfuz alanlarında sömürge devletçikler oluşturmuşlardır.

"*Şark Meselesi*" diye (KOCAOĞLU: 457) isimlendirdikleri bir siyasi terminoloji çerçevesinde Osmanlı topraklarını parçalamak ve bu topraklarda hakimiyet kurmak isteyen Batılı güçler ve Rus emperyalizmi, imparatorluk içinde yer alan Ermeni azınlığı kışkırtıp silahlandırarak, gizli ve açık bir biçimde destekleyerek diğer topraklar gibi Anadolu'yu da Türk Milletinin elinden almak istemişlerdir.

Osmanlı topraklarında çok uzun dönem altın gibi parlak ve bir refah dönemi yaşamış olan Ermenilere imparatorluğun parçalanmasında rol verildi. Rolün oynanması için gereken destek sağlandı. Bu destekle Ermeniler, ülke içinde sayısız isyanlar çıkardılar. İmparatorluğu yıkmak için Rusya ile sürekli, İngiltere, Fransa ve ABD başta olmak üzere diğer birçok ülke ile iş birliği yaptılar.

Türk Ordusunu ve Milletini arkadan vurdular. Binlerce Türk'ü katledip kasaba ve köyleri yaktılar. Birinci Dünya Savaşı'nda düşmanlarla ve Rusya ile işbirliği yaparak Türk Milletini arkadan vurdular (KOCAOĞLU: 457).

Tarihsel süreç içinde meydana gelen tüm Ermeni olaylarında iki taraftan da çok kan akmıştır. Ama bunların hiçbirine Türkler sebep olmamıştır. Zaten tarihimizde 93 Harbi olarak anılan 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşına kadar olan dönemde uluslararası alanda bir "*Ermeni Meselesi*" de yoktu.

Osmanlı Devleti'nin çöküşünün hızlandığı bir dönemde Batı'nın ve özellikle Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki emperyalist emelleri bakımından suni olarak yaratılan Ermeni Sorunu, stratejik, politik, fikri, dini ve kültürel çıkarlarından kaynaklanmıştır.

19. Yüzyılın sonunda Rusya'nın güçlenerek Kafkaslardan ilerleyip Ermeni nüfusunun büyük bölümünün yaşadığı bölgeleri hakimiyeti altına almasıyla, başta ABD olmak üzere tüm Batı'nın misyonerlik faaliyetlerinden yararlanan ve Ermeni Patrikleri ile Patrikhanesinin çabaları sonucunda, Ermeni meselesi uluslararası bir boyut kazanmıştır.

Büyük Katerina (1762-1796) zamanında Rus

ya'nın Güneye doğru ilerlemesi hızlandı. 1783'te Kırım Osmanlı'dan alınarak Gürcistan hakim olundu. Birinci (1804-1813) ve ikinci (1826-1828) Rus-İran savaşlarında Rusya Kafkasya bölgesinde büyük toprak kazandı. 1828 Türkmen Çayı Anlaşması ile Erivan'ı İran'dan aldı. Bu anlaşmadan sonra Kafkasya ve çevresindeki bölgelerdeki Ermeniler, Rusya'daki Ermeni bölgesine akın akın göç etmeye başladılar.

Ermenilerin en yoğun olduğu bölgelerde dahi Ermeni nüfusu hiçbir zaman %8-10'u geçmediği halde, Rusya ile İngiltere, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile Doğu Anadolu'da "*Ermenisiz bir Ermenistan yaratmak*" politikalarının temelini attılar.

1914'te Birinci Dünya Savaşı çıkınca Ruslar, Ermeni isteklerini körükleyerek, Doğu Anadolu'da Ermenileri beşinci kol olarak kullandılar.

Osmanlı yöneticilerinin tutarsız, aşırı tepki ile tereddüt karışımı davranışları, yabancı ülkelerin baskısı karşısında geri çekilme ve pasiflikleri, merkezi hükümetçe taşra birimleri arasındaki

iş birliğinin yokluğu, Ermenilerin Doğu Anadolu'da iyice azıtmalarına sebep oldu. Her iki taraftan ve özellikle korumasız Türk halkından çok kan döküldü.

Mondros Mütarekesinde Damat Ferit'in ihanetiyle Toroslar milli hudut gösterilerek Doğu illerimizin büyük bir kısmı Birleşik bir Ermenistan kurulması için peşkeş çekildi. Sevr'de kağıt üstünde bir Ermenistan kuruldu. Ancak, Türk milleti ve Atatürk önderliğinde yapılan "*Kurtuluş Savaşı*" Lozan'da bu Batı ve Rus Emperyalizminin emellerini hançerleyerek tarihin derinliklerine gömdü (KASALAK: 123-131; ERENDİL: 316-328).

1970'lerden sonra ortaya çıkan Ermenistan'ın kurtuluşu için Ermeni Kurtuluş Ordusu/ASALA, 1973-1983 döneminde sadece Türkiye ve Türklere değil, Türkiye'ye ile iyi ilişkilerde bulunan herkese karşı dünyanın en acımasız terör faaliyetlerini ve katliamlarını sürdürdü. 1984'ten sonra ASALA, bu işi PKK'ya ihale ederek, devreden şimdilik çekildi. Rusya, geçmişte olduğu gibi, bu dönemde de Ermenileri ve ASALA'yi desteklemiştir. 1984'ten sonraki dönemde bölücü terör örgütü PKK'nın elinde hep Rus yapısı silahlar ve bilhassa kaleşnikoflar yakalanmaktadır. Dolayısıyla, Rusya Türkiye'nin istikrarını bozarak emperyalist emellerini sürdürme oyunlarına devam etmektedir.

IV. Rus Emperyalizmi Kürtleri İstismar Ederek Bölge Ülkelerini Bölme Vasıtası Olarak Kullanmıştır

Rusya'nın Kürt aşiretleriyle ilgilenmesi, Ermenilerde olduğu gibi 1800'lerin içinde başladı. Özellikle Doğu illerimize gönderilen misyonerler ve konsolosları, bir yandan bilimsel çalışmalar sürdürürken öte yandan kışkırtıcı faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Aynı davranışlar başta ABD ve İngiliz misyonerleri olmak üzere, tüm Batılı ülkeler tarafından da uygulanmıştır.

1804-1813'teki Rus-İran savaşlarında ve ondan sonraki dönemlerde İran saflarında Ruslara karşı savaşan Kürtleri kendi taraflarına çekmek için Kürt reisleri, Aşiretler üzerindeki tüm hak ve imtiyazlarını koruyarak kendilerine bağlı olanlarla birlikte Rus vatandaşlığına geçmelerini teşvik etmişlerdir.

1804 Savaşı sonunda bazı aşiretlerin Rus vatandaşlığına geçerek Karabağ Hanlığına yerleştirildikleri görülmüştür. 1813'teki Gülistan Anlaşmasından sonra Kürtlerden bir kısım insanlar, Rusya'ya göç ettirildiler. 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı esnasında doğudaki Rus göçleri içindeki dört fırka/tümen tamamen Kürtlerden oluşmuştu (KOCAOĞLU: 281). Başlarında da Rus komutanlar vardı. Daha önce hep Türk tarafından savaşa giren Kürtler, bu savaşta Hasan Ağa'nın komutasındaki Yezidi Kürtleri, Rus saflarında savaşmışlardır. Belirtildiğine göre, Çar Nikola, Kürt beylerine dağıtılmak üzere yüz bin altın ruble verilmesine izin vermiştir (HALFIN, 1976:19).

Kürtlerle ilgili bilimsel çalışmalara Rusya'da başlanmış ve Büyük Katerina'nın isteği üzerine Kürtçe sözlük oluşturulmuştur. Ayrıca çeşitli konularda eserler yayımlanmakla kalmamış, "*Kürdoloji Enstitüleri*" kurulmuştur. Bilimsel araştırma ve inceleme niteliği olmayan birçok Kürtçe eser yayımlanarak, tüm dünyaya Kürt varlığı olduğu vurgulanmak istenmiştir. Çıkarıcı reis ve şeyhler kullanılarak, Türkiye'de bir Kürt unsur yaratılmaya çalışılmıştır.

Politik amaçlı kültürel faaliyetlerle bölgedeki isyanlarda önemli rol oynayan Rusya, Kürtleri bir bölücü vasıta olarak kullanarak Ortadoğu'ya hakim olma ve sıcak denizlere inmek istemiştir. Doğu Anadolu'da kendi nüfuzu altında kurulacak bir Kürt devletini, amaçlarını ve emperyalist hedeflerini gerçekleştirmekte bir vasıta olarak kullanmaya çalışmıştır. Bu nedenle, zaman zaman İngilizlerle politik çatışmalara girmiştir.

Çoğu defa İngilizlerle iş birliği yaparak Ermeni ve Kürt fanatikleri desteklemiştir. Fakat, Türkiye'de ve Türk kültüründe etnik bir ayrımcılık yoktur. Osmanlının başlangıcından beri soyu ve kökeni ne olursa olsun, İslam dininden olan her kişi "*çoğunluk*"tan yani "*Milleften*" sayılmıştır. Bu anlamda Türkiye'de yaşayan her Müslüman Millet'in bir parçası kabul edilmiştir. Türkiye'de Kürt diye bölünmeye çalışan insanlar, sürekli olarak çoğunluk unsuru içinde sayılmış ve her Türk vatandaşı gibi ulusun asli elemanı sayılmıştır. Kürtçülük, bir ayrımcılıktır ve milletimizi bölmenin bir emperyalist oyunudur. Bu oyunun baş aktörlerinden biri de Rusya olmuştur.

Ortadoğu'daki çıkar çatışmalarında "*Kürt Kartı*" emperyalist ülkelerin amaçlarına ulaşmada

bir vasıta olarak kullanılmış ve kullanılmaya devam etmektedir.

1920 Sevr Anlaşması ile Ortadoğu haritasını yeniden çizmeye çalışan emperyalist ülkeler, Güney Doğu Anadolu'da bir Kürt Devleti kurmayı öngörmüşlerdi. Sevr Anlaşması, bir yazarın da belirtmiş olduğu gibi (BİRSEL,; 160). *'Batılıların daima düşündüğü fakat çeşitli sebeplerle ertelemek zorunda kaldıkları projelerin en büyüğü'* idi.

Ancak, bu gerçek duruma rağmen devleti yönetenler bir siyasi gaflet içinde ülkeyi paylaşmak ve parçalamak isteyenlere bel bağlamaktan başka hiçbir şey yapmamışlar/yapamamışlardır.

Sevr Anlaşması, Türk Milleti tarafından Lozan'da yırtıldı. Ancak, İngiliz ve Ruslar tarafından Osmanlıya karşı sürdürülen "Kürt Oyunu", 1925, 1930, 1937 yıllarında genç Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı da kullanılmaya çalışıldı. 1973-1984 döneminde ASALA örgütlerince sürdürülen bölücü faaliyetler ve bunlara verilen destekler 1984'ten beri bölücü terör örgütü PKK'ya verilen destekle sürdürülmektedir.

Osmanlı'nın parçalanarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Rusya'nın nüfuzu altında bir Ermeni ve Kürt devletinin kurulması Rusya'nın sıcak denizlere inmesi için gerekli görülmekteydi. Bu nedenle Rusya, 1805'ten beri bölgedeki Kürtleri kullanma peşinden koşmuştur.

Ortadoğu'daki Kürtçülük oyunu, 1930 yılında Mustafa Barzani'nin Bağdat'taki yönetime karşı ayaklanmasıyla Irak'a ve 1945 yılında Mahabat'ta kurulan geçici Kürt Devleti ile İran'a karşı da oynanmaya başlandı. Aynı oyun bu gün Kuzey Irak'ta ABD'nin kontrolünde oynanmaktadır. Kürt kumarını İran, Irak ve Suriye birbirlerine karşı oynadıkları gibi, özellikle de Türkiye'ye karşı oynamaktadırlar (KOCALOĞLU: 19).

İkinci Dünya Savaşı bitmesine rağmen Rusya, Kuzey İran petrollerinden pay verilmeden askerlerini bu ülkeden çekmedi. Kuzey İran petrollerinin müşterek bir İran-Sovyet Şirketi tarafından işletilmesi üzerinde anlaşma sağlandıktan sonra Mayıs 1946'da askerlerini çekti.

Fakat, 1942'de Mollu Mustafa Barzani'nin Irak'taki isyanı, İngiltere ve Irak güçlerinin bastırılınca, İran'a sığınan Barzani Kürdistan Demokrat Partisi'ne genel sekreter oldu. Derhal TUDEH ile temasa geçti. Ekim 1945'te Gazi Muhammed

liderliğinde İran'da bir *Mahabat Kürt Cumhuriyeti* kurdu. Ocak 1946'da da Sovyetlerin nüfuz ve etkisi altında bağımsızlığını ilan ettiler. Ancak Anglo-Amerikan mıntıkası içinde kalmak isteyen Kürt aşiretleri, Sovyet desteğindeki Kürtçülük hareketine/ayrılıkçılığa katılmak istemediklerinden Mahabat Cumhuriyeti'ni desteklemediler.

Böylece, kökü dışarıda olan yani Sovyetlerin desteklediği çoğu kentli entelektüellerden oluşan etnik ayrılıkçı Kürt önderlerinin bölücü faaliyetlerini tatbikat alanına konamadı. Sovyetlerin çekilmesinden sonra, İran Silahlı Kuvvetlerince kuzeyde kurulmuş olan Azerbaycan Komünist Cumhuriyeti ile Mahabat Kürt Cumhuriyeti Aralık 1946'da ortadan kaldırıldı.

V. Rus Emperyalizmi Birçok Milleti Yanında En Çok Türkleri Sömürmüş Ve Ezmiştir

Sibirya'nın ekonomik değerinin artmasıyla, Rusya'nın Orta Asya'ya doğru yönelmesi hızlandı. 1801-1828 yılları arasında Hazar Denizi'nin batısındaki Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan; 1865-1897 yılları arasında da Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri bölgesi yani Hazar'ın doğusu Rus egemenliğine girdi.

18. Yüzyıla kadar yetersiz olan Rus ekonomisi Petro'nun başlattığı reformlarla gelişerek sürdürülmesi sonucu modernleşme yolunda mesafeler aldı. Ülkede fabrikalar kuruldu. Hızlı sanayileşme yanında tarımda geri kalış, çelişiklere ve yapısal bunalıma sebep oldu. Bu durum, 1905 bunalımına ve devrimine yol açtı.

Avrupa'da ortaya çıkan komünist düşünceler, önce halkın belleklerinde ve sonrada davranışlarında belirginleşerek radikal hareketlere dönüştü. 1914'te İttifak Devletleri yanında savaşa giren Rusya, 1917'de Çar Nikolay'ın tahttan indirilmesiyle Bolşevik yönetimine geçti ve savaştan çekildi.

Başlangıçta Batı'nın baskın ve üstün gücünün muhtemel bir başarısını önlemek isteyen Sovyetler, 1920'lerden sonra tarafsızlık politikası ve saldırmazlık anlaşmaları yapma dönemine girdi (KOCALOĞLU, 1995: 96-109) Aralık 1925'te Türkiye ile *"Saldırmazlık ve Dostluk"* Anlaşması imzalandı.

Ancak, 2. Dünya Savaşında ve sonrasında Rus emperyalizmi tekrar şahlandı. Önce Kasım

1945'te Cafer PİŞ A VERİ vasıtasıyla bir komünist ayaklanma çıkartarak, 2 Aralık 1945'te Tebriz'de bağımsız bir "*Azerbaycan Cumhuriyeti*" ile yine biraz önce yukarıda anlatmış olduğumuz Mahabat Kürt Cumhuriyetlerini kurdurttu. Kısacası, İran'ın adı geçen topraklarını nüfuz ve kontrolü altına alarak Basra Körfezi'ne inmek isteyen Rus emperyalizmine, daha güçlü olan Batı emperyalizmi yani ABD ve İngiliz desteği, Sovyetlerin İran'da tutunmasını önledi (GOODRICH, 1942: 681-684; HUREVVITH: 233-264).

Sovyetler, bir taraftan Ortadoğu'ya yerleşip sıcak denizlere inmeye çalışırken, öte yandan da Balkanlarda ve Avrupa'da komünist resimleri yerleştirmeye ve sosyalist bir blok oluşturmaya çalıştı. Sovyetler, Almanları kendi topraklarından atmasından sonra, hızla Avrupa'da ilerleyerek Avrupa komünist partilerinin yararlanacağı bir moral pompalamaya başladı. Kızıl Ordu tarafından işgal edilen Doğu Avrupa'da komünistler hızla iktidarların kilit noktalarını ellerine geçirdiler.

Muhalefet partilerinin tasfiye edilmesiyle ekonomik ve sosyal düzeni Sovyet modeline göre şekillendiren komünist unsurlar, sonuçta Avrupa'nın doğusundaki Bulgaristan, Romanya, Macaristan, Çekoslavakya, Polonya ve Doğu Almanya'nın Sovyetlerin nüfuz ve egemenlik alanına girmesini sağladılar. Bir bakıma bu durumu 4-11 Şubat 1945'te Yalta'da ve 17 Temmuz-2 Ağustos 1945'te Potsdam'da Stalin'le bir araya gelen Rozvelt ve Çorçil/Churchill sağlamış oldu. Böylece, dünyanın yarısına yakın bir nüfuz şöyle veya böyle Sovyet emperyalizminin boyunduruğu altına girdi.

İkinci Dünya Savaşından galip çıkan ve tüm Doğu Avrupa'yı hegemonyasına alan Sovyetler, bununla yetinmeyerek Türkiye'den Kars ve Ardahan çevresini ve Boğazlar bölgesini istedi. Türk Milletinin kararlı tutumu ve Türk Hükümetlerinin taviz vermeyen davranışları ile emellerine ulaşamadı. 1952'de NATO'ya girişimiz, soğuk savaş nedeniyle dünyanın iki bloka ayrılması, NATO şemsiyesi altındaki Türkiye'yi Rus emperyalizminden korudu.

Mart 1985'te Çernonko'nun ölümü üzerine SSCB'de M.GORBAÇEV, Komünist Partisi Genel Sekreteri oldu. Gorbaçev, devletin yönetimini ele geçirmekle birlikte, eski Sovyet sisteminden kesin bir geriye dönüş başladı. Haziran 1987'de

ilan edilen Yeniden Yapılanma / Perestorika ile Açıklık Programı/ Glasnost ile Sovyet Rejimi liberalleşmeye başladı. 1970'li yıllarda yabancı sermayenin girmesiyle Doğu Avrupa ülkelerinde yeni ekonomik politikalar zaten yürürlük alanına konmuştu.

Sovyetlerin 1979'da başlattığı Afganistan'dan yenilerek 1989'da çekilmek zorunda kalmasına Perestonika ve Glasnost'un getirdiği özgürlüklerinde eklenmesiyle Doğu Avrupa'da komünizm çöktü. Demokrasiye geçiş sürecinin başlaması, Komünizmin sonu oldu. Soyvet İmparatorluğu çöktü.

Afganistan hezimet, Polonya ve Macaristan'daki gelişmeler, Demirperde'nin yıkılışının başlangıcı oldu. 1990'da Gorbaçev, iki Almanya'nın birleşmesine razı oldu. İki Almanya birleşerek 1961'de Berlin'de yapılan "*Utanç Duvarı*" yıkıldı. Temmuz 1991'de Varşova Paktı resmen feshedildi. Aralık 1991'de Kazakistan'ın başkenti Alma Ata'da SSCB'nin dağıldığı resmen ilan edilerek yerine Bağımsız Devletler Topluluğu/BDT oluşturuldu.

Böylece, 1950 Terden sonra dünyayı iki kutba ayırmış olan iki süper güçten biri, süperlik niteliğini kaybetmiş oluyordu. Ancak bu durum sadece, Sovyet sömürsünü sona erdiriyordu. Beyaz Rusya ve Ukrayna ile BDT'i kuran Rusya, derhal Rus ya da Slav milliyetçiliğine sarılarak emperyalist dışlerini tekrar göstermeye başladı.

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra Trans Kafkasya ve Orta Asya'da sayısız karanlık eylemlere giren Rusya, Gürcistan'ı dize getirmek için Güney Osetya ve Abazya'daki ayrılıkçı akımları alenen desteklerken, Gürcistan'da askeri güç bulundurma ve üs elde etmesini sağlamıştır.

Azerbaycan'daki milliyetçi yönetimleri dize getirmek için Karabağ Ermenilerini ve Ermenistan'ı destekleyerek Azerbaycan'ın topraklarının %20'sinin işgal edilmesini sağladı. Böylece, Kazak ve Azeri petroleri ile Türkmenistan doğal gazının Batı pazarlarına Bakü-Ceyhan Boru hattı ile ulaştırılmasını önledi. Bu tür eylemlerle Rusya, eskiden egemenliği altında bulunan yeni bağımsız devletleri oldukça zayıf bir vaziyette tutarak, Rusya'nın çıkarlarını engellemelerini önlemek istemektedir (CROISSANT, 1996: 16). Özellikle Petro, Rusya'nın Hazar bölgesinin batı ve doğusundaki kaynaklar üzerinde bir monopol oluştur-

maya başlamasıyla emperyalist faaliyetlerinin arkasındaki gücü oluşturdu.

Rusya, Kafkasya ve Orta Asya'daki tarihi çıkarlarını korumak ve önemli bir tehdit olarak gördüğü Çeçenistan'daki bağımsızlık hareketini anında çökertmek için Aralık 1994'te Çeçenistan'a saldırarak 1996 Ağustos'una kadar binlerce insanın ölümüne sebep oldu. 1996'da ateşkes anlaşmasıyla çekildiği Çeçenistan sorunu hala belirsizlik içindedir. BM başta olmak üzere tüm uluslararası kuruluşlar ve Batı'nın bütün değer hükümleri altüst olurken, sesini çıkarmayan bu örgütlerin varlıkları tartışılır hale gelmiştir.

Her fırsatta emperyalist emeller peşinde koşan Rusya'nın Çeçenistan karşısındaki sert tutumu ve petrol bora hatları konusundaki oyunu, yenedünya düzeni denen olayın emperyalist güçlerce tezgâhlanan bir çıkar çatışması ve bölüşüm kavgasından başka bir şey olmadığı bir defa daha kesin bir biçimde ortaya koydu (KOCA OĞLU: 175).

Sonuç

Marx'ın Rusya'yı "*Ulusların Hapishanesi*" diye adlandırması boşuna değildir (ZBIGNIEV, 1992: 125). Ruslar, Kafkasya ve Orta Asya'daki hakları farklı ünitelere bölerek, dinlerini unutturarak onları yıllarca esaret altında tutmuşlardır. Öz be öz Türk olan insanları Özbek, Tatar, Kazak, Türkmen, Tacik, Azeri gibi isimlerle ayrı ayrı çağırarak, çoğunun ayrı kökten geldiklerini, Türk halkı olduklarını unutturmaya çalışmıştır.

Ayrıca bu bölgelerde yoğun bir şekilde girdiği Ruslaştırma hareketi ile, her bölgede üstünlük sağlamaya başlamıştır. 1552 yılında Kazan'ın, 1556'da da Astrahan'ın zaptedilmesiyle başlayan Türk dünyası aleyhine genişleme siyaseti, özellikle yer altı ve yerüstü zenginliklerin bol olduğu Azerbaycan gibi ülkeler üzerinde başka bir biçimde sürdürülmüştür.

Ekonomik bakımdan Batı'nın yardımına sürekli ihtiyaç duymaktan kurtulamamış olan Rusya, liberalleşme yolunda ilerlediği zannedilmekle birlikte, politik çekişmeler yüzünden Çeçenistan gibi, tüm Rus halkın çözümünü istediği bir sorunu dahi halletme birliğini gösteremeyen Rus yönetimi, bedeni bakımdan sağlık problemi olan bir devlet başkanıyla bir belirsizliğe doğru gitmektedir.

General Lebed gibi, makul ve mantıklı çerçevede hareket ederek, Rusya'nın refah ve huzuruna çalışan insanlar, iktidar yolunda engellendiğine göre, Jirinovski gibi şahinlerin kontrolündeki muhalefetten, Başbakan Çernomirdin gibi iktidar tutkunu kişiler de geri kalmayarak Rus halkını her zaman emperyalist emeller peşinde koşturabilirler.

Zaten Çarlık Rusya zamanında uygulanan ve Sovyetler döneminde sürdürülen emperyalist politikaların Rusya Federasyonu tarafından kullanılmayacağını zannetmek, eğer saflık sayılmazsa, Uluslararası ilişkileri ve bu ilişkiler çerçevesinde Rusya'nın rolünü hiç ama hiç bilmemek anlamını taşır.

KAYNAKLAR VE AÇIKLAMALAR

- AYAT, M
1986
Milli Güç ve Devlet, İst.
- BİRSEL, Cemil
Devletler Hukuku, Ankara
- CROISSANT, M.P
1996
"Transkafkasya'da Petrol ve Rus Emperyalizmi", **Avrasya Etütleri, İlkbahar 1.**
- ERENDİL, Muzaffer
"Sevr Anlaşmasının Türk Milli Varlığı Açısından Analizi", Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildireleri, I
- GOODRICH L.C. (ed)
1942
Document On American Foreign Relations, Vol.4, Boston, World Peace Foundation.
- HALFİN
1976
"19. Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadele", Ankara,
- HUREWITH
"Diplomacy In the Near and Middle East", Vol.2.
- KASALAK, Kadir
Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildireleri, I
- KOÇAOĞLU A.Mehmet
1993
Uluslararası İlişkiler, Ank.
- 1994
"The Revolt of Cavallan Mehmet Ali Pasha (1831-1841" **OTAM**, S. 5, Ankara.
- 1995a
Uluslararası İlişkiler Işığında: ORTADOĞU, Parçalanmak İstenen Toprak lar ve İstismar Edilen İnsanlar, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- 1995b
"Türkiye Üzerinde Oynayan Oyunlar Çerçevesinde Uluslararası İlişkilerde Ermenilere Verilen Rol", Beşinci Askeri Tarih Semineri bildirileri, I, 23-25 Ekim, İstanbul
- 1995c
"Ortadoğu'da Kürt Kumarı", **Avrasya Dosyası**, Çin Özel Sayısı, 1995 Yaz, C.2, S.2.
- 1995d "Kürtçülük Faaliyetlerinde İran Faktörü", **Avrasya Dosyası**, İran Özel Sayısı, İlkbahar, C.2, S. 1.
- 1996
Petro-Strateji, Harp Akademileri Yayını, İstanbul.
- KUMKALE, Tamer
1995
Tarihten Günümüze Türk-Rus İlişkileri, Harp Akademileri, Ek-B İstanbul.
- MORGENTHAU, H.J.
1970
Uluslararası Politika (Çev.DRAN-OSKAY), Ank.
- UCUZSATARN.U
1987
Askeri Coğrafya, İstanbul.
- ÜNAL, Tahsin 1958,
Türk Siyasi Tarihi, Ankara
- WALLERNSTEIN, E.
1974
The Modern World System I, Capitalist Agriculture and the Origin of the European World-Economy In the Sixteen Century, New York Academy Press
- 1980
Modern World System II, Mercantilism and the Consolidation of European World Economy, 1600- 1750, New York Academy Press.
- ZBIGNIEV,
Brzezinski 1992
Büyük Çöküş, Ankara.

AÇIKLAMALAR

* Kıbrıs'ta Makoryos ölürse Kıbrıs huzura kavuşacak zannedilmiş ama yerine gelenler, onu aratmıştır. Sırbistan'daki Kazıklı Voyvodo'ların yerine Karadiç ve Milosoviç'ler çıkmıştır. Rusya'da Stalin, Petro ve diğer Çar'lara rahmet okutulacak kadar zalim olmuştur.

Bilindiği gibi Prut Muharebesinde Petro yenilmiştir. Ancak, Baltacı Mehmet Paşa, Muharebede galip, diplomaside mağlup olmuştur. Çünkü, 1709'da Poltova'da Petro'ya yenilen ve sınırlarımızı geçerek korumaya Alman İsveç Kral'ı Demirbaş Şar'ın kabulü gibi, Prut'da yapılan Prut Muahedesinin kabulü de gaffletten ve devlet ricalinin rüşvete mağlup olmasındandır. Baltacı, kağıt üzerindeki vaadlere kanarak, Petro ile Rus kuvvetlerini imha etme fırsatını kaçırmıştır. Bunda rüşvetçi ve ahlaksız devlet ricalinin etkisi büyük olmuştur. Gerçi bazı tarihçiler, Paşa'nın maddi ve manevi daha fazla masrafa girmemek için anlaşmayı imzaladığı; ayrıca, zaten şirazesini bozulmuş olan yeniçerilerin emre itaat etmeyerek taarruz etmek istemediklerini, 60.000 kişilik Petro kuvvetlerinin bir huruç hareketiyle kuvvetlerimizi mağlup ederse elaleme rezil olunabileceğinin düşünüldüğünü ileri sürenler vardır. Bunların yanında, Kraliçe Katerina'nın Paşa'yı kandırması olduğunu belirtenler de bulunmaktaysa da bunların tam olarak doğru olduğu belgelendirilmemiştir. Sonuçta muharebeler, "Sağlam cemiyetlerin ilacı**,

hasta cemiyetlerin eceli'dir. Nitekim, Osmanlı'da toplum/cemiyet hastalanmaya başlamıştı. Şahsi çıkar onun çöküşünün başlangıcı olmuştur. Prut'taki başarısızlıkta bu hastalık hâli vardır.

***Rusya tarafından kıskırılan iç karışıklıklar sebebiyle Polonya 1739, 1772 ve 1792'de Rusya, Prusya ve Avusturya tarafından paylaşıldı. Polonyalılar bir çok defa ayaklandılarsa da yabancı egemenliğinden kurtulamadılar. 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda İmparatorlukların yıkılmasıyla bağımsız bir Polonya Devleti'nin kurulması sağlandı. Ancak, 2. Dünya Savaşı esnasında bu talihsiz ülke, Hitler ve Stalin orduları tarafından bir defa daha istila edilerek ezildi.

****Bu konuda bkz. A.Mehmet KOCAOĞLU "Bosnalı Müslümanların Acısı", Avrasya Dosyası, Sonbahar 1996, C.3, S.3, sf.54-68 ve Avrasya Dosyası'nın "Sırbistan Bosna-Hersek Özel" sayısı olan bu dergide yazılmış olan "Görüşmeler Yolu ile Soykırım", "Yugoslavya Krizinin Dinamikleri", "Yugoslavya'nın \ Dağılmasındaki Faktörler", "Sırbistan'a Etnik Milliyetçilik", "Bosna-Hersek Savaşı", "Sırbistan'ın Şarkiyatçıları" isimlerini taşıyan makaleleri okumak konunun boyutlarını öğrenmek isteyenler için çok önemlidir.

HAKASLAR VE TARİHLERİ

1. Giriş

Hakaslar, Güney Sibirya'da yaşayan en eski Türk halklarından. Hakasların iki bin yılı aşan tarihleri onların bir Kırgız grubu olduğunu göstermektedir. Bugünkü Tanrı Dağı Kırgızları da dahil bütün Kırgız Türklerinin bilinen ilk yurtları Yenisey Nehri civarıydı. Tanrı Dağı Kırgızlarının dünyaca ünlü büyük destanları Manas da bu tarihi hadiseden bahsetmektedir. Manas Destanı'nın anlattığına göre Tanrı Dağı Kırgızları Yenisey civarından bugünkü vatanlarına Manas Han önderliğinde göç etmişlerdir. Bu göçe katmayıp Yenisey civarında hayatını sürdüren Kırgız Türk toplulukları ise Yenisey Kırgızları olarak hayatlarını devam ettirmişlerdir. IX-X. yy. Çin kaynakları Kırgızlardan "Heges" ismiyle (Anon, 1993) veya diğer bazı kaynaklara göre ise "Kiekia-se" adıyla (Orkun H.N., 1987) bahsediyorlardı. Sonraki yıllarda Tanrı Dağı Kırgız gruplarının Müslümanlaşması ve yaşanan bölgeler arasındaki mesafenin uzak olması Yenisey Kırgızlarının ayrı bir kimlik benimsemesini ve Hakas adını kabulleriyle sonuçlandı. Hakasların bu ismi kabul etmelerinde Rus istilasından sonra yaşanan süreçte etkisi büyük oldu. Ruslar bu bölgeleri istila edene kadar ve daha sonraki uzun yıllar Hakaslara, diğer Rus hakimiyetindeki Türk halklarında olduğu gibi "Tatar" demekteydiler.

Diğer yandan Ruslar tarafından yıkılan Hakas devletinin hanedanlığını ise "Hırgız Soyu" (Kırgız) sürdürmekteydi. Bölge halklarını tanıyan Rus Türkolojisi, Hakas Türklerini hem Kırgızlardan hem de Tatarlardan ayırt ederek bölgede Hakas kimliğinin yerleşmesini başarmıştır. Bütün Çarlık döneminde Hakaslar, Açın, Minusin veya Abakan Tatarları olarak adlandırılmıştır. 1718 yy. Rus kaynaklarında bölgeye "Kırgız Yeri" veya "Hongoroy" tabirleri kullanılmışlardır.

Bu ismi benimsemekle Hakaslarda hiç güçlük çekmemişlerdir çünkü iki bin yıldır Çin kaynaklarında bahsedilen bu adla bütün Kırgız Türk grubunun tarihinin asli sahibi olmak gibi bir his ve moral değerle süreci kolaylaştırmışlardır. Hakas adı ilk olarak Sovyetler Birliğinin kuruluş döneminde resmi olarak kabul edilmiştir.

Böylelikle M.Ö. II. yüzyıla kadar uzanan Hakas Türklerinin tarihinde Hakas adının oluşumunu üç önemli dönemde incelemek mümkündür. Birinci dönem Hun ve Kırgız devletleri dö-

Yrd. Doç.Dr.Yakup DELİÖMEROĞLU

Ahmet Yesevi Ün. Öğr. Üyesi

nedir ki bu dönemde Hakaslar Yenisey Kırgızları olarak isimlendiriliyorlardı (M.Ö. II. yy-M.S. XIII. yy.) Türkistan'ın en eski halklarından olan Yenisey Kırgızları yalnızca Hakasların kökenini oluşturmuş değildir. Onlar aynı zamanda bugünkü Kırgızistan Kırgızları veya diğer adıyla Tanrı Dağı Kırgızlarının da kökeninde önemli yer alırlar. İkinci dönemi ise Hooray Devleti (XIV-XVIII. yy.) oluşturur ki bu dönemde Hakasların diğer Türk halklarına göre kendilerine has özellikleri oluşmaya başlar. Üçüncü dönemi ise Rus istilasındaki dönemdir ve 18 yüzyılın ikinci yarısından başlayan yeni dönemin özellikle Sovyetler devri sürekli ve bilinçli yapılan propagandalarla Hakaslar, yeni bir kimlik etrafında toplanmıştır.

2. Hakasya' nın Coğrafi Durumu

Başkenti Abakan olan Hakasya Cumhuriyeti Yenisey Irmağının yukarı kesimindeki geniş Mimosin Havzasının batı yarısında yer alır. Yüz ölçümü 61.900 km²'dir. Yenisey Irmağının kollarından Abakan Irmağı bölgenin ortasından geçer. Irmak vadinin güneyinde Karagaş Dağında 2.930 m'ye kadar yükselen Batı Sayan Dağları bulunur. Kuzeydeki Abakan ile Alatau'un en yüksek noktası ise 2.178 m yüksekliğindeki Verni Zub'tur. Kapalı havzada kurak ve sert bir kara iklimi hakimdir. Bu nedenle alçak kesimler bozkırlarla kaplıdır. Dağlık kesimler çam, köknar ve ladin ormanlarıyla doludur. Geniş bozkırlar 1954'ten sonra tarıma açılmıştır (Ana Britanica, 1988).

3. Hakasların Nüfusu

Bugün Hakaslar çoğunluğu Hakasya Cumhuriyetinde olmak üzere 1989 sayımına göre 80.328 kişidirler. Bu nüfusun 62.875'i Hakasya'da yaşamaktadır (SCHWARTZ> 1991, V.32, n.4).

Tablo 1 Yıllara göre Hakas Nüfusu ve Artışı[^] CHWARTZ', v.32, n.4) (.000)

Bölge/yıl	1959	1970	1979
Hakasya	49	55	57
Rusya	56	65	69
Toplam	57	67	71

Hakasların %77.2'sinin Hakasya'da yaşamasına rağmen kendi cumhuriyetlerinde ekseriyeti sağlayamamakta, Hakasya nüfusunun ancak %11.9'unu oluşturabilmektedirler. Cumhuriyette yaşayanların %79.4'ünü Ruslar teşkil etmektedir.

Tablo 2 Hakasya Nüfusunun Etnik Oluşumu (DEVLET, 1993)

Topluluk	Nüfus(1979)	Nüfus(1989)	Oran %
Çevre	408 384	566 861	100 00
Rus	395 953	450 018	79 39
Hakas	57 281	62 875	11 09
Ukrain	10 308	13 222	2 33
Alman	11 130	11 229	1 98
Diğer	—	29 517	5 2

4. Hakas Grupları

4.1 Sagaylar

Minusinsk Eyaleti havzasının güney-batı köşesinde, Askıs ırmağından Abakan'ın üst mecrasına kadar uzanan sahada oturmaktadırlar. Bu duruma göre Koybal'lar dışında, bugünkü Abakan bozkırında yaşayan bütün Türk boyları aslen Abakan'ın öz halkından sayılırlar. Beltir'lerle diğer Altaylardan göç eden bazı Türk uruk ve boylarının ağızlarından türeme, ortaklaşa bir şive vücuda getirmişlerdir.

Sagaylar menşelerini ve yaşadıkları coğrafi çevreleri belirten, ondan fazla boya ayrılmaktadırlar. Bunların arasında dikkatimizi çeken Kırgız etnonimidir ki, bu Sagayların Kırgız soyundan da türemiş olduğunu göstermektedir. Sayıları 27.000'dir (CAFEROĞLU, 1988).

Sagaylar avcılık ve balıkçılıkla geçimlerini sağladılar. Kırgızlar ise daha çok devlet idaresi ve ticaretle uğraşırlardı (BUTANEV, 1995).

4.2 Beltirler

Ağızca Sagaylarla bir birlik teşkil eden Beltirler, aşağı yukarı Sagaylarla karışık oturmaktadırlar. Beltirler kürk hayvan avcılığı ile balıkçılıkla geçinirlerdi.

Çeşitli soylara ayrılırlar. İçlerinde Altay Türklerinden olduklarını belirtenler de vardır. Yerleşik hayat sürmektedirler. Sayılan 12.000'in üstündedir (CAFEROĞLU).

4.3 Kaçlar (Kaçınler, Haas, Haos)

Abakan vadisinde oturmaktadırlar. Çat ve Çolım civarında oturan boylarla bir grup teşkil ederler. Vaktiyle Yenisey'in bir dalı olan Kas ırmağı boyunda oturmuş olduklarından kendilerine Kaas kabile adını vermişlerdir. Gerçekten de daha XVII. yy. sonlarına doğru, İrtiş havzasındaki bazı Türk boyları, sırf buraları iskan etmeye kalkışan Rusların baskısı ile, Tomsk şehrinin kuzeyin-

deki Yenisey ırmağına doğru sıkıştırılmış ve sürülmüşlerdir. Bu yüzden bunların mühim bir kısmı, Krasnoyarsk'tan epeyce uzak olmak üzere, Kaç nehri kıyılarında yerleşmeye mecbur olmuşlardır. Kırgızlar, Abakan vadisinden çekilince, bu Türk boyları Yukarı Yenisey'den güneye doğru inmişlerdir. Fakat esas Türk kitlesi Abakanla Askıs'ın kuzeyindeki Yüs arasında kalmışlardır. İşte bu Türk topluluğundan türemiş olanlar, kendilerine Kaas adını vermişlerdir.

Kaçlar, vaktiyle aynı adı taşıyan ırmak havzasında yaşarken, yapılarında mühim yer almış olan Ara Türkleri ile birleşmişlerdir. Soyları arasında Kırgız ve Tubalar da bulunmaktadır. Çin topraklarında yaşayan Maturlar da kendilerine Tuba kavim adını vermiş olduklarından, Kaçlarla karışan Tubaların, bunlardan bir bölüm olduğu zannedilmektedir. Bununla beraber Kaçlar öz Türklerden sayılmaktadırlar. Kaçınlar 1917 devriminden önce sığır, koyun ve at yetiştiren yarı göçebe bir halktı. Kaç ağızı Sagaylarınkine yakındır. Sayıları 20.000'in üstündedir (CAFEROĞLU).

4.4 Koyballar (Hayballar)

Kendilerine Tuba adını takmışlardır. Oturdıkları saha Ute ırmağı boyu ile Abakan'ın sağ kıyısıdır. Karagas ve Koybal Türk boylan 13 soya ayrılmaktadırlar. Taşdıkları adların mahiyet ve yapısına bakılacak olursa, içlerine Yenisey-Ostvakları ile Samovedler de karışmıştır. Şiveleri Sagay ve Kaçın ağızları karışmasından türemiştir. Zaten kendileri de Kaçın ve Sagaylar içerisinde erimiş gibidirler. Koyballar, Kaçın grupları arasında kaybolmuş yalnızca Bey ili Koybal köyünde kendi diyalektlerini korumuşlardır. Bunlarla beraber 2000'e yakın olmak üzere mevcudiyetlerini muhafaza etmişlerdir (CAFEROĞLU).

4.5 Kızillar

Bu küçük Türk boyu Yüs bozkırındaki Ak ve Kara Yüs ormanları boylarında oturmaktadırlar. Yerleşik köylerde barınan Kızillar ise hem hayvancılık yapar hem de ziraatla uğraşırlardı.

Kaç Türklerinin komşularındandırlar. Kırgız, Teleut ve hatta Yenisey-Ostyakları karmasından türedikleri iddia edilmektedir. Sayılan 20.000 kadardır. Konuştıkları ağız Hakas Türkçesinin

dördüncü dalı olup, Sagaylarınkinden ayrılmaktadır. Kaçlarınkine yakındır (CAFEROĞLU).

4.6 Kamasinler

1863 yılında Karagaslar arasında incelemeler yapan W.Radloff, Kan ırmağı yöresindeki Karagasların beslemekte oldukları Ren geyiklerinin, ağır kayıplara uğraması üzerine, Biryuza'nın çıkış havzasına göç ettiklerini öğrenmiş ve doğruca bu sahaya yönelmiştir. Fakat bu sefer burada yani Krasnoyarsk eyaletinin (Kızıyar) Man ve Kan ırmaklarının üst kıyılarında, Kamasin köylerine rastlamıştır. Bunun üzerine Radloff, bunların Orman-Kamasin Teri olduklarını ve kendilerine "Kangbaşı" yahut "Kanmajı" dediklerini tespit etmiştir. Hakas Cumhuriyeti sınırlarına dahil olmayan Kamasin diyalekti, sırf nüfus azlığı dolayısıyla, gereken önemi taşımamaktadır. Diyalektleri Kaçlarınkine daha yakındır (CAFEROĞLU; RADLOFF, 1955).

Hakas Türkçesi Ağızca Uygur-Oğuz şive grubuna girmekle beraber, fonetik ve gramer hususiyetleri bakımından diğer Türk boylarından ayrılmaktadırlar.

Tayga ormanının Matur ve Üst Taştıp çayırları vadisinde yaşayan Hakasların bir kısmı Şor Türklerinin şivesiyle konuşurlar. Bunlar kendilerini Sagay olarak adlandırmakta ise de diğer Sagaylar onlara "Çıstanas" (Taysaaslan) demektedir (CAFEROĞLU).

5. Hakas Tarihi

5.1 İlk Bilgiler

Hakasların çok eskilere uzanan tarihlerinde MÖ. II. yy.'da Hun idaresine girdikleri bilinmektedir. Diğer Güney Sibirya Türkleri gibi Hakasların da yazı tarihi bu dönemde başlar. Hakaslar yazıyı Hun devleti idaresinde öğrenmişlerdir (BUTANEV, 1990).

Bu budun Göktürk devrinde ve sonraki zamanlarda, başlıca Abakan bozkırında yaşamakta idi. Hükümdarlarının Kağan unvanı taşınması onların bu esnada kuvvetli bir topluluk olduklarını göstermektedir. Bundan dolayı ne Göktürkler ne de Uygurlar Kırgızların siyasi varlıklarına son veremediler. Buna karşılık Kırgızların 840 yılında aşağı inerek Uygur Devletini yıkmak ve Orhun bölgesini fethetmek başarısını gösterdiklerini biliyoruz (SÜMER, 1992).

Kırgızların, Göktürklerle mücadeleleri İltiş Kağanın oğlu Kapgan Kağan döneminde oldu. Kapgan Kağan Türk tarihinin en büyük fatihlerindendi (KAFESOĞLU, 1992). Kapgan Kağan Çin üzerindeki seferini tamamladıktan sonra Yenisey boylarında oturan Kırgızların üzerine yürüdü. Mevsim kış, yol uzun ve meşakkatli idi fakat bu sefere zaruret vardı. Tonyukuk Kitabelerinde anlatıldığına göre " (Kuvvetli Kırgız Kağanı) Çin ve On-ok kağanları ile anlaşış, Altun Ormanında (Altaylarda) toplanalım, ordularımızı birleştirelim Göktürk Kağanına saldıralım, yoksa Kağan cesur ve ayducusu (danışmanı) bilge olduğundan o bizi mahveder demişler." Kapgan ile Tonyukuk idaresindeki Göktürk Ordusu "kar sökerek ağaç dallarına tutunarak, bazan atları yedeğe alarak" yolsuz vadiden köpgen dağlarını aştı. Yeniseyin kaynağına yakın yerlerde Ani nehri boylarında Kırgız ları bastı. Hanı telef olan Kırgız ülkesi teslim alındı(697) (KAFESOĞLU).

Tarihi Türk ülkesi Ötüken'de Göktürk Devleti 745 yılında yıkıldığında yerine Uygur Hakanlığı kuruldu. Abakan'da yaşayan Kırgızlar bu devlet içinde her zaman tehlike kaynağı idi. Uygur Hakanlığı ile Kırgız Kağanlığı iki kez savaştılar. İlki 758 yılında Uygur Hakanı İl İtmiş Kağan döneminde (SÜMER) ikincisi ise Alp Kutluk Bilge Kağan (779-789) dönemindeki savaşlarda Kırgızlar yenildiler (KAFESOĞLU). Böylelikle Göktürk ve Uygur Devletlerinin idaresine alındılar. Daha sonra Kırgızlar, 840 yılında şiddetli bir hücum başlatarak Uygur Devletini yıktılar ve Ötüken'de kendi devletlerini kurdular. Ancak orada fazla kalamadılar. 920 yılında bütün Moğolistan'ı ele geçiren K'i-tanlar Kırgızları Ötüken bölgesinden çıkarıp eski yurtlarına sürdüler (KAFESOĞLU), bazıları ise batıya göç ettiler (SÜMER). K'i-tanlar ve devamları olan Kara-Hitaylar Yenisey havalisine kadar sokulmadılar. Daha sonra Cengiz Han 1207 yılında Kırgızları kendine bağladı. Böylece Kırgızlar Cengiz Han'a itaat eden ilk Türk boyu oldular. 1217 yılında Moğollara karşı başlayan direnmeden bir yıl sonra Cengiz Han'ın oğlu Coçi, Yenisey Nehrini buz üzerinden geçerek Kırgız Kağanlığına tamamen son verdi. Tolui ulusunun topraklarına dahil edilen Yenisey boylarında Kırgızlar bundan sonra birer reis tarafından idare edilen iki kısım olarak yaşamaya devam ettiler.

Kırgız kavminin Uygur Hakanlığını yıkarak işgal ettiği Ötüken'de tutunamayıp, buranın Moğol K'i-tanlara geçmesine ve tam idrak ve intibak edemedikleri "Orhun kültürünün" ortadan kalkmasına sebep olmak, dolayısıyla eski Türk Hakanlar yurdunu , bir daha geri gelmemek üzere Moğollara geçirmek suretiyle Türk tarihinde menfi bir rol oynamışlardır (KAFESOĞLU).

İslam Türkistan'da yayılmaya başladığı LX-X. asırlarda Kırgızlar Yenisey boylarındaki yaşantılarını sürdürüyorlardı. İslamı kabul etmiş Türklerle ilişkileri ticaret vesilesiyle oluyordu. Maveraün-nehirden iki yılda bir Yenisey boylarına kervan gelir, dokuma mamülleri başta olmak üzere birçok ticaret malı getirir, değerli kürkler, misk ve özellikle ok yapmakta kullanılan bazı ağaçlar satın alarak dönerdi. Hududu'l-alem'e göre (yazılışı 982) Kırgız Hakanı Kemicikeş denilen şehirde otururdu. Bundan başka Kırgızların şehirleri yoktu. Ölülerini yakan tek Türk kavmi onlardı (SÜMER).

Kırgızların mühim ekseriyeti Yenisey boylarından ayrılarak şimdi Kırgızistan denilen Türkistan'daki yurtlarına XIII. asırda Karmuk Moğolları tarafından getirilmişlerdir (SÜMER). Manas Destanında ise bu büyük göçün Kırgızların büyük kahramanı Manas Han öncülüğünde yapıldığından bahsedilmektedir.

İkinci ve daha az nüfuslu Kırgız grubu ise Yenisey boylarında kalarak yaşantısını Hangoray Devletiyle (reisliğiyle) sürdürdüler.

Moğol istilasından sonra XIV. yy. da kurulan Hangoray (veya Hooray) Reisliği ise Rus istilasına kadar varlığını sürdürmüştür. Bugün Hakasya tabir ettiğimiz bölgede kurulan bu devletin topraklarına "Kırgız Yeri" veya "Kırgız Toprağı" ifadeleri kullanılması elbette önemle belirtilmelidir. XVII. yy.'da Hakasya'yı istilaya gelen Rus askerleri bile bölgeye "Kırgız Toprağı" diyorlardı. Yenisey Kırgızlarından kök alan Hongoray Devletinde o dönemki adlarıyla dört Türk halk grubu yaşamaktaydı. Bunlar Altısar, Isan, Altın ve Tubin halkları veya oymaklarıydı (BUTANEV).

5.2 Rusların "Kırgız Toprağı"nu (Hakasya'yı) işgali

Kazan Hanlığı'nın 1552'de yıkılmasıyla Türk Dünyasının serhattı düşmüş ve Rus yayılması doğu, güney, güney batı bütün yönlerden Türk ülkelerine doğru devam etmiştir. Rus işgali 1582-

1585 yılları arasında üç yıl süren savaştan sonra Sibir Hanlığı yıkılmış ve Rus orduları Hakasya sınırına dayanmışlardır (KURAT, 1993).

Rusların "Kırgız Toprakları" dedikleri Tom ve Çalım nehirlerinin kenarında Hooray Hakas Devleti bulunuyordu. Ülkenin batı sınırları Ob, Çalım, Kondum, Mrass ve Biy nehirlerinden geçmekte idi. Hatta 1604 yılında Tansk şehrinin kurulmasına kadar daha batıdaki beyliklerden de vergi toplamaktaydılar. Ruslar bu ülkeyi kendi topraklarına katmak için 120 yıl uğraştılar (KZLASOV, 1994).

Ruslar ülkeyi kolayca işgal edemeyeceklerini anlayınca adım adım çevresini kuşatmaya başladılar. Önce Hakasya'nın kuzey sınırı kale zinciriyle tutuldu. Ruslar yeni kurdukları kaleleri özellikle az nüfuslu direnme gücü zayıf sınır bölgelerine kuruyor ve çevredeki halk çara vergi ödemeyi kabul edince Hakas devletinden kopmuş oluyordu. Ruslar ise onlara güvenliklerini temin edecekleri sözünü veriyorlardı. Bu süreçte 1602 yılında Keiskiy Kalesi, 1604'de Tomsk kalesi, 1618 de Makovskiy, 1619'da Yeniseyskiy, 1621'de Meletskiy, 1628'de Bratsk ve Ribenskiy Kaleleri, 1636'da Kanskiy, 1646'da Adinskiy Kalesi inşa edildi (KZLASOV).

Bu kaleler inşa edildikten sonra Ruslar yavaş yavaş asıl Hakas topraklarına tecavüz etmeye başladılar. Orta Yenisinden bir kale yaptırmaya karar verdiler. Bu bölge Hakas Hanına bağlı Izır beyliğinin topraklarıydı.

Ruslar Sibiry'a'da yayılırken "Kırbaç ve tatlı" emperyalist siyasetlerini takip ediyorlardı. Sibiry'a'nın Rus işgalini inceleyen tarihçi Bahruşin şöyle demektedir; "Rusya'nın temel amacı vergiydi. Kürk hayvanlarını Çarın hazinesine doldurmak için tüm yollar meşruydü" (KZLASOV).

Krosnoyarks Kalesinin temelini atan Rus Andrey Dubenskiy'e Çar tarafından verilen emir ise şöyleydi: "Yeni işgal edilen topraklardan vergi alınacak. Onlara isyan etmemeleri için and içirmek gerekir hatta bazılarını devlet maaşı bağlanabilir. Bazılarını da yedirmek içirmek gerekir. Eğer kale inşaatlarına izin vermezlerse o zaman onlarla savaşıyoruz".

Andrey Dubenskiy askerleriyle Tülki topraklarına geldiğinde O'nu Taty ve Obitay beyleri karşılayarak misafir ettiler. Daha sonra ormanlardan ağaç kesmeleri için yardımcı da oldular. Andrey onlara ticaret şehri kuracaklarını söyle-

mişti. Ne zaman ki Beyler ticaret şehri değil Rusların Askeri kale kurduklarını anladılar savaşlar başlamış oldu. 1628'de bu savaşlar Ruslar ile Hakasların, Kırgız topraklarındaki ilk savaşlarıydı (BUTANAEV).

Bahruşin, "Yerli halktan kürkleri sadece silah zoruyla alabiliyorlardı. Bu vergi değil tam bir silahlı soygunu andırmaktaydı" diye yazmaktadır (KZLASOV).

Krosnoyarks ve Tomsk kalelerinin komutanları daha güneyde, Hakas topraklarında kaleler inşa etmek istedilerse de uzun süre bunu başaramadılar. 1638 yılında Tuba nehri kenarında kale kurmaya teşebbüs ettiler ancak Hakaslar ile yapılan muharebede yenilince geri çekilmek zorunda kaldılar. 1642 yılında Açinskiy kalesini kurdular ise de birkaç yıl sonra bu kale Hakaslar tarafından yakıldı (KZLASOV).

1675 yılında Krosnoyarsk'dan 200 km. güneyde Karagulskiy kalesi yapıldı. Aynı yıl Abakan nehrinin üzerinde Karagaş adasında Abakanskiy kalesi yapılmış ise de üç yıl sonra bu kale de yakıldı (KZLASOV).

Hakasya'nın Kuzey-batısında gümüş madeni yatakları bulununca, Kaştak nehri kıyısında kale inşa edilmeye başlandı ki bu kaleden sonra 1718'e kadar sürecek Hakas-Rus savaşları başlamış oldu.

1718'de Sayan kalesi tamamlandığında Hakasya tamamen kuşatılmış oldu. Sayan Kalesi Yenisey Nehrinin Hakas topraklarına döküldüğü yerde kurulmuştu. Bu nehir Hakas halkının Tuva ve Moğolistan'la ilişkisini temin ediyordu. Yazın nehir yatağı takip ediliyor kışın ise buz tutan nehir ulaşımına çok elverişli oluyordu. Hakasya'nın bu son dış irtibatı da kesildiğinde Hakaslar Ruslara teslim olmak zorunda kaldılar (KZLASOV).

Hakasya'nın işgalinde diğer Sibiry'a, Kafkas ve Kırım Türk ülkelerinin çoğunda olduğu gibi gerçek Ruslardan önce gelenler Rus Kazaklarıydı. Biz burada Kazak sözünün Türk Kazaklarla karıştırılma ihtimalinden dolayı Rus tabirini kullandık. Metinde anlatılan Hakasya işgalindeki Ruslar "Rus Kazakları" dır. Ruslarla ilk temasları Kazaklar aracılığı ile olduğu için Kırım Tatarları da, Hakaslarda Ruslara biraz da aşağılama anlamı bulunan Kazak tabirini kullanırlar. Hakasça söyleyişle "Urus" adı ancak resmî anlatımlarda kullanılır.

Rus Kazakları Hakasya'nın düşmesinden sonra da kürk hayvanı avcıları, tüccarlar, köylüler

ve sürgün grupları olarak değişik sebeplerle Hakas topraklarına göç etmeyi sürdürdüler. Yeni gelenler köyler kurarak yerleşmeye devam ediyorlardı.

Hakaslar bu dönemde "vergi ödeyen" halklardan sayılıyordu. 1792 yılında 8188 hanenin vergi ödediği anlaşılıyor. Buna göre Hakasların bu dönemdeki nüfusları 40.000 kişi civarındaydı. 200 yıl öncesine ait olan bu nüfus hiç küçümsenmeyecek bir potansiyeli ifade ediyordu. Ancak Ruslaştırma ve onunla paralel giden Hıristiyanlaştırma faaliyetleri sonunda Hakas nüfusu sürekli erimiş iki yüz yılda ancak iki kat artış gösterebilmiştir (BUTANAEV).

5.3 Asimilasyon gayretleri

Ruslaştırma çalışmaları özellikle XVIII-XIX. yy.'da hız kazanmıştır. Hıristiyanlığı kabul eden Hakaslar kendi toplumlarından dışlanıyorlardı. Onlar Rus köylerine göç etmek zorundaydılar Bu arada Hıristiyan olan Hakaslar, vergiden muaf tutuluyor, pek çoğuna devlet memuriyeti veriliyor, Hıristiyan dinini kabul etmeleriyle birlikte Rus kıyafetleri papaz tarafından hediye ediliyordu. Böylelikle Hıristiyan olan Hakaslar aynı zamanda Rus da olmuş sayılıyorlar, dinini değiştirse de milliyetini koruyarak bir Hıristiyan Hakas grubunun oluşmasına da müsaade edilmiyordu (KZLASOV).

1883 yılında Ust-Çul bölgesinden geçen araştırmacı D. A. Kecmests şöyle yazmaktadır; "Burada oturanlara "carım kazakter" denilmektedir. Bunun anlamı "yarım Kazaklar" dır. Çünkü onlar bu isme layıktırlar. Hakaslara çok benzerler. Simaları, çıkık elmacık kemikli, esmer tenli, siyah gözleriyle birer Hakas'tırlar. Buradaki tüm nüfus iki dili de rahatça konuşmaktadır (KZLASOV). Ovadaki "Minusin Tatarları" (Hakaslar) ise Rus dilini bildikleri hâlde Rusça konuşmamaktadırlar. Çünkü Rusça konuşmak aşağılayıcı bir hâldir. Bu kural her yerde geçerlidir. Hatta Rus kadınıyla evli bir Hakasa rastladım. Kadın benim söylediklerimi kocasına tercüme etti fakat benimle tek kelime Rusça konuşmadılar" (KZLASOV).

Hakaslar üzerindeki Rus baskısı çarlık döneminde olduğu gibi, hatta daha da artarak Sovyet döneminde de devam etti. Sovyet döneminde Hıristiyanlaştırmanın yerini ateistleştirme ve enternasyonalizm almıştı. Bu dönemde de insanlar dillerinden ve kültürlerinden uzaklaştırılmış, Rus olmadıkları için utanç duymaları yönündeki pro-

pagandalar en iyi metotlarla uygulanmıştır (BUTANAEV)

5.4 Sovyet Dönemi

Sovyet Dönemi baskıları, Bolşeviklerin daha önceki yıllara göre kendilerini daha "sağlam" hissetmeye başladıkları, pek çok isyan ve bağımsızlık hareketini bastırdıkları 1930'lu yıllarda başladı.

"Sınıf mücadelesi olarak" ve kolhozlaştırma sürecinde Hakas köylerinin en çalışkan insanları yok edildiler. Kolhozlaştırmaya karşı çıkanlar devlet düşmanları ilan edilerek tüm aileleriyle birlikte sürgün edildiler.

Bu uygulamalar resmi olarak 30 Ocak 1930 yılında Politbüro kararı ile başlatıldı. Baskı ve sürgünler zengin köylülerden, orta halli insanlara sıçrayacaktı. Bu operasyonların planlan en ince ayrıntılarına kadar hazırlanmıştı. Kimden ne alınacak, hayatlarını sürdürmeleri için ne kadar buğday bırakılacak, çalışma kamplarında ödemeler nasıl yapılacak vb. 12 Şubat 1930 günü Sibiry İcra Komitesi'nin kararıyla tüm hayvanlara, evlere, malzemelere, dükkanlara ve mahsule el kondu. Sürgüne gönderilenlerin yanlarına yalnızca bir miktar yiyecek ve aile başına 500 Ruble para almalarına izin veriliyordu. Komitenin bu gizli kararıyla 25 Şubat tarihine kadar Sibiry da 35.000 Hakasya'da ise 354 aile sürgüne gönderildi. 354 ailenin illere göre dağılımı ise şöyleydi: Askiz 70, Bograd 90, Taaştıp 60, Çarkov 70, Çebak 64, Sibiry'a'da plan % 53.4 başarı ile gerçekleşti. Hakasya'da başarı oranı ise %100'dü. Hakasya'da sürgüne gönderilen 354 ailenin fertleri 1960 kişiyi buluyordu ki bu rakam Hakaslar gibi sayısı az bir halk için önemli bir orandı. Böylelikle toplumun beyni ve müteşebbis gücü yok edilmiş oluyordu (ABDİN, 1994).

Bütün Türk ülkelerinde olduğu gibi "Turancı, milliyetçi" suçlamaları da Hakasya'da baskıların en önemlilerini oluşturuyordu. 1934 yılında Sibiry Bölgesi KGB'si Hakas aydınları arasında devrime karşı gelen ve Tuva, Altay, Şor ve Hakas halklarını birleştirerek bağımsız devlet kurmak isteyen üye sayısı 300'ü bulan bir teşkilat ortaya çıkardı. Teşkilatın Tuva, Altay ve Şor halkları arasında ve Leningrad ve İrkutsk'ta okuyan öğrenciler içinde de temsilcileri vardı. Teşkilat üyeleri Turancılıkla suçlanarak ağır cezalara çarptırıldılar.

Hakasya KGB Başkanı Hmarrin bir nutkunda şunları söyleyecekti: "Bölgemizde milliyetçi ve Troçkist teşkilatlar vardır. Bunların arasında devlet ve parti üst düzey idarecileri de bulunuyor. Bunlar halk düşmanlarıdır. Bunların amacı Tuva, Altay ve Şor halklarıyla burjuva devleti kurmaktır" (ABDİN).

1934 yılında ortaya çıkarılan Turancı teşkilatın soruşturmaları ondan sonraki yıllarda da sürdürülmüş 1937 yılına gelindiğinde onbinlerce Hakas yargılanmıştı. Üç yıl boyunca süren operasyonlarda milliyetçilerin Komünist parti ve devlet üst düzey görevlilerin de arasına girdikleri ortaya çıkmıştır. 1937 yılı Hakasya Komünist Partisi Kongresinde 3 vilayet Başkanı, 6 icra Komitesi üyesi, 15 ilçe parti başkanı, 19 fabrika müdürü, 5 gazeteci, 8 hakimin de içinde yer aldığı 1000'den fazla kişi milliyetçi oldukları gerekçesiyle tutuklanmıştı. Tutuklanana çok ağır cezalar veriliyordu. Örneğin Hakasya'da yalnızca 27 Kasım 1937 günü, yani bir gün içinde 137 kişi yargılanmış ve bunların 107'si idam edilmiş, kalanları 10 yıl ağır hapisle cezalandırılmışlardı (ABDİN).

Bu örnekler durumu anlatabilmek için yeterlidir sanırım. Ancak Hakasya'da toplam kaç kişi yargılandı? Bunun kesin bir cevabı hâlâ yoktur. Fakat Hakasya'da Sovyet baskılarından zarar görmeyen aile yok gibidir. Sene 1990'dan 1994'e kadar daha önce hüküm giymiş 3.000 kişi, Moskova mahkemeleri tarafından haksız yere hüküm giydikleri kabul edilerek tazminat aldılar. Kolhozlaştırma süresinde Hakasya'da toplam 2000 aile sürgüne gönderildi. Bu yaklaşık 10.000 kişi demektir (ABDİN).

Sürgün edilenlerin Hakasların yerine sürgün edilen Almanlar, Kalmuklar, Çeçenler, İnguşlar, Polonyalılar ve Rus Kazaklar gelip yerleştiler. Bu baskı ve yok ediş tarihi Türk yurdu Hakasya'da Hakasları bugün % 11 oranına indirdi.

Hakasya Sovyetler Birliği döneminde 1930 yılında Özerk Bölge statüsüne kavuşturuldu. 3 Haziran 1991 günü ise Rusya Yüksek Meclisi'nin kararıyla Özerk Bölge sınırları içinde Hakas Cumhuriyeti kurulmuş oldu. Hakas Cumhuriyeti'nin kuruluşunda liderliğini Aleksandr Kostikov'un yaptığı TUN (ÖNCÜ) Hareketinin büyük katkıları oldu.

KAYNAKLAR

ABDİN, N.S.
1994	Repressii v Hakasii v 20-50 gg., (Prablem sohran-eniya prirod i kulturno-istoričeskogo haslediya Hakasii), Abakan,.	KZLASOV, L.P.
1994.	Istoriya,Etnografiya, Filologiya, Hakas I Kazaki Straniša İstorii Yuçnoy Sibiri. (Prablem Sohran-eniya Prirod İ Kulturno-İstoričeskogo haslediya Hakasii), Abakan.
ANON
1993	Kırgızistan Ülke Raporu , Ankara	ORKUNH.N.
1987	Eski Türk Yazıtları . Ankara
BUTANAEV, V.Y
1990.	Etničeskaya istoriya Hakasov 17-19 y.y. Materiyalı k serii "Narod Sovetckooogo Soyuzu" :Hakas.	RADLOFF, W.
1955.	Sibirya'dan, Çev.A. Temir Ankara.
1995	Hakas, Moskova.	SCHWARTZL
1991	USSR Nationality Redistribution By Republic, 1979-1989: From Published Results Of The 1989 All-Union Census. Soviet Geography Vol. 32,No.4.
CAFEROĞLU, A.
1988	Türk Kavimleri, İstanbul,.	SÜMER, F.
1992	Oğuzlar Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları. İstanbul.
DEVLET, N.
1993	Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İst.	1988	AnaBritannica Ansiklopedisi, İstanbul.
KAFESOĞLU, İ.
1992	Asya Türk Devletleri, (Türk Dünyası El Kitabı), Ankara.		
KURAT, A.N.
1993	Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Ank.		

XIX ve XX. YÜZYILLARDA AZERBAJYAN BİRİNCİ BÖLÜM

Türklerin ilk defa M.Ö. VII. yüzyılda yerleşmeye başladığı Azerbaycan bugün "**Azerbaycan Türk lehçesi ile konuşan Türklerin ülkesi**" manasına gelmektedir. Azerbaycan'ın tam bir Türk ülkesi hâline gelmesi Selçuklular zamanında olmuştur. Sultan Alparslan'ın 1071 senesinde Bizanslıları Malazgirt Meydan Muharebesinde yenmesinden sonra hem Azerbaycan hem de Anadolu birer Türk vatanı hâline gelmişlerdi. Orta Asya Türk ülkelerinin Moğol istilasına uğramasından sonra bazı Türk grupları Moğol hakimiyetini tanımadıkları için kitleler hâlinde Azerbaycan'a ve Anadolu'ya gelip yerleşmişlerdir. Bu bakımdan Azerbaycan, 900 yüzyıl önce Anadolu ile birlikte Oğuz İli'nin 24 boyu ve bu boyların oymakları tarafından bir "**Türk Yurdu**" hâline getirilmiştir. Azerbaycan Türkleri, Selçuklulardan sonra sırasıyla Moğollar ve Timurular idaresinde yaşamış, bu devrede Kara ve Ak Koyunlu Türkmenler devletlerini kurmuşlardır. Azerbaycan için Osmanlı - İran ve Rusya arasında uzun mücadeleler olmuştur. *Azerbaycan'ın stratejik olarak çok önemli bir mevkiye sahip olması, civar ülkelerin bu ülkenin topraklarında hakimiyet tesis etme mücadelelerinin ana gayesini teşkil etmiştir.* Dolayısı ile Azerbaycan, Çarlık Rusyası'nın sıcak denizlere inme siyaseti dahilinde önemli bir yer tutması nedeniyle, Rus, İran ve Osmanlı Devleti orduları arasındaki savaşlara sahne olmuştur. Bu savaşlardan, Azerbaycan Türkleri devamlı olarak acı çekmişler ve bir türlü huzur görmemişlerdir. Bu savaşlar, Azerbaycan Türklerindeki milli şuurun güçlenmesine neden olmuş, aynı zamanda da istiklal fikrinin de her türlü baskı ve engelleme metotlarına rağmen yaşatılmasında en büyük gücü teşkil etmiştir. Bugün **18 Ekim 1991**'de bağımsızlığına ulaşan AZERBAJYAN CUMHURİYETİ'NİN temel kaynağını bu duygular meydana getirmektedir.

Ele aldığım konu, Azerbaycan Türkleri tarihinin en önemli ve "çileli" dönemi olan "**XIX ve XX. yüzyıllar**" dönemidir. Bu dönemlerin, siyasi tarihi, ayrıntılı bir şekilde incelenmeye çalışılmıştır.

1. XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan'ın Siyasi Durumu

Rusya'nın Kafkasberisi'ni ele geçirmesinde ilk basamağı Gürcü Kralı İrakli'nin, Müslüman güçlere karşı himaye için, Rusya ile münasebetlerini arttırması ve neticesinde 1783 senesinde kendini II. Katerina'nın vassalı

Dursun ÇELİK

Ahmet Yesevi Ü. Sosyal Bilimler Enst. Araş. Gör.

olduğunu ilan etmesi teşkil etmiştir. 1775 senesinde Ağa Muhammet Şah (İran'daki Kaçar Hanedanının Lideri), Kafkasberisi'ni işgal edip, Tiflis'e girdiğinde Rusya, Gürcistan'ın yardımına geldi. 1801 senesinde Çar I. Pavel birkaç yıl önce imzalanan antlaşmayı ihlal ederek, Gürcistan'ı bir Rus eyaleti hâline getirdi. Esasında, Ruslar Kırım'ı Osmanlı Devletinden aldıktan sonra mutlaka Kafkasları da kontrolleri altına almak istiyorlardı. Bu isteklerini de Gürcistan'ı bir Rus eyaleti hâline getirmekle ortaya koymuşlardır.

Hanlıklar devrinde Azerbaycan'da yerli, bağımsız devlet dahilinde bir birlik geleneği yoktu. 18. asrın ikinci yarısında bu nevi bir hareket ancak hanlıkların birisinin genişlemesiyle doğdu. Bu, Kuba Hanlığı ve onun hakimi Feth Ali Han Azerbaycan'ın tümünü hakimiyeti altına almak istiyordu, dahası Azerbaycan'da temel olarak İran'a hükmeden Safevi Hanedanı'nın yaptığını tekrarlamak istiyordu. Neticede, 1784 senesinde Rusya'nın Türklere karşı Kafkas Dağları üzerinden harekete geçmesi ile, Feth Ali Han'ın planı tatbik edilemedi.

Osmanlı Devleti ile İran'ın dahili meşgalelerle uğraştığı bir devirde başlayan Rus işgali hem Azerbaycan Hanlıkları'nı ve hem de güvenceleri durumundaki iki Müslüman hükümeti gafil avlamıştır. Zira, Rus işgali küçük bir ordu ile olmasına rağmen oldukça hızlı ve başarılı bir şekilde gelişmiştir. Rusların ilk taarruz ettiği Azerbaycan Hanlığı **Gence** olmuştur. Zira, Gence, kuzeyden Azerbaycan'a inen askeri ve ticaret yollarının uğrak yeri bir nevi kilit noktası idi. 1804 senesinde Gence, Cevad Hanın bütün çabalarına rağmen, Ruslar tarafından işgal edildi. Ruslar, kendilerini kahramanca müdafaa eden şehir halkını katletmek sureti ile cezalandırmışlardır. Gence'nin adı da Rus çaricesi şerefine **Yelizavetpol** olarak değiştirilmiş ve camileri de kiliseye dönüşürmüştür. Rusların bu kanlı işgaline Osmanlı Devleti fiili bir harekette bulunamadı (M. SARAY, 1993:17).

Gence'yi katliamlar yaparak işgal eden Ruslar, etraftan, özellikle Osmanlı Devlet ile İran'dan etkili tepki gelmediğini görünce istila hareketine devam etti. Derbent, Şirvan ve Bakü Hanlıkları ile bir araya gelip bir nevi federasyon kurmuş olan Küba Hanlığı, bu birliği muhafaza edememiş ve ortaya çıkan karışıklıktan istifade eden Ruslar da 1806'da Derbend ve Kuba

Hanlıkları işgal ederek Rusya'ya ilhak etmişlerdir. (BALA,924-27)

Gence'den sonra Rus işgaline en çok karşı koyan Hanlıklardan biride **Bakü Hanlığı** idi. General Zavalış'in idaresinde 1806'da Bakü'ye hücum eden Ruslar, geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır. Üç ay sonra tekrar harekete geçen Rus kuvvetleri Bakü'yü karadan ve denizden kuşatmışlardır. Ordu komutanının öldürülmesi üzerine Ruslar kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmışlardır. 3 Eylül 1807 günü Rus hücumlarına , dışarıdan yardım alma ümitleri kalmayan Bakü müdafileri, mukavemet göstermeden teslim olmuşlardır. (SARAY,1993:18, BALA,259-261). Bundan istifade eden Ruslarda bölgeyi ilhak etmişlerdir.

Rusların işgal ettikleri diğer Azerbaycan Hanlığı ise **Talış** veya **Lenkeran** olarak bilinen Bakü'nün güneyinde uzanan verimli topraklar üzerindeki hanlık olmuştur. İran hakimiyetini benimsemiş tek hanlık idi. Talış - Lenkeran Hanlığına hücum eden Rus kuvvetleri, Türklerin mukavemetine rağmen, hanlığın merkezini kuşatmaya muvaffak olmuşlardır. Ancak Rus kuvvetleri geri püskürtüldüğü gibi Rus General Kotliarevsky'yi de öldürmeye muvaffak olmuşlardır. Takviye kuvvetler alan Ruslar, 31 Aralık 1812'de Lenkeran Hanlığını da işgal etmeyi başarmışlardır.

Rus işgalinde sıra şimdide Azerbaycan'ın iç kısımlarındaki Hanlıklara gelmişti. 1806 senesinde Ruslar kendi taraftarı görünen Cafer Kulu Han'ın **Şeki** Hanlığının başına geçmesine yardımcı oldular. Cafer Kulu Han'ın Rus taraftarı hareket etmediğini gören Ruslar, 1815'te İsmail Han'ı Hanlığın başına geçirdiler. Ruslar bu faaliyetlerden sonuç alamadılar. Kafkas Genel valiliğine tayin edilen Ermeni asıllı General Yermolov, Rus birliklerini Şeki'ye sevk ederek ilhak ettiğini açıkladı. Yardım ümidi olmayan halk, çaresiz Rus emrivakisini kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. (BARTHOLD,402-403)

Seki'den sonra Rusların işgal ve ilhak ettiği Türk Hanlığı **Şirvan** olmuştur. Rusların Gürcistan'ı ilhak ettikten sonra kendilerine çekmeye çalıştıkları ilk hanlıklardan biri olan Şirvan Hanlığı, Rus baskı ve entrikalarına karşı koymaya çalışmışlardır. Şirvan Ham Mustafa Han, bütün çabalarına rağmen hiçbir kimseden

yardım alamayınca İran'a sığınmak mecburiyetinde kalmıştır. 1820 senesinde Ruslar Şirvan'ı ilhak ettiklerini ilan etmişlerdir.

Azerbaycan'da Rus işgalleri başlayınca Osmanlı Devletinden ilk yardım isteyen Hanlıkların başında Karabağ Hanlığı gelmektedir. Fakat istediği yardımı alamayan Karabağ Hanı İbrahim Halil, İran'da Kaçar Hanedan Reisi Ağa Muhammed Hana yanaşmıştır. Buradan da yeterli desteği göremeyen **Karabağ Hanı** İbrahim Halil, Rus nüfusunu kabul ederek vergi vermek mecburiyetinde kalmıştır. (SARAY, 1993:19) Bu duruma katlanamayan Karabağ Hanı İbrahim Halil İran'dan yardım isteyerek ayaklanmak istemiştir. Bunu öğrenen Ruslar Ham ve ailesini katletmişlerdir. Yerine oğlu Mehdi Kulu Han'ı geçirmişlerdir. Mehdi Kulu Han ölüm endişesi nedeniyle İran'a kaçmak mecburiyetinde kalmıştır. Bunun üzerine Ruslar 1822 senesinde Karabağ'ı ilhak ettiklerini ilan etmişlerdir.

Azerbaycan Hanlıklarından Rus işgaline uğrayan son Hanlık **İlisu (Zakatala)** Hanlığı idi. 1803'ten beri Rus baskısına maruz kalan İlisu hanı Danyal Bey, etraftan yardım alamayınca Şeyh Şamil kuvvetlerine katılarak mücadelesini silahlı olarak devam ettirmiştir. Çaresiz kalan halk Rus hakimiyetini kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır.

Nahcivan Hanlığını 1825 senesinde, 1826'da da **Revan Hanlığını** işgal eden Ruslar, Aras nehrine kadar kuzey Azerbaycan'ın işgalini **tamamlamışlardır. Devletler arası hukuka aykırı yürüttüğü Rusların bu işgal hareketine hiç bir ülkeden protesto gelmemesi son derece manidardır.** Rus işgalinden sonra Osmanlı Devleti ve İran, Kafkaslara dikkatlerini çevirmişlerdir.

Azerbaycan'ı Bölen Anlaşmalar: Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) Anlaşmaları

Rusların Azerbaycan Hanlıklarını bir bir işgal etmesi Güney Asya'da büyük menfaatları olan İngilizleri telaşa düşürmüştü. Bir grup İngiliz subaylarının danışmanlık ettiği İran ordusu, Lenkeran Hanlığının 1812 senesinde Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine Rus kuvvetlerine karşı mücadele etmek istemiş ise de, başanlı olamamış ve yenilerek 1813 **Gülistan**

Antlaşmasını imzalamak mecburiyetinde kalmıştır. Rusların İran'ı yenmeleri ve Azerbaycan Hanlıklarını bir bir işgal etmeleri Osmanlı Devleti ile İran'ı daha da **yakınlaştırmıştır.** "*Osmanlı Devleti İran'ı Rusya'ya karşı açıkça desteklemeye başlamıştır.*" (SARAY:64) İngilizlerin ve Osmanlı Devletinin teşviki ile İranlılar, Kafkaslarda uğradıkları kayıpları telafi edebilmek ümidi ile Rusya ile yeniden mücadeleye girişmişlerdir. Fakat, İranlılar tekrar mağlup olarak bugünde geçerli olan Aras nehri hudut olmak üzere 1828 senesinde Türkmençay antlaşması imzalamak durumunda kalmışlardır.

Bütün 19. asır boyunca Rusya, güneye doğru akınlarını devam ettirdi. 1813 **Gülistan** Antlaşmasıyla Karabağ, Şirvan ve Talış bölgelerini ele geçirdi. Bu suretle Azerbaycan hanlıkları, İran'dan izole edilmiş ve Rus İmparatorluğunun görkemli bir parçası haline gelmiş oldu. **1826** senesinde yeniden patlak veren savaş Rusya, İran'ın elinde kalan diğer yerleri de ele geçirmeye muvaffak oldu. General Yermolov, Erivan ve Nahçıvan'ı almış ve İran'ı bu bölgelerin Rusya'ya ilhakını tescil eden **Türkmençay** (1828) Antlaşmasını imzaya mecbur etmiştir.

12 Ekim 1813 senesinde Rusya ile İran arasında imzalanan **GÜLISTAN** Antlaşması'na göre:

1. İran Şahı, Rusya'nın Kafkaslarda işgal ettiği toprakları Rusya'nın bir parçası olarak tanıyacaktı.

2. Bu topraklar Kafkasların Dağıstan bölgesinden Arpaçay - Aras nehrine kadar uzanan Kuzey Azerbaycan, Gürcistan bölgelerini de içine alan sahayı kaplıyordu.

3. Yukarıda zikredilen bölgelerde yalnız Şah değil, ondan sonra Şah olacak Şehzadeler de Rusya'nın hakimiyetini tanıyacaktı.

4. Hazar Denizinde ticaret yapan Rus tüccarları İran İran tüccarları da Rus limanlarını serbestçe kullanabilecektir.

5. Alınan harp esirleri karşılıklı olarak serbest bırakılacaktı.

6. Her iki ülke, birbirlerinin başkentlerine yeni elçiler göndererek dostluklarını göstereceklerdir.

7. Her iki ülke tüccarları birbirlerinin topraklarına ticari faaliyette bulunacak ve bu tüccarların emniyetleri sağlanacaktır.

İran'ın kayıpları çok büyük olduğu için, bir müddet sonra, anlaşma maddelerine uymamaya başladı. Böylece başlayan sürtüşmeler, sonunda taraflar arsında harbin başlamasına sebep oldu. 1826 yılında başlayan ikinci İran Rus harbi yine İranlıların mağlubiyeti ile neticelenmiştir. Bu savaş sonrasında **21 Şubat 1828** senesinde yapılan **TÜRKMENÇAY** antlaşması ile şu şartları kabul etmiştir ki, bu antlaşmanın şartları hala geçerlidir.

1. *Rusya, **Gülistan** antlaşması ile elde ettiği topraklara ilaveten **Revan** ve **Nahçıvan Hanlıklarını kontrolü altında tutacaktı.***

2. *Her iki tarafın tüccarları vergi vermeden ilgili ülkelerde serbestçe ticaret yapabileceklerdir.*

3. *Hazar Denizi'nde her türlü kontrol Rusların elinde olacaktır.*

4. *Harp esirleri karşılıklı olarak serbest bırakılacaktır.*

5. *Taraflar mevcut sınırları tanıyacak ve birbirlerine karşı düşmanca bir tavra girmeyeceklerdir (KRAUSSE, 1899: 332-341).*

Ermenistan'ın Tampon Bölge Olarak Kuruluşu

1826 senesinde Yeniçeri Ocağının ortadan kaldırılmasından sonra Osmanlı Devleti askeri açıdan oldukça zayıflamıştı. Zira yeniçeri ocağının yerine kurulan yeni ordu hem istenen düzeyde değil ve hem de hiçbir harp tecrübesi yok idi. Bunu fırsat bilen batılı devletler, Rusya'nın da iştiraki ile Osmanlı devletine baskı yaparak önce Yunanistan'ın istiklalini sağlamışlar ve sonradan Sırplarla Bulgarları isyana teşvik etmişlerdi. Bununla da yetinmeyen Rusya Osmanlı Devletine karşı harp açmıştı. Bu harp 1828-1829 yıllarında balkan ve Kafkas cephelerinde devam etmiş ve kısmen de olsa Rusya'nın üstünlüğü ile kapanmıştır. İran'dan sonra Osmanlı Devleti'ni de yenen Rusya, bu iki Müslüman devlete karşı Kafkaslarda bir tampon bölge oluşturmaya karar vermiştir. Ruslar, 1828 Türkmençay ve 1829 Edirne Antlaşmalarının tespit ettiği sınırlara çekilirken İran ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilere zorla göç ettirerek Erivan merkez olmak üzere oluşturduğu tampon bölgeye yerleştirmiştir. Bu asrın başında Taşnak Partisi'nin katliamlar yaparak genişlettiği zoraki Ermeni devleti Osmanlı ve İran sınırlarına paralel uzanan bir tampon bölgeydi. Ruslar, İran'ın ve Osmanlı Devleti'nin Kafkaslara doğru ilerlemelerini önlemek ve Müslüman toplulukları kurtarmak

teşebbüslerini önlemek için bu tampon Ermeni Devletini kurmuştu.

Burada şu gerçeği belirtmekte fayda vardır. Rusların tampon bölgeyi oluşturmak için, Osmanlı topraklarından zorla göçürdüğü Ermenilerin çoğu, yeni oluşumu tasvip etmemiş ve kendilerine Osmanlı topraklarındaki rahat hayatlarına dönmelerine izin vermesi için Osmanlı hükümetine müracaat etmişlerdir. Geri dönme şansı bulunmayan Ermenilerin bir kısmı isteyerek bir kısmı da istemeyerek Rusya'nın Türkiye aleyhindeki siyasetlerinde birer maşa gibi kullanılmak durumunda kalmışlardır. (SARAY, 1993:22)

Tampon bölge olarak kurulan ve merkezi Erivan (Revan) olan Ermenistan'da demografik yapı oldukça enteresan bir yapı ortaya koyuyordu. Başbakanlık Osmanlı arşivlerinde bulunan ve Revan Bölgesinin demografik, sosyoekonomik yapısı hakkında son derece geniş ve önemli bilgiler veren sekiz adet "Revan Tapu Tahrir Defterleri" bölgenin tamamen bir Azerbaycan toprağı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu da göstermektedir ki, Güney Kafkasya'dan Çukurova'ya kadar dağılmış bir şekilde tüccar bir kavim olarak ve yaşadıkları bölgelerde azınlıktan çoğunluğa geçmemiş olan Ermeni halkı için Osmanlı Türkleriyle Azerbaycan Türklerinin toprakları üzerinde bir Ermenistan oluşturulmuştur.

Aynı yıllarda Rusya, Osmanlı Devletini yenmiş (1829) Edirne Antlaşması ile Ahıska ve Ahılkelek'i ele geçirmiştir. Artık Gürcistan'ın büyük bir kısmı, Ermenistan'ın bir kısmı ve Azerbaycan'ın ³/₄'ünden fazlası Rusya'nın hakimiyetindeydi (RESUL-ZADE, 1927:5).

1830'dan başlayarak önce Dağıstanlılar, Abazalar ve Azerbaycan Türklerinden mürekkep Kafkasya'nın Müslüman ahalisi devamlı mahalli isyan ve savaş içinde idi. Bu mücadelelerde yer alan liderlerden en meşhuru Şeyh Şamildir.

Rusların Kafkaslardaki İdaresi

Rusların Kafkas ülkelerini işgal ettikten ve tampon Ermeni bölgesini kurduktan sonra bölgeyi Kafkas ordusu komutanlığı vasıtasıyla idare etmeye başladığını görüyoruz. Dolayısıyla, Azerbaycan Hanlıkları da Kafkas Ordusu tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Millet lerarası vaziyeti Rusya ile İran arasında imzalanan- **Gülistan** (1813) ve **Türkmençay** (1828) antlaşmaları ile tayin edilen

Azerbaycan'daki **"Hanlıklar"** idaresi Rus hakimiyeti altında, 1840 tarihine kadar devam etti. Rusya halkının çoğu Müslüman olan Kafkasya'ya uzun süre hakim olacağı kanaatinde değil idi. Fakat iç problemleri nedeniyle Osmanlı Devleti ile İran'ın bölgenin geri alınması ile ilgili hiçbir harekette bulunmaması, daha doğrusu bulunamaması Rusya'yı bölgenin idaresi hususunda yeni tedbirler almaya sevk etmiştir. 1840 senesinde **"Hazar Kıyası Bölgesi"** (Prikaspiykiy Oblast) kurulmuş ve bütün Azerbaycan Hanlıklarını da bu idareye bağlamıştı. Aynı şekilde, Ermenistan, Gürcistan bir Oblast, Dağistan ve diğer bölgelerde başka bir Oblast idari bölgesine ayrılmıştı. 1845 senesinde ise tüm yetki, merkezi hükümet dairelerinden alınarak, doğrudan Çar'a bağlı **"Bütün Kafkasya Çar Naibi"** unvanlı bir genel valiye devredildi. Geniş bir siyasi ve idari tecrübe sahibi olan Kont Mihail S. Vorontsov, ilk Kafkas Genel valisi oldu (SÜMBÜL,1990:11). Bu sistem köklü olmamak kaydı ile bazı değişikliklerle 1917'ye kadar devam etmiştir (RESULZADE, 1927:6).

1917'ye kadar devam edecek olan Kafkas Genel valiliği, Rusya'nın Orta Asya Türk ülkelerini istilada ve Osmanlı Devleti'ne karşı saldırılarında bir üst olarak kullanılmıştır. Kafkasya valiliğinin emrinde ayrı bir ordu kurulmuş bu orduya müstakil hareket etme yetkisi verilmiştir (SARAY,1993: 23).

XIX. asırda Rusya'nın genel siyaseti özetle şöyle idi; XIX. asrın ilk yarısında Osmanlı Devletinin içine düştüğü buhrandan yararlanmak isteyen Rus Çarı I. Niklo (1825-1856), hem Avrupa'nın iç işlerine hem de Osmanlı Devleti idaresinde ki Hıristiyanlarca kutsal sayılan yerlere sık sık karışmaya başlamıştı. Rus Çarının bu yayılma hareketi İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti tarafından Kırım harbi (1853 - 1856) ile durdurulmuştu. Rusya'nın Osmanlı Devleti ile Avrupa aleyhinde genişleyemeyeceğini anlayan yeni Çar II. Aleksander (1856-1885), kuzeni Prens Aleksander Baryatinskiy'i Kafkasya genel valiliğine tayin ederek tam yetki ile orduda yeni reform yapma direktifini vermiştir. 1857-1861 arasında Rus Ordusunda yeni düzenlemeler ve eğitim sistemini gerçekleştiren Baryatinskiy, bu ordunun denemesini, Rus istibdadına karşı Şeyh Şamil önderliğinde ayaklanan Kafkasya Müslümanlarına karşı yapmıştır. Kafkas

Müslümanlarının haklı mücadelelerini uzun yıllar başarı ile yöneten Şeyh Şamil, reform geçirmiş disiplinli yeni Rus birlikleri karşısında tutunamayarak yenilmiştir. Baryatinskiy'nin yetiştirdiği bu ordu ile çarlık hükümeti devletlerarası hukuku hiçe sayarak, Türkistan Hanlıklarını (1864-1884) bir bir işgal etmiştir (SARAY,1993:24).

Şiiliğin ortaya çıkardığı rekabet yüzünden Osmanlı ve İran ordularının yıllar yılı devam eden talihsiz mücadelelerine sahne olmak durumunda kalan ve bu yüzden son derece yıpranan Azerbaycan, Rus istilası ile en büyük darbeyi yemiş ve Rusya ile İran arasında taksim edilerek parçalanmıştır. Ne var ki, Azerbaycan Türklerinin ızdırabı bununla da bitmemişti. Ülkelerinin ikiye bölünmesi ve kardeşin kardeşe hasret kalmasının verdiği acıları Rusya'nı idare şekli unutturdu. Ruslar, işgali müteakip eden yıllarda mevkilerini ve zenginliklerini kaybetmek istemeyen bazı hanlar ile, bunlar gibi hareket edecek yeni hanları idareci tayin ederek Azerbaycan Türklerini yönetmeye başlamıştır.

1830 yılında Çarlık idaresi muteber saymadığı Malakanları ve Duhoborları Rusya'dan ve Ukrayna'dan Azerbaycan'a göçürmeye başladı. Bunlar Şemahı ve Gence kazalarında iskan edildi. "1833 senesinde Rus yetkililer aldıkları bir karar ile serflikten (Toprak köleliğinden) affettikleri binlerce Rus köylüsünü Azerbaycan'a getirerek verimli Azeri topraklara yerleştirmiştir" (BAYKARA,1975: 30). 1833-43 yıllarında göçmenler tarafından Azerbaycan'da 15-20 köy kuruldu. 1860-90 yıllarında bu göç işlemi eski yıllara nazaran daha da arttı. Her hafta Rusya'dan Azerbaycan'a kitle hâlinde Rus köylüleri göç ediyorlardı ve bunlar için yeni köyler kuruluyordu. (ORDER:80) Çok geçmeden Azerbaycan Türkü kendisinden istenen ağır vergileri ödeyemez duruma düşmüştü. Bu yetmiyormuş gibi, Rus subayların kadınlara karşı hoş olmayan davranışları, halkı tam manasıyla bunaltmıştı. Ayrıca halkın İslami duygularına karşı yapılan baskılar, sonunda Rus idaresine karşı büyük tepkilerin gösterilmesine sebep olmuştur. Müridlerin hareketi olan Kafkaslarda başlayan İslam direnişe pek çok Azeri Türk'ü de katılmıştır. Bütün bunlara ilaveten ülkenin ticaretinin, Rusların kolayca hemhal oldukları Ermeni tüccarlara verilmesi Azerbaycan halkının maddi

ve manevi sıkıntılarını hat safhaya getirmiştir. Azerbaycan halkının en çok zoruna giden hadise, Rusların elinde birer despot hâline gelen ve kendilerine çok kötü davranan Hanların tutumları olmuştur. Bu haksızlığa ve Rus sömürüsüne karşı Azerbaycan Türklerinin duyduğu infial meşhur "**Kaçak Hareketi**" ile patlak vermiştir. 1890 Tarda Rus idaresinin ağır vergilerini ödeyemeyen Nebi isimli bir Azeri Köylünün direnmesi ile başlayan "**Kaçak Hareketi**" kısa zaman da bütün Azerbaycan'a yayılarak milli bir hareket hâline gelmiştir. (SARAY,1993:24) Başladıktan kısa bir süre sonra İran Azerbaycan'ına da bu milli isyan Rus ve İran hükümetlerini telaşa düşürmüştür. (CAFER-UGLU:364-365) Ancak Rus ve İran hükümetleri birlikte hareket ederek Önce isyanın elebaşlarını öldürmüşler sonra da taraftarlarını silah zoruyla dağıtmışlardır. Azerbaycan Türkleri üzerinde bulunan bu Rus ve İran baskısı birazda olsa Rusya ve İran'da vuku bulan 1905 ihtilalleri ile gevşemiştir.

Azerbaycan'ı kendi aralarında taksim eden Rusya ve İran bütün Azerbaycan'a hakim olabilmek içinde gizli bir mücadeleye girmişlerdi. İran dili ve kültürünün Azerbaycan Türklerinin ileri gelenleri arasında yaygın olması Kuzey Azerbaycan Türkleri üzerinde İran nüfuzunun devam etmesine sebep oluyordu, buda Rus idarecilerinin hiç de hoşuna gitmiyordu. Ruslar kendi dil ve kültürlerini Azerbaycan Türklerine kabul ettiremeyince Azeriler üzerindeki baskılarını kaldırarak, Türk dili üzerindeki İran etkisini önlemeye çalışmışlardır. Ruslar bilerek veya bilmeyerek Azerbaycan Türklerinin milli şuurunun uyanmasına vesile olmuşlardır. Azerbaycan Türklerinin dil ve kültür alanında başarıları bilhassa Gaspıralı İsmail Bey ile gelişmiş ve onların politik sahada uyanmalarını sağlamış, bu da Rusları telaşa düşürmüştür. Nitekim, 1905 ihtilalinden sonra Rusya'da kurulan ilk "Duma"ya 35 Azerbaycan delegesi iştirak etmiş iken, bu rakam diğer Dumlarda önce 10'a sonra da 6'ya düşürülmüştür.

XIX. asır ortalarına kadar, Azerbaycan'ın içtimai bünyesinde esasî değişiklik olmamasına rağmen bu asrın ikinci yarısında, özellikle Güney Kafkasya demir yolunun inşasıyla beraber, Rusya'da cereyan eden genel hadiseler, Azerbaycan iktisadi ve içtimai hayatında tesirli

olmuştur. Petrolün bulunuşu bölgeye olan alakayı arttırmıştır, bunun neticesinde iktisadi hayat canlanmış, yerli ticaret erbabı çoğalmış, artan gelir ülkedeki milli kültürün hızla güçlenmesine tesir etmiştir. Bu devrede Azerbaycan Türk'ü pek çok münevverleriyle, ülke meselelerine çareler aramaya başlamışlardır.

1905 senesindeki Rus "**Amele Hareketi**"ne kadar gelişme şansına sahip olmayan "**milli**" tavır, bu tarihten sonra gittikçe güçlenen bir hal almıştır.

1905 Rus Amele Hareketi ve Azerbaycan:

1800'lü yılların ikinci yarısından itibaren, özellikle petrolün bulunuşu ile, Azerbaycan'daki iktisadi hayat oldukça güçlenmişti. Bu gelişme ile beraber kültür sahasında da inkişaf gözlenmişti. Her ne kadar Ruslaştırmayı gaye ediniyorsa da Rusların beraberinde getirdikleri okullar, kütüphaneler, tiyatrolar ve siyasi partiler Ruslaştırmayı olmasa bile Azerbaycan Türklerinin kültür alanında gelişmelerini sağlamıştır. Azerbaycan XX. asır başına yetişmiş bir millet, kuvvetli ve inançlı aydın kadrosuyla çıkmıştı.

Siyaset alanında tesirli olabilecek Avrupa ve Rus üniversitelerinde okumuş tecrübeli kişileri olduğu gibi, edip, şair, gazeteci, yazar, müzisyen, öğretmen, kültürel ve içtimai işleri başaracak elemanları ve en sonunda ticaret, sanayi ve bankacılık alanında zengin zümresi vardı. Bu bünye ile Azerbaycan milliyetçi demokratik istikamette kendi milletiyle kaynaşacak bir varlık göstermek için müsait bir zamanı bekliyordu. (BAYKARA, 1975:119)

Bu arada XIX. asrın sonları ve XX. asrın başlarında Rusya'da kuraklık başlamış, bu kuraklık tarım sahasında bir köylü ülkesi olan Rusya'nın halkını sarsmış ve çok etkilemiştir. *Şehirlerde yiyecek ve tüketim maddelerinde sıkıntı meydana gelmiş, kıtlık olmuştur. Bu bunalımlar 1905 ihtilalinin patlak vermesinde başlıca fail olmuştur.*

19. asrın son çeyreğinde Rusya'ya yatırım yapma fırsatını bulan Avrupa devletlerinin sermayeleri üç milyar altın rubleyi bulmuştu. Bu sermaye 1896 - 1904 seneleri arasında kendi ülkelerine 830 milyon altın ruble kar göndermişti.

Rusya'nın dış sermaye ödediği faiz miktarı senede 130 milyon altın ruble idi (KURAT, 1987: 374).

1905 Japon yenilgisi Rusya'da daha evvel var olan meselelerin patlak vermesini sağlayan bir nirengi noktasını teşkil etmişti. Artık Rusya kendini bu tarihten 1917'ye ve hatta 1925-30'lara kadar durulmayan hadiselerin içinde bulacaktır.

Azerbaycan'daki içtimai hayat da Rusya'da yaşayan hadiselerle paralel gidiyordu. Yüzyılın sonlarına doğru, petrol patlamasının getirdiği şartların ardından, 1898'de iktisadi buhran gözlenmeye başlandı. 1902 ocak ayında hükümet acil durum ilan etti.

Azerbaycan'ın yerli halkı Türklerin yer almadıkları siyasi ortamdaki gerilim neticesi 1903 te ilk olmak üzere **RSDİP** (*Rusya Sosyal - Demokrat İşçi Partisi*) ve *Ermenilerin örgütledikleri diğer bir 1904 Grevi patlak vermiş ve bunun neticesi Rusya'da ilk defa işçi sözleşmesi imzalanmıştı.*

1905 Kanlı pazarının ardından, Bakü'deki işçilerin gösterileri tekrar artmış, gösteri ve grevler Bakü'den tüm Kafkasberisi'ne hükümeti zor duruma düşürecek boyutlarda yayılmıştı.

Şubat ayı başında sıkı yönetim ilan edildi. Çar II. Nikola, Kafkasya Genel Valiliğini tekrar yürürlüğe koyduğunu ilan ederek, başına Kont Vorontsov Daşkov'u getirdi.

Azerbaycan'ın Genel Durumu

Söz konusu zaman içinde Azerbaycan'da, Rusya genelinde görülen tarzda bir siyasi hayat hemen hiç yoktu. Halkın %80'inden fazlası çiftçi ve %5 civarında bir grupta tüccar idi.

Din adamları milletin davranışlarını şekillendirmede en tesirli güçtüler. Göreve başla dığında Kont Vorontsov Daşkov, din adamlarının halka verdikleri vaazlarda anti-Rus fikirler aşıladığını gördü. Ona göre; din adamları Rusya tarafından eğitilmeli, böylece Rus hakimiyet ve idaresine aykırı düşen fikirleri yayma yerine hükümetin aletleri olmaları temin edilmeli idi.

Azerbaycan Türkleri arasında Rusya'da patlak veren ihtilalci duyguların olmaması Genel Valiyi hoşnut ediyordu. Ancak eğitim görmüş kişilerin artmasıyla milliyetçilik duygusunun gün geçtikçe tesirli olduğu görülüyordu. Bu nedenle Genel Vali Kont Vorontsov Daşkov, onlara bazı dini hürriyetler vererek bastırmak amacını

taşıyordu. Bu amacını Çar'a yazdığı bir raporunda ortaya koymuştur (SÜMBÜL, 1990: 17).

Diğer taraftan, Bakü'de petrolün bulunuşu ile ortaya çıkan durumda Azerbaycan Türkleri üzerinde tesirli olmuştu. Zira bir zamanlar sakin bir bölge olan Azerbaycan'a Rus ve yabancı sermaye el atmış, kuyular açılmış ve birkaç yıl gibi kısa bir sürede Bakü dünyanın en çok petrol üreten bölgesi olmuştur. Çoğu çiftçi olan Azerbaycan Türklerinden çok azı meydana gelen petrol sanayinde iş bulabilmişti. Nedeni ise kalifiye iş gücünün Rusya'dan ve Ermenilerden karşılanması idi. Ermenilerle Azerbaycan Türkleri arasında mevcut dinî, milli ve kültür açısından tezatlığa, sanayileşmenin neden olduğu ve Rusya tarafından desteklenen Ermeniler lehine gelişmiş olan iktisadi rekabet eklenmişti.

1890'lara kadar Azerbaycan, nispeten huzur içinde kalmıştı. Rus yönetiminin aldığı ağır vergilerin ve bazı despotça idare tarzının haricinde Azerbaycan halkını tedirgin eden hususlar normal derecede bir sıkıntı oluşturmamıştı. 1890 senesinde Bakü petrollerinin çıkarılmaya başlanması Rus ekonomisi için - Bu dönemde Rus ekonomisi büyük bir buhran yaşıyordu.- bir ümit kaynağı oluşturmuştur. Bir anda Bakü, dünyanın belli başlı iş merkezlerinden biri hâline gelmişti. Pek çok iş adamının akın akın geldiği Bakü'ye 50 bine yakın bir Ermeni topluluğu da toplanmıştı.

Rus yönetiminin himayesinde hareket eden Ermeniler gittikçe zenginleşirken, Azerbaycan Türkleri de kendi ülkelerinde fakirleşiyorlardı. (SARAY, 1993: 31)

Ermenilerin Azerbaycan Türklerine Karşı Saldırıları

1905 ihtilalinin ve meselelerinin ülkenin her tarafına yayıldığı bir dönemde kendisi için hayati önem taşıyan Bakü petroleri başta olmak üzere, zengin kaynakları olan Azerbaycan'da uyanan milliyetçilik duygularını törpülemeyi amaçlayan Rusya'nın, Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasındaki husumeti desteklediğini daha evvel zikretmiştik.

Bakü petroleri başta olmak üzere Azerbaycan'ın zengin kaynaklarına yerleşen Ermeniler, Rusları'nda desteğiyle gün geçtikçe Azerbaycan ekonomisinin gelişmesinden daha da

kazançlı çıkmışlardı. 167 petrol şirketinden çoğu küçük 49 tanesi Azerbaycan Türklerinin zengin Ermeni aileleri olan Mirzoevler, Mailovlar, Liazonovlar, Aramyantlar ve Manteşyanlar 55 orta ve büyük çaplı işletmenin sahibi idiler.

Rusya'nın Ermenileri, Azerbaycan Türklerine karşı kullanma siyaseti, ortada mevcut olan dini ve milli farklılıkların iktisadi eşitsizlikle pekişmesi neticesinde yaklaşık iki yıl sürecek Ermeni - Azeri çatışmasını ateşlemiştir. İlk patlamalar Şubat 1905'te bir Azeri Türkü'nün Taşnak çeteleri tarafından öldürülmesiyle başladı.

Türklerin, Ermeniler gibi bir Taşnak teşkilatı yoktu. Bu yüzden çıkan çatışmalarda Azeriler düzensiz, plansız ve silahsız olarak Ermenilere karşı mücadele ettikleri için ağır telefata verdiler.

Rus otoriteleri Ermenilerin, Azerbaycan Türklerine karşı giriştikleri katliamlarda çok önemli bir rol oynadılar. Kan dökülmesini engelleyecek güce sahip olmalarına rağmen bunun yerine iki halkın arasındaki anlaşmazlığı çözmemişlerdir.

Bu arada şunu da belirtmek gereklidir ki, günümüzde de bölgede cereyan eden olaylar gibi, o günkü bu olaylar dünya basınında Ermenilere yakın bir tarzda ve 1890'larda Osmanlı topraklarındaki hadisenin devamı gibi verilmişti. Bazı Ermeni mahallelerindeki istisnai durumlar, Ermeniler'in sadece olayların kurbanı olduğunun delili olarak sunuldu.

Ermenilerin bu katliamları, acıda olsa, Azerbaycan Türkleri arasında bir birlik teşkil edilmesinde tesirli olmuştur. Zira yerel ve mezhep çekişmelerini ortadan kaldıran bir dayanışma ortaya çıkmıştı.

Taşnaksütyun'un iyi örgütlenmesine karşılık rasgele savaştan Azerbaycan Türkleri de faaliyetlerini düzene koymaya başladılar. "*Nitekim Azerbaycanlıları gizli bir siyasi dernek kurmaya iten de Rus Ermeni anlaşmasının tehdidine karşı - harekete geçme ihtiyacıydı.*" (DEVLETJ985: 132) 1905 sonlarında, Gence'de toplanan bazı Azeri ileri gelenleri "**Difai Partisi**" adlı bir örgüt kurdular. Bu teşkilatın yegane gayesi Azerilere karşı yapılan saldırıları ve haksızlıkları önlemektir. Şafı Rüstembekov, İsmail Ziyadhanov, Nisib Yusufbekov, Alekber ve Halil Hasmehmedov ile Doktor Hasan Ağazade

kurucuları idi. Difai'nin kurulması ile, Gence, Azerbaycan Milli Hareketi'nin merkezi oldu.

" *Difai liderleri, Ermenilerle Azerbaycan Türkleri arasındaki meselede asıl suçlunun Ruslar olduğunu görmüşler ve bundan hareketle, Ermenilerle Azerbaycan Türkleri'nin Ruslar gelmezden önce bir arada kardeşçe yaşadıkları fikrini savunuyordu. Bununla beraber, sağduyu sahibi olmayan Ermenilerin Azerbaycan Türklerine muhtemel saldırılarının da cevapsız kalmayacağı kaydediliyordu. Sonuçta DİFAİ cemiyetinin faaliyeti, Ermenilerin Türklere karşı irtikab eyledikleri mezalimi, fiili mukavemetlerle bir derece durdura bilmişti*" (BAYKARA, 1975 : 133).

DİFAİ Cemiyeti'nin kurulması, Azerbaycan da siyasi faaliyetlerin gelişmesine de öncülük etti. Nitekim bir müddet sonra "Sosyalist Himmet Partisi", 1911 senesinde ise "Demokratik Musavat Partisi" kuruldu.

Neticede, Ermeni- Azeri savaşının bir mahsulü olan Difai öncelikle Rusya'ya karşı tavır alarak, Şeyh Şamil'in zamanından beri herhangi bir düzenli direniş gösterilemeyen, bölgedeki uzun süren Çarlık idaresine karşı suskunluğunu yıklmıştır.

Azerbaycan'da İlk Siyasi Hareketler

1905 sonrası Rusya'daki genel siyasi şartların ve Ermenilerin katliamları neticesi, birlik olarak karşı koymanın yararını gören Azerbaycanlı Türk aydınları; mevcut şartlardan kendilerini temsil edecek bir vasıtanın önemini idrak etmişlerdi. Her ne kadar Devlet Duması'nda söz hakları varsa da bu, Çarlık idaresinin engellemelerine ve baskılarına maruzdu. Çarlık idaresinden kurtulmak için gayret gösteren Azerbaycan yeni ortaya çıkan sosyalizmi, bir kurtuluş çaresi olarak kabul etmeye başlamışlardı.

Jön Türkler hareketinin tesirinde kalan Azerbaycanlı Türk aydınlar arasında ilk siyasi teşebbüsler, partilerin meydana gelmesinden daha evvel başlamıştır. XX. yüzyılın ilk yıllarında, siyasi partilerin teşekkülünden önce Bakü sanayi zenginleri ve Azerbaycan Türkü toprak sahibi sanayiciler tarafından maddi olarak desteklenen siyasi bir grup meydana geldi. Bu tek vücut olmuş gurubun fikirleri, Anadolu'daki Jön Türkler hareketinin tesiri altında kalmıştı. Temaları olan

Pan-Türkizim, Jön Türklerde olduğundan daha güçlü idi.

Adı geçen grup 1905 senesinde yaşanan ilk Rus İhtilaline kadar birliğini muhafaza etmiştir. Bundan sonra şartların zorladığı ve tayin ettiği fikirler istikametinde, içinde daha sosyalist bir sol kanat teşekkül ederek, Sosyalist **Himmet Partisi**'nin doğmasına sebep olmuştur. Bunu 1911 senesinde Sosyalist Demokrat bir liberal sağ kanatın "**Demokratik Musavat Partisi**"nin teşekkülü izlemiştir.

Himmet partisi

1904 senesinde küçük bir grup Azerbaycan genci Himmet adı altında, Rus Sosyal Demokrat Partisi'ne bağlı, Müslümanlar için bir Marksist Parti kuruldu. S:M. Efendiyev başkanlığında kurulan Sosyalist Himmet Partisi, Bolşeviklere bağlı bir Marksist teşkilat olarak ortaya çıkmıştı. Bu yüzden sık sık Rus idarecilerinin takibine uğruyordu. Fakat İhtilal günleri yaklaştıkça bu parti, Bolşeviklerden kopmaya ve kendini Azerbaycan Türklerinin kurtuluşuna vermeye başlamıştı. Bu safhada Partiye Mehmet Emin Resülzade gibi milliyetçi kişilerin girdiğini görüyoruz.

1905 - 1912 arasında Sosyalist **Himmet Partisi** son derece faaldi. Çarlık idaresi ve özellikle de Kafkasberisi Genel Valisi Vorontsov Daşkov'un baskı politikası neticesinde polis, Himmet'in Azerbaycan'a yayılmış bir çok hücrelerini kapatıp, liderlerini göç etmeye mecbur etmiş ve susturmuştu (SÜMBÜL, 1990: 22). Lider kadrosunda M.G. Mavsumov, Sultan Mecit Efendiyev, Asadullah Ahundov, Mehmet Emin Resülzade, Mehmet Hasan Hacinski, Abbas Kasımzade, Meşhedî Azizbeyoğlu Azizbekov ve Neriman Necatoğlu Nerimanov gibi iyi eğitilmiş görmüş şahıslar vardı.

Basın ve eğitim alanında çalışkan lider kadrosuna sahip olan Himmet, 1906 senesinde özellikle Müslümanlara hitap eden Ermenice ve Azerbaycan Türkçesi olmak üzere ikili dilde yayınlanan ilk resmî sosyalist neşriyat olan "**Davet Koch**" adlı gazeteyi çıkardı. 16 sayı çıktıktan sonra Bakü valisi tarafından kapatıldı. Sene sonu gelmeden, Himmetçiler Resülzade ve Hacinski idaresinde haftalık "**Tekamül**" adlı yeni bir gazete çıkarmaya başladılar. Adı geçen gazete de Mart 1907 yılında polis tarafından kapatıldı.

Hükümetin saldırıya geçtiği Stopilin devrinde Himmet sert bir baskıyla karşı karşıya kaldı. Bu hal karşısında epeyce zayıflayan Himmet Partisi çok geçmeden teşkilatını kaybetti.

1905 yıl, Rusya Müslümanları arasında ilk siyasi fikirlerin hayata kazandırıldığı tarihtir. Bunun sebebi yenilmez olarak görülen Rusya'nın Japonya'ya yenilmesidir.

Bu arada, Gaspıralı İsmail Bey, Ali Meral Bey Topçubaşı ve Yusuf Akçura Bey gibi aydınların önderliğinde toplanan "Rusya Müslümanları İttifakı" Kongresinin de Azerbaycan'da millî hareketin hızlanmasına katkıda bulunduğunu görmekteyiz. İlk toplantısını Nijni -Novgorod şehrinde yapan bu Rusya Müslümanları İttifakı, aldığı kararlarla tüm Türk topluluklarının sosyal ve ekonomik yönlerde kalkınması için yeni fikirler ileri sürmüştü. Bu fikirlerin, Azerbaycan Türklerinin modern hayata yönelmelerinde önemli bir katkısı olmuştur. Ali Merdan Bey Topçubaşı'ndan başka Mehmet Emin Resülzade ve Ahmet Ağaoğlu gibi Azeri aydınları bu kongre esnasında temayüz ettiklerini görmekteyiz. Aynı kongrede Gaspıralı İsmail Bey'in sunduğu prensipler, Milli Azerbaycan Cumhuriyeti'nin doğuşunda ve yaşamasında kuvvetli etkenlerden biri olmuştur. Bu prensipleri kendilerine şiar edinen Azerbaycan Türkleri, bugün dahi dil ve alfabe birliğimizin öncülüğünü yapmaktadırlar. (SARAY,1995)

Osmanlı Devleti ve İran'daki Siyasi Hadiselerin Azerbaycan'a Tesiri

1905 senesindeki ihtilal ile Azerbaycan'da canlanan ve Rusya Müslümanları Kongreleri'nde edinilen tecrübeler ile güçlenen siyasi hayat, hadiselerin durulmaya başladığı 1907 yılı sonlarında yeniden canlanmaya başlamıştır. Bu canlanma iki sebebe bağlı idi: Birincisi İran'daki Kaçar Hanedanı aleyhtarları ıslahatçı hareketler; İkincisi ve en önemlisi Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyetin ilanı. Bu iki devlet Azerbaycan'a boyunduruğu altında bulunduğu Rusya'dan daha yakın idi.

Azeri aydınlar, uzun kültür ve tarih birliğini başlaştıkları İran ile İran kontrolünde kalan güney Azerbaycan Türklerini unutmamış, bu ülkede cereyan eden 1907 - 1908 meşrutî hareketleri ilgiyle takip etmişlerdi. Azeriler ümit etmişlerdi

ki, İran idaresinde yaşayan Güney Azerbaycan Türklerinin hayatların da iyiye doğru bir gelişme olacaktır. Bu umutlar boşa çıkmıştır. Zira, İran'daki meşrutî hareket son derece sınırlı kalmış ve Türklere yeni bir hayat için ümit vermemiştir.

"Azerbaycanlılar için İran 'ın iki anlamı vardı: Birinci olarak Azerbaycan ile ortak din, kültürel miras ve XIX. yüzyıla kadar ortak bir tarihi paylaşan, büyük ve çeşitli milletlerden teşkil bir krallıktı. İkinci anlamı daha dar anlamlydı ve aynı dilin konuşulduğu etnik olarak en yakın insanların oturduğu İran Azerbaycanı'nı çağrıştırıyordu. Rus istilası ile ikiye ayrılan bölgede, aradaki bağlar gevşemek yerine daha da güçlenmişti." (SÜMBÜL,1990:34)

1828'de ikiye ayrılmış olan her iki Azerbaycan da hala canlı kalan bağ, 1905 yılı ile başlayan sosyalist eğilimli fikirlerin Rus Azerbaycanı'ndan İran Azerbaycanı'na sirayet etmesine neden olmuştu. Tebriz, İran da cereyan eden ıslahatçı hareketlerin merkezi hâlini almıştı. Petrolün bulunuşunu Rus Azerbaycanı'nda sanayileşmeye ve sosyal hayatın gelişmesine dolayısı ile siyasi hareketlerinde artmasına neden olmuştu; bu safhada daha tecrübeli olan Rus Azerbaycan'ı, İran Azerbaycan'ı üzerinde, siyasi yönden tesirli olmuştu. Her ikisi de karmaşa içinde olan iki Azerbaycan arasında haberleşme yolları oldukça fazla idi. Bakü'deki göçmen işçiler (İran Azerileri) kısa zamanda Himmet Partisi propagandasının etkisi altında kaldılar ve 1906 senesinde Nerimanov'un öncülüğünde Bakü'deki İranlı işçilerin ilk örgütü olan İctima-I Amiyun (Sosyal Demokrasi) kuruldu. Rus Azerbaycan'ı tarafından, özellikle Himmet Partisi'nin liderliğinde, İran Azerbaycan'ına imkanlar ölçü sünde yardım edilmeye gayret edilmiştir. Hadi seleri dikkatle izleyen Rusya, her iki Azerbaycan'ın birleşerek müstakil bir devlet kurması ihtimaline karşı harekete geçti ve 1909 Nisanında askeri müdahale ile engel oldu.

Abdülhamid'in temellerini attığı Türkçülük fikirleri, daha 1870'li yıllardan itibaren Rusya Türkleri arasında tesirli olmaya başlamıştı. Dolayısıyla Rusya Türklerinin Osmanlı Devleti'ne olan muhabbetleri, hiçbir zaman eksilmemiş, irtibatları tamamen kopmamıştı. Bu irtibatta en mühim faktörü belki de Müslümanların halifesi olan Osmanlı sultanının

Türkiye'de bulunması teşkil ediyordu. (DEVLET,1985:151)

Genel olarak bütün Rusya Türkleri tarafından desteklenen Osmanlı Devleti'ndeki güçlenen **Türkçülük** fikirlerinin, Azerbaycan üzerinde büyük tesirleri olmuştu. Bu durum, Rusya baskısından kaçmak zorunda kalan Rusya Türkleri için bu bir fırsat teşkil etmişti. Türkiye dışından gelen Türk aydınları Türkiye deki bu faaliyetlere o kadar karışmışlardır ki, bir nevi idari mekanizmada da vazife almaya başlamışlardı. Nitekim, Azerbaycan'dan Ali Hüseyinzade ile Kırım'dan Gaspıralı İsmail Bey İttihat ve Terakki'nin Genel Merkez üyeliğine seçilmişlerdir. Ayrıca, Çarlık rejiminin takibine uğrayan pek çok Azeri, Kırımlı, Kazanlı Türkçü fikir adamları İstanbul'a gelip bu çalışmalara katılıyorlardı. Bilhassa Azerbaycan'dan gelen aydınlar İstanbul'daki bu müsait şartlarda Türkçülük fikirlerini enine boyuna tartışıyorlardı.

Azerbaycan'dan göç edenler, İstanbul'da müsait şartlar bularak, **Türkçülüğün** genel meseleleri hakkındaki fikirlerini geliştiriyorlardı. Bu arada Ziya Gökalp'in "**Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak**" olarak belirlediği düstur dahilinde temel fikir hâline getirdiği Türkçülük, artık siyasi bir düstur halini almıştı. Ziya Gökalp, "**Türkçülüğün Esasları**" adlı eserinde kısa vadede Türkçülüğün hedefi için şunları yazmaktaydı. "**Bugün harsça birleşmesi kolay olan Türkler, bilhassa Oğuz yani Türkmenlerdir. Türkiye Türkleri gibi Azerbaycan, İran ve Harzem ülkelerinin Türkmenleri de Oğuz uyruğuna mensupturlar. Binaenaleyh, Türkçülükteki yakın mefkuremiz Oğuz ittihadı, ya da Türkmen ittihadı olmalıdır. Bu ittihaddan maksat nedir? Siyasi bir ittihad mı? Şimdilik hayır, istikbal hakkında bugünden hüküm veremeyiz. Fakat bugünkü mefkuremiz, Oğuzların yalnızca harsça birleşmesidir.**" (GÖKALP,1976:62)

Dolayısıyla bu fikir, Azerbaycanlılar açısın dan daha tesirli olmuştu. Zira, Osmanlı Türklerinin en yakınları olan Azerbaycan Türkleri ön plana çıkmakta idi. Bu nedenle Azerbaycan'daki milli hareketin en çok Türkiye'den etkilendiğini görmek teyiz. Zira, İslamın olduğu kadar, Türkçülüğün de merkezi Türkiye idi. Sultan II. Abdülhamid (1876-1908)'in 1870Ti yılların ikinci yarısında başlattığı

İslam birliği hareketi, Rusya idaresinde yaşayan Türkler için bir nevi bir umut kaynağı teşkil etmiştir. Hareket, İslam birliğini hedeflemekle birlikte aynı zaman da Türk birliğini de içine alıyordu. Onun için, Osmanlı Türkiyesi dışında yaşayan bütün Türkler için İstanbul bir nevi hazırlık merkezi hâline gelmişti. Türk birliği taraftarlarının merkezi hâline gelen İstanbul'da çeşitli cemiyetler teşkil etmiştir. En önemli bir hadise olarak 7 Aralık 1911 senesinde Yusuf Akçura "**Türk Yurdu**" dergisini çıkarmaya başladı. Başarı o kadar büyük oldu ki, ilk sayı dört, ikinci sayı üç, üçüncü ve dördüncü sayılar ikişer defa basıldı. 25 Mart 1912'de ise "**Türk Ocakları**" açıldı ve Osmanlılara, Türklerin sadece Türkiye sınırları içinde yaşamadığı anlatılmaya başlandı. Diğer taraftan 1908 senesinde "**Kırım Talebe Cemiyeti**", 1909'da "**Buhara Yararına İlmî Yayma Cemiyeti**" ve 1911 senesinde ise "**Rusya Türk Talebeleri Cemiyeti**" kuruldu (DEVLET, 1985:154).

Musavat Partisi

Azerbaycan Türklerinin milli istiklal hareketlerinde hiçbir teşkilat "**Musavat Partisi**" kadar tesirli bir rol oynamamıştır. Birçok Azerbaycan Türkü, Himmet Partisi'nin 1907 senesinde Ruslar tarafından dağıtılmasından sonra, bu partide vazife gören Azerbaycan aydınlarından Mehmet Emin Resulzade'nin başkanlığında 1911 senesinde "**Musavat Partisi**" kurulmuştur. Musavat'ın teşkili ve kuruluş tarihi hakkında tam bir fikir birliği tesis edilememiştir; kimi yazarlar (Swietochowski) partiyi "gizli bir cemiyet" olarak niteler ve 1912 senesinde kurulduğunu iddia ederken, kimisi de (Kazemzadeh) doğrudan parti diyerek 1911-1912 tarihlerini vermiştir. "**Musavat**" yani "**eşitlik**" manasına haiz bu isim, partinin Müslümanlara Ruslarla eşit hakların verilmesini temin etmek ve aynı zamanda tüm İslam Dünyası'nda hürriyete kavuşmak isteklerini temsil ediyor olsa gerekti.

Liderleri, Himmet Partisi'nin de kurucusu olan ve bir gazeteci olan Mehmet Emin Resulzade idi. Uzun zamandan beri siyasi hadiselerde yer alan Resulzade, Rus Hükümeti'nin baskısından sonra, İran'a gitmiş orada "**İran-ı Azad**" gazetesini çıkartarak Şah rejimine karşı muhalif hareketler içinde yer almıştı. Resulzade'nin liderliği, Musavat Partisine ayrı bir güç katmıştı.

Zira, "**Musavat Partisi 1913 senesinde M. Emin Resulzade'nin kişiliğinde, siyasi bakımdan tecrübeli ve fikri olarak salahiyetini ispatlamış bir öndere sahip olmuştur.**" (DEVLET, 1985: 133) Resulzade ve arkadaşları, Azerbaycan Türkleri arasında ki aydın zümrenin temsilcileri idi.

Musavat partisi kısa sürede bütün Azerbaycan Türklerinin ümidi hâline gelmişti. 1 - 11 Mayıs 1917 senesinde toplanan II. Rus Müslümanları Kongresinde tartışılan ilerici fikirlerin önemli bir kısmı bu partinin programından çıkmıştı. Bu sebepten dolayı, her Türk topluluğu kurmak istediği siyasi parti için Musavat'ı ve programını örnek almaya çalışmıştır.

Musavat Partisi'nin programına göre Azerbaycan Türkleri, Türkcülük, İslamcılık ve Muasırcılık akımlarında hemfikir hâline gelmişlerdi. Bu prensipler, bilindiği gibi, Ziya Gökalp'ın ortaya koyduğu prensipler idi. Azerbaycan Türkleri bu prensipleri o kadar benimsemişlerdir ki, bugün Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bayrağına da aksetmiştir.

Musavat Partisi'nin ilk işi, Pan - Türkcü hislerden çok Pan - İslamcı hislere hitap eden bir bildiri yayınlamak oldu. "**Bir zamanlar asil İslam Milleti bir yandan Pekin'e dayanmış, bir yandan Avrupa'da Elhamra saraylarını inşa ediyordu**" diyerek, İslamiyet'in bugün gücünü kaybetmesini dile getiren program, (bazı kaynaklarda "bildiri" olarak kaydedilmektedir) 8 madde idi.

İslama gücünü yeniden kazandırmak üzere, Musavat partisi aşağıdaki programı, siyasi hareketine temel almıştı;

- 1- *Milliyet ve mezhep farkı gözetmeden bütün Müslümanları birleştirmek,*
- 2- **İstiklallerini kaybetmiş Müslüman memleketlerin yeniden müstakil olmalarına çalışmak,**
- 3- **İstiklallerini müdafaa veya ihya için çarpışan bütün Müslüman memleketlerine maddi ve manevi yardımda bulunmak,**
- 4- **Müslüman milletlerin ve memleketlerin savunma ve taarruz kuvvetlerini arttırmak için yardım etmek,**
- 5- **Bu fikirlerin yayılmasına mani olan bütün engellerin ortadan kaldırılması,**
- 6- **Müslümanların birleşmesine ve ilerlemesine çalışan bütün partilere bağlantı kurmak,**

- 7- İnsanlığın refahı ve ilerlemesi için çalışan bütün partilerle bağlantı kurmak,
 8- Müslümanların yaşaması için gerekli olan ticari, sınai ve ekonomik hayatı kuvvetlendirmek için her türlü vasıtayı kullanmak (DEVLET: 134, SARAY: 34 - 35, BAYKARA: 203, SÜMBÜL: 43)

Musavat Partisi'nin bu programı, bazı çalışmalarda, gayesinin ne olduğu yolunda çeşitli münazaralara neden olmuştur. O günün şartlarını şöyle bir kaydederek, programın niçin bu şekilde hazırlandığı daha iyi anlaşılacaktır:

- *Azerbaycan Türkleri, uzun bir müddetten beri Rus istibdadından kurtulmak istemektedir. Bu amaçla Rusya dışındaki Müslüman milletlerin yardımını ve desteğini temin etmek zorundadır.*
- *Bütün İslam dünyasının lideri olan Osmanlı Devleti, Hıristiyan Batı Devletlerle mücadele etmekte olduğundan, oldukça zayıf bir vaziyettedir. Bu nedenle ondan yardım alamayacaktır.*
- *Bu durumda, hürriyet yolunda Türklüğe yani milliyetçiliğe dayalı bir tavır, ihtiyaç duyulan yardımı temin edemeyecektir.*
- *Aynı zaman da insani gayeler teması ile de, Dünya ülkelerinden de, ihtimal dahilinde destek temin etmeyi gaye edinmişlerdi, şeklinde de düşünülebilir. Ayrıca, karşılıklı yardımdan da, muhtemelen Osmanlı Devleti'ne destek temin etme kastediliyordu.*

Eğer bu tarz bir fikirde değerlendirilir ise, Musavat liderlerinin "**Türkçülüğün**" içinde bulunduğu güç şartları iyi tespit ederek; hadiseyi İslami tarzda ele aldığı da düşünülebilir.

Hüseyin BAYKARA bu konuda şöyle demektedir; "*Programın İslam hakları yönünden bu kadar geniş tutulmasında, Musavat partisinin kurulduğu tarihin Trablus - Garp ve Balkan savaşları yıllarına rastlamış olmasının rolü olmuştur*". Parti, bu şartlarda yayınladığı bir beyannameye "**Bu vakte kadar kendilerini medeni sayan Avrupalılar, İslam aleminin cemiazasını eziyor ve türlü tahkir ediyordu. Ümit ediyorlardı ki, Alem-i İslam'ın kalbi olarak tanınan Hilafet-i Osmaniye, hasta adam gibi, bu kadar darbelerden sonra çaresiz kalacak ve devam edemeyip yıkılacaktır. Ancak Meşrutiyetin ilanından sonra, onlar kendilerinin yanıldıklarını, Osmanlı**

Halifeliliği'nin yeniden kuvvetlendiğini görerek korkuya düştüler ve Alem-i İslam'ın gittikçe terakki edeceğine inandılar." (BAYKARA: 204, DEVLET:134-135, BALA;66) denilirken Müslümanlara da şöyle seslenilmektedir: "**Dindaşlar, biliniz ve inanınız ki, yegane ümidimiz ve carey-i necatımız, Türkiye'nin istiklal ve terakkisindedir.**" (DEVLETİ34-135, BALA;67)

Görülen odur ki, Musavat partisi milli ve dinî mahiyetteki bu ve benzeri tebliğler ile gayretlerini, Türklerin kurtarılması ve hepsinin İstanbul'un himayesinde geniş bir Müslüman-Türk Birliği kurma fikrine yöneltmişti.

Güvenlik konusunda çok dikkatli davranan Musavat partisi, üçer kişilik hücreler hâlinde teşkilatlanmıştı. Bu hücreler bütün Kafkasya'ya hatta İran Azerbaycanı'na da yayılmıştı. Musavat'ın, Bakü merkezi, hükümetin açıktan tenkit edilmemesi ihtiarında bulunmuştu. "**Şimdilik, sıkı bir gizliliğin temin edilmesi ve seçilmiş üyelerin sayısının artırılması, hareket tarzı olarak saptanmıştı**". (DEVLET, 1985:135)

Musavat'ın kadın haklarını koruması, ileri görüşü savunması ve bilhassa sünni olan Türkiye'ye karşı muhabbet beslemesi mutaassıp Şii hocalar tarafından hoş karşılanmamaktaydı. M. Emin Resulzade, bilhassa buna oldukça büyük önem vermekte idi. Yazdığı yazılarında bu hususu işlemekteydi. "Dirlik"te yayınlanan bir makalesinde **ümme**t ve **millet** arasındaki münasebeti tetkik ederek, bunlar arasında kesin bir tayin yapmak gerektiğini savunuyordu. Ümmetin hususi bir dini mana taşıdığı ve Dünya çapında bir Müslüman müşterek inancı ifade ettiğini söylüyordu; oysa millet ortak bir dil, kültür ve dini paylaşan insan topluluğu manasına geliyordu ve din, bir milleti teşkil eden unsurlardan sadece birisi idi. Millet dini bir zümre için kullanılamazdı. Milliyetçiliğin bu ifadesi Musavat'ın düsturu haline gelmişti.

Bu ülkü "**Tabii devletin milli olduğu, milliyetinde yalnız din ile değil, başlıca dil üzerine müstenit, harsen teessüs ettiği kanaatiyle biz, bugünkü hâliyle dağılık bulunan geniş Türk Dünyası'nın bir gün gelip te mütehhit ve müttelik bir Türk Alemi teşkil edeceğine inanıyoruz**" denilerek; Musavat Partisi'nin programının başına geçirilmişti. (BAYKARA, 1975:205)

Musavat Partisi, I. Dünya Savaşı'nın başlarında Azerbaycan Türklerinin milliyetçilik hislerinin sözcüsü hâline gelmiştir. Zamanla gelişen, büyüyen Musavat Partisi, Azerbaycan'ın 1918 senesinde istiklalini tesis etme mücadelesinde büyük rol oynamıştır.

Çarlık Rusya'sına (I. Dünya Savaşı'nda) 1 Ağustos 1914'de Almanya'nın savaş açtığı açıklamasından sonra; Kafkasberisi dahil, imp.'un her yerinde sebepsiz bir destek ve coşku ile karşılanmıştı. Bütün Rusya halkı sadakatlerini beyan etmişlerdi. Genel olarak bütün Rusya Türklerinin yaptığı gibi Azerbaycan Türkleri de - Rusya'ya sadakatlerini beyan etmişlerdi. Genel olarak bütün Rusya Türkleri Rusya'nın savaş ihtiyaçlarına maddi destekte bulunmak zorunda kalmışlardır. İlk zamanlarda, henüz Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmeden önce, Azerbaycan Türklerinin bu tavırları izah edilebilecek niteliktedir.

Askere alınan Azerbaycan, Tatar ve Başkurt Türkleri mevcudunun 200 bin olduğu kaydedilmektedir. Bunların hepsi, Rus cephesinde savaşa katılmışlardır. 1914 - 1917 yılları arasında Rus ordusunda 200 kadar Azerbaycan Türk'ü subay olarak yer almıştır. Bunların ekserisi Alman cephesinde savaşmışlardır.

Bu arada savaşın başlamasını bir fırsat addeden Ermeniler, Taşnak - sütyun liderliğinde eski hayalleri olan "Büyük Ermenistan" tesis etme gayretleri içerisine girmişlerdi. Rus hükümetinin müsaadesi ile kurdukları kendi "gönüllü" kıtaları ile Kafkasya'nın Müslüman ahalisine karşı şiddet olaylarına katılıyorlardı (KURAT, 1987: 264).

Almanya'nın tazyiki ve Rusya'nın anlaşmaz tavrı Osmanlı Devleti'nin I. Dünya savaşına girmesine sebep oldu. Osmanlı devleti savaş ilanını açıklarken bunun bir cihat olduğunu belirtmiştir. Ve tüm dünya Müslümanlarına cihada çağrıda bulunmuştu. Bu zamanda Rusya'ya bağlılık hislerini dile getiren Azerbaycan Türkleri, Osmanlı ile Rusya'nın savaşa girmesi neticesi büyük bir karışık hissiyat yaşıyorlardı.

Milliyetçilik ruhunun gittikçe kuvvetlendiği bir zamanda Enver Paşa'nın bu ceryanın dışında kalması imkansızdı; mamafih siyasi bir şahıs olması hasebiyle aynı derecede "Panislamist" görüşü de benimsemesi ve Türkiye'nin düşmanlarına karşı hem Türk Milliyetçiliğini hem de

İslam dinini birer silah olarak kullanması gayet tabii idi. Harbin çıkması ile, Türkiye dışındaki 200 milyonu aşan Müslümanlardan ve bilhassa Rusya'daki Türk - İslam zümrelerden geniş ölçüde faydalanmak mümkün olacağı görüşü ile "cihad" ilan edilmiş ve bilhassa Kafkaslarda olmak üzere "Türkçülük" esaslarına dayanan bir siyasetin gerçekleştirilmesi istenmişti. Enver Paşa, bizzat kendisi cepheye gelerek, III. Ordunun başına geçti ve Sarıkamış taarruzuna başladı. Hedefi, Rusları Kars ve Sarıkamış arasındaki temel hareket alanında yenilgiye uğratmaktı. Savaş 22 Aralık'ta başladı. *Neticede Osmanlı Ordusunun savaş yorgunluğu ve Rus Genel Kurmay Başkanı General Yudenitç'in enerjisi ile Sarıkamış taarruzu Rusların galibiyeti ile sonuçlanmıştı.* (KURAT, 1987: 282) Enver Paşa'nın bu ileri yürüyüşten beklediği ve umduğu "**Türkçülük**" semereleri elde edilemedi. Sarıkamış yenilgisi, Kafkas cephesinde savaşın kaderini tayin eden bir hadise olmuştur.

Ancak bu dönemde, Osmanlı Devleti, her ne kadar Rusya ile olan (Sarıkamış) savaşlarda başarılı olamamışsa da, Rusya Türkleriyle münasebetler teşkil edebilmiştir. Zira, daha savaş başlamazdan evvel, Türkiye'de mevcut şartlarda bir hayli artan Türkçülük fikirleri, Sarıkamış taarruzunda tesirli olmuştu. Enver Paşa, Sarıkamış taarruzuna başlarken, Ruslara karşı Kafkaslarda Müslüman ve hatta Müslüman olmayan kavimlerin, mesela Gürcülerin ayaklanacaklarına inanmıştı.

Azerbaycan Türklerinin de Osmanlı Devleti'ne alakasının, savaşa rağmen devam etmiş olduğunun bir işareti olan en önemli hadise, Şubat 1915 tarihinde Fethi Ali Han'ın yeğeninin Erzurum da Türk makamları ile temasıdır. Arslan Han Hoyski, Difai teşkilatının sözcüsü sıfatı ile Kafkasberisi Müslümanlarının müstakil bir devlet teşkil etme arzularını Türk makamlarına anlatmıştır. Kafkaslarda Türkiye ile Rusya arasında böyle büyük bir tampon devletin kurulması fikri, Enver Paşa tarafından uygun görüldü ise de; Türk Ordusunun Ruslar karşısında ki mağlubiyetleri bu fikrin icra edilmesine mani olmuştur.

1916 yılı ile başlayan Kafkas Cephesindeki mücadelelerde Osmanlı devletinin yenilmesi ve esir düşen Osmanlı Türk askerlerinin Narcın

adasındaki kamplara götürülüşü Azerbaycan Türklerinde derin üzüntülere neden olmuştu. *Bu tarihte Azerbaycan, Milli Hareketi'ni canlı tutan sadece, Osmanlı Devleti topraklarında bulunan siyasi mültecilerin faaliyetleri idi.* (DEVLET:242-243, KURAT:501) Rusya'ya karşı harp başladıktan çok kısa bir süre sonra, Rusya'daki Müslüman ve Türk kavimlerin medeni ve siyasi hak arzularını dünyaya duyurmak için (İstanbul'da) kurulan "Rusya Müslüman - Türk Tatarlarının hukukunu Müdafaa Komitesi" Türkiye'de Rusya Türkleri tarafından kurulmuştu. Bunlar arasında (Tatar Türkü) Yusuf Akçura Abdürreşit İbrahimov (Kırım Türkü) Mehmet Esad Çelebizade (Buharalı) M. Beycan ve (Azerbaycan Türkü) Ali Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu yer almakta idi. Komite dahilinde bir hayli önemli görevleri ve rolü olan Ali Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu, Avrupa'nın çeşitli başkentlerine (Sofya, Budapeşte, Viyana, Zürih, Berlin...) giderek Rusya Türklerinin durumunu anlatmakta idiler. Azerbaycan Türkleri, savaşın ve dünya tarihinin kaderini değiştirecek yeni bir hadiseye kadar, 1917 Bolşevik İhtilaline kadar siyasi açıdan durgun bir hâl içine girmişti.

1905'den itibaren Türklerle Ermeniler arasında çatışmalar başlamıştır. 1917 ihtilali sırasında Ermeniler Karabağ'ın Ermeni toprağı olduğunu ileri sürmüşlerse de, 1918'de Osmanlı Devleti ordusu tarafından burada düzen sağlanmıştı.

Bolşevik Dönemi Azerbaycan

Bolşevik İhtilaline Karşı İlk Tavırlar

Savaş bütün şiddeti ile devam ederken, Rusya'da temelleri 1906 senesinde atılan siyasi çalkantılar neticesinde, buhran meydana gelmişti. Gün geçtikçe artan siyasi buhran, ülkenin içinde bulunduğu kıtlık, açlık ve en önemlisi hiç bitmeyecek gibi görülen savaş ülkedeki Çar idaresinin zayıflamasına sebep olmuştu. Halk tek suçlu olarak gördüğü Çar'ın ve onun idaresinin yıkılmasını istiyordu.

İlk hareket başkent Petersburg'da, Şubat 1917'de baş gösterdi. Açlık grevleri, akabinde şiddet gösterilerinin ve silahlı çatışmaların artması ve ülkeye yayılması üzerine Çar, Duma'yı feshettiğini açıklamışsa da Meclis bu emre itaat etmemiştir. Çar'dan korkan bazı milletvekil

lerinin Petersburg'dan kaçtıkları için, Meclisin (Duma) "icra" görevini, "Duma'nın Muvakkat Komitesi" adlı bir komite üstlenmişti. Bu Komitenin başkanlığını, bir ihtilalci sosyalist olan Kerenski yapıyordu. Diğer taraftan türlü işçi temsilcilerinden teşkil "İşçiler Soyyeti (Meclisi)" ise ikinci bir iktidar gücü haline gelmişti. Bu daha sonra isyana katılan askerlerin de iştiraki ile "İşçi ve Askerlerin Soyyeti" adını almıştı. Dolayısı ile Rusya iki başlı bir iktidar tarafından yönetilecekti.

Çarlığın yıkılması ile, tesis edilen yeni iktidarın ilk işi, idari kadrolarda tasfiye gitmek ve halk arasında sevilmeyen idarecileri değiştirmek ile Polis ile Jandarma teşkilatını lağvetmek olmuştu. Bu arada yeni hükümet Nisan 1917 senesinde yayınladığı bir beyanat ile "... **Hür Rusya'nın gayesi ne başka milletlere tahakküm etmek, ne başka milletlere Tahakküm etme, ne ellerinden milli ülkülerinin koparmak, ne de onlardan kuvvetle toprak almak olmayıp, her milletin kendi kaderini ve idari tarzını tayin etme hakkına sahip olması esasına dayalı sağlam bir barışı tesis etmektir...**" şeklinde bir açıklamada bulunarak; bütün Rusya vatandaşları üzerindeki mevcut dini ve milli engellerin kaldırılacağını beyan etmişti. (BAYUR, 1983; 58...90.)

Kerenski hükümetinin halk arasında uyandırdığı sun'i iyimser ve ümid verici hava, Rusya Türklerini de etkilemişti. Zira, son Çar İmparatorluğunun bütün halkları, bu hadiseler karşısında iyimserlik ve hayranlık içerisindeydiler ve Rusya'daki Müslüman Türk liderler de "monarşi idaresinin mahkumiyetinden tamamen ve kan dökmeden kurtulmayı" coşkun bir tarzda kutlamışlardı.

Diğer taraftan Rusya Türkleri, kendi aralarında bir birliğe doğru faaliyetlerini devam ettiriyorlardı. Daha evvel mevcut olan fikri farklılıklar tekrar canlandı ve bu, 14 Mayıs 1917 senesinde Moskova'da toplanan Müslüman kongresinde büyük bir mesele haline gelecekti. (TOGAN, 1981, 358-359) Bu konuda iki temel fikir hakimdi:

- 1- Rusya dahilinde Türklerin birliği teşkil edilerek, bu birliğin merkezi hâle getirilmesi ve kültür birliği, yani **Merkeziyet** fikri.
- 2 Coğrafi Muhtariyet fikri, yani **Adem-i Merkeziyet** fikri.

Birinci fikir Tatar Türkleri tarafından, ikincisi ise Azerbaycan Türkleri tarafından savunul-maktaydı ve Müsavat partisi programında yer almaktaydı.

Kafkasberisi - Azerbaycan ve Siyasi Partiler

9 Mart 1917 senesinde alınan bir kararla, Ermenistan ve Azerbaycan vilayetleri ile Osmanlı Devletinden savaş sırasında işgal edilen toprakların sivil idaresi, **Ozakom'a** bağlandı. 22 Mart 1917 tarihinde yapılan tayin ile komitede yer alacak üyeler tespit edilmişti. Tayin edilenler şunlardı;

V.A. Kormalov.(Ozakom başkanı)

A.İ. Çhenkeli.(Gürcü, Menşevik)

K. Abaşidze.(Gürcü, Sosyalist federalist)

M. I. Papazcany an. (Ermeni - Kadet partisi üyesi)

M.Y. Caferov.(*Azerbaycan Türkü,o tarihte hiç bir partiye bağlılığı olmayan Caferov, daha sonra Musavat partisine girecek.*)

Bu arada Ozakom, teşkil edildiğinden itibaren, Kafkasberisi'nde yaşayan milletleri tam manasıyla temsil edememesi ve toprak reformu meselesinde halkın güvenini kazanmaması üzerine, tenkidlere maruz kalmıştı. Artan ve siyasi güçlerini kullanmada sabırsızlık gösteren siyasi teşkilatlar, önce **Ozakom** (1917'de Kafkasberisi Genel Valiliğinin yerine *Ozakom* yani *Maveray-ı Kafkas Komserliği* ihdas edildi.) otoritesiyle çatışmaya girdiler. Azerbaycan'da bu siyasi teşkilatlar iki grupta toplanabilir:

1- Etnik olarak Rusların ekseriyette olduğu, siyasi olarak ise sosyalist "**Sosyal Demokratların ve İhtilalci Sosyalistlerin**" hakim olduğu Sovyetlerdir.

2- Yerli ahalinin, yani Azerbaycan Türklerinin siyasi teşkilatıdır ki, bunlar "**Ahali Cemiyetleri Konseyi**" çatısı altında toplanıyordu.

Görülen odur ki, Mart 1917 ihtilalinin hemen akabinde Kafkasberisi, siyasi olarak kesifleşmiş bir atmosfere girmiş ve Azerbaycan Türkleri de bu şartlarda en uygun işi yaparak, aralarındaki mevcut fikir ayrılıklarına rağmen birleşmişler ve bu koalisyon, genel olarak bütün Kafkasberisi'ndeki Müslümanları dahil ediyordu.

Azerbaycan'da Siyasi Hayat

Diğer taraftan ihtilalin hemen ardından, Azerbaycan'da daha evvel faaliyette bulunmuş ve ihtilal ertesinde tekrar faaliyete geçen eski ve yeni partiler mevcuttu. Bunlar, siyasi olarak "milliyetçi, sosyalist ve Panislamist" gibi farklılıklar göstermesine rağmen, genel olarak Azerbaycan'ın hürriyetini gaye edinmişlerdi.

•Musavat Partisi

- Adem-ı Merkeziyet Fırkası (Türk Federalist Partisi)**
- Bağımsız Demokrat Grup**
- Himmet Partisi**

•Adalet Partisi

•İttihad Partisi

Musavat Partisi, siyasi olarak faaliyete 1911 senesinde geçmiş olduğu hâlde, 1917'de artık gizlenmeyi bırakarak, Azerbaycan'ın milli bakımdan en büyük partisi hâline gelmişti. Parti, M. Emin Resulzade liderliğinde, Bakülü aydınların, orta sınıfın alt kesimi ve parti kurucularının milliyetçi - sosyalist fikirlerini tasvip eden yerli (Türk) işçilerinin desteğine sahipti. Partinin faaliyet merkezi, Bakü'de bulunuyordu. (DEVLET, 1985: 135)

Şubat 1917'yi izleyen bir kaç gün içinde, Gence'de "**Türk Adem-ı Merkeziyet Fırkası**" tesis edilmişti. Bu Parti, Osmanlı Devleti'ndeki Adem-ı Merkeziyet Cemiyeti'ne ad olarak benzemesinin yanısıra, takip edeceği siyaset bakımında benzerlik taşımaktaydı. Türkçülük esası üzerine kurulu bir siyasete sahip olan parti, Gence'de büyük bir destek görüyordu. Önemli bir diğer hususu ise, Partinin kurucusu Yusufbekov, İsmail Gaspıralı'nın damadı idi ve aynı zaman da bir süre Osmanlı Devleti'nde yaşamış olan bir şahıs, Türkçülüğün liderlerinden birisiydi.

Ali Merdan Topçubaşı ile Fetali Hoyski (Boylu)'nin liderliğini yaptığı "**Bağımsız Demokratik Grup**" genel olarak milliyetçi bir görünüme sahip olmakla beraber, iddialı bir politika icra etmiyordu.

Himmet Partisi ülkedeki sosyalist fikri en sert takip eden tek parti olma durumundaydı. Çarlık zamanında, Rus polisi tarafından kapatıldıktan sonra, üyelerinin çoğu Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ne geçmişti.

Azerbaycan Sosyalizmi'ni temsil eden Himmet, Musavat gibi, 1917 ihtilalinden sonra hızlı bir teşkilatlanma ve güçlenme gösterememişti. Eskisine nazaran daha Marksist bir hüviyetle yeniden doğan Himmet, eski desteği

bulamamıştı. Müsavatın tesirli ve istikrarlı politikası, Bakülü Müslüman - Türk işçileri kendine yakınlaştırmıştı.

Himmetin Bolşevik kanadı tarafından Bakü'deki İranlı işçiler dikkate alınarak teşkil edilmiş olan **Adalet Partisi** ise, oldukça küçük bir zümre idi. Bu küçük zümre daha sonra önemli bir rol oynayacak ve 1920 yılında, bugünkü *Tudeh Partisi*'ni (İran'daki) "*Komünist Partiyi*" meydana getirecekti.

Siyasi tablonun diğer bir parçası olan "İttihad" Eylül 1917 senesinde Gence'deki "İttihad-ı İslam Partisi" ile Bakü'deki "Rusya'da Müslümanlık" adlı grubun birleşmesi ile meydana gelmişti. Parti, şeriatı siyasi rehber kabul ediyordu. Panislamist fikirli İttihad, Türkçülüğü ve her türlü milliyetçiliği "ümmet" açısından yıkıcı bir unsur olarak nitelendiriyordu. Bu partinin iki önde gelen idarecisi, İsa Bey Aşurbeyli ve Karabek Karabekov, harpten önce Rus Demokrat Partisi üyesiydiler. Bu iki Azerbaycan Türk lideri ikili oynuyorlardı.

Netice itibariyle, Kafkasberisi'nde savaş sırasında suskun siyasi partiler 1917 Şubat ayından sonra tekrar ortaya çıkmışlardır. Türklerin geleceğini ilgilendiren temel konular üzerinde ne gerilemişler ne de fikir değişikliğine uğramışlardır. Bu arada Rus hükümetinin bölgede tesis ettiği Ozakom tarafından temsili ise çok zayıftı. Zira, komiserlik, halkın desteğini kazanamamıştı. Dolayısı ile Şubat ihtilali, Rusya'nın her tarafında ve Kafkaslarda yaşayan Müslüman - Türkler ile Ruslar arasındaki mevcut uçurumu daha da genişletmekten başka bir işe yaramamıştır.

Kafkasya Müslümanları Kongresi

İhtilalin teşkil ettiği yeni şartlar altında Azerbaycan'ın siyasi tavrını tayin ve tespit etmek amacıyla, Nisan 1917 senesinde Bakü'de **Kafkasya Müslümanları Kongresi** toplandı. (DEVLET: 269, BAYKARA: 211) Kuzey Kafkasya (Dağıstan), Azerbaycan ve Gürcistan ile Ermenistan'daki Türk ve Müslüman mümessillerinden teşkil olan bu kurultay, Kafkasya Müslümanlarının siyasi tutumlarını ve İhtilalden ne beklediklerini tespit edecekti. Musavatın görüşlerini M. Emin Resulzade, Adem-ı Merkeziyetin ise Nasib Yusufbeyli, kongrede savunuyordu. Bağımsız Demokratik Grubun milliyetçi fikirleri ise Ali Mercan Topçubaşı'nın şahsında vücut buluyordu. Sosyalistlerde, daha

sonra Bolşeviklere katılan, Nerimanov'un liderliğinde temsil ediliyordu.

Kongre sonunda "**Müslüman milletlerin menfaatlerine en uygun idare tarzı, Rusya'da coğrafi muhtariyet temelinde teşkilatlanmış demokratik bir cumhuriyetin teşkilatlanması olacaktır.**" şeklinde bir karar alınmıştı ki, bu kararda tespit edilen fikir, daha sonra Müsavat partisi ve onun lideri Resulzade tarafından Mayıs 1917 'de toplanacak olan I. Umumi Rusya Müslümanları Kurultayında 271 oya karşı 446 ile kabul ettirilecekti.

Ekim İhtilalinde Azerbaycan Ve

Kafkas Berisi Hadiseleri

Ekim ihtilalinden sonra, istiklale götürecek her türlü fırsattan istifade etmek isteyen Azerbaycan'da bu talebin siyasi sahada sözcüsü olan Musavat Partisi, Bakü'de bir kongre düzenledi. Bu kongrede Musavat Partisi ileriye dönük bir program teşkil etmişti:

1 Rus devletinin idari tarzı, milli-mahalli temelden hareketle tesis edilmiş muhtar cumhuriyetlerden teşkil olmalıdır.

2. Devletin anayasası konuşma, vicdan, meclis ve grev hürriyetlerini teminat altına almaya ilave olarak, aşağıdaki hususlarda da teminat verilmelidir:

a- Muhtar cumhuriyetler sisteminin ihlal edilmezliği

b- İş kanunlarının her yerde aynı uygulanması

c- Tarım meselesine her cumhuriyetin kendi şartlarına uygun çözüm bulunması,

3. Sabit bölgede oturmayan milletlere milli ve kültürel muhtariyet verilmelidir.

4. Coğrafi ve milli müstakil unsurların her ikisinde de yasama, kendi temsil organlarına tabii olmalıdır.

5. Devlet teşkilatlarında temsil edilen müstakil unsurlar, müşterek hedef ve talepleri bahis konusu olduğunda birlikte hareket edebilme hakkına sahip olmalıdır. (BALA: 85-86)

Görüleceği üzere musavat partisi, mümkün mertebe milliyetçi bir tavır ile Azerbaycan'ın istiklali ve muhtariyeti için daima hazır bir durumda idi.

Bolşeviklerin gerçek niyetlerinin su yüzüne çıkmaya başlaması üzerine, geçici bir süre "*bekle ve gör*" politikası içindeki Musavat liderleri,

Bakü'nün kaypak siyasi zeminini terk ederek; milli mücadelelerini Gence'ye taşdılar.

Seym'in Teşkili

Bolşeviklerin altında iyice sıkışan Kafkasberisi milletleri, bir birliğe gitmekten başka çarelerinin kalmadığını idrak etmişlerdi. Rusya'nın bir parçası olarak kalma arzularını hala yaşatan Gürcüler ve Ermenileri böyle bir birliğe zorlayan sebep, Osmanlı Devletinden korkmaları, Azerbaycan Türklerini mecbur eden bir türlü kopamadığı Rusya'dan müsait anın gelişine kadar korunmaktı. Dolayısıyla farklı gayelerin zoraki bir müttefikliği olarak meydana gelen **Seym**, daha sonra görüleceği gibi bir ay gibi kısa bir süre yaşayabilecekti ve içinde yaşayan milletlerin de yolları ayrılacaktı.

Bir yerde, kısa bir müddet için teşkil edilen Seym'in mevcudiyetine, daha evvel Kerenski devrinde olduğu gibi, yine Bolşeviklere karşı çıkıyordu. Görüntüde hürriyetçi fikirleri savunan Bolşevikler, nedense Seym'i, Kafkasberisi'ni Sovyet Rusya'dan koparma olundaki bir merhale kabul ediyor ve bunu hazmedemiyordu. Bütün bunlara rağmen Müsavat partisi, mevcut engellemeler karşısında verdiği destek ile Seym'in teşkiline büyük bir katkıda bulunmuştu.

Teşkil edildiği anda dünya siyasi şartlarında dağılacağı kesin olan Seym, mecburiyet neticesi meydana getirilmiş bir organdı. *"Her üç millette kendisini destekleyecek bir kuvvet, bir büyük devlet aramaktaydı. Ermeniler ne olursa olsun Rusya'ya dayanmak arzusundaydılar. Gürcüler icaplara göre ya Ruslara ya Almanlara yada İngiltere'yi destek edinmek zihniyetindeydiler. Azerbaycanlılar tabiatıyla Türkiye'den başka destek bulamayacaklarına inanmışlardı. Bu nedenle, ilk büyük sarsıntıda bu konfederasyonun dağılacağı muhakkaktı.* (KURAT, 1987: 463)

Bilindiği gibi Lenin 1917 Kasım ihtilali ile, Rusya'nın iktidarına sahip olmuş ve 8 Kasım'da Sovnarkom'da idareyi ele geçirmişti. İlk iş olarak, ülkedeki her milletin kendi mukadderatı hakkında tayin hakkı olduğunu vadeden, bir bildiri yayınladı. Ancak, aynı Lenin 11 Ocak 1918 senesinde yayınladığı kararnamesinde, asıl amacını göstermekte gecikmedi.

Maveray-ı Kafkas Cumhuriyeti

Türk askeri hareketi ve baskısı altında Seym, 22 Nisan günü **Maveray-ı Kafkas Cumhuriyeti** kendisini müstakil bir devlet olarak ilan etti. Seym'in müstakil bir devlet olarak kurduğu yeni hükümetin teşkilini, öteden beri muhtariyet

tarafı olan, Çenkeli üstlenmiştir. Teşkil edilen devlette yer alan Azerbaycan Türklerinin fazlalığı, onların Kafkasberisi siyasi olaylarında rollerinin arttığına bir işarettir.

Yeni hükümetin asıl vazifesi barışı temin etmektir. Diğer temel görevleri arasında; anayasanın tanzim edilmesi, cumhuriyetin sınırlarını tespit ederek savaşa son vermek vb. M. Emin Resulzade'de devletin unuttuğu iki meseleye dikkat çekmiştir. Bunlardan biri Kafkasberisi'nin Dağıstan ile birleşmesi. İkincisi de Bakü'nün yabancı ajanlar tarafından (Shaumian ve Sovyet kastediliyor) idaresine son verilmesi idi.

Çarlık Rusyası'nın yeni mirasçıları olan Bolşevikler, Sovyet ekonomisinin Bakü petroleri olmadan yaşayamayacağını anlamışlar ve bu nedenle, Komünist ileri gelenlerinden Ermeni *Stephan Shaumian'ı* Kafkasya'yı nüfuz altına almak üzere büyük yetkilerle Bakü'ye yollamıştı. Bir yandan Türk ordularının ileri hareketi, diğer yandan Gürcülerin mukavemetleri karşısında başarısız olan Shaumian, asıl gayesi olan Bakü'ye gelmişti. Faaliyetleri sonucunda, Taşnak -Bolşevik işbirliği ile **"Kızıl Cumhuriyet"** teşkil edilerek, katliamlara başlanmıştı. **"Mart Hadiseleri"** veya **"Mart Katliamları"** diye bilinen 3 günlük (30-31 Mart, 1 Nisan) katliam sonunda 20 binden fazla Azerbaycan Türkü hayatım kaybetmiştir.

Bu hadiselerden sonra, Bolşevikler "Büyük Rusya" fikrinde Taşnakları (Ermenileri) müttefik kabul ederken, Azerbaycan Türkleri ise, sadece Osmanlı Devletine güvenebileceklerini bir kez daha anlamışlardı. Gürcüler ise Almanya'ya yaklaşmakta idiler.

Bilhassa Ermeni katliamlarından ve Bolşevik baskısından bunalan Azerbaycan Türkleri artık, müstakil bir hürriyete sahip olmak istiyorlardı. Diğer taraftan Osmanlı Devleti, Seym'in istikrarlı olmadığını görerek, Seym'de yer alan her üç milletin ayrı bir devlet hâline gelmeleri gerektiğini taraflara beyan etti. (KURAT, 1987: 476; ÖKE,1986:162)

*Bunun üzerine, Seym 26 Mayıs 1918'de yaptığı son toplantıda müzakeralar neticesi kendini feshederek, **Mavera-ı Kafkas Cumhuriyeti'nin** sona erdiğini bildirdi.*

*Neticede Gürcistan 26 Mayıs 1918 günü istiklalini ilan etti, aynı gün Ermeniler de kendi müstakil devletlerini ilan etmişlerdi. **Azerbaycan ise 28 Mayıs 1918 senesinde müstakil bir devlet olduğunu ilan etti.** Bu arada Bakü Shaumian'ın diktatörlüğünde olduğu için, Müstakil Azerbaycan'ın başkenti, geçici olarak Gence olmuştu.*

Gerek Almanya ve gerekse Rusya'nın engellemelerine rağmen, Kafkaslardaki siyasi gelişme Osmanlı Devleti'nin istediği tarzda gerçekleşmişti. Bu müstakil devletlerle, 4 Haziran 1918 senesinde ayrı ayrı barış antlaşmaları imzalamıştır.

İstiklal fikri Gence'nin "*Ademi Merkeziyet Partisi*" ile Bakü'nün "*Musavat Partisi*"ni birleştirmiştir. İki Milliyetçi ve Türkçü **Nesib Bey Usupbeyli** ile **Mehmet Emin Resülzade** bir araya gelerek Azerbaycan'ın istiklaline karar vermişlerdir. **28 Mayıs 1918'de Milli Azerbaycan Cumhuriyeti** ilan edilmiş ve Osmanlı Devleti tarafından tanınmıştır.

Azerbaycan'da Eğitim ve Kültür Hayatı

İki büyük Türk boyundan birisi olan Oğuz Türklerinin bir parçası olan Azerbaycan Türkleri, diğer Türk kavimleri gibi istiklal ve hürriyetlerine düşkün insanlardı. Fakat yaşadıkları bölgede cereyan eden siyasi ve içtimai hadiseler onları paramparça etmişti. Bu parçalanma müstakil hanlıklar döneminde de devam etmişti. Rus idaresi, birlikten mahrum Azerbaycan Türklerine zulüm ve baskının yanı sıra merkezi bir yönetimde getirmişlerdi. Ayrıca, Rusların, Azerileri iktisaden sömürmeleri Azerbaycan Türklerini birleşmeye sevk etmiştir.

Bu arada, Rusların, bilhassa İran'ın bölgedeki tesirini azaltmak için Rus - Tatar okullarını çok sayıda açması ve Azerileri Rus kültürüne sokma gayretleri onlar üzerinde değişik tesirler bırakmıştır. Bu okullar sayesinde, Ruslar bazı Azeri gençlerini kendi kültürlerine sokmayı başarmış ise de, diğer Azeri gençlerin okuyup kendi insanına ve ülkesine hizmete koşmasına mani olamamıştır. Modern ilimler öğrenen Azeri aydınları, kendi halkının geri kalmışlığını görerek, onlara modern eğitimler verebilme yollarını aramaya başlamışlardır. Bir taraftan Rus okulları, diğer taraftan da Gaspıralı'nın Usul-ı Cedid (Yeni Usul) mekteplerini örnek alan Azerbaycan Türkleri, XIX. asrın sonları ile XX. asrın başlarında hızla eğitim seviyelerini yükseltmeye başlamışlardır. Bu asrın başlarında Türkiye Türkleri ile eğitim ve kültürel ilişkilerini geliştiren Azerbaycan Türkleri, kendi konuştukları Türkçeyi daha da geliştirmişlerdir. XX. asrın ilk çeyreğinde Azerbaycan aydınları Türklük şuurunun gelişmesinde büyük roller oynamışlardır. Mirza Fethaki Ahmedzade ile Hasanbey Zerdabi'nin başlattıkları bu akımı Ali Ekber Tahirzade Ali Turan, Ali Merdan Topçubaşı ve Mehmet Emin Resülzade devam ettirmişlerdir. Hacı Zeynelabidin Takiyef adlı bir

hayır sever bütün varlığını Azerbaycan Türklerinin eğitimine ve gelişmesine harcamıştır. Bu Azeri Türkü, Azerbaycan'da ilk kadın mektebini kurduştur.

Azerbaycan Türkleri eğitim konusunda Rusya'dan yeterince faydalanamayacaklarını anlayınca, bilhassa 1905'ten sonra Türkiye'ye yönelmişlerdir. Muallimler getirme yoluna gittiler. Azerbaycan'a gelen ilk Osmanlı Türk muallimi Ahmet Kemal Beydir. Bakü'de "Balahane" mektebinde vazifeye başlamıştır. Hacı Zeynelabidin Bey, Muallim Mehmet Cevdet ve arkadaşlarını Azerbaycan getirmiştir. Bunlar Azerbaycan'da Osmanlı kültürünü doğru olarak tanıtmaya ve Azeri eğitiminin gelişmesine muvaffak olmuşlardır. Daha sonra İstanbul'dan gelen Baha Sait ve Beşiktaşlı Küçük Fuat gibi muallimler Türkiye ile Azerbaycan arasındaki dil ve kültür birliğinin gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. "*1917 ve 1920 yıllarında Osmanlı ülkesinden Azerbaycan'a giden öğretmen sayısı 300'ü geçmiştir.*" (CAFEROĞLU,1964:135)

Azerbaycan'da 1908 senesinde Türkiye'den gelen öğretmenler ile eğitimde ciddi faaliyetlere başlandı. Hazırlanan programa göre, yeni usulle eğitim yapacak okullar açılmaya başlandı. Eğitim sahasında gösterilen ciddi gayret, meyvelerini vermeye başlamıştır. 1907'de yapılan Azerbaycan öğretmenlerinin II. Kurultayında "Usul-ü Cedid"le eğitim yapılması kararlaştırıldı. 1907 senesinde ilk medrese olan "Medrese-i Saadet" faaliyete başlamıştı, ardından 1908'de ikinci bir medrese açılmıştı.

Diğer taraftan, kendi güçleriyle yürüttükleri eğitim sahasında çeşitli kütüphaneler kurulurken, musiki faaliyetleri de icra edilmekte idi. Gece kursları ile okuma ve yazma bilenlerin sayısı artırılmaya çalışılıyordu. Mesela "Necat Cemiyet" 1909'da böyle bir kurs düzenlemiş ve bu kursa 280 kişi katılmıştı (BAYKARA: 60, DEVLET:215, SÜMBÜL: 41). Bütün gayretlerle milli okullarda ve diğer okullardaki Azerbaycan Türkü çocuklarının sayısı günden güne artmakla beraber, Ermeni ve Gürcülere nispeten yine de azdı (CAFEROĞLU: 136, DEVLET: 215).

1905 ile başlayan müsait şartlardan faydalanan Azerbaycan Türkleri, ülkelerinde gazeteler ve dergilerle halka milli davaları hakkında fikirler verilmeye başlanmış ve bir hayli **de faydalı olmuştur.** *Bu dönemde, milli dava fikirlerinin verilmesine yönelik, çıkarılan gazete ve dergiler şunlardır:*

<u>ADI</u>	<u>YILI</u>	
Hayat	1905	Hakikat-ı Efkâr
İrşad		Sada-ı Vatan
Himmat (Yeraltı)		Rus- İran Tevesüttü
Koç - Davet		Işık, Hilal, (Dergiler)
Tekamül	1906	Hak Yolu (Dergi)
Molla		Sada-ı Hak, Taze Haber
Nasreddin(Dergi)		Son Haber, Kelniyyat
Debistan (Dergi)		(Dergi)
Bahar (Dergi)		İkbal, Sipur (Dergi)
Rehber (Dergi)		Şelale (Dergi)
Hakayık(Dergi Farsça)		Basiret, Sada-ı Kafkas
Nevruz (Dergi Farsça)		İkdam, Lek-Lek (Dergi)
Füzuyat (Dergi)		Mezile, Dirlik, Tuti
Taze Hayat	1907	(Dergiler)
Yoldaş		Yeni İkdam, Doğru Söz
Behlül (Dergi)		Açık Söz, Yeni İkbal
Terakki	1908	Burhan-ı Hakikat (Erivan
İttifak		Dergisi)
İstikbal (Gence)		Baba-ı Emir (Dergi)
Sada	1909	Kurtuluş (Dergi)
Hakikat		Kardeş Kömeği Dergisi
Zenbur (Dergi)		Yeni Gence (Gence)
Leyla (Dergi)		(DEVLET, 1985: 210)
Mezher (Dergi)		
Güneş	1910	
Arı		
Yeni Füzuyat (Dergi)		Azerbaycan Türkleri, 1905 sonrası Rusya'daki
Şehab-ı Sagir (Dergi)		nispi hürriyet şartlarında, istiklale ulaşmak yoluna giden
Mir'at (Dergi)		mümkün olan her şeyi yapmaya çalışmaya başlamıştır.
Mektep (Dergi)		Tamamen kendi gücüyle giriştiği bu faaliyetlerde,
Yeni Hakikat	1911	Osmanlı Devleti'nden önemli derecede yardım ve
Malumat, Bakü Hayat		destek görmüştür.
Yeni İrşad		
Asar-ı Hakikat		

KAYNAKLAR

BAYKARA, Hüseyin		1989	Büyük Selçuklu İmp.
1975	Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi İstanbul	KURAT, A.N.	Tarihi Ankara
BAYKARA, Hüseyin		1970	Türkiye ve Rusya Ankara
1933	"Milli Azerbaycan'ın 15 Yılı" Azerbaycan Yurt Bilgisi , sayı:2	1987 ÖDER, Kerim	Rusya Tarihi Ankara
BALA, M.		1982	Azerbaycan İstanbul
1938	Milli Azerbaycan Hareketi Berlin	1986 ÖKE, M.Kemal	Ermeni Meselesi İstanbul
	" Bakü " Maddesi İslam Ansiklopedisi, VII	1993 SARAY, Mehmet	Azerbaycan Türkleri Tarihi İstanbul
	" Kuba " Maddesi İslam Ansiklopedisi, VI	1975	Rusya'nın Türk İllerine Yayılması İstanbul
BAYUR, Y.H.		1990	Atatürk'ün Sovyet Politikası İstanbul
1983	Türk İnkılap Tarihi C.I, Ankara	SÜMER, Faruk	
CAFEROĞLU, Ahmet			
	Hareketleri" Türk Kültürü , No: 18		
1964	"Azerbaycan'da Muarif	1957	"Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", Belleten , sayı: 83
DEVLET, N.		SÜMBÜL, Tahir	
1985	Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917) , Ankara	1990	Azerbaycan Dosyası Ankara
GÖKALP, Ziya		1981	Bugünkü Türk İli TÜRKİSTAN ve Yakın Tarihi - İstanbul
1976	Türkçülüğün Esasları İstanbul		
KAFESOĞLU, İbrahim		1933	"Azerbaycan Etnografyasına Dair" Azerbaycan Yurt Bilgisi , sayı: 150
1984	Türk Milli Kültürü İstanbul	1981	Umumi Türk Tarihine Giriş İstanbul
KÖYMEN, M.A.			

TUĞRUL BEYDEN SONRA SELÇUKLU DEVLETİNDE YAŞANAN OTORİTE BUNALIMI ALP ARSLAN TARAFINDAN NASIL GİDERİLDİ?

1. Türk Hâkimiyet (Egemenlik)

Anlayışı

Türk tarihinin en belirgin özelliklerinden biri de şudur: Türk topluluklarının tarihinde sık sık kendi devletlerini temellerine kadar sarsan, zayıflatan ve onların ömrünü kısaltan; hatta parçalanmasına, çökmesine ve yıkılmasına sebep olan otorite (siyasî güç) mücadeleleri, yani taht kavgaları meydana gelmekteydi. Bunun başlıca sebebi, kökleri Hun Türklerine kadar inen ve İslami dönemde de geçerliliğini koruyan "**karizmatik**" nitelikteki Türk hâkimiyet anlayışı idi. İlâhî bir temele dayanan bu hâkimiyet anlayışında, "**kut**" kavramı ile ifade edilen **hükmetme ve hükümdarlık hak ve yetkisini**, yani **siyasî iktidarı** hükümdara Tanrı tarafından verildiği inancı hâkimdi. Bu duruma göre, hükümdar Tanrı'nın "**kut**" (siyasî iktidar) bağışığı ile seçtiği kimseydi. Aynı şekilde hükümdar da kendisini Tanrı tarafından seçilmiş bir kimse olarak görmekteydi. Taç baş değiştirirken ilâhî bağış olan "**kut**" da hanedan üyeleri arasında birinden diğerine kan yoluyla geçmekteydi. Bu düşünceden dolayı, her hanedan üyesi kendisini taht üzerinde hak sahibi olarak görmekteydi. Fakat Tanrı, hanedan üyeleri arasında seçimini ve tercihini sadece biri lehinde kullanmaktaydı. Bu seçim ve tercih de genellikle hükümdarlığa en çok lâyık ve yetenekli bir hanedan üyesi üzerinde olmaktaydı. Tanrı'nın iradesinin hangi hanedan üyesi üzerinde olduğu da, ancak taht için yapılan mücadele sonucunda ortaya çıkmaktaydı. Bu yüzden, eski Türk devletlerinde taht veraset hukuku son devirler istisna edilirse hiçbir zaman belirli kurallara bağlanamamıştır. Bunun tabîî sonucu olarak da, hanedan üyeleri arasında taht kavgaları daima kaçınılmaz ve âdeta meşru bir vaka olarak sık sık tekrarlanmaktaydı. Hatta, hükümdarın daha sağlığında şehzadelerden birini kendisine veliaht tayin etmesi bile, diğer şehzadeleri durduramamaktaydı. Çünkü, veliahdın dışında hemen hemen her şehzade hakkının gasp edildiği duygusuna kapılarak, harekete geçmekteydi. Hem taht davacılarının hem de onlara destek veren kitlenin yatışması ise, ancak bir taht kavgası sonucunda da olsa iş başına liyakatli ve yetenekli bir hanedan üyesinin geçmesiyle mümkün olabilmekteydi. Fakat, yine de, tahta sahip olan hükümdarın gücü ne olursa olsun, diğer hanedan üyeleri, şartların kendileri için uygun olduğu zamanlarda, taht için harekete geçmekten hiçbir şekilde geri durmuyorlardı.

Prof. Dr. Salim KOCA

Gazi Ü. Fen Ed. Fak. Tarih B. Öğr. Üyesi

2. Selçuklu Tahtı İçin Otorite Mücadelesi ve Alp Arslan

Tuğrul Bey, vefatından az evvel üvey oğlu olan **Süleyman'ı** kendisine veliyaht tayin etmişti. (İBN'ÜL ESİR, 1979, X: 29; SIBT, 1968: 97; EBU'L-FEREC, 1945: 316) İsbetli olmayan bu seçimde, Süleyman'ın annesi olan Tuğrul Beyin eşinin başlıca rolü olmuştu. Süleyman, henüz iktidarın gerektirdiği sorumluluğu yerine getiremeyecek kadar küçük yaşta idi. Halbuki, taht için hanedan ailesi içinde **Kutalmış, Alp Arslan ve Kara Arslan Kavurt** gibi son derece iyi yetişmiş çok kuvvetli adaylar bulunuyordu. Üstelik bu beyler, İslâm ülkelerinde Selçuklu hakimiyetinin yayılmasında ve yerleştirilmesinde başlıca rol oynamışlardı. Öte yandan Tuğrul Beyin son derece isabetsiz olan bu seçimi tepkisiz kalmadı; **Erdem ve Erbasgan** gibi komutanlar, Tuğrul Beyin bu kararına itiraz ederek, Alp Arslan'a katılmak üzere merkezi Selçuklu ordusundan ayrıldılar. (İBN'ÜL ESİR, 1979, X: 29; SIBT, 1968: 97; el-BUNDARİ, 1943: 20) Buna karşılık devlet içinde Tuğrul Beyin kararını destekleyenler de vardı. Bunların başında vezir **Amîdü'l-Mülk Kündürî** geliyordu. Kündürî'nin bu tavrının temelinde, Tuğrul Beyden sonra Selçuklu tahtına zayıf bir hükümdarın geçmesiyle, kendisinin Selçuklu iktidarı ve idaresi üzerinde tam bir hâkimiyet kurma düşüncesi yatıyordu. (SIBT: 97)

Bütün hazırlık, Tuğrul Beyden sonra tahta Süleyman'ın çıkarılması için yapılmışsa da, meselenin ancak "**kuvvet ve mücadele**" yöntemi ile çözüleceği daha sultanın sağlığında belli olmuştu. Zira, amcası Tuğrul Beyin vefat ettiği haberini alan Horasan meliki **Alp Arslan**, Selçuklu tahtım ele geçirmek için ordusu ile devletin merkezi Rey'e doğru hareket etmiş, fakat yolda haberin doğru olmadığını öğrenince geri dönmek durumunda kalmıştı (SIBT: 99). Öte yandan, İbrahim Yınal'dan sonra Tuğrul Beyin merkeziyetçi devlet anlayışına karşı çıkan Arslan Yabgu'nun oğlu **Kutalmış** da, bir süreden beri isyan hâlindeydi. Tuğrul Bey, halifenin kızı ile evlenmesi ve arkasından hastalanması yüzünden Kutalmış'ın isyanı ile yakından ilgilenememiş, bu meselenin hallim komutanlara ve vezir Kündürî'ye havale etmiş bulunuyordu. Başında vezir Kündürî'nin bulunduğu Selçuklu ordusu da, Kutalmış'ı mücadelesinin merkezi yaptığı Cibâl bölgesindeki **Girdkûh**

kalesinde kuşatmıştı. Sarp kayalar üzerinde kurulu olan kalenin sağladığı avantajları iyi bir şekilde kullanan Kutalmış, Kündürî tarafından bütün ikmal yollarını kesilmiş olmasına rağmen kendisini büyük bir azim ve kararlılıkla savunmaktaydı. Fakat, bir süre sonra açlığa ve susuzluğa yenik düşen Kutalmış, sultanın hayatına dokunmaması ve bunun için yemin etmesi, idaresine de bir bölge vermesi şartıyla barışa gidebileceği şeklinde bir teklifte bulunursa da, onun bu teklifi ağır bulunan yemin şartı yüzünden vezir Kündürî tarafından kabul edilmedi (SIBT: 101). Kutalmış'ın bertaraf edilmemesi halinde, hem Tuğrul Bey için hem de Tuğrul Beyden sonraki taht adayı için büyük bir tehlike olacağı muhakkaktı.

Vezir Kündürî, Kutalmış'ı teslim alabilmek için kapanmış olduğu kalede bütün gücüyle sıkıştırırken, Tuğrul Bey vefat etti. Böylece Selçuklu tahtı boşalmış bulunuyordu. Taht için ilk harekete geçen Süleyman'ın en büyük destekçisi vezir Kündürî oldu. Kündürî, diğer taht davacılarının önünü kesebilmek için kuşatmayı kaldırıp, süratle devletin merkezi **Rey'e** döndü. Hemen **Süleyman'ı** tahta çıkardı ve adına hutbe okuttu. Bunun için devletin bütün imkânlarını kullandı; ordunun desteğini almak için devletin bütün hazinesini askerlere dağıttı.(SIBT: 109). Fakat mesele, hem Süleyman hem de Kündürî için henüz çözülmüş sayılmazdı. Zira, tahta çıkmaktan çok onun korunması daha önemliydi. Bu da, tahtın yeni sahibinin karşısına çıkan her taht davacısını bertaraf etmesine ve ülkesinde otoritesini kurmasına bağlıydı. Bu durumu çok iyi takdir eden Kündürî, gerekli tedbirleri zamanında alabilmek için hemen harekete geçti: Süleyman'ın önünde en büyük engel olarak Alp Arslan'ı gören Kündürî, gönderdiği bir elçi ile ona Tuğrul Beyin vefat ettiğini, yerine vasiyeti gereğince Süleyman'ı geçirdiğini, kendisini Horasan meliki olarak tanyacağını ve yeni sultanın saltanatına kastedilmesi hâlinde de hakkını silâh kuvvetiyle koruyacağını bildirdi (SIBT: 109). Fakat bu teşebbüsün başarıya ulaşma şansı hemen hemen hiç yoktu. Zira Alp Arslan, ne böyle bir oldu-bittiyi kabul edecek, ne de Kündürî'nin gözdağı niteliğindeki ultiatomundan korkacak karakterde bir kimseydi. Amcasından sonra Selçuklu tahtına çıkmak için hazırlıklıydı. Amacına ulaşmak hususunda da son derece azimli ve kararlı idi. Üstelik iktidarın gerektirdiği

bütün yeteneklere de sahipti. Gerek babasının sağlığında, gerekse babasından sonra Horasan meliki olarak askerî ve idarî faaliyetlerde son derece yetenekli olduğunu göstermiş ve kendisini kabul ettirmiş bulunuyordu. Hatta o, sadece kendi maiyeti arasında değil, amcası Tuğrul Beyin maiyeti arasında da saygı uyandırmasını bilmişti. Kısaca söylemek gerekirse, Alp Arslan meliklik yıllarım çok iyi değerlendirmişti.

Öte yandan, vezir Kündürî'nin kuşatmayı kaldırması üzerine serbest kalan Kutalmış, Gîrdkûh kalesinden çıkarak, daha önce İbrahim Yınal'ın yaptığı gibi desteğini almak için Türkmen obalarına gitti. Sultan Mahmûd tarafından saf dışı edilinceye kadar babasının Türkmenlerin başında bulunduğunu, bu yüzden tahtın kendi hakkı olduğunu ileri sürerek, ortak mücadele hususunda Türkmen beylerinden yardım istedi. Dandanakan Savaşı'ndan sonra kurulan kendi devletlerinin süratle yerli halkın devleti hâline gelmesini bir türlü içlerine sindiremeyerek, her taht davacısı melikin yanında yer almak suretiyle tepkilerini gösteren Türkmen beyleri, kendilerine bağlı kuvvetlerle Kutalmış'a katıldılar. Böylece kuvvetini artıran Kutalmış, Türkmenlerle destekli 50 bin kişilik ordusu ile vezir Kündürî üzerine yürüdü. Vezir Kündürî, Kutalmış'ı Rey şehri yakınlarında Selçuklu ordusu ile karşıladı. Yapılan çarpışma Kutalmış'ın zaferi ile sonuçlandı. Kündürî kaçıp Rey şehrine sığınmak suretiyle canını zor kurtardı. Türkmenler, kendilerini feda eden Selçuklu idaresine karşı duydukları kızgınlığı, bölgede büyük bir tahribat ve yağma yapmak suretiyle gösterdiler (SIBT: 110). Kutalmış, burada devlet adamlığı sorumluluğunu yerine getirip, Türkmenlerin yağma hareketine engel olamadı. Bir bakıma onların yağma hareketine göz yummak zorunda kaldı. Zira, kendisi henüz amacına ulaşmış değildi. Üstelik, hala Türkmenlerin yardımına ihtiyacı vardı ve bu safhada onları küstürüp, desteklerini kaybetmek istemiyordu.

Bundan sonra Kutalmış, kesin sonucu alabilmek için Rey üzerine yürüdü ve şehri kuşattı. Vezir Kündürî ve onun tahta çıkardığı Süleyman'ın durumu son derece ümitsizdi. Gerçekten de ağır bir yenilgiden sonra iktidarı ve orduyu elde tutmak âdetâ imkânsızdır. Bu durumda vezir Kündürî ile Süleyman'ı ancak tam vaktinde yetişebilecek bir dış yardım kurtarabilirdi. Fakat

Kündürî'nin bu sırada dışarıdan yardım alabileceği bir yer bulunmuyordu. Artık bu muhteris Selçuklu veziri için Horasan meliki Alp Arslan'ın iradesine bütünüyle teslim olmaktan başka çare kalmamıştı. Bu hususta kararını hemen veren Kündürî, ustaca siyasî bir manevra sonucunda kısa bir süre önce kendi eliyle tahta çıkardığı Süleyman'ı, yine kendi eliyle tahtan indirdi ve Alp Arslan'ı tahta davet ederek, adına hutbe okuttu. (SIBT: 111).

Vezir Kündürî'nin gönderdiği haberi alan Alp Arslan, 20 bin kişilik ordusu ile Horasan'dan ayrılarak, süratle Rey üzerine yürüdü. Bunun üzerine Kutalmış, iki ateş arasında kalmamak için kuşatmayı kaldırarak, Alp Arslan'a karşı harekete geçti. Alp Arslan gönderdiği iki ayrı haberci ile bir taraftan vezir Kündürî'ye dayanmasını tavsiye ederken, diğer taraftan Kutalmış'a da davasından vazgeçmesini, buna karşılık kendisinin de akrabalık hukukuna uyacağını, merhamet ve şefkat göstereceğini bildirdi. En az Alp Arslan kadar tahta çıkma hususunda azimli ve kararlı olan Kutalmış, bu teklifi hiç düşünmeden reddetti.

Bundan sonra iki hanedan üyesi, Selçuklu tahtının geleceğini belirlemek için **Damgan** yakınlarında **Milh** (Dih-i Nemek=Tuz) vadisinde karşı karşıya geldiler. Yıldız ilminde bilgi sahibi olan Kutalmış, Alp Arslan ile savaşmak için zamanın uğurlu olmadığı tespitinde bulundu. Bu yüzden çatışma saatini mümkün olduğu kadar geciktirmek istiyordu. Bundan dolayı Kutalmış, hem Alp Arslan'ın hareketini engellemek, hem de kendisine zaman kazandırmak için bölgedeki su bentlerini açıp, vadiyi su içinde bıraktı. Böylece iki ordu arasındaki saha tamamen su ile kaplanmış oldu. Kutalmış'ın niyetini anlayan Alp Arslan, hemen saldırmak için vadi kenarından ordusuna bir yol aradıysa da bulamadı. Alp Arslan, bu arada suyun zemini gevşeterek bataklık hâline getirmesinin yaratacağı tehlikeden korkuyordu. Bunun için elini çabuk tutması lâzım geliyordu. Büyük işler yapmak azminde ve kararında olan liderler, mutlaka tehlikeyi de göze almak zorundadırlar. Bu âdetâ değişmez bir kuraldır. Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün teşvikleriyle kendisini kararsızlıktan kurtaran Alp Arslan, ordusuna kamçısı ile suyun içinden saldırı emrini verip, sürpriz bir çıkış yaparak karşı tarafı şaşırttı. Gerçekten de karşı tarafın şaşkın bakışları arasında

Alp Arslan'ın ordusu yıldırım hızı ile karşı yakaya geçti. İki ordu burun buruna geldi. Alp Arslan'ın tahminleri altüst eden bu beklenmedik hareketi, Kutalmış'ın üzerinde moral yıkıcı bir etki yaptı. Artık Kutalmış, istemeyerek de olsa Alp Arslan ile savaşı kabul etmek zorunda kaldı. Sayı bakımından kuvveti karşı tarafın kuvvetlerinden çok olmasına rağmen Kutalmış'ın ordusu, Alp Arslan'ın düzenli ve eğitilmiş birlikleri karşısında başarılı olamadı; bozgun hâlinde dağıldı. Savaşı kaybettiğini anlayan Kutalmış, kaçarak canını kurtarmak istediysede, atının ayağının sürçmesiyle birden yere düştü ve kan kaybından öldü (İBN'ÜL ESİR, 1979: 36-37; 1987: 48-49; SADRÜDDİN, 1943: 21-22; SIBT: 111; AHMED BİN MAHMUD, 1977: 54-56, AKSARAYI, 1944: 15-16). Diğer taraftan, savaş meydanında teslim alınan Kutalmış'ın büyük oğlu (Mansur veya Süleymanşah) ile kardeşi Resul Tigin devletin merkezine sevk edilerek, göz hapsine alındı (SIBT: III). *Böylece, Kutalmış hem Selçuklu tahtını hem de hayatını kaybetti. Öte yandan, İktidarın gerektirdiği bütün özelliklere sahip olan Alp Arslan ise, mücadelenin galibi olarak ordusu ile devletin merkezi Rey şehrine girdi ve hakkı olan Selçuklu tahtına oturdu,

Selçuklu hanedanından taht davacıları sadece Süleyman, Kutalmış ve Alp Arslan'dan ibaret değildi. Kirman meliki Kara Arslan Kavurt da aynı zamanda Selçuklu tahtı için harekete geçmiş bulunuyordu. Ordusu ile Isfahan şehrine kadar gelmiş olan Kavurt, kardeşi Alp Arslan'ın Kutalmış'ı bertaraf edip Selçuklu tahtına çıkmış olduğunu duyunca, mücadeleyi göze alamadı ve geri döndü (KÖYMEN, 1972: 85). Böylece, hem hanedan üyeleri, hem de Türkmenler Selçuklu tahtı için yapılan otorite mücadelesinin galibi olarak Alp Arslan'ı sultan olarak tanıdılar ve yatıştılar.

3. Selçuklu Vezirliği için Otorite Mücadelesi ve Nizâmü'l-Mülk

Selçuklu tahtından sonra sıra vezirlik makamının geleceğinin belirlenmesine geldi. Gerçi, Amîdü'l-Mülk Kündürî hala vezirlik makamında bulunuyordu. Fakat Kündürî, önce Alp Arslan'ın tahta çıkmasını engellemek, sonra da tahta davet etmek şeklinde tamamen birbirinden farklı ve istikrarsız bir tavır sergilemişti. Bu yüzden onun

makamını koruyup koruyamayacağı şüpheliydi. Eğer Kündürî'nin, **Nizâmü'l-Mülk** gibi arkasını sultan **Alp Arslan'a** dayamış bir rakibi bulunmasaydı, belki makamını koruması mümkün olabilirdi. Son derece yetenekli ve muhteris bir bürokrat olan Nizâmü'l-Mülk, Alp Arslan'ın Horasan melikliği sırasında vezirliğini yapmış, onun güvenini ve takdirini kazanmış bulunuyordu. Şimdi de Selçuklu Devletinin vezirlik makamını ele geçirmek için fırsat kolluyordu. Kündürî, kendisi lehine Nizâmü'l-Mülk'ün bir fedâkârlıkta bulunmasını beklemiyordu. Hatta onunla, kuvvetlerin eşit olmadığı bir mücadeleye de girmek istemiyordu. Bu durumda Alp Arslan'ın kendisi hakkında vereceği kararı beklemekten başka çıkar yol gözükmüyordu. Vezir Kündürî, sultanın bu hususta nasıl bir tavır takınacağını sabırsızlıkla beklemeye başladı. Fakat bu bekleyiş, Kündürî için aradan çok geçmeden tahammülü güç bir yük hâline geldi. Daha fazla bekleyemeyen Kündürî, niyetini öğrenebilmek için Alp Arslan'ın huzuruna çıktı ve ona, birlikte oturdukları saraydan kendisini rahat ettirebilmek için başka bir binaya taşınmak istediğini söyledi ve izin istedi. Buna karşılık sultan, yakınında bulunmasının kendisini sevindireceğini söyleyerek, Kündürî'nin saraydan ayrılmasına izin vermedi (SIBT: 111). Alp Arslan'ın bu tavrı, bir bakıma Kündürî'yi affettiği ve onun görevine devam etmesini istediği anlamına geliyordu. Fakat Alp Arslan'ın kendisi hakkında tavrının bu şekilde olumlu gözükmemesi, Kündürî'nin rahat bir nefes alması için yeterli değildi. Zira, Nizâmü'l-Mülk'ün kendisine karşı tavrı henüz belli olmamıştı. Başka bir ifade ile, rakibi Nizâmü'l-Mülk vezirlik makamı için henüz harekete geçmemişti. Fakat, aradan çok geçmeden Nizâmü'l-Mülk'ün rakibine karşı harekete geçmiş olduğunun ilk belirtisi ortaya çıktı: Alp Arslan, şüphesiz Nizâmü'l-Mülk'ün teşvik ve tahrikleri ile birden Kündürî'yi devlet hazinesini Süleyman'ı tahta çıkarmak için boş yere harcamakla suçladı. Artık, bu gelişmenin sonucu belli olmuştu: Durum ne olursa olsun vezir Kündürî tasfiye edilecekti. Kündürî, kaçınılmaz akıbetini biraz geciktirmek için harcadığı parayı geri ödeme taahhüdünde bulundu ise de, bu hususta Alp Arslan'ı ikna edemedi. Artık Kündürî için âkibetini beklemekten başka çare kalmadı. Beklediği âkibet Kündürî'yi fazla bekletmedi: Alp

Mervu'r-rûd'a göndererek hapsedti. Yerine de rakibi Nizâmü'l-Mülk'ü vezir olarak tayin etti. Fakat Nizâmü'l-Mülk bununla da yetinmedi; geride güçlü bir rakip bırakmanın makamı için emniyetli bir hareket olmadığını düşünmüş olmalı ki, Kündürî'yi ortadan kaldırmak için Alp Arslan'ı tahrik ve teşvik etmeye devam etti. Nizâmü'l-Mülk'ün bu teşebbüsü de sonuç vermekte gecikmedi: Alp Arslan, Kündürî'nin idamı emrini verdi. Emrin icrası için Mervu'r-rûd'a bir cellat gönderildi. Darbenin nereden ve nasıl geldiğini doğru bir şekilde tespit eden Kündürî, Alp Arslan ve vezir Nizâmü'l-Mülk'e ayrı ayrı ulaştırılmak üzere şu hakimâne sözleri söyleyip, kaderine razı olarak, kendini celladın eline teslim etti: Bunlardan Alp Arslan'a hitaben, **"Sizin bana yaptığınız ne kadar mübarek ve güzel bir hizmettir. Amcan (Tuğrul Bey) hüküm sürmem için bana bu cihânı vermişti. Sen de öteki dünyayı verdin ve şehitliğimi de azık yaptın. Böylece sayenizde dünya ve âhireti elde ettim"** dedi. Nizâmü'l-Mülk'e de, **"Vezir öldürmekle dünyaya kötü bir bîdat ve çirkin bir kaide getirdin. Ümit ederim ki, bu âdeti bizzat kendin ve çocukların üzerinde görürsün"** şeklinde suçlayıcı ve beddua niteliğinde sözlerde bulundu (ER- RAVENDİ, 1957, I: 116; REŞİDEDDİN, 1960, 11:31; SADRÜDDİN, 1943: 18; İBN'ÜL ESİR, 1979, X: 33-34 ; 1987, X: 46, AHMED BİN MAHMUD, 1977: 53).

4. Otorite Bunalımı Sırasında

Irak'ta Çöken Selçuklu

Hâkimiyetinin Tekrar Sağlanması

Tuğrul Beyin ölüm haberi ilk olarak halifelik merkezi Bağdat'ta etkisini gösterdi: Devlet adam sorumluluğu ile hareket eden Selçuklu hükümetinin Irak temsilcisi **amîd** (idarî, malî ve siyasî işlerden sorumlu vali), yeni sultanın İslâm ülkelerinde hâkimiyetini kurup yerleştirmesine kadar Tuğrul Beyin ölüm haberinin gizli tutulmasını istiyordu. Fakat, Abbasî halifesi **Kâim bi-emrillâh** Selçuklu valisinin bu teklifini kabul etmedi. Zira, Selçuklu Devletinde yaşanan otorite bunalımı, halifeyi, 1058 yılında Tuğrul Bey'e terk etmiş olduğu siyasî yetkilerini geri alma hususunda oldukça ümitlendirmiş bulunuyordu. Böylece halife, tarihin önüne çıkarmış olduğu bu fırsattan yararlanarak, Abbasî Devletini yeniden ihya etmek istiyordu. Bu gaye ile hemen harekete geçen

halife, Bağdat ve çevresinde güvenliği sağlamak ve vergileri kendi adına toplamak için memurlar tayin etti; Tuğrul Beyin koymuş olduğu örfî vergileri kaldırdı; Tuğrul Bey adın okunan hutbeyi durdurdu. Daha da önemlisi, bölgedeki Selçuklu hâkimiyetini korumak ve devam ettirmek isteyen Selçuklu hükümetinin temsilcisi valiyi tutuklayarak, kendi sarayında göz hapsine aldı. Halife bununla da yetinmedi; bütün Arap emirlerini sarayında toplayarak, Selçuklu idaresine karşı mücadele etmek hususunda onlarla ortak bir karar aldı. Arap emirleri halifeden aldıkları emirle, bölgedeki Selçuklu idarecilerine karşı toplu bir saldırı başlattılar. Böylece, Irak'taki Selçuklu hâkimiyeti bütünüyle çöktü (İBN'ÜL ESİR, 1979,X: 27; 1987,X: 41-42; KÖYMEN, 1972:11-13).

Abbasî halifesi Kâim bi-emrillâh, Irak'da hemen hemen amacına ulaşmak üzereydi ki, Arap emirleri birden birbirine düştüler. Halife kontrolü tamamen elinden kaçırdı. Hatta, bunlardan Müslim bin Kureyş, başarılarından aldığı cesaretle halifeyi tahakkümü altına almak istedi. Halife, Arap emirlerini Selçuklu idaresine karşı ayaklandırmaktan dolayı pişman oldu ve geçirdiği bu kötü tecrübeyle de Selçuklu idaresinin kıymetini anladı. Hatta kendisini el üstünde tutan Selçuklu idaresini aramaya başladı. Tam bu sırada, Horasan meliki Alp Arslan'ın rakiplerini bertaraf ederek, Selçuklu tahtına tam bir otorite olarak çıkmış olduğu haberi geldi. Bu haber başta Bağdat olmak üzere bütün Irak'ta hemen etkisini gösterdi: Arap emirleri birden faaliyetlerini kestiler; yeni Selçuklu sultanına kendilerini affettirmenin yollarını aramaya başladılar. Diğer taraftan halife de boş durmadı; kendini affettirebilmek için o da hemen Alp Arslan lehine bir tutum takındı; verdiği bir emirle bütün Irak'ta hutbeyi Alp Arslan adına okutmak suretiyle yaptığı hatayı tamire çalıştı. Böylece, Alp Arslan'ın ordusu ile Irak üzerine yürümesine lüzum kalmadan bölge tekrar Selçuklu hakimiyetine geçti. Fakat, onun bölgedeki Selçuklu idaresini yeniden düzenlemesi ve kendi kadrosunu kurması lâzım geliyordu. Bunun için Alp Arslan, hemen bu meseleyi ele alarak, **Nihavendi'yi** Irak'a **"amîd"**, **Aytigin Süleymanî'yi** de Bağdat'a **"şahne"** (şehirin güvenliğinden sorumlu görevli) olarak tayin etti. Her ikisi de Bağdat'a gelerek görevlerine başladılar (İBN'ÜL ESİR, 1979,X: 45; 1987,X: 47-48; SET, 1968: 116; İBN'ÜL KESİR, 1995, XII: 203-204).

Sıra, Ortaçağ İslam devletlerinde âdet oluğu üzere halifeden bazı hâkimiyet ve hükümdarlık sembollerinin alınıp kullanılmasına geldi. Zira, Ortaçağ İslam devletlerinde hükmetme ve hükümdar olma gerçeği büyük ölçüde hükümdarın bazı hâkimiyet ve hükümdarlık sembollerini alıp kullanmasına bağlıydı. Bir takım hâkimiyet ve hükümdarlık sembollerinin hükümdarlara tevcihi de, İslam dünyasında en büyük dinî otorite olan halifenin uhdesinde bulunuyordu. Bunun için Alp Arslan bir elçi göndererek, halifeden, üzerinde kendi ad, unvan ve lakapları bulunan paralar bastırmasını ve hilat imal etmesini talep etti. Bunlardan para hemen bastırıldı. Hilat de en kısa zamanda imal edilerek Alp Arslan'a gönderildi. Böylece Alp Arslan, hanedan üyelerinden sonra halifeye de gücünü tanıtarak, İslam dünyasının en büyük siyasi otoritesi hâline geldi.

Sonuç

Türk hâkimiyet anlayışı, sadece veliaht olarak belirlenen şehzadeye değil, aynı zamanda diğer hanedan üyelerine de tahta çıkma hususunda aynı hakkı tanıyordu. Bundan dolayı, veliaht olarak belirlenen şehzadenin tahta çıkmasıyla mesele tamamen kapanmıyordu. Bu durum çoğu defa taht üzerinde aynı haklara sahip olan öteki hanedan üyelerinin harekete geçmelerine yol açıyordu. Böylece eski Türk devletlerinde sık sık, uzun ve yıpratıcı otorite mücadeleleri, yani taht kavgaları meydana geliyordu. Yeni hükümdarın hanedan üyeleri üzerinde otoritesini kurması ve ülkesinde hâkimiyetini yerleştirmesi, bazen uzun ve çetin bir mücadeleyi gerektiriyordu. Böyle bir mücadele, Tuğrul Beyin ölümünden sonra yerine Horasan meliki Alp Arslan'ın tahta çıkışı sırasında da yaşanmıştır.

Türk hakimiyet anlayışının tabii bir sonucu olan taht mücadelelerinin hem iyi hem de kötü tarafları vardı: Özellikle, uzun ve yıpratıcı bir mücadele sonucunda da olsa, devletin dizginleri hanedan üyelerinden en dirayetli ve yetenekli birinin eline geçmekteydi. Bu da şüphesiz, devletin ve toplumun hayrına bir durumdur. Tuğrul Beyden sonra rakiplerini bertaraf etmek suretiyle Selçuklu tahtına büyük bir otorite olarak çıkan Alp Arslan'ın durumu, buna güzel bir örnek oluşturmaktadır. Öte yandan, bu mücadeleler, devlet hayatında öyle yaralar açıyordu ki, tamiri yıllar alıyordu. Daha da kötüsü, bu mücadeleler devleti bazen çökme noktasına bile getiriyordu. Zaten Türk devletleri, genellikle dışarıdan gelen darbelerle değil, Türk tarihinin önemli bir kısmını dolduran iç mücadeleler sonucunda çökmüşlerdir.

Daha sonra yazılan bir kaynak eserde, Alp Arslan'ın savaş meydanında teslim aldığı Kutalmış'ın oğullarına ve kardeşine karşı tavrına dair şöyle bir bilgi bulunmaktadır: Alp Arslan burada Kutalmış'ın oğullarını ve kardeşini öldürtmek istemiştir. Nizâmü'l -Mülk, hanedan üyelerinin kanının akıtılmasının uğursuzluk getireceğini ileri sürerek, Alp Arslan'a engel olmuştur (Aksarayî, 1944: 16). Türklerde böyle bir inanış vardı. Fakat, Nizâmü'l-Mülk'ün böyle bir inanç taşıdığını ve Alp Arslan'ın teşebbüsüne bu inançtan dolayı engel olduğunu doğru saymak mümkün değildir. Eğer bu doğru olsaydı aynı Nizâmü'l-Mülk'ün, Melik Şah'ın saltanatı zamanında taht davasında bulunup, fakat mücadeleyi kaybeden Kirman Meliki Kara Arslan Kavurt'u da öldürtmesi gerekirdi.

MASSAGETLER

Giriş

Asya dünyanın en eski kıtalarından birisidir. Coğrafi olarak Kuzey Asya, Doğu Asya, Güney Asya, Ön Asya ve Orta Asya olmak üzere beş bölümde incelenmektedir (LİGETİ 1986:14-15). Adı geçen coğrafyalarda tarih öncesi devirlerden başlamak üzere çok sayıda kültür ortaya çıkmış ve gelişimini sürdürmüştür. Özellikle, İç Asya ya da Merkezi Asya olarak da bilinen Orta Asya çeşitli kültürlerin beşiği olmuştur. Burası, doğuda Kadirgan dağlarından, batıda Ural dağları ve Hazar denizine, kuzeyde Sibiry'a'dan güneyde Çin, Tibet ve İran ülkelerine kadar uzanan geniş sahadır (ARSAL 1933:3). Burada ortaya çıkan kültürler daha geniş sahalar yayılmıştır. Böylece, kültürler Çin Seddinden Tuna nehrine kadar uzanan bozkırlarda varlığını hissettirmiştir. Coğrafi şartlardan dolayı hareketli hayat tarzları olan bozkır kavimleri Asya'nın ortası merkez olmak üzere doğu-batı yönünde hareket ederek, çeşitli kültürlerin oluşumu ve gelişiminde birinci derecede rol oynamışlardır.

Bozkır kavimlerinin yayıldığı coğrafya çok geniş düzlüklerle kaplı doğal bir otlak görünümündedir (MEMİŞ 1987:15). Altayların eteklerinden başlayan bozkırlar, güneydoğudan kuzeybatıya doğru gidildiğinde düzleşmektedir. Aşağı İnci (Sır Derya) ve Aral gölü doğrultusundaki bozkırlar Güney Sibir ovalarını oluşturmakta ve Hazar denizinin kuzeyinden Karadeniz'in kuzeyine uzanmaktadır (KURAT 1992:6). Böylece adı geçen coğrafya Pamir, Tanrı dağları, Altaylar ve Batı Türkistan üzerinden aşağı Tuna bölgesine kadar bütün Güney Rusya'yı içine almaktadır. Batıda Silezya'ya kadar uzanmakta ve çok sayıda geçitle Doğu Türkistan ve Gobi bölgesiyle bağlanmaktadır. Bölgenin doğusu büyük çöl sahasıyla kaplıdır, buna karşılık batı kısmı genellikle verimli ve yaşamaya doğudan daha elverişlidir. Kuzeye doğru bu mekan eski zamanlarda bataklıklar ve sık ormanlarla tamamen kaplanmıştı, güneye doğru geniş alanlar Hazar denizi ve Karadeniz, geri kalan kısımlar İran'daki dağlık arazinin yükselen dağ sıraları ve Kafkas dağlarıyla sınırlanmıştır (JUNGE 1939:5).

Bozkırlar, İrtiş nehrine doğru çıkıldığında zenginleşmekte, bol su ve otlaklar bulunmaktaydı. İrtiş boyları ve Batı Sibir'den Orta ve Güney Ural dağlarına, oradan Kama ve İtil nehirleri boyuna gitmek için doğal bir engel yoktu. Balkaş gölü ve

Yrd. Doç. Dr. İlhami DURMUŞ

Gazi Ü. Fen-Edebiyat F. Tarih B. Öğr. Üyesi

Talas nehrinden İnci, Yayık ve İtil nehirlerine doğru uzanan bozkırlar ise, Hazar denizinin kuzeyi ve Uralların güneyinden, tarihte "Kavimler Kapısı" olarak bilinen kum, çöl sahasından, Karadeniz'in kuzeyinden ta Karpatlara, Tuna boyuna kadar uzanmaktaydı. Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar Orta Asya ve Batı Sibir'deki yayla ve bozkırların devamı mahiyetindeydi. Arada yüksek dağlar ve büyük çöller olmadığından Orta Asya'daki kavimler doğudan batıya kolayca geçebiliyorlardı (KURAT 1992:6).

Eski dönemlerde adı geçen bölgenin sınırları daha çok siyasi sınır olmaksızın coğrafi hatlarla belirlenmişti. Bu coğrafi sınırlar, doğudan batıya doğru Nanşan ve Tanrı dağları ile Ögüz (Amu Derya) nehrinden oluşmaktaydı. Bunlardan sonra gelen İran platosu, belki daha ziyade siyasi bir sınırdı, fakat onu tekrar Kafkas dağları, Karadeniz ve Tuna nehrinin oluşturduğu doğal sınırlar takip ediyordu (RICE 1958:33-34).

Coğrafi özelliklerini belirtmeye çalıştığımız bozkırlarda büyük ölçüde atlı-göçebe kültürler ortaya çıkmıştır. Atın hızı ve demirin vurucu gücünden en iyi şekilde faydalanan bu kavimler geniş coğrafyalara yayılmışlardır. Adı, ülkesi, kökeni, tarihi ve kültürü üzerinde durmaya çalıştığımız kavimlerden birisi de Massagetlerdir.

Massaget Adı

Massaget adı üzerinde şimdiye kadar çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. İlk defa antik Grek kaynaklarında Massaget adına rastlanmaktadır. Massaget adının aydınlatılmasına Pers kaynakları yardımcı olmaktadır. Bu kaynaklarda Saka tigrakhauda, Saka tiay para daray ve Saka haumavarga olmak üzere üç Saka gurubundan söz etmektedir (HERRMANN 1933:158). Pers kaynaklarında geçen saka haumavarga, şüphesiz Herodotos'ta geçen Sakai Amyrgioi ile aynıdır (HERODOTOS VE:64). Kelimenin etimolojisi karanlık olmakla beraber, belki basit olarak "Omargas Sakaları" ya da "Omargas'a tabi olan Sakalar" düşünülebilir (MORDTMANN 1877: 42). Saka tiay para daray, yani denizin ötesindeki Sakalar olarak karadeniz İskitleri düşünülmektedir. Greklerin dilindeki Sakalara genel olarak "Skythai" denilirken, doğu Sakaları olan Saka haumavarga "Sakai" olarak adlandırılmaktadır (HERODOTOS VII:64).

Strabo Hazar denizi çevresinde hüküm süren İskitlerin daha çok Dahailer, daha doğuda bulunanların ise Massaget ve Sakalar olduklarını belirtmektedir (STRABO XI:8.2). Hekataios ise, Karadeniz İskitleri, Hazar denizinin doğusunda geniş düzlükte yaşayan massagetler ve onların doğusunda bulunan Sakai Amyrgioi olmak üzere üç gurup tanıyor. Saka tigrakhauda ve Massaget adı tamamen maksada uygun olarak aynı şekilde görülüyor. Her iki adla açık bir şekilde görülüyor. Her iki adla açık bir şekilde Sakaların Batı Türkistan düzlük sahasındaki gurupları belirtiliyor. Mısır Darius stelinde "Düzlük Sakaları", Hekatos'taki Hazar denizinin doğusundaki bölgede yaşayan "Düzlük Massagetleri" olarak geçiyor (JUNGE 1939:70). Bu tarihi belgelerden Massaget adının Saka tigrakhauda adıyla aynı topluluk için kullanıldığı anlaşılıyor.

Massaget adındaki çoğul eki olan "et" çıkarıldığında Ar-sak adında olduğu gibi Mas-sag (Mas-Sak) adının oluşumundaki Sak, Saka bağlantısını hatıra getiriyor (KUUN 1981:LVII). Böylece, Saka ve Massaget adları arasındaki bağlantı da ortaya çıkıyor.

Massaget Ülkesi

Antik kaynaklardan Massagetlerin Hazar denizinin doğusunda yaşadıkları anlaşılmaktadır. Herodotos'un belirttiğine göre, Massagetler Hazar denizinin doğusunda uçsuz bucaksız bir düzlüğün büyük çoğunluğunu ellerinde tutmuşlardır (HERODOTOS I:204). Onlar, İnci nehrinin yanında İssedonların tam karşısında oturuyorlardı (HERODOTOS 1:201). Massagetlerin bir kısmı dağlarda, diğer bir kısmı düzlüklerde, bir kısmı ise ırmakların oluşturduğu bataklıklarda, diğer bir kısmı bataklık arazi adalarında yaşamaktaydılar. Çok sayıda akarsuyun döküldüğü İnci ırmağı ve çevresi Massagetlerin yaşadıkları önemli coğrafyaydı (STRABO XI:8.6). Böylelikle, Massagetlerin oturduğu yer belirlenebilmekte ve Herodotos zamanında yaşadıkları coğrafyada Strabo zamanında da yaşadıkları anlaşılmaktadır. Onların Aral gölü ve Hazar denizi arasındaki coğrafyada varlıklarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Strabo tarafından söz konusu edilen düzlükler Üst Yurt (Ust Urt) platosudur. Bu coğrafyanın güneydoğusunda büyük Balkan dağları bulunmaktadır. Bataklıklar

Hazar denizi ve Aral gölü sahil şeridi üzerinde adalarla birlikte Ögüz kollarına kadar ulaşmaktadır (HERRMANN 1930:2126). Tarihi kaynaklar incelendiğinde Massagetlerin Hazar denizi ve Aral gölü arasının dışında, daha doğuda da varlıkları ortaya çıkmaktadır. Herodotos Massaget ülkesinden büyük ölçüde altın ve bakır çıkarıldığını ve demirin adı geçen coğrafyada bulunmadığını bildirmektedir (HERODOTOS 1:215). En eski dönemlerden bu yana altının Sogdiana (günümüzde Zarafşan: altın veren)'dan bakırın ise Semerkant ve Fergana dağlık bölgesinden elde edildiği de bilinmektedir (HERRMANN 1930:2126). Massaget ülkesinden çıkarılan madenler ve Massagetlerin gereksinimlerini karşıladığı gıda maddeleri de dikkate alındığında onların yayılmış oldukları sahanın belirlenmesi kolaylaşır. Ancak unutmamak gerekir ki, Herodotos'un Massaget ülkesine dair verdiği bilgiler, Strabo'nunkinden aşağı yukarı dört asır önceye aittir. Massagetlerden bahseden Grek kaynaklarında, onların doğuda nereye kadar yayılmış oldukları açık bir şekilde belirtilmemektedir. Ayrıca, Massagetler hareketli, atlı-göçebe bir kavimdir. Bu durum dikkate alındığında, Massagetlerin yayıldığı coğrafyanın doğuda Altay ve Tanrı dağlarından batıda Urallar ve Hazar denizi arasında kalan geniş saha olduğu kabul edilebilir.

Massagetlerin Kökeni

Massagetlerin kökeni hakkında bazı antik kaynaklardan ipuçları çıkarabiliyoruz. Bu konuda en kayda değer bilgileri Herodotos vermektedir. O, Avrupa İskitleri ile Asya'daki Saka, Massagetlerin aynı ırktan olduklarını belirtmektedir (HERODOTOS VII:64). Buradan anlaşılacağı üzere, Asya'daki İskitlerin bir kısmına Grekler Massaget demektedirler. Massagetler İskitlerle aynı ırktan idiler. Fakat Massagetler Asya'da tek başlarına bağımsız bir siyasi birleşme oluşturuyorlardı (ARSAL 1933:7). Bunlar büyük Saka birliğine dahildiler (TARN 1968:72). Saka tıgrakhauda, yani ok şeklinde başlık giyen Sakalar, antik Grek kaynaklarında Massagetler olarak belirtiliyor. Hatta, "Düzlük Sakaları" ve "Düzlük Massagetleri" adı aynı topluluklar için kullanılıyor (JUNGE 1939:70). Kaynaklardan da anlaşılacağı üzere, Saka tıgrakhauda ve Massagetlerin aynı kökten olduğu ortaya çıkıyor. Böylece, Massagetlerin kökeninin

Sakalar, özellikle "ok şeklinde başlık giymiş Sakalar"labirve aynı olduğu anlaşılıyor.

Ayrıca, Pers kralı Darius'un üçe ayrılmış Sakalara karşı sefer düzenleyerek savaştığı ve Saka liderleri Sakesphares, Homarges ve Thamyris'in ıssız bir yerde durumu istişare ettikleri belirtilmektedir (JUNGE 1939:65). Saka tıgrakhauda lideri olarak Thamyris'in Massaget lideri, yani Massaget kraliçesi Tomris olduğu anlaşılmaktadır. Bu bilgi de Saka tıgrakhauda'nın Massagetlerle aynı olduğunu göstermek bakımından büyük önem taşımaktadır. Böylece, Massagetlerin büyük Saka grubuna dahil oldukları ve kökenlerinin onlarla aynı olduğu anlaşılıyor.

Antik yazarlardan bazıları Massagetlerin Hunların, bazıları da Türklerin ataları olduklarını belirtmektedirler (HERRMANN 1930:2125). Bu bilgiler Massagetlerin tarih sahnesinden çekilişi ve Asya Hunlarının güçlendiği ve Hun hakani Mao-tun (Batur)un dağınık Hun boylarını Hun adı altında topladığı dönem hatırlandığında değer kazanmaktadır. Böylece, Hunlann siyasi bir güç olarak ortaya çıkmasında Massagetlerin önemli bir yer tuttuğu düşünülebilir.

Massaget Tarihi

Massagetlerin tarih sahnesine çıkışı M.Ö. VIII. yüzyıla kadar götürülebilmektedir. Herodotos Asya'da yaşayan göçebe İskitlerin Massagetlerle yapmış oldukları mücadeleden yenik çıkarak, Kimmerlerin yanına göç ettiklerini bildirmektedir (HERODOTOS IV: 11). Bu sebeple Massagetlerden ilk kez söz etmektedir. Ancak, onların siyasi tarihleri hakkında M.Ö. VI. yüzyılın üçüncü çeyreğinin sonlarına kadar herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Asıl onların mücadele ettiği Pers kralı Kyros'tur. Başarılı savaşlar sonucunda imparatorluğunun sınırlarını kuzeydoğuya doğru genişleten Kyros, Hazar denizine doğru sınırlarını genişletmek istiyordu. Böylece, Massagetler üzerine bir sefer düzenlemiştir. Onların bağımsızlığını büyük ölçüde tehlikeye düşürmüştür (HERRMANN 1930:2127). Bu sırada bazılarına göre Massagetlerin ve bazılarına göre de Sakaların kraliçesi olarak belirtilen Tomris Massagetlerin başında bulunuyordu (HERRMANN 1921:1787). Massaget liderinin ölümü üzerine Tomris, yani Tomir başa geçince Massagetlerin bu

durumundan faydalanmak isteyen Kyros, sefer düzenleme ihtiyacını duymuştur (TOGAN 1987:32). Kyros Tomris'e bir elçi göndererek, onunla evlenmek istediğini bildirmiştir. Kyros'un eş değil, topraklarını istediğini bilen Tomris red cevabı vermiştir. Bunun üzerine kurnazlıkla amacına erişemeyeceğini anlayan Kyros, kaba kuvvet kullanmaya karar vermiştir (HERODOTOS 1:205). Kyros sefer hazırlıklarını sürdürürken Tomris ona seferden vazgeçmesini ve kendi halkını yönetmesi önerisinde bulunmuştur. Massagetlere karşı savaşmak istiyorsa, kendilerinin de onlara karşı hazır olduğunu belirtmiştir (HERODOTOS 1:206). Kraliçenin mesajı üzerine Kyros harekete geçmiştir. İnci nehrini geçtikten sonra, Massaget ülkesine doğru ilerlemiştir. Bir hileyle kraliçe Tomris'in oğlu Spargapises'i ve çok sayıda Massaget askerini esir almıştır (HERODOTOS 1:211). Oğlunun esir alınmasına çok sinirlenen Tomris, Kyros'tan Massaget ülkesinden çekilip gitmesini istemiştir. Kyros kraliçenin teklifine aldırmanmış ve her iki taraf şiddetli bir şekilde savaşmaya başlamıştır. Kraliçe Tomris'in komutasındaki Massaget ordusu, Kyros'un komutasındaki Pers ordusunu ağır bir şekilde yenilgiye uğratmıştır. Pers kralı Kyros bu savaşta öldürülmüştür (HERODOTOS 1:212-213). Mücadele Kyros ırmağı geçtikten sonra dar bir boğazda yapılmış ve Massagetier Kyros'un ordusunu burada yenilgiye uğratmıştır. Buna göre Massagetlerin Pers ordusunun önünü köprü başına girişte kestikleri ve dağlık arazinin boğazında, yani büyük Balhan'da onları zorladıkları ve yok ettiklerini anlamaktayız (HERRMANN 1930:2128). Kyros'un Massagetier üzerine gerçekleştirdiği ve onun ölümüyle sonuçlanan bu savaş son araştırmalara göre, M.Ö. 528 yılında yapılmıştır (TOGAN 1987: 33). Bu tarihten aşağı yukarı on iki yıl sonra, yani M.Ö. 517-516 Darius, Kyros'un planını gerçekleştirmiş ve bozkır ülkesine girerek, halkı egemenliği altına almaya zorlamıştır (HERRMANN 1921:1785). Behistun kitabesinden anlaşıldığı üzere Darius, sivri başlıklı, yani ok şeklinde sivri başlık giymiş olan Sakaların ülkesine yaptığı seferde onların bir kısmını yenerek, liderlerinden Sakunkha'yı esir almıştır (HİNZ 1939:365). Darius, Sakalar ile yaptığı savaşta kendi askerlerine Saka askeri elbisesi giydirek hile ile hareket etmiştir. Bundan dolayı, Saka liderleri mağlup olup çöllere çekilmiştir. Sirak isminde bir çoban Darius'un ordusuna kasten yanlış yol göster-

erek, onları çöl ortasına sokup memleketini kurtarabilmiştir (TOGAN 1987:33). Darius'un Saka liderlerinden Sakunkha'yı esir etmesine rağmen, diğer Saka liderleri memleketlerini bütünüyle esarete düşmekten kurtarabilmişlerdir (DURMUŞ 1993:70). Büyük İskender'in doğuya, Türkistan'a doğru yaptığı sefer sırasında, Massagetlerin ağırlık noktası Ögüz deltasında bulunuyordu (HERRMANN 1930:2129). Makedonyalı Büyük İskender, Pers Spitanames bir isyan çıkarınca sefer yönünü İnci üzerine çevirmiştir. Makedonlarla Massagetier arasında yapılan mücadeleden Makedonlar galip çıkmıştır. Böylece, bölgenin bir kısmı Makedon imparatorluğunun egemenliği altına girmiştir (ARRIANOS IV: 16-17). Bu dönemde Massagetlere komşu olan Dahailer vardı. Onlar, Massagetlerin doğusunda bulunuyordu. Turan bozkırlarında bu arada kavimler göçü sonucunda Dahailer Massagetlerin yerine yerleşmiştir. Massagetlerin büyük çoğunluğu Dahailer tarafından emilmiştir (HERRMANN 1930:2129).

Massaget Kültürü

Massagetlerin yaşayışı tamamen çevrenin şartlarına bağlıydı. Onlar, çoban ve balıkçı bir topluluktu. Ziraatla fazla uğraşmamaktaydılar. Düzlik yerde yaşayanlar hayvancılık yapmakta, özellikle koyun beslemekteydiler. Büyük ölçüde balık avlamaktaydılar. Adalarda yaşayanlar yazın kökleri, kışın ise sonbaharda toplamış oldukları yabani yemişleri yemektedirler. Ayrıca meyvelerin kabuklarını yakarak kokusuyla kendilerinden geçmekteydiler. Dağlık arazide oturanlarda aynı şekilde yabani meyvelerle beslenmekteydiler. Besledikleri koyunları kesmemekte, özellikle onların yünü ve sütünden faydalanmaktaydılar. Bataklık arazide oturanlar balık avlayarak yemekte ve Hazar denizinden ya da Aral gölünden yakaladıkları fok balığının derisinden elbise yaparak giymekteydiler (HERRMANN 1930:2126).

Evleri kapalı yük arabalarıydı, onunla çoban olarak istedikleri yere gidiyorlardı (HERRMANN 1930:2126). Aynı tür arabalar Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda hayatlarını sürdüren İskitlerde de vardı. Bu arabalar dört, ya da altı tekerlekli olup, ev şeklinde yapılmışlardı. Arabaların dört tarafları ve üzerleri keçe ile kaplanmıştı. Bu arabalar soğuğa karşı korunaklı olup, içerlerine kar ve yağmur geçmemekte ve rüzgar da etki etme-

mekteydi (HİPOKRATES VI: 18). Massagetler Güney Rusya İskitleri gibi aynı şekilde giyiniyorlardı. Koyun yününden elbiseler üretiyorlardı. Yaya olduğu gibi atlı olarak da mücadele ediyorlardı. Ülkelerinde bol miktarda olan altın ve tunçtan yaptıkları okları, yayları, mızrakları ve savaş baltalarını taşıyorlardı. Altından miğfer ve kemer de yapıyorlardı (HERODOTOS I:215). Saka lideri Sakunkha'nın kabartmasında da olduğu gibi sivri başlık taşımaktaydılar. Atların gemleri ve üzengileri altındandı (HERRMANN 1930:2126).

Massagetlerde erkek ve kadın münasebetleri diğer Orta Asya bozkır kavimlerindeki gibiydi. Hatta, yalnız tek kişiyle evlilik mevcuttu. Massagetlerin dini politesit (çok tanrılı) değildi. Tanrı olarak güneşi tanıyorlardı. Herodotos'un ifadesiyle "Tanrıların en hızlısına, ölümlülerin en hızlısı olan atı" kurban ediyorlardı (HERODOTOS I:216).

Onlarda savaşabilme yeteneği çok fazlaydı ve kahramanlıklarıyla tanınmaktaydılar. Ticari faaliyetlerde son derece samimiydiler. Sadelik ve güvenilirlikleri övgüye değerdi (HERRMANN 1930:2127).

Sonuç

İlk olarak İskitlerle mücadeleleri sonucunda adları bilinen Massagetler, güçlü bir bozkır topluluğu olarak Aral gölü ve Hazar denizi arasındaki coğrafya başta olmak üzere çok geniş coğrafyada yaşamışlardır. Massagetler yaşadıkları coğrafyadan dolayı büyük bir imparatorluğa sahip olan Perslerle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Gücünün zirvesinde olan Pers imparatorluğunun ordusunu yenilgiye uğratmaları ve Pers kralı Kyros'un savaş sırasında öldürülmesi onların as-

keri gücünü ortaya koymaktadır. Pers kralı Darius da ancak askerlerine Saka elbisesi giydirmek suretiyle onlarla başa çıkmaya çalışmıştır.

Pers kaynaklarında geçen üç Saka gurubundan biri olan Saka tigrakhauda'nın Grek kaynaklarında da belirtildiği üzere artık Massagetlerle aynı olduğu anlaşılmaktadır. Böylece, Massagetlerin büyük Saka gurubuna dahil olduğu ortaya çıkmaktadır. Onlar, Saka tiay para Daray, yani denizin ötesindeki Sakalarla aynı tür elbiseleri giymekte ve yine aynı tür arabaları ev olarak kullanmaktaydılar. Massagetlerin giyimleri Perslerinkinden farklıydı. Bunu Pers kralı Darius'un askerlerine Saka elbisesi giydirmesi açık bir şekilde göstermektedir. Antik yazarlardan bazıları kraliçe Tomris'in Massaget, bazıları Saka, bazıları da İskitlerin liderleri olduğunu bildirmektedirler. Böylece, Massaget ve Sakaların aynı topluluk olduğunu söylememiz mümkün olacaktır.

Massagetler ve onlardan sonra aynı coğrafyada ortaya çıkan Türk toplulukları arasında dini inanç, sosyal hayat, karakter ve sanat anlayışı bakımından çok yakın benzerlikler bulunuyordu. Massagetlerde görülen tek tanrı inancı, tanrıya at kurban etme adeti, tek evlilik, savaşlarda gösterilen kahramanlık, ticari faaliyetlerde samimiyet ve madeni en iyi şekilde işleyebilme kabiliyeti çok sayıda Türk topluluğunda da vardı. Ayrıca, bazı kaynaklarda Hunlar, bazılarında ise Türkler Massagetlerin halefleri olarak gösterilmişti. Tamamen bu hususlar dikkate alındığında Massagetlerin Aral gölü ve Hazar denizi arası başta olmak üzere, çok geniş coğrafyaya yayıldıkları ve büyük ölçüde Türklerle bağlantılı bir topluluk oldukları hatıra geliyor.

KAYNAKLAR

- ARRIANOS
1945 **İskender'in Anabasisi I.** (Çev. Hayrullah Örs), İstanbul, Maarif matbaası.
- ARSAL, Sadri Maksudi
1933 **Orta Asya.** Ankara, Türk Tarihinin Anahatları Müsveddeleri.
- DURMUŞ, İlhami
1993 **İskitler (Sakalar).** Ankara, TKAE Yayınları.
- HERODOTOS
1973 **Herodot Tarihi.** (Çev. Müntekim Ökmen), İstanbul Remzi Kitabevi.
- HERRMANN, Albert
1921 "Sakai", **Paulys Real Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft IIA I**, 1770-1806.
- 1930 "Massagettai", **Paulys Real Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft XIV,2,2123-2129.**
- 1933 "Die Saken und der Skythenzug des Dareios", **Beihefte zur Archiv für Orientforschung 1,157-170.**
- HİPPOKRATES
1816 **Hippokratous to peri Aeron, Hydaton, Topon.** Parisioi: İ.M. Eberartos.
- JUNGE, Julius
1939 **Saka Studien, der Ferne nordosten im Weltbild der Antike.** Leipzig: Dieterische Verlagsbuchhandlung.
- KURAT, Akdes Nimet
1992 **IV-XVİN. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri.** Ankara, Murat Kitabevi Yayınları.
- KUUN, Geza
1981 **Codex Cumanicus.** Budapest, Oriental Reprints.
- LİGETİ, Lajos
1986 **Bilinmeyen İç Asya.** (Çev. Saadetin Karatay), Ankara, TTK Basımevi.
- MEMİŞ, Ekrem
1987 **İskitlerin Tarihi.** Konya Selçuk Üniversitesi Yayınları.
- MORDTMANN, Andreas David
1877 "Über die keilinschriften zweiter Gattung", **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.** XXXIV, 1-85.
- RİCE, Tamara Talbot
1958 **The Scythians.** London, Thames and Hudson.
- STRABO
1969 **The Geography of Strabo.** (Çev. Horace Leonard Jones), Cambridge, Harvard University Press.
- TARN, William Woodthorpe
1968 **Alexander der Grosse.** Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- TOGAN, A. ZekiVelidi
1987 "Sakalar (VI)", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi.** 23, 30-34.

KAVİMLER KÖPRÜSÜ ARAS

Siyasi yapıdan sanat ve bilim anlayışına dek, maddi ve manevi tüm kültür unsurları uygarlık içerisinde yer alır. Bir bölgenin sosyal ve kültürel tarihi aslında tüm gelişimini içerir. Biz burada hâlâ bakir bir saha olan Aras Boyu'nu,* hem siyasi, hem de kültürel açıdan ele almaya çalışacağız.

" Rusça Araks, Gürcüce Raksı, Ermenice Erash, Arapça Arrass, Farsça Aras, Azeri Türkçesinde Araz, Kadim kaynaklar da ise daha çok Araxes"(TOGAN, I: 554) olarak geçen Aras isminin nereden kaynaklandığı ve ne anlama geldiği kesin olarak bilinmemektedir. Halk arasında bu nehrin cennetten kaynaklığına dair yaygın bir inanç mevcuttur. Hakikaten Aras Nehri'nin kaynaklığı Bingölleri ve Kür (Kura) Nehri ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülen mıntıkları görenler bu efsane illerine cennet demekte bir an bile tereddüt etmezler.

Bunun içindir ki, ileri bir uygarlığın mihrakını teşkil eden Aras Boyu, yakın Şark aleminin gizliliklerine ermek merakına kapılan, Avrupalı araştırmacılar için bir basamak olmuştur. Bunlardan biri olan İspanya sefiri Klaviyo, Semerkand'a, Emir Timur'u ziyarete giderken Aras Boyu'dan geçmiş ve yazmış olduğu seyahatnamesinde; "....Arasakı Boyu'na vasil olduk ve orada konakladık. Bu nehir; bütün bu havalden geçen muazzam bir nehirdir" (KLAVtO, 1975: 79; KONUKÇU, 1994: 794-802) demektedir. Klaviyo'dan sonra da Aras Boyu'na meraklılarınca, değişik zamanlarda geziler düzenlenmiş ve hemen hepsi de gördükleri kültürel zenginlik karşısında hayretler içerisinde kalmışlardır. Biz de ise bu konu üzerinde henüz ciddi bir çalışma yapıldığı söylenemez. Konuya vâkıf olan halk bilimci Nizamettin Onk, Aras Boyu Ozanlarıyla ilgili yaptığı araştırmalarıyla tanınmıştır. Kendisinden ve makalelerinden geniş ölçüde istifade ettik (ONK, 1971: 354-362).

Hemen belirtelim ki, Aras Boyu Folkloru, ciltler dolusu bir çalışmayı gerektirmektedir. Araştırmalarımız neticesinde, Aras Nehri üzerine söylenmiş efsane, ağıt, şiir, mani ve derb-i mesellerin derlenmesinin bile çok uzun bir zaman alacağı kanaatine vardık.

Aras Boyu, kültürel değeri yanında stratejik ve jeopolitik öneme de haizdir. Bu mıntika; orta Asya'dan garba göç eden Türk zümrelerinin umûmî yolu üzerindedir. Burası tarih boyunca istila (akın) yollarının üzerinde bulunan kıvrım merkezlerinden biridir. Akın nizamından dışarı taşmak isteyenler buralara gelince saporak, ana

Timur SELİ

Tarih Araştırmacısı

kısımdan koparlar. Bu yöre içlerinde barınanlar dil, din ve kültürlerini oldukları gibi muhafaza ederler. Dillerde olduğu gibi, içtimai hayat bakımından kavimlerde de iniş ve çıkışlar vardır. Akın yollarının düğümlendiği çetin (dağlık) yerlere sapıp kalanlar (Bingöl gibi), orada her türlü siyasi ve içtimai gelişimden mahrum bir hâlde üzerlerine yığıldıkları otoktonlara karışıp, oldukları seviyede kalırlar. Yaptıkları gelişme de iptidai olur. Buna mukabil, sulak, göç ve istila yollarının kavşak noktasını teşkil eden yerleşime açık mıntıklar ise (Aras Boyu gibi) her türlü gelişimden nasibini alırlar. Diğer bir ifadeyle; "jeopolitik ortam uygarlığın gelişme nedeni değil; ancak baş şartıdır" (PARMAKSIZOĞLU, 1976: 85).

Aras Boyu, doğal sınırları ile çevreden kopmamıştır. Bilhassa kuzey ve güney sahaları (Sürmeli Çukuru) (UMAR, 1993: 751) düz ova görünümünde olup, dışarıdan gelen akınlara açıktır. Bu görünümün iki önemli sonucu olmuştur. Birincisi; dışarıdan gelen kavimlerin yöreyi ele geçirmesi kolay olmuştur. İkincisi ise; Aras Boyu'nda oluşan uygarlığın dışarıya yayılması daha kolay olmuştur. Yani Ön Asya'yı etkilemesinde bu jeopolitik yapısı etkin rol oynayacaktır.

Orta Asya ile Aras Boyu uygarlığı arasında paralellikten yola çıkan araştırmacıların uygarlık verileri, Aras Boyu ile Orta Asya ilişkisini doğrulamaktadır. (TOGAN, 1981:169)

Gerçi; Aras Boyu uygarlığını yaratan "brakisefal" kafa yapılı insanların kesin Türk olarak damgalanması tartışılabilirse de, bu uygarlık orta Asya ve Kafkas kavimlerinin ortak ürünüdür denilebilir. Zaten, Akdeniz'den Karadeniz'e kadar bütün Anadolu'da çok koyu, çok canlı, Aras Boyu'ndan kaynağını ala kültür izleri mevcuttur. Muhtelif Türk boylan, Aras Boyu'nun birer evladı olarak bu bölgede varlıklarını devam ettirmişlerdir. Dolayısıyla bu kadar geniş bir sahada eski Türk inançlarının güçlü mevcudiyetinin görülmesi tabiidir. Aras Boyu'daki mezar taşları ile halk inançları bu görüşü teyid etmektedir. Bu noktadan hareket eden Askeri Kartarı'nın, Azeri ve Fırat Havzası mutfak kültürlerini mukayeseli incelemesi taktire şayandır. Asker Kartarı, bu makalesinde Azeri ve Fırat Havzası yemekleri arasında büyük bir benzerlik olduğunu net bir şekilde ortaya koymuştur. Gerçi yazar, Aras Boyu Folkloru'nun diğerine menşe olduğunu söylemekten çekinmiştir. Ama; yine de onun ortaya koyduğu bilgiler, Aras Boyu Folkloru'nun zenginliği

konusunda bir fikir vermektedir (Belleten, 1986/2: 333-353).

Zikre değer bir başka araştırma da Doç. Dr. Zeynelâbidin Makas ile Dr. Yaşar Kalafat tarafından yapılmıştır. Bu ortak çalışmada; Doğu Anadolu ve Azerbaycan Türklerinin halk inançları yönünden bir mukayesesi yapılmakta ve iki bölge arasında folklor değerleri bakımından önemli benzerlikler olduğu görüşüne yer verilmektedir (MAKAS-KALAFAT, 1993). Daha sonra, Dr. Yaşar Kalafat, bizzat kendisi Nahçıvan'a giderek burada önemli tesbitlerde bulunmuştur. Elde ettiği bilgiler dahilinde; "Nahçıvan Türklüğü ile Sürmeli Çukuru'nda (İğdir ovası) yaşayan (KALAFAT, 1995: 15; KULUYEV, 1996: 175-178) Türklerin inançlarında bariz bir fark olmadığı görüşüne ağırlık vermektedir. Yazarın tespitlerinin yerinde olduğunu söylemekle birlikte; Nahçıvan'daki halk inançları ile İğdir yöresindeki inançların benzer olduğu görüşünün yetersiz olduğu kanaatini taşıyoruz. Çünkü; Aras Boyu diye tanımladığımız ve Bingöl'den Güney Azerbaycan'a kadar olan mıntıkadaki Türk halkları arasında, sosyal ve kültürel açıdan birçok benzerlik vardır. Aras Boyu, siyasi yapısı ile folklorunun bir bütün olarak ele alınması zarureti burada bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Aksi halde yanlış kanaatlere varmak mümkündür.

Aras Boyu'nca mesken mıntıklar, Orta Asya'dan garba uzayan göç yolları üzerindedir. Bu mıntıklar, muhtelif Türk Boylarının kalıntılarını sinesinde muhafaza etmiş olan birer bucaktır. Buralara zaman zaman Kimmerler, Urartular, Asuriler, Moğollar, Araplar, Farslar ve Ruslar hakim olmuşlardır. (Kars İl Yıllığı, 1973: 4-5) Ancak, bu kavimlerden hiçbirisi bu mıntıklar sekencesinde Türkler kadar iz bırakamamışlardır. Nedeni ise; "kavimler köprüsü" olarak tanımladığımız Aras Boyu'nun Türklerce ehemmiyetinin bilinmesidir. Bu ehemmiyetine binâen Türkmenler (oğuz Boylan), iskan hareketlerini sistemli bir plan dahilinde yürütmüşler ve az zamanda siyasi, ekonomik ve kültürel alanda teşkilatlanmayı başarmışlardır. Türklerin Anadolu'ya yönelik bu saldırılarının Selçuklulardan çok önce başladığı kesinlik kazanmıştır (TOGAN, 1981: 161-177). Daha sonra, 1016-1021 yılları arasında Selçuklular'ın Anadolu'ya ilk akınlar düzenlediklerini görüyoruz (ÇETİN, 1981: 26-27) Selçuklular, keşif mahiyetindeki bu akınlar sırasında, daha önce, Sürmeli Çukuru'na yerleşmiş olan Türkmen kuvvetlerinden, önemli ölçüde istifade ettiler. Bununla birlikte Aras Boyu'ndaki oğuzların 1071 Malazgirt Savaşı'ndan çok önce buraya

gelerek iskân hareketlerini tamamladıklarını gözden uzak tutmamak gerekiyor.(KIRZIOĞLU, 1995: 256) Selçukluların, Sürmeli Çukuru'na (KÖYMEN, 1963: 256) (İğdir) gelmesiyle birlikte, Aras Boyu Folkloru'nda da Türk unsurunun hâkim duruma geçtiği; buna karşılık Fars ve sair kavimlerin yöredeki kültür izlerinin ise silinmeye yüz tuttuğu görülür. Aras Boyun'daki Türkmenlerin sosyal ve ekonomik inkişâfındaki başlıca amil; Dede Korkut Destanları olmuştur. Bu destanlar, sözü edilen yörede Türklüğü yaşatan ve onu Arap ve Fars kültürüne koruyan başlıca milli-edebi eserlerdir (TOGAN: 220).

Aras Boyu Türklük için taşıdığı ehemmiyetinin yanı sıra, siyasi ve antlaşmalara esas (sınır) teşkil etmesi ve sınır savaşlarına neden olması bakımından da tarihimizde önemli bir yer tutar. 1855 Kars zaferi burada kazanıldı (KIRZIOĞLU, 1955). Meşhur 93 Harbi (1877-1878), I.Dünya Savaşı ve milli Mücadele'nin çok ehemmiyetli muharebeleri Aras Boyu'nda ceriyan etmiştir. Bu bağlamda; "Yeni Türk Devletinin ilk askeri zaferi de yine burada kazanıldı"(Kars Yıllığı, 1973: 8) "Daha sonraki dönemlerde imzalanan Moskova (1920), ve Kars Antlaşmalarında(1921) öngörülen Türk-Rus sınırını ise yine Aras Nehri" (TOGAN, İA,C.I:555) teşkil ediyordu.

Kayda değer bir diğer husus ise; Aras Nehri'nin Kuzey ve Güney Azerbaycan arasında bir sınır teşkil etmiş olmasıdır. İki kardeş halkın birbirinden kopması tamamen siyasi nedenlere bağlı olmakla birlikte, olaya duygusal açıdan yaklaşan birçok Azeri Türk şair ve yazarı; Aras Nehri'ni adeta bağımsızlığın simgesi hâline getirmiştir. Gerçekte ise Aras Nehri'ne yapılan sitem, duyulan özlem ve beslenen muhabbet aslında Anadolu Türklüğü ile Orta Asya Türklüğü arasındaki her türlü engeli bertaraf etmeye yönelik, duygusa taşkınlığın canlı bir misali olsa gerek... Nitekim, Azerbaycanlı şair Aslan Kemerli de, Aras'ın duygularına tercüman olmasını isteyenlerdir. O, bir şiirinde:

"Danış Araz ile inenim dilimde,
Ürek anlayası
Söz ganasıdı.
O'dur gören gözüm
O' dur dilimde
Menim toprağımın öz anasıdı"

diyerek, Aras Nehri'ne duyduğu derin muhabbeti belirtmiştir.

Eskilerce Aras Nehri; büyük aşklara sahne oluşu, ve ozanlarının çokluğu ile şöhret bulmuştu. Bu bakımdan Aras Nehri üzerine yakılmış ağıtlar, maniler, şiirler ve efsaneler yazılı ve sözlü edebiyatımızda geniş yer tutar. Yeryüzünde hiçbir

dil, akarsular üzerine derbi mesellerde Türk Dili kadar zengin değildir. Buna bağlı olarak Kars,

İğdir ve Nahçıvan dolaylarından derlediğimiz bir kaç mani ve şiiri burada zikretmek istiyoruz.

- Saf bir aşkın durumunu belirtmek ve seveda uğruna ölümü göze alanlar için;

*Araz üste, buz üste
Kebab yanar köz üste
Goy meni öldürsünler
Bir ala göz kız üste*

- Türkiye ile Kuzey ve Güney Azerbaycan'ı birbirinden ayıran (sınır) Aras Nehri'ne yapılan sitemden bahsederken:

*Arazı ayırırlar
Gum ile gayırırlar
Menim nevedem idi
Yetenimden ayırdılar*

Veya;

*Araz Araz han Araz,
Dağlardan ahan Araz,
Gardaştan ayrı goydun
Evimi yihan Araz,*

-İki sevgilinin ayrılışına sebeplik edenler için:

*Arazın ataları
Kulp ^un piyadeleri
Goy görün cevan ölsün
O, Vaysınbalaları*

-Aşkın gözünün kör olduğu ve sevgilinin kusurlarını görmezlikten geldiği hususunda:

*Araz üste milçeyem
Yel esme köynehçem
Herkes çirkin olsam
Öz yarım göçeyem,*

- Aras'ın taşkınlığına ve yatağının köprü tutmamasını dair;

*Araz aştı diyerler
Güzel gaçtı diyerler
Gözün aydın olsun ağabey
Oğlun giz gaçtırtı diyerler*

Anonim Şiir:

*Gelirem arazı yara yara
Zahmetin nur verir bu diyara
Sensen üreyim, arzum dileyim,
Sensin benim aşkım, temelim...*

Aras Nehri ile ilgili şiir, mani ve öz deyişlerin toplanması, geniş araştırmayı gerektirdiğinden, burada birkaç misal vermekle yetinilmiştir.

KAYNAKLAR

- ÇETİN, Osman
1981
Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı.
- KALAFAT, Y.
1995
"Nahcivan Seyahati ve Halk İnancı Tespitleri", **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, Yıl.45, S.304.
- KARTARI, Asker
1986
"Azeri ve Fırat Havzası Mutfak Kültürlerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi: Türk Folkloru", **Belleten**, S.2.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin
1995
Dede Korkut Oğuznamelerinde Sürmeli, Sadık Tural, (Haz.), Ankara.
- KLAVİYO
1975
Timur Devrinde Semerkant'da Seyahat, Çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul.
- KONUĞU, Enver
1994
Clavijo'nun Doğu Anadolu (Erzincan- Doğu Bayezid) Yolculuğu, C.n, Ankara.
- KÖYMEN, M. Altay
1963
Selçuklular Zamanında Türkiye.
- KULUYEV, Kadir
1996
"Nahcivan Nehrem Köyü'nde Düğün ve Yaş Merasimleri", **bilig**, S.2.
- MAKAS, Z.A.
KALAFAT, Y. 1993
Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları, Azerbaycan Doğu Anadolu, Samsun.
- ONK, Nizamettin
1971
"Aras Boyu Ozanlarımızdan Dede Kasım", **Türk Kültürü**, Yıl.9, S. 100.
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet
ÇAĞLAYAN, Yaşar
1976
Genel Türk Tarihi 1, Ankara.
- TOGAN, Zeki Velidi
1981
İslam Ansiklopedisi, I. Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul. Türkiye'deki Tarihsel Adlar, İstanbul.
- UMAR, Bilge
1993
Kars İl Yıllığı.
- 1973
• Aras Boyu'ndan kastımız; Güney Azerbaycan'ın Aras nehrine yakın yerleşim yerleri, Nahcivan, Sürmeli Çukuru (İğdir), Kars, Erzurum ve Bingöl'dür.

ALTAY TÜRKLERİNDE HALK İNANIŞLARI

İnsanoğlu çevresinde gelişen olayların sonuçlarını bir sebebe dayandırmış ve bu olayların birtakım ön belirtileri olduğuna inanmıştır. Bu belirtilerin neler olduğunu bulmak için uzun asırlar süren gözlemler yapmıştır. Bu gözlemlerin neticesinde halk nazarında doğruluğu tecrübelerle ispatlanmış çeşitli inanışlar doğmuştur. Bunlar toplumu oluşturan fertler tarafından kabul görmüş, bir kısmı da günümüze kadar ulaşmıştır. Bu inanışların büyük çoğunluğu bir olayın belirtisi olmakla birlikte bazıları da sonuçlarının zarar getireceğine inanılan, bu yüzden de yapılması sakıncalı görülen yasaklardır.

Anadolu Türklüğünde de çok sık görülen ve batıl inanış, boş inanç, hurafe olarak adlandırılan halk inanışına karşılık olarak Altay Türkleri "fal, iz, işaret, belirti, örnek" anlamlarına gelen **ırı-ırım, belge, belge-temdek** kelimelerini kullanırlar. Altay Türklerinin inanışları diğer toplumlarda olduğu gibi tabiattaki herhangi bir unsurun, hayvanların veya kullanılan araç-gereçlerin alışılmışın dışındaki hâllerine dayanır. Doğum öncesinden başlayarak ölüm sonrasına kadar bütün bir insan hayatının maddî, mânevî bağlarıyla ilgili olan Altay-Türk halk inanışları -inceleme imkânı bulabildiğimiz malzemeye göre- şu şekilde tasnif edilebilir:

I. Rüya ile ilgili inanışlar (*Rüya yorumları ile ilgili inanışları incelediğimiz Altay kaynakları diğer inanışlarla beraber ele aldığı için biz de herhangi bir ayrıma gerek duymadan aynı yolla değerlendirmeyi uygun gördük.*)

II. Günlük hayatla ilgili inanışlar

- 1- Hava durumu ile ilgili inanışlar
- 2- İnsanın maddî, mânevî durumu, sağlığı ve sosyal durumu ile ilgili inanışlar
- 3- İş hayatıyla ilgili inanışlar

III. Yasaklar: Altay Türklerinin halk inanışları

ana motiflerine göre de şu şekilde tasnif edilebilir :

- 1- Vücut azalarına ve insan davranışlarına bağlı inanışlar
- 2- Gökyüzü ve tabiat unsurlarına bağlı inanışlar
 - a) Gökkuşacağı, ay, güneş ve yıldızlara bağlı inanışlar
 - b) Ağaçlar ve diğer bitkilere bağlı inanışlar
 - c) Suyla ilgili inanışlar
 - d) Ateş, duman ve sisle ilgili inanışlar
 - e) Hayvanlarla ilgili inanışlar
- 3- Kullanılan eşyalar ve araç — gereçlerle ilgili inanışlar

İbrahim Dilek

*Gazi Ü. Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Ed. B.
Arş. Görevlisi*

4. Diğerleri

Aşağıda serbest bir şekilde Türkiye Türkçesine aktardığımız bazı Altay-Türk halk inanışları şunlardır:

A. Rüya ile ilgili inanışlar

1- Tüş t'lerinde andap bargan kijige kem-kem uy emeze at sıyıp bergen bolzo, andap t'ürgen kiji ayu ol emeze añ adar (Düşünde ava giden kişiye inek veya at hediye edilirse, ava giden kişi ayı veya geyik avlar)

2- Andap t'ürgen kijiniñ mıltığın, adın kem-kem apargan bolzo, ol emeze añçı t'ılıyıp salza, ol kiji orır, sünezin aldırıp iygen deer. (Ava giden kişinin tüfeğini veya atını birisi çalsa veya avcı bunları kaybetse, o kişi hastalanır, aklım kaybeder denilir.)

3- Kijige barbagan kıs at minele barza - kijige barar, ayıldı-t'urttu bolor. (Evlenmemiş kız düşünde ata binerse, evlenir, evli barklı olur.)

4- Tüş t'lerinde adı baspay bütürilip turza-koomoygo. (Düşte atın yürüyemeyip, ayağının sürçmesi kötüye yorulur.)

5- Ağaş t'ıgılza - kiji bojoor. (Düşte ağacın devrildiği görülürse insan ölür.)

6- T'aş ağaş t'ıgılzanın tijeze-t'aş kiji bojoor. Kargan tit t'ıgılza-t'aan kiji bojoor. (Düşte ağaç fidanının devrildiği görülürse genç kişi ölür. Yaşlı, yaprakları dökülmüş ağacın devrildiği görülürse yaşlı kişi ölür.)

7- Kijiniñ tiji tüşse kiji şjoor: Tüp tij tüşse, t'aan kiji bojoor. Alın tiji tüşse, t'aş kiji bojoor. (Rüyasında dişi düşen insan ölür; azı dişi düşerse, yaşlı biri ölür; ön dişi düşerse, genç biri ölür.)

8- Tüş t'lerinde et t'ip turgan bolzo, ooru-t'obolgo. çiy et tujengeni-t'aman, ooru-t'oboldıñ t'oli. (Düşte et yemek hastalıktır. Çiğ et görmek kötüye, hasta olmaya yorulur.)

9- Tüş t'lerinde tolıntılı añ öltürze-koomoygo. (Düşte gebe hayvan öldürülürse kötüye işaretir.)

10-T'es akça körgöni-ıyga. (Bakır para görmek ağlamaya, üzüntüye işaretir.)

11-Tüş t'lerinde arakı içkeni oori-t'obolgo. (Düşte içki içmek hastalık işaretidir.)

12-Tüş t'lerinde uçup bolboy, t'erge kelip tüşkeni-oon-t'oboldıñ temdegi. (Düşte uçmadan yere düşmeyi görmek hastalığın işaretidir.)

13- Tüş t'lerinde uçup turza uzak t'aş t'ajaar. (Düşünde uçan uzun ömürlü olur.)

14- Suunı keçip bolboy agıp turza -t'amanga. T'aratka çıgıp bolbozo, t'amanga. (Suyu geçemeyip akıntıya kapıldığım, kıyıya çıkamadığımı görmek kötüye işaretir.)

15-Aru agın suu içse-t'akşıga. Suu keçse t'ıldı çıkkanı deer. (Temiz akarsudan içmek iyiye yorulur. Suyu geçmek (kişinin) o yıl yaşayacağım gösterir.)

16- Agın suu tujenze-t'akşıga. (Düşte akarsu görmek iyiye yorulur.)

17- T'aan suunı keçip bolboy t'aratta t'ürze-t'ut-t'ulakay bolor ol emeze koomoygo. (Kişi düşünde büyük bir nehri geçemeyip kıyıda yürürse, hava kapalı olacak demektir veya kötüye işaretir.)

18-Boyu ölgönin tujengeni-kiji uzak t'aş t'ajaar. (Düşünde öldüğünü gören kişi uzun yaşar.)

19-Tüş t'lerinde ıylaza-süüner. Tüş t'lerinde süünip katkıp, t'ürze-ıylaar. (Düşünde ağlayan kişi sevinir. Düşünde sevinip gülen ağlar.)

20- Oro kaskanı t'amanga. (Düşte çukur kazmak kötüye yorulur.)

21-Ayıldıñ içinde kurt-koñıs körzö til-ooş, ooru-t'obol. (Düşte evin içinde böcek, haşerat görmek hastalığa işaretir.)

22-Tüş t'lerinde iyte tuturganı t'amanga. (Düşte köpek tarafından ısırılmak kötüye yorulur.)

23-Ağaşa baldarlu, t'imırtkalı kuştıuş uyazın körgöni-t'akşıga. (Ağaşa yavrulu, yumurtalı kuş yuvası görmek iyiye yorulur.)

24-T'araş fam börük kiygeni t'akşıga. Börügi t'aman, t'irtık bolzo, t'amanga, uyatka. (Düşte yeni, güzel börk giymek iyiye yorulur. Börk kötü, yırtık olursa kötüye, utanca yorulur.)

25-Sagal, çaç öskürgeni-t'akşıga, kirelte. (Düşte sakal, sap uzatmak iyiye işaretir.)

26- Ödük kiyip turgan dep tujenze-t'ol bolor. (Düşte ayakkabı giymek, yola çıkılacağına işaretir.)

27-Armakçı tujenze-t'olgo barar. T'ol körgöni. Armakçı çöyilip kalganın körzö-t'olgo atanar. Armakçı türilip kalganın tujenze-t'olgo barıp bolbos. (Düşünde heybe gören yola çıkar, yol görünür. Heybenin bütüldüğü görülürse yola çıkılacak demektir. Heybe dürüldüğü görülürse yola çıkılmayacak demektir.)

28-Tüş t'lerinde çeçek tujenze-t'akşıga. (Düşte çiçek görmek iyiye yorulur.)

29- Arçuul, köynök, t'üstük sadıp alganı-kıs balanıñ suzı. (Düşte havlu, gömlek, yüzük satıp almak kız çocuğunun başarısına, hayra alamettir.)

30- Mıltık, at sadıp alganı uul-balanıñ suzı. (Tüfek, at satıp almak erkek çocuğunun başarısına, hayra alamettir.)

31-Barlu kiji tana-topçı tujenze, kıs balalu bolor. (Hamile kadın düşünde düğme görse, kız çocuğu olur.)

32-Tüş t'esinde bok körzö, t'uuk ulustın birüzi kabaylı bolor. (Düşünde bok gören birisinin, bir yakının çocuğu olacak demektir.)

33-Tuş t'esinde bokko uymalza t'akşıga. Oora-t'oboldu kiji t'azılar, t'uuk uluzın körör. (Kişinin düşünde boka bulaşması iyiye yorulur. Hasta kişi. iyileşir, yakınlarını görür.)

34-Boktı oodo sogup, suuga salıp iygeni t'amanga. (Boku parçalayıp, suya salmak kötüye yorulur.)

35-T'aan ört körzö, ot salıp turza-küygekke, ol emeze kaañ kunder turar. (Bir kişi düşünde büyük yangın görse veya ateş yaksa, bu durum bitkilerin sararıp solacağına, sıcak günlerin geleceğine işaretler.)

36-Kiske tüjenze koomoygo. (Düşte kedi görmek kötüye yorulur.)

37-T'añı tura tutsa, ogo t'atsa-boyı bojoor, ol emeze t'uuk kiji bojoor. (Kişi düşünde yeni ev yapsa, kendisini o evde yatıyor görse, kendisi veya bir yakını ölür.)

38-Töjök-t'astık tüjenze, oonır. (Düşünde yatak, yastık gören hastalanır.)

39-Kirlü suula t'ununganı- ooru-t'obolgo. (Kirlü suda yıkanmak hastalık demektir.)

40-Tüş t'esinde kijige barganı, kiji alganı -keriş-soguş, çuugan bolordıñ, temdegi. (Düşte evlendiğini görmek kavganın, gürültünün işaretidir.)

41-Bojogon ada-eneni tüş t'esinde t'akşı körgöni - olor t'ayaaçı bolup kijinikoragan t'ürgeni. (Düşte anneyi ve babayı iyi durumda görmek onların manevi olarak da iyi olduğunu o kişiyi koruduklarını gösterir)

42-Koy körgöni - t'aman körmös tüjengeni. T'aş bala körgöni baza t'aman körmös tüjengeni. (Koyun görmek, kötü şeytan görmektir. Küçük çocuk görmek de şeytan görmek gibidir.)

43-Tüş t'esinde kan körzö, t'uuk kijini, törögönin körör, ogo t'olugar. (Düşte kan görülse, bir yakın veya akraba görülür, ona rastlanır.)

II. Günlük Hayatla ilgili inanışlar

I.Hava durumu ile ilgili inanışlar

1. Kijirin üye-söktöri oorıp, sıstap turza fut bolor belge. (Kişinin kemikleri ağrıyıp sızlasa havanın kapalı, bulutlu olacağını işaretler.)

2. Kijinin uykuzı kelip, süri tujip turza, baza t'uttın belgezi. (Kişinin uykusu gelip, başı düşüp dursa bu da havanın kapalı, bulutlu olacağını işaretler.)

3. Oçokto ot tabıştanıp, sıgırlap, bíd'ırap küyze, salkın bolor, kün üreler. (Ocaaktaki ateş ses çıkararak yansa rüzgar olur, gün bozulur.)

4. Eñirde künçığış kızarza, t'uuk öylördö kunder t'ut-t'ulakaylı bolor. (Akşam vakti gün doğusu kızarsa yakın zamandaki günlerde hava kapalı, yağışlı olacak demektir.)

5. Eñirde künbadış kızarsa, ertengi kün ayas bolor. (Akşam vakti gün batışı kızarsa ertesi gün sıcak olur.)

6. Tañırgan ay t'atıra t'atsı, ay sook t'uttu bolor. (Ay hilâl şeklindeyken eğik duruyor olsa, ay soğuk kapalı, bulutlu olur.)

7. Çakıda buulap salgan at t'er çapçıza, t'ut belgelep turganı. (Direğinde bağlı duran at yeri eşelese, havalar kapalı olacak demektir.)

8. T'ut belgelep turgan at t'adındaar. Tumçugıla keydi içkeeri uzada tartınıp turar. (Kapalı havayı sezen at uyusur. Burnuyla havayı uzun uzun içine çeker.)

9. T ut aldında uylar süzüşip, ogırıp turar; Uylar tokınabay, baştarın kañkaytıp, bulañdap turar. (Kapalı havaların öncesinde inekler ses çıkarıp böğürürler; hareket edip, başlarını sallarlar.)

10. Ayıldın içi ıstalıp, iş tünükten çıkpay turar. (Evin içi duman dolar, duman bacadan dışarı çıkmazsa hava kapalı olacaktır.)

11. İyt ölöñ t'ize, t'ut bolordıñ belgezi, t'aaştı kunder ulala berer. (İtin ot yemesi, havanın kapanacağını yağışlı günlerin başlayacağını işaretler.)

12. Tañmırdıñ aldında biyik tuulardıñ bajına tuman tujer; turnalar ün alıjıp turar, Sanıskandar tabıştanar, kastar kalaktajıp uçup turar, (Yağmurdan önce büyük dağların başını sis kaplar, turnalar, saksağanlar, kazlar ses çıkarıp uçuşurlar.)

13. Çımalı uyazında kaynap, ıraak barbay turza t'añmır t'aar. (Karıncalar yuvalarında kaynaşıp, uzağa gitmeseler yağmur yağar.)

14. Adaru möt t'uurga uçpaza, t'ut bolordıñ belgezi. (Arının bal toplamak için uçmaması havanın kapalı olacağını işaretler.)

15. Karlağastar suu aylanıp, t'abis uçup turgan bolzo, t'uttın belgezi. (Kırlangıçların suyun etrafında alçaktan uçmaları havanın kapalı olacağını işaretler.)

16. Balıktar suunıñ tübi t'aar tujer berer. (Hava kapalı olacağı zaman balıklar suyun dibinden yüzer.)

17. Turanıñ çımıldarınıñ t'ut aldında uçujı astay berer. (Kapalı havaların öncesinde evin sineklerinin uçuşu azalır.)

18. Çımıldar rüşte kıymırıp, tındulardı la ulustı tıştep turza, t'ut bolor. (Gece vakti sinekler hareketlenip, hayvanları ve insanları ısırırsa hava kapalı, yağışlı olur.)

19. T'örgömöş uyazın tartpay barar. (Kapalı havaların öncesinde örümcek yuvasını örmez)
20. T'aaş erken turadan ala tobir-tobir t'aap turgan bolzo, t'uuk öydö toktobostın belgezi. (Yağmur sabah erkenden çisil çisil yağmaya başlarsa, bu kısa zamanda durmayacağını işaretidir.)
21. Tuman tömön tüşpey, öro çıkısa, biyik tuulardıñ bajına tarkabaza, t'ut toktobos. (Sis aşağı inmeden, yukarı çıkısa, büyük dağların başına dağılmasa hava açılmaz.)
22. Solonıñ uçı agın suuga tüşse, t'ut bolor. (Gökkuşağının ucu akarsuya düşerse, hava kapalı, yağmurlu olacaktır.)
23. T'uttu künde koylor ayıldan çırgarga moynojıp, kırdı t'ürgeni tömöndöp, turar. (Kapalı havalarda koyunlar evden çıkmak istemez, kırdı olanları da aşağı iner.)
24. T'aaştuş kiyninde tuman tömön tüşse, kün ayazar. (Yağmurdan sonra sis yere düşse gün ısınır.)
25. Tünükün iji öro ködürülüp, çıgıp turgan bolzo, ayas kün bolor. (Duman bacadan yukarı çıkısa gün sıcak olur.)
26. Koylor kırdı öro çıgıp, otop turgan bolzo, kaan kün bolor. (Koyunlar kırdan yukarı çıkıp otlansalar, gün çok sıcak olur.)
27. Eñirde ükü etse, ertengizinde kün ayas bolor. (Akşam vakti puhu kuşu ölse ertesi gün sıcak olur.)
28. Çımaalı uyazınañ ıraak barıp turgan bolzo, ayas kün turar. (Karınca yuvasından uzaklaşsa, gün sıcak olur.)
29. Adanı oroy eñirge t'etire uçup turza, ertengi kün ayas turar. (Arı akşam vaktine kadar uça, ertesi gün sıcak olur.)
30. T'örgömöş uya tartısa, t'aaş bolbos. (Örümcek yuva yapsa (ağ örse), yağış olmaz.)
31. Karlağış biyik uçup turgan bolzo, t'aaş bolbos. (Kırlangıç yüksekten uça, yağış olmaz.)
32. Baka suudañ çıgıp, budakta oturza, t'aaş bolbos. (Kurbağa sudan çıkıp, budakta otursa, yağış olmaz.)
33. T'ılandar tokmalu bastıra sınıla t'atkanına tuştaza, t'aaş bolbos. (Yılanlar uzunlamasına rahat bir şekilde yatıyorken görülsa yağış olmaz.)
34. T'anargan ay tıs turgan bolzo, kaari ay bolor. (Hilâl şeklindeki ay düz dursa ay sıcak olur.)
35. Solonı kobı-t'ikke, t'alanga tüşse-kün ayazar. (Gökkuşağı vadiye, ovaya düşse, gün ısınır.)

36. Kıskıda t'ıldıstar t'ank mızıldajıp turza, sook bolor. (Kışın yıldızlar şok parlarsa, soğuk olur.)
37. Meçin dep t'ıldıs tünde t'art, meltirejip körünip turza, açu koron sook bolor (Maymun adlı yıldız gece parlak bir şekilde ışıldayıp dursa çok soğuk olur.)
38. Kış sook bolzo, t'ay izü bolor. (Kış soğuk olsa yaz sıcak olur.)
39. Küs sook bolzo, t'ay t'ılı bolor. (Güz soğuk olsa yaz sıcak olur.)
40. İyt fut künde kara suudañ emeze ağın suudan suu içip turgan bolzo, kaan, ayas bolor. (İt kapalı havada durgun sudan veya akarsudan içerse havalar ısınacak demektir.)
41. Ötöktiñ koñızı tın kıllep turza, kün ayazar. (Hayvan dışıklarının yığıldığı yerdeki böceklerin uçuşması günün sıcak olacağını gösterir.)
42. Kaañ künder turar bolzo, çibiniñ budaktarı öro ködürülüp turar. (Sıcak günler geleceği zaman çam ağacının dalları yukarı kalkar.)
- 2. İnsanın maddî, mânevî durumu, sağlığı ve sosyal durumu ile ilgili inanışlar** 1 At ulayla estep turza, ıraak ferden ayılıcı keler ol emeze eezi ıraak t'olgo barar. (Atın devamlı esnemesi uzak yerden misafir geleceğini veya sahibinin uzak yola çıkacağını gösterir.)
2. At estegeni t'aksı. Aylına t'anıp kelekten at bışkırsa, t'akşıga deer. (Atın esnemesi iyidir. Evine dönen atın ıksırması iyiye yorulur.)
3. At kulaktarla oynop baratsa-t'akşıga. (Atın kulaklarını oynatması iyiye yorulur.)
4. At atanar t'anındağı üzeñini tişteze, t'amanga deer. (Atın yola çıkılacak vakit üzengiyi dişlemesi kötüye yorulur.)
5. At ala-küne t'oldoñ çıgıp, ürküp turgan bolzo t'aman belge. (Atın ürküp yoldan çıkması kötüye yorulur.)
6. At açu-açu bışkırgan bolzo, koomoygo. (Atın acı acı ıksırması kötüdür.)
7. Aylga kuş kiydır uçup kelze, t'amanniñ belgezi. (Kuşun uçarak eve girmesi, kötü şeylerin işaretidir.)
8. Aylga baka, t'ılan kirgeni-elçi kelgen dep aydar. Onı öltürbey, alkap, üydejip salar uçurlu neme. Ondıy elçiler koomoy neme sesse keler. (Eve kurbağa, yılan girerse elçi gelecek demektir. Onu öldürmeyip, övgü sözleri söyleyip, uğurlayıp salmak gerekir. Çünkü böyle elçiler kötü bir şey sezdiklerinde gelirler.)

9. Kük ayıldıñ t'anına kelip etse, t'aman belgelep turgan deer. (Guguk kuşu evin yanına gelip ölse, kötü şeyi haber veriyor denilir.)

10. Kuskun kijini eeçiy kıygırza, kiji ooru-t'obolgo bastırar, t'olgo barıp t'atkan bolzo, t'oli koomoy bolor. (Kuzgun insanın ardından çığlık atsa, o kişi hastalanacak, yola çıkıyorsa yolu kötü olacaktır.)

11. Teylegen, sanıskan t'urttu ebirede uça, tabıstanıp. turza, ayılıcı sakır kerek. (Çaylak, saksığan yurdun etrafında uça, ses çıkarsa misafir beklemek gerekir.)

12. Ot sızırza ayılıcı keler. (Ateşten ıslık sesi gibi ses çıkarsa misafir gelir.)

13. Kijiniñ kolu tartılza, solun neme tudar. Solun kijile t'aksılajar ırım-belge. Baltırı tartsa, attu kiji keler, atka miner. (Kişinin kolu çekilse, yabancı bir şey tutacak demektir. Yabancı kişiyle selamlaşacak, tanışacak demektir.)

14. Tumçuğı kıcıza, açu aş içer. (Burnu kaşınsa acı yemek yer.)

15. Kabaktıñ oñ t'am tartsa t'âkşınıñ ırımı. Kabaktın sol t'anı la aldı tartsa, t'amaniñ ırım-belgezi. (Kaşın sağ yammn çekilmesi iyidir. Kaşın sol yanıyla altı çekilse, kötü şeyin işaretidir.)

16. Kijinin alakanı kıcıza akça tudar. (Kişinin elinin içi kaşımsa para tutacak demektir)

17. Tili tartsa çugaan bolor. (Dili çekilse tartışma olacak demektir.)

18. Aldındağı erin tartsa baza çugaan bolor. Üstinde erin tartsa t'akşı kuuçın bolor (Alt dudağın çekilmesi yine ağız kavgasının, tartışmanın işaretidir. Üst dudağın çekilmesi iyi konuşmanın, sohbetin işaretidir.)

19. Oñ kulak sıktaza, solun ugar. Sol kulak sıktaza, t'aman solun ugar ol emeze körmös adap turgan deer. Kanca küngü kulak sıktaza, t'aan uçurlu solun ugar, ol emeze koomoy solun ugar deer. (Sağ kulak çınlasa haber duyulur. Sol kulak çınlasa kötü haber duyulacağına veya şeytanın vurduğuna inanılır. Kulak bir kaş gün boyunca çınlasa büyük haber gelecek veya kötü haber duyulacak demektir.)

20. Oñ kös tartsa, t'uuk ol emeze solun kiji körör. Kijiniñ sol közi tartsa-ıyga. (Sağ göz titrese yakın veya yabancı bir kişi görülür. Kişinin sol gözünün titremesi ağlamaktır.)

21. Kijiniñ t'üzi izize-ulus t'amandap turganı. (Kişinin yüzü ısınsa insanlar hakkında kötü konuşuyor demektir.)

22. Kijiniñ; tamam kıcıza, köp bazit bolor. Kiji t'oyu t'olgaş çıgar. (Kişinin ayağının

altının kaşınması çok yürüyeceğine, meşakkatli yola çıkacağına işaretidir.)

23. T'erge bıçak tüşe, er kiji keler belgetemdek. Kezik ulus bıçak tüşkenin ayılığa kara sanaalu kiji keler dep t'artayt. (Yere bıçak düşmesi erkek misafir geleceğinin işaretidir. Bazıları bıçağın düşmesini eve kötü düşünceli birinin geleceğine yorarlar.)

24. T'erge kalbak kelip tüşe, üy kiji keler temdek. (Yere kaşık düşmesi kadın misafir geleceğinin işaretidir.)

25. İçinek bala toñkoyıp, eki budınıñ ortozınañ ötküre körzö, t'ol körüp t'at. ayılıcı keler deer. (Küçük çocuk eğilip, iki ayağının ortasından baksın yol görüyor, misafir gelecek demektir.)

26. Kazanın tübin içeten t'üttiñ toyına kar, t'añmır, t'ut-t'ulakay bolor. (Kazanın dibini yiyen yiğidin düğününde kar, yağmur yağar, hava kapalı olur.)

27. Toydo kelin kazanın otko kelteyte turgussa, kirelü kelin bolor belge. (Düğünde gelinin kazam ocağa eğik koyması vasat bir gelin olacağını işaretidir.)

28. T'anı soygon tündünüñ edi tartılıp turgan bolzo, baza tıdu soyıldarıñ temdek-belgezi. (Yeni kesilip, soyulmuş hayvanın etinin çekilip, titremesi başka hayvan da kesileceğinin işaretidir.)

29. T'olgo t'ılan uçurayla, kijiniñ t'olın keçe-koomoygo. (Yolda yılanın rastlayıp kişinin yolundan geçmesi kötüdür.)

30. Taka pötük bolup etse t'amanga. (Tavuğun horoz gibi ötmesi kötüye işaretir.)

31. Eñirde, pötük etse, koomoy neme belgelep turganı. (Horoz akşam vakti öterse kötü bir şeyi haber veriyor demektir.)

32. Ala-könö iyt le kiske ayıldıñ kaç berze, olor t'aman ıra sesken. (İt ile kedi evden kaçsa onlar kötü bir şey sezmişler demektir.)

33. Ayıldıñ çıgıp baradala, nege-nege ilinip kalganı, oyto aylanıp keleriniñ belgezi. (Kişi evden çıktığında herhangi bir şeye takılsa, çarpasa bu durum tekrar eve döneceğinin işaretidir.)

34. Çak tüjerge turza, ulus boy-boym öltürije berer, he-nemege üküstep, açırkap turar. (Kötü zamanlar geleceği zaman insanlar birbirini öldürür, herkes birbirine sataşır, birbirinin malına tecavüz eder.)

34. Tünde t'urttıñ çaksıradıp, algan ejin soğup, bala-barkazın ıylatkan kiji kiji bojooron, çığım çıgarın, ooro-t'obol t'olın ıralap t'at. (Gece yurdunun (evinin) huzurunu kaçırıp, eşini döven, çoluğunu çocuğunu ağlatan kişi, ölecek, başına bir şey gelecek veya hastalanacak demektir.)

36. Kijinin t'urtap t'atkan t'urtınañ kara çalkan çıksa, baza t'amannıñ belgezi. (Kişinin yaşadığı evinde ısırğan otunun yetişmesi de kötü bir şey olacağıın işaretidir.)

3. İş hayatıyla ilgili inanışlar

1- Añdap t'ürze mingen adı estep turza, kuru t'anbas temdek. (Ava gidenin bindiği atının esnemesi avcının boş dönmeyeceğinin işaretidir.)

2- Kuzuk bir t'ıl bütse, üç t'ılga ulay бүдер. Aş baza bir t'ıl t'akşı bütse, üç t'ılga ulay t'akşı бүдер dep ozodo ulus aydatan. (Çam fıstığı bir yıl yetişse, üç yıl boyunca yetişir. Hasat da bir yıl iyi olsa üç yıl iyi olacak diye eskiler söylemiş.)

3- Kuzuk t'akşı bütse, aş koomoy бүдер, aş t'akşı bütse, kuzuk t'ok bolor dejet. (Çam fıstığı iyi yetişirse, hasat kötü olur, hasat iyi olursa çam fıstığı olmaz denir.)

4- Arakı askan kazan küüleze arakı çıkpas temdek. (Rakı yapılan kazandan ses çıkması rakı olmayacağıın işaretidir.)

5- Bıştak t'akşı sızılza: t'araş kip-kiliñ, arkak-korkok t'ok bolzo t'akşıga (Peynirin iyi süzülmesi, yassı (güzel şekil) alması, eğri büğrü olmaması iyiye yorulur.)

6- Bıştak t'amandı belgeleze, sıkkan nemege t'apşınar, oodılgak adırmandu bolor dejer. (Peynirin değdiği şeye yapışması, pütürlü olması hâlinde kötü şeylerin olacağı söylenir.)

7- Mal-aştıñ baldan t'edikpes-kenek çıgıp turgan bolzo t'amanga. (Malların yavrularının ve yeni yetişen sebzelerin iyi olmaması kötüye yorulur.)

III. Yasaklar

1- Kırdı tömön taş toolotpos. (Kırdan aşağı taş yuvarlanmaz.)

2- Ayıldıñ içinde sızırarga t'arabas. (Evin içinde ıslık çalınmaz.)

3- Tünde sızırbas. (Gece ıslık çalınmaz.)

4- Kıs bala, üy kiji sızırarga t'arabas. (Kız çocuğu ve kadınlar ıslık çalmaz.)

5- Kızıl eñirde uyuktabas. (Akşam kızılığında uyunmaz.)

6- Tünde odın t'ararga t'arabas. Kara neme kiji kojo odırı t'arar. T'etkerlü deer. (Gece odun yanılmaz. Kötü ruhlar kişiyle birlikte odun yarar. Tehlikeli denilir.)

7- Tünde sogıjarga, tal-tabış çıgararga t'arabas. Kara neme koştınor. (Gece kavga etmek, gürültü çıkarmak iyi değildir. Kötü ruhlar gelir.)

8- "Uyulu ağaş"-baylu. Ogo çıgarga t'arabas. Budaktarın sındırarga, t'arabas, t'ıkpas, kespes. ("Yuvalı ağaç" kutsaldır. Ona çıkılmaz. Dalları kınılmaz, yıkılmaz, kesilmez.)

9- İynede artkan uçukla köktönörgö t'arabas. (İğnede artan iplikle dikiş dikilmez.)

10- T'anı t'erge köçsö, ayak t'ungan bösti üy kiji çaçpas. Ayıl-şurttıñ tedizi, ırızı. (Yeni yere taşındığında, kadın bulaşık yıkadığı bezi sağa sola atmaz.. O evin, yurdun, huzuru, mutluluğudur.)

11-Kızıl eñirde, tünde suuga bararga t'arabas. Suunu suzala, oyto suu t'ar üç katap tögüp iyer. (Akşam kızılığında suya gitmek iyi değildir. Su almaya gidilirse, alınan sudan üç defa suya dökülmelidir.)

KAYNAKLAR

MUYTİYEVA, Valentina
ÇOÇKİNA, Aleksandrovna
PETROVNA, Maya

1996 Altay Can, Gorno Altay,

YALATOV, N.K.

1993 ÇañKır Tuulardın Çörçöktöri,
Gomo Altay.

KIPÇAKOV, A.
1995

Belge, Irun, Tüs Tü, jengeniñ
Uçurı, Altay i Tyurko-
Mongolskiy Mir (Tezisi, Stati),
Gorno Altay

ŞAMAN

Şimdiye kadar sadece eğlence ve tören amacını esas alan şairler ile belirli fırsatlarda sosyal, ritüel şiirler yazan, fakat profesyonel olmayan şairleri ele aldık. Bunların yanında başlı başına manevî ve entelektüel şiirden sorumlu olan önemli bir şair sınıfı daha vardır. Bunlar Şamanlar ve Bahşılardır. İlki, yani Şamanlar çoğunlukla Orta Asya'nın dağlarında, doğu ve kuzey bozkırlarında bulunurlar. Bahşılar ise daha çok batıya aittirler. Genel olarak söylersek, Şamanlar Budizm, İslâmiyet veya Hıristiyanlık gibi büyük dinlerden hiçbirine mensup olmayan Türk ve diğer Sibiryalı halkları arasında bulunurlardı. Bahşılar ise Kazak ve Türkmenler gibi İslamiyet'i kabul eden ülkelere mensupturlar. Bunlar yeni bir incelemece tarafından "şarkıcılar, şairler, müzisyenler, kâhinler, rahipler ve doktorlar popüler dinî geleneklerin muhafızları ve eski masalların koruyucuları" (CASTAGNE: 59) olarak tanımlanmaktadır. Radlov (SIBIRIEN: 59; LEVCHINE: 334; KÖPRÜLÜZADE: 19) ve diğerleri bahşılardan, batının ilk Şamanlarının çağdaş temsilcileri olduğunu ve bunların eski dinî vazifelerinin Müslüman mollalarca ellerinden alındığını ve bu mollaların Bahşılara daha az manevî ve entelektüel vazifeler bıraktıklarını kabul etmişlerdir. Bununla birlikte, şüphe yok ki bazı bahşı hikâyeleri Şamanizm'le açık bir ilişki göstermektedir ve 1930 da Castagne¹ ve 1931¹¹ de Köprülüzade tarafından yayımlanan Bahşı araştırmaları bu ilişkinin tahmin edilenden daha yakın olduğunu göstermektedir.

Bu kısa çalışmada tamamen olmasa da başlıca Doğu ve Orta Asya'nın putperes Türklerinin şamanları ile kadın şamanları veya şamankalar üzerinde duracağız. Şaman ve Rusça'da kadın şaman anlamına gelen şamanka, 'şamanessi', seeress (kahin), terimleri genel anlamda, putperest Sibiryalı ve Türk halkları arasındaki yerli profesyonel sınıfın insanlarını ifade etmektedir. Fakat hiç şüphe yok ki, bu sıfatlar çok sayıda farklı sınıflara mensup kişilere de atfedilmiştir. Şaman kelimesinin sadece 'Tunguzlar, Buryatlar ve Yakutlar (STADLING: 87) arasında bugünkü gerçek anlamında kullanıldığı ve sadece Tunguzlara ait olduğu söylenmektedir (MIKHAILOVSK, XXIV: 63; GENNEP, 1903, XLVII: 51; LAUFER, 1917: 361; STADLING: 68; DONNER: 224). Altay Türkleri arasında kullanılan kelime isekamdır. Moğollar, Buryatlar, Yakutlar, Altaylar, Kırgızlar, aslında bu grupların her birinde erkek

Nora K. CHADWICK

Yrd. Doç. Dr. Ali Abbas ÇINAR
Çev. Gamze YAMAÇ

dir (RADLOW: 67). Şamanizm'in geçmişte özellikle Baykal Gölü civarında ve Altay Dağlarında geliştiği ve Cengiz Han ve onun yakın varisleri zamanında en yüksek gücüne eriştiği söylenmektedir (MIKHAILOVSKY: 69; CZAPLICKA: 191). Bu dönemin şamanlarının bugün özellikle doğaçlama şiir ve tiyatro oyunu sanatlarında uzman olduklarını göreceğiz. Bu yüzden aşağıdaki kısa yorumlarda evvela, Yakutlar ve komşu Buryatlar'ın (CHADWICK: 1936) birbiriyle yakından ilişkili Şamanizmini göz önüne alarak, Altay ve komşu bölgelerdeki yerliler ile Batının küçük çapta bahşılarının uygulamaları üzerinde duracağım. Böyle yaparak dikkatimi mümkün oldukça rahiplik ve peygamberlik kabilinden fonksiyonları olan şamanlar ile entelektüel ve manevi anlayışlarını edebî ve sanatsal biçimde somutlaştırma alışkanlığına sahip şamanlarda toplayacağım. Şamankanın hikayelerinden kaydedilmiş metinlerin son derece az olması nedeniyle, bu çalışmada tamamen atlanmış olması büyük ölçüde pişmanlık vericidir. Bununla birlikte şu her zaman akılda tutulmalıdır; profesyonel şamanın dışında bozkırın entelektüel yaşamı büyük ölçüde feminendir (STADLING: 89; DONNER: 232).

Şaman'ın görevini tanımlamak kolay değildir. O, kabile arkadaşları ve ruh dünyası arasında bir aracıdır. Kabilenin dualarını ya on altı kat Göklerde bulunan ruhlara ya da Yeraltı Dünyası'nda bulunan ölülerin kara hükümdarı Erlik Han'a ulaştırır. Gök'ün en üst tabakasında bulunan ve en yüce tanrı olan Bay Ülgen için yapılan kurban törenini yürütür ve ölülerin ruhlarını son ikametgahları olan Erlik'in ülkesine ulaştırır. Bu her iki görevde de 'psuchopompos' olarak hareket eder ve resmi sıfatında çoğunlukla bir kuş biçiminde simgelenen kabilesinin toplumsal ruhunu temsil eder görünür. Manevi gezintilerinde sıklıkla ya bir kuşun üzerine biner veya kendisi kuşa dönüşür; fakat bu hususlarda, yöntem detaylarında yöresel olarak farklılık gösterir. Fakat şu kesin olarak söylenebilir ki Türk halkının manevi istekleri ne olursa olsun ve dini inanışlarının kesin şekli ne olursa olsun tüm bunlar topluluğun baş idareci manevi gücü olarak şamanda odaklanmış ve yoğunlaştırılmıştır. Manevî olarak birbirine bağlı olan kabileyi temsil ettiği söylenebilir.

Şaman'ın görevini kabilesinin manevî temsilcisi olarak ifade etmedeki davranışı hem ilginç, hem de hayret vericidir. Onun davranışları kaydedildiğinde, bunların müzik (genellikle davul) şarkı, dans ve belli ölçüde taklitle birleştiği ve irticalen uygulandığı görülür.

Tiyatro unsurları muhtemelen diğerlerinden daha fazla çeşitlilik gösterir. Bunlar; değişik çevrelerden doğal olarak gelen hayvan ve kuş sesleri ile ortamda bulunan kişilerin ölmüş akrabalarının konuşmalarını tasvir eden vantrologluk ve ses

değiştirme yeteneklerinden, gerçek tiyatro oyununu andıran özenle hazırlanmış sahne temsiline doğru değişim gösterirler. Dans uzun sürmesine rağmen genellikle hızlı ve yorucudur. Şunu önemle belirtmek gerekir ki mükemmel bir biçimde yönlendirilmektedir. Şamanın hareketleri kısmen dansın hızlı oluşundan, kısmen de bu çeşit dansın Avrupalı ve yerlilere eşit ölçüde yabancı olmasından dolayı rastgele ve yabancı görünmektedir. Dans, Budist resimlerde tasvir edilen bodhisattvas danslarına yakın görünmektedir; fakat kesin olarak ateşle bazı ilişkiler taşır. Dansın genellikle kalabalık 'yurt' içindeki izleyicilerle ateş arasında özel bir yerde yer almasına rağmen, şaman'ın izleyicilerinden hiçbirini taklit etmeyişi de önemli bir gerçektir.

Şaman'ın, güçlerini hem halkın içinde toplumsal olaylarda, hem de şahsî olarak göstermesi beklenir Altay ve Lebed Türkleri şamanının göreve çağrıldığı en büyük olay Gök'ün üst en üst tabakasında bulunan ve Tanrıların en yücüsü olan Bay Ülgen için her yıl kabileyeye özgü olarak yapılan at kurban etme törenleridir (DONNER: 245). Bu olayda Lebed Türkleri şaman'ına at etrafında duran dokuz kişi yardım eder (HILDEN, 1916: 139). Birçok yönden Altay Türklerinininkine benzeyen bir tören Buryatlar (Moğollar) arasında yapılır. Bu toplumsal olaylarda izleyiciler çok sınırlı ölçüde bazen de katılımcıdırlar. Şaman'dan hizmet istenen diğer bir toplumsal olay ise gece yapılan ve 'kara' ruhlara ithaf edilen, Yakutların sonbahar festivalidir. Bu festivali dokuz şaman, dokuz şamanka yürütür (CZAPLICKA: 298). Özel durumlarda ise şaman, biri hastalandığında veya biri öldüğünde çağrılır. Bu olaylardaki izleyiciler, sadece hasta kişinin akrabaları ve birkaç arkadaşı ile komşularından oluşur. Potanın'in şamanka'nın kocasının; törenin başında ve sonunda şamanka'ya küçük ölçüde yardımına tanıklık etmesine rağmen, izleyiciler sadece seyirci konumundadırlar (MIKHAILOVSKY, 1894, XXIV: 72).

Şamanların putperest Türklerin, profesyonel sınıfını oluşturdukları söylenebilir. Hakkında çok az şey bildiğimiz demirci ve genellikle yabancı olan molla veya tüccarın dışında, meslekî ve özellikle entelektüel yaşam hemen tamamen şamanlara geçmiştir. Bu erkek ve kadın şamanlar Yakutlar arasında yaygın olmasına rağmen, Türkler ve Tunguzlar arasında kıyas yapıldığında çok azdır, yaşam biçimlerinde diğer insanlardan farklı bir mevkide değillerdir. Bunlar toplumda herhangi bir teknik sınıfı oluşturmazlar ve arkadaşları arasında, sıradan işlerle uğraşarak ve onlar gibi elleri ile çalışarak yaşarlar. Genel olarak bunlar zamanlarını bozkırda tek başlarına geçirmeye ve yalnızlığa terketmişlerdir. Gözlerinde garip bir bakış olduğu söylenir. Bu ekseriyetle fotoğraflarında açıkça görülen bir özellikleridir (DONNER: 30). Fakat bu

festivalidir. Bu festivali dokuz şaman, dokuz şamanka yürütür (CZAPLICKA: 298). Özel durumlarda ise şaman, biri hastalandığında veya biri öldüğünde çağrılır. Bu olaylardaki izleyiciler, sadece hasta kişinin akrabaları ve birkaç arkadaşı ile komşularından oluşur. Potanin'in şamanka'nın kocasının; törenin başında ve sonunda şamankaya küçük ölçüde yardımına tanıklık etmesine rağmen, izleyiciler sadece seyirci konumundadırlar (MKHAILOVSKY, 1894, XXIV: 72).

Şamanların putperest Türklerin, profesyonel sınıfını oluşturdukları söylenebilir. Hakkında çok az şey bildiğimiz demirci ve genellikle yabancı olan molla veya tüccarın dışında, meslekî ve özellikle entelektüel yaşam hemen hemen tamamen şamanlara geçmiştir. Bu erkek ve kadın şamanlar Yakutlar arasında yaygın olmasına rağmen, Türkler ve Tunguzlar arasında kıyas yapıldığında çok azdır, yaşam biçimlerinde diğer insanlardan farklı bir mevkide değillerdir. Bunlar toplumda herhangi bir teknik sınıfı oluşturmazlar ve arkadaşları arasında, sıradan işlerle uğraşarak ve onlar gibi elleri ile çalışarak yaşarlar. Genel olarak bunlar zamanlarını bozkırda tek başlarına geçirmeye ve yalnızlığa terketmişlerdir. Gözlerinde garip bir bakış olduğu söylenir. Bu ekseriyetle fotoğraflarında açıkça görülen bir özellikleridir (DONNER: 30). Fakat bu önemsiz detayların dışında, bir Türk şamanını toplumun diğer üyelerinden ayıracak başka herhangi bir şey yoktur.

Sadece Türk halkları arasında değil, genel olarak Kuzey Asya halkları arasında da, Şamanizm'in en farklı özelliklerinden biri organizasyon eksikliğidir. İşte bu nedenle şamanla, siyasî olarak daha gelişmiş olan toplumların rahipleri arasındaki fark en açık bir biçimde ortaya çıkmıştır. Rahibin, kendisine miras kalan veya merkezî bir otoriteye verilen bir ofisi vardır; fakat şamanın kurban törenlerini yönetme görevinin rahiplere has bir görev olarak kabul edilebilmesine rağmen, Türk halkları bu anlamda bir rahibe sahip değillerdir. İlahi ilham kaynağına olan isteğinin büyüklüğünden dolayı halkından hürmet görür. Bu isteğini, hem kendisini hem de arkadaşlarını kendisine verilen üstün nitelikler (manevi, entelektüel, sanatsal) konusunda ikna etme kabiliyetiyle muhafaza eder. Bazen şamanlığın ille de babadan oğula olmasa da kalıt-

sal olduğunu duyarız; (HILDEN: 132) fakat bunun Türk halkları arasında, bir umut yaşamına olan eğiliminin ekseriya aynı ailede bulunduğu ve bu tür bir eğilimin ekseriyetle çocuklukta ortaya çıktığı ve erken bir safhadan desteklendiği görülmemektedir. Bununla birlikte, şamanlığa 'çağrı' sıklıkla delikanlılık veya ergenlik döneminde bazı ölmüş ataların rüya şeklinde görülmesi veya bir hastalık neticesinde ortaya çıkar. Bir kez şaman olan kişi her zaman şaman olarak kalır. Çağrısına yüz çeviren şaman görülmemiştir.

Organizasyon eksikliğinde, şaman çağrısının yürütülmesinde belli bir standardı muhafaza etmelidir, yoksa kabilesinden gördüğü hürmeti ve ilgiyi kaybeder. Millî düşünce onun temsil standardını yükseltir ve yazılı bir metnin eksikliği, onun çabasını her zaman ayakta tutar. Yeni bir düşünce ve durum gerektirdiğinde bir temsilin opera metnini irticalen söyleyebilecek iyi bir hafızayla, seyirci tarafından genel hatlarıyla bilinen fakat her anlatımda yeniden düzenlenen geleneksel rollerde, hazır bulunmalıdır; çünkü sözlü ezber, ister kahramanlık şairi, ister şaman olsun, Türk şairlerinin metinlerini hiçbir zaman belirginleştirmez. Standardın daha çok yarışmalarla muhafaza edildiği tahmin edebiliriz. Tunguzlarda, yeni bir şamana gereksinim duyulduğunda, seçim rakip adayların millî bir sınavdan geçirilmesi yoluyla yapılırdı (SHEROKOGOROFF) ve hem eski, hem de çağdaş edebiyatta Avrupa ve Asya'daki diğer halklar arasında da rekabete dayanan bir sistemin var olduğundan sık sık bahsedilmiştir. Türkçe sözlü edebiyatın The Two Princes (İki Pren) (sayfa 129)'in destanındaki uygulamayı kabul ettiğini gördük. Bundan başka şamanların manevi ve entelektüel başarılarının derecesini belirterek bir şaman'dan "küçük şaman" diğerinden ise "çok büyük şaman" olarak bahseden Türk halkları arasında, genellikle temsilin standardının onayına başvurulur. Bu yüzden bize tüm şamanların Gök'e çıkabilmelerine karşın, sadece en büyük şamanların çok az bir kısmının on altıncı Gök'e çıkabileceği söylenmektedir (RADLOV, II: 49).

Ne yazık ki, şamanın eğitiminin ve çağrısı için yaptığı hazırlıkların delilleri çok sınırlıdır. Genelde Şamanizmin ana hatları veya prensiplerinin geleneksel olduğu, kısmen diğer yaşlı şamanların gözlemleri, kısmen de onlardan alınan

tıncı Gök'e çıkabileceği söylenmektedir (RADLOV, II: 49).

Ne yazık ki, şamanın eğitiminin ve çağrısı için yaptığı hazırlıkların delilleri çok sınırlıdır. Genelde şamanizmin ana hatları veya prensiplerinin geleneksel olduğu, kısmen diğer yaşlı şamanların gözlemleri, kısmen de onlardan alınan bir özel eğitim periyodu sonucunda öğrenildiği görülür. Eğitimin şarkı söyleme, dans etme, davul çalma, vantrologluk ve diğer 'hileler' içerdiği söylenmektedir. Fakat bunlar sadece dışardan görülen şeylerdir. Şamanların kendilerine göre esas öğretmenler ruhlar, bazı durumlarda ise atalarının ruhlarıdır (HILDEN: 132). Lebed Türkleri, Yakutlar ve Buryatlar arasında yaşlı şamana belli törenlerde bazen dokuz kişiden oluşan genç erkeklerin yardım ettiğini görürüz. Yakutlar arasında, genç bir şamanın ilk töreninde, yaşlı bir şaman genç şaman'ı muhtemelen onun yardımcıları olarak dikkati çekebilecek birkaç iştirakçi ile donatır. Bu arada kendisi kısmen mitolojik bilgilerden, kısmen de ilk töreninde kendisini idare ettiği davranış kurallarından oluşan bilgiler verir (CZAPLICKA: 184). Benzer bir tören bir Buryat Şaman'ın törenle göreve başlamasında da yer alır (CZAPLICKA: 185). Burada genç şaman, yaşlı bir şamandan özellikle meslektaşları ile olan mesleki ilişkilerinde kendisini nasıl rahatlattığı konusunda detaylı bilgiler alır. Bayan Lindgren Olga adlı tanıdığı bir Tungus Şamanka'nın ruhların çağrısını işittikten sonra mesleğini yaşlı bir şamanın idaresinde tamamen öğrendiğini, oysa kabilesinin eğitim almamış Şamanistik güçlere sahip olmayı isteyen üyelerinin sadece alıştırma yaptıklarını, bunu da şamankanın sarhoş olduğunda anlattığı, gerçeğini ortaya koymuştur (Journal of The Royal Cenral Asian Society, 1935,XXII: 221). Mesleki kıskançlık Olga'nın hareketinde açıklanabilir. Fakat belli ölçüdeki bir özel eğitimin Tunguslar arasında kaçınılmaz bir koşul olarak görüldüğüne ve bunun muhtemelen Türk halkları arasında da genel olduğuna inanmak için bir neden vardır.

Bununla birlikte, genellikle şaman, bilgisine ve gücüne, kendi çabasıyla veya meslektaşlarından değil vahiy yoluyla sahip olmayı ister. Bilgisini öğrenmemiş fakat tüm insani deneyimi ve bilinç alanını kapsamış ve tanrısal bir esinti bildirilmiştir. Bu, gelecek yanında bugün ve geçmiş bilgisini içerir ve bugünkü 'gizli bilgi'nin yanısıra doğal

'öğrenme' standardına göre tarihi ve bilimsel konuları da kapsar. Belki de şaman'ın görevleri ve güçleri, Castren. tarafından verilen hikayelerden birinde de gördüğümüz gibi en iyi kendisince açıklanır.

Tanrı benim hem yeryüzünde hem de yeraltında gezmemi istemiştir ve bana acı çeken insanları rahatlatabilecek ve teselli edebilecek, diğer taraftan çok mutlu olanların keyfini kaçırabilecek bir güç bağışlamıştır. Çok fazla çalışmaya yönlendirilmiş olan insanların kafalarını da aynı şekilde değiştirebilirim böylece bu insanlar neşeli eğlencelere yönelirler. Bana Kögel-Han derler ve ben geleceği, geçmişi bilen bir Şaman'ım. Kanna Kalas şöyle dedi: 'vatanımızdan uzakta halkımızın ne yaptığını öğrenmemize izin verin; fakat eğer doğruyu söylemezseniz kafanızı keseceğiz. 'Yaşlı adam şaman elbiselerini giyer ve şamanlık yapmaya başlayarak onlara tüm gerçekleri anlatır (CASTREN, IV: 256).

Polinezya'da kahinlerin tarihi ve seçere meselelerinin asıl merkezleri olmalarına rağmen, Türkçe metinlerden şamanların vahiy yoluyla geçmişi bilme isteklerini açıklamak kolay değildir. Sibiry'a'da şamanların dans, müzik ve taklit gösterilerinin ayrıntılı ve gösterişli özelliği, dillerinin birçok Batılı gözlemcilere yabancı oluşu ile birleşerek, şamanların görevlerinin entelektüel yönlerine gölge düşürmüştür. Yine de bunlar, içinde ifade edildikleri veya onlara atfedilen şiir ve destanların sözlü metinlerinden anladığımızı göre önem taşımaktadırlar. Radlov'un, Gökleri, kozmogani ve doğaüstü konularla ilgili şiir ve destanları büyük ölçüde şamanların naklettiklerinden ele geçirdiğini açıkladığı beyanına daha önce değinmiştik (sayfa 179) ve Yakutlar ve Buryatlar arasında yeni bir şamanın ilk töreninde, kuralların ve öğretici konuların nakledildiğini görmüştük. Buryatlar (SANDSCEJEW, 1927: 306) arasında şamanların diğer şiirlerin olduğu kadar öykülü şürlerini de asıl koruyucuları olduğu söylenmektedir. İki Prenses'inki gibi kahramanlık konularını işlemeyen Türkçe destanlar ve Kara Tygan Han ve Suksagal Han gibi şiirler, kahin prestijini, doğuştan doğal bilim veya doğal felsefe bilgisinde üstün olma kabiliyeti ve şiirsel ifade biçimini ustaca kullanma yeteneği ile muhafaza eden kişi olarak tasvir eder. Geleneksel şiirsel söyleyiş biçimi, sadece günlük kullanımdaki 4000

rak kabul edilmeleri gereken kadın ve erkekler tarafından, hem coğrafi, hem de etnoğrafik düzenli bilgiye verilen önemi gösterir.

Sadece şamanlarca-modern yaşamda profesyonel şamanlarca- uygulandığı görülen, göz önüne alınması gereken başka bir edebiyat türü de vardır. Altay veya başka yerlerdeki Türkler, tiyatro edebiyatı veya tersine tiyatro monologunun doğasında birşeye sahiptirler. Bu tür, sınırlı bir ölçüde, ilahiler, dualar, kutsamalar, öğütler ve şamanla özdeşleştirilen diğer türler gibi evvelce de göz önünde tutulan bazı edebi türleri kapsar. Bununla birlikte bunlar, tiyatro monologunda şaman tarafından, hırslı bir sanatsal karakter ve önemli tiyatro yeteneğinin düzenli bir dizisinde birleştirilmiş ve başlanmıştır. Tiyatroların konuları, çoğu zaman dinîdir ve şamanın, bazen ölümlerin ve Yeraltı Dünyası'nın tanrısı olan Erlik Han'ın ülkesine bazen de daha yüksek bölgelere, Gök'ün yüzeilerine, hatta en yüce Gök'ün tanrısı olan Ülgen'in kendisine yaptığı seyahatleri işler (ÜLGEN: 98). Şaman hikayesinde, kendisinin bu seyahatlerde bir kaz veya atın üzerinde gittiği ve en azından seyahatinin bir bölümünde, kendisine bir veya daha fazla arkadaşının eşlik ettiği şeklinde tasvirler yapar. Seyahat ekseriya uzun ve, zor tasvir edilir ve arkadaşlar yılda kendilerini yorgun ve gevşek hissederler, fakat şaman nihayet amaçlarına ulaşıncaya kadar onlara yardım eder ve cesaretlendirir. Daha sonra tek başına geri döner ve yeniden dünyada olmaktan mutluluk duyar. Tiyatro manoloğunun gerçek öneminin, Şaman'ın arkadaşlarının amaçlarına güvenle ulaşmasında yattığı görülmektedir. Şaman kendisi Hermes Psuchoponpos gibi bir rehber veya ajandır.

Bu dini tiyatroların metinleri tamamıyla şarkı ve haykırışlardan oluşur. Bunlar, farklı kişileri ve hatta hayvanları taklit etme yoluyla sesini değiştiren sadece bir şaman tarafından söylenirler. Şarkılara tiyatro eylemi ve dans eşlik eder ve tümü geniş bir şaman tefinin ileri derecede gelişmiş ve sempatik eşliği ile temsil edilirdi. Temsil uzun ve ayrıntılıydı ve şarkılar en azından kısmen irticalen söylenirdi. Şaman ise kendi konusunun aktarıcısı olduğu kadar bestecisiydi de.

Şaman, enerjisini korumak için sarhoşluk verici içki ve tütün gibi bazı uyarıcılar kullanırdı. Manevî olarak konsantre olma ve maddî çevresinden uzaklaşması görevinde, içinde seyircilerin

sessizlikleri ile kendisine yardımcı oldukları gösterinin başlamasından önce şaman uzun bir süre sessizliğe teslim olurdu. Tüm şamanlar gösteri sırasında bir kuş veya daha az yaygın olarak bazı hayvanların suretinde yapılan özel bir kostüm giyerlerdi. Tarz ekseriyetle farklılık gösterirdi fakat genellikle, tümü kuş tüyleri ile süslenmiş veya onlara benzer bir şekilde olan özel botlar, şapka ve paltodan oluşurdu. Diğer aksesuarları da yaygındı, şaman hemen hemen her zaman gösterisinde önemli bir yer tutan bir davul veya tef ve bir davul çubuğu taşırdı. Kostüme, şaman dans ettiğinde serbestçe sallanan demir askılar veya renkli mendiller asılıydı. Altay Türkleri şamanınca her yıl yapılan kabilesel kurban töreni, bir senaryoda varolan çok sayıda başka aksesuarları da gerektirir. Genelde şaman'ın bir gösterisinin önemli bölümü gece ve yurttan yapılır. Bununla birlikte bazen yazın dışarıda yapılır. Büyük bir Kamlanie'nin (Altaylarda şamanın yaptığı işe verilen ad) en önemli hikayelerinden biri 1870 yılında Tomsk Journal'da misyoner Verbitsky, tarafından yayınlanmış olan, 1840 da ele geçirilen malzemelerden oluşan ve Radlov tarafından verilen özet uyarlamasıdır (RADLOV: 19-51). Bu, Altay Türkleri arasında Gök'ün 16. katındaki Altın Dağ'da oturduğu söylenen Bai Ülgen'e yapılan ve kabilesel kurban törenlerinin en, önemlilerinden bir kısmını oluşturan önemli bir dini tiyatrodur. Temsil iki veya üç günün akşamlarında olur ve çok sayıda insan katılırdı. İlk akşam kam (Altay şamanlarına verilen ad) bir sık ağaçlık yere yeni bir yurt yerleştirir ve onu parmaklıklarla çevreler. Yurdun için bel alçak dallan çizgili olan ve gövdesinde dokuz çentik (tapy) olan genç bir tuğla ağacı bulunur. Bu kam'a tören sırasında ağaca çıkması gerektiğinde ayak basacak yer olarak hizmet eder. Kurban töreni için Ülgen'e makul gelecek açık renkli bir at ve ayrıca kam tarafından tören boyunca seyis olarak rol yapmak üzere bir kişi seçilirdi. Bu bash tutkan kiski ('baş tutan kişi', örneğin atın) olarak bilinirdi ve Altaity, ruhunun Bai Ülgen'in huzurunda atinkine eşlik ettiğine inanırdı. Bu kişi kam'ın kendisinin dışında, bu garip tiyatro oyunundaki tek aktördür. Taklit ve vantrologluk yapılan pasajların dışında tüm opera metni kam'ın kendisi tarafından şiir şeklinde söylenirdi.

ruhunun Bai Ülgen'in huzurunda atinkine eşlik ettiğine inanırdı. Bu kişi Kam'ın kendisinin dışında, bu garip tiyatro oyunundaki tek aktördür. Taklit ve vantrologluk yapılan pasajların dışında tüm opera metni Kam'ın kendisi tarafından şiir şeklinde söylenirdi.

Kam yurda girer ve tuğla ağacının arkasında yakılan ateşin yanında oturarak dumanın tefini örtmesini sağlar. Daha sonra ruhlar tefinde birleşmiş gibi onları toplayarak onları ayrı ayrı çağırmak için ilerler. Ruh çağırmada kullanılan kelimeler Radbu tarafından aktarılmakta ve bir şarkılar dizisi oluşturmaktadır ve her ruh tefte ele geçirildiğinde kam ruh için konuşuyormuş gibi boğuk bir sesle şöyle der: "A kamaï" ('Selam kam, ben buradayım'). Kam yurttan çıkar ve kumaştan bir kazın yapılıp içinin samanla doldurulduğu bir yere gider ve kollarını kanat gibi çıkararak, bu bostan korkuluğunda yerini alır sanki gökte uçuyormuş gibi-uçarken şunları söyler

*Beyaz göğün altında,
Beyaz bulutların üstünde,
Mavi göğün altında,
Mavi bulutların üstünde,
Göğe yüksel, Ey kuş.*

Bunun üzerine bir kazın gıdaklamasını taklit ederek şöyle der;

*Ungai gak gak, ungai gak,
Kaigai gak gak, kaigai gak.*

Ve kaz ile sürücü arasında önemli bir konuşma olur. Bu konuşmada şaman her ne kadar "kaz sesinde" "kaz konuşması" yapsa da baştan sona konuşmacıdır.

Hayvan üzerine binmenin amacı, Şaman'ın çağrısını duyduğunda "Myjak, Myjak, Myjak" diye kişneyen pura'nın veya kurban atın ruhunu elde etmek ve zaptetmektir. Kişneme şaman tarafından da yapılır. En sonunda pura zeptedildiğinde ve ağıldaki kazığa bağlandığında, şaman, pura sakinleşip ardıçla tütsüden geçirilip kurban olmaya hazırlanıncaya kadar at gibi kişneyip tekme atar. Kam, şu sözlerle kazını azleder:

*Süro-borg'den yiyecek al,
Beyaz Süt Denizi'nden içecek al,
Anne Kaz, benim gevezem,
Anne Kuş, Kurgai Han,*

*Anne Kuş, Engkai Han;
İnsanların üstüne düş,
Onlara Av, Av' diye bağırarak seslen,
Onları 'Ja, Ja' diyerek kendine çağır.*

Bundan sonra, şaman bizzat kendisi atı kurban etmek için öne atılır. Böylece törenin ilk kısmı tamamlanır.

Temsilin en önemli kısmı ikinci gün güneş battıktan sonra olur. Kam, pura'yı Ülgen'e iletmek için gerçekleştirdiği yolculuğu temsil eden bir dini tiyatro oyunu veya baleyı bizzat kendisi canlandırır. Ateş parlak bir şekilde yandıkça kam ilk önce bash-tutkan (seyis)'a bir hayır duası okur, daha sonra da kendisinin de yaptığı gibi ruhlara nutuk veren ev halkının adına ruhlara, (tefin edendileri), yiyecek ve içecek sunar. Ev halkının liderinin adına da Ülgen'in kendisine zengin bir elbise armağanı sunar. Kurbanı tedarik eden ateş efendisini, yurt ailesinin şahıslanmış gücü olarak görülmesini dikkate almak oldukça ilginçtir.

*Onu al, Ey Kayra Kan (HBLDENN, 1916, XXXVIII:126)
Üç başlı Ateş Anası,
Dört başlı Masum Anne;
Chok' dediğimde selam ver.
Ma' dediğinde onu al.*

Kam'ın şarkılarının ifade ettiği konuşma tarzı öyküsel şiirlerden âşinâ olduklarımızla özdeşdir. Bu tür şiirlerde elbise şu şekilde anlatılır:

*Hiç bir atın taşıyamayacağı
Hiç bir kimsenin kaldıramayacağı hediyeler
Üç kat yakalı elbiseler, vs.*

Kam daha sonra davulunu buhurdan geçirir ve ilk kez orada şaman kıyafetini giyer ve dumanla örtülmüş bir şekilde sessizce ateşin arkasında durarak ölçülü vuruşlarla davulunu çalmaya başlar. Böylece birçok ruhu bir araya toplayarak, her birine ayrı bir dua okur, ayrıca Bay Ülgen ve ailesine de dua eder. Duanın, bitimine doğru kam Gök kuşu olan Merkyut'u yardımı çağırarak sözünü tamamlar:

*Şarkı söyleyerek bana gel,
Neşe ile sağ gözüme gel;
Sağ omzuma otur?!*

den birini temsil ettiğini gösterir. Temsiline çeşitlilik ve gerçeklik vermek için, kam Gök'ün çeşitli katlarının içinden geçerken, çeşitli olaylar katılmıştır. Kam'ın hizmetinde olan kara-kush 'kara kuş'^{vii} tütün piposuna benzetilir; kam paraya su verir ve atın su içişini taklit eder; ayrıca hizmetçisini de bir yabani tavşan avlamaya gönderir; ona geleceği söyleyen büyük jajuchi ile görüşür. Kam, altıncı Gök'te aya; yedinci Gök'te güneşe hürmet ederken son olay beşinci Gök'te vuku bulur. Sekizinci ve dokuzuncu Göklere'de, temsil edilen sahneler, dualar, kehanetler, öykülü şiirler ve kutsamalar vs. vardır. Kam'ın gücü ne kadar fazla olursa içinden geçtiği Gök sayısı da o kadar fazla olur. On bir, on iki, veya daha fazla (bazı durumlarda ise on altı kadar). En sonunda, gücü ve bilgisinin sınırına ulaştığında, Bai Ülgen'den kurbanın kabul edilip edilmediğini öğrenir, hava ve hasatla ilgili kehanetler ile kurban hakkında öğütler alır. Kam'ın sevinci bu son büyük sahnede en yüksek noktasına çıkar ve baş tutan, davulu ile çubuğunu yavaşça geri çekerken bitkin düşer. Kam bir süre için hareketsiz kalır ve yurttan sessizlik hüküm sürer, daha sonra kam uykudan uyanıyormuş gibi kalkar, gözlerini ovar, saçlarını düzeltir, ellerini açar, gömleğinden terini siler, etrafına bakar ve orada olanları uzun bir yolculuktan dönmüş gibi selamlar. Kamlanie (şamanlık ismi) sona erer (HILDEN: 138).

Bu hikâyenin, Abakan Türklerinin öykülü şiirleri ile yapılan bir karşılaştırması, kahramanların Göklere yaptığı ziyaretlerin, gerçek şamanları Bai Ülgen'in ikametgahına yaptıkları bu yolculuklarla benzer olduklarını gösterir (CHADWICK, 1936, LXVI: 231). Bununla birlikte, en yakın benzerlikler Yakutlar (SEEROSZEWSKI, 1902: 331) ve Yenisey Ostyak ve Yuraklar gibi Türk olmayan halklar arasında görülür (LINDGREN: 19; SHIROKOGOROFF: 304). Bu törenler, Türk şamanlarınınkilere o kadar yakındır ki, burada kısaca değinmeden başka bir şey yapamamamıza rağmen, bunların bizim Türk töreleri hakkındaki bilgilerimize ilaveler yapacak kadar değerli oldukları gelişigüzel bir göz atmadan da anlaşılacaktır.

Yakutlar, eski günlerde gerçekten gökyüzüne çıkan şamanların olduğunu ve izleyici kalabalığının, şaman'ın paltosu içinde davulu ile hızla arkasından gittiği, kurban edilen hayvanın bulutlar üzerinde dolaştığını görebildiklerini söylerler *bilig-*

(CZAPLICKA: 238). Aynı şekilde at üstünde Gök'e çıkma başarısı (olayı) Cengiz han zamanının büyük bir Moğol şamanına atfedilmektedir (KÖPRÜ-LÜZADE: 17).

Yenisey Ostyak'ın gökyüzün ziyaretine değinmekte bize Altay şamanının Bai Ülgen'i ziyaretinin sonuç kısmı hakkında bazı fikirler verebilir. Radlov'un hikayesinde son törenin bu kısmına kısaca değinilmiştir. Ostyak şaman Gök'e kendisine indirilen bir ip (Polinezya Kahramanlarının Göğe yükseldikleri vasıtaları karşılaştırabiliriz) vasıtasıyla ve yolunu kapatan yıldızları iterek tırmandığını anlatan bir şarkı söyler. Gökyüzünde bir botla yüzer ve nihayet yeryüzüne öyle bir hızla iner ki hızından rüzgar eser. Bundan sonra 'kanatlı şeytanlar' yardımcıyla Yeraltı Dünyası'na bir yolculuk yapar (MIKHAILOVSKY, XXIV: 67). Yine bize, Ostyak ve Yuraklar arasında şaman'ın gökyüzüne çıktığı ve çeşitli ülkelerde, güller arasında yolculuğunu anlatan şarkılar söylediği ve yine daha önce dedesinin tefini yaptığı yer olan tundurada karaçamlar arasında uzun yaşamak ve mutluluk v.s. için dualar ettiği söylenmektedir. Burada ikinci kuşağın, kehanete ait kabiliyetinin atadan miras kaldığına olan inancına ilginç bir değinme vardır. İlahi varlık, güneş, ay, ağaçlar ve hayvanlara, bu sıra ile, hürmet gösterdikten sonra pembe bulutlar arasında uykuya dalar ve en sonunda bir ırmak yardımıyla yeryüzüne düşer (Kuzey Borneo'nun Deniz Dyaklarının, bir nehir boyunca bir batun içinde ruhların Yeraltı Dünyasında toplandığını yöneten kahinin işlemini karşılaştırabiliriz).

Şamanların Göklere yaptıkları yolculukların bu hikâyeleri ile, Buryatların yeni bir şaman tayin etme hikâyeleri ve büyük at kurban etme törenini karşılaştırabiliriz. Curtin'in Buryat hikâyesinde şaman'ın kendisinin ata öldürücü darbeyi vurmadığı, fakat bu görevini başka birine havale ettiği anlatılır. İkinci tören yani yukarıda bahsettiğimiz at kurban etme töreni, bu olayın haricindeki Altay töreninkilere yakından, benzer olan şartlar altında gerçekleşir. Buryat kurban töreni için yurdun ortasına büyük bir ağaç dikilir, ağacın tepesi duman boşluğuna doğru tasarlanır. Bu tepeye gökkuşağı renklerini temsil eden ipek şeritler bağlanır. Bu şeritler az bir uzaklıktaki 'direk' denen bir ağaca taşınır (İnsan içgüdüsel olarak, Eski Saxonların kutsal dayanağı olan ve Universalis columna quasi sustinens omnia-translatio S. Alexandri, cap.3.MonGerm, II: 676) ve en yüksek

ortasına büyük bir ağaç dikilir, ağacın tepesi duman boşluğuna doğru tasarlanır. Bu tepeye gökkuşağı renklerini temsil eden ipek şeritler bağlanır. Bu şeritler az bir uzaklıktaki 'direk' denen bir ağaca taşınır (İnsan içgüdüsel olarak, Eski Saxonların kutsal dayanağı olan ve Universalis columna quasi sustinens omnia-translatio S. Alexandri, cap.3.MonGerm, II: 676) ve en yüksek dallarına bağlanır. Şamanların bazıları ağaçların tepelerine çıkar ve buradan tanrılara teklifler yaparlar. Bize bilgi veren kişi şunları ekler; 'Eskiden öyle kudretli şamanlar vardı ki, bunlar yurdun duman boşluğuna kadar yükselen ağacın tepesini dışardaki tuğla ağacı ile birleştiren ipek şeritlerin üzerinde yürüyebilirlerdi; buna gök kuşağında yürümek denirdi (CURTTN: 108). Bir Buryat şamanının tayin edilmesinde ortaya çıkan benzer bir işlemde, bize, yurt içinde dikili olan büyük ağacın Şaman'ın Gök'e girdiği kapıda, görevli Tanrıya temsil ettiği söylenmektedir. Kırmızı ve mavi şeritler bu ağacın tepesinden dışarıdaki tuğlalar, sırasına gerilir. Bu şamanın ruhlar dünyasına doğru olan yolunun sembolik bir temsilidir (CZAPLİCKA: 188). Şaman yurt içindeki tuğla ağacına ve aynı zamanda en azından dışarıdakilerden birine tırmanır. Bazen tüm sıra boyunca tepeden tepeye atlar, böylece son tepeden erişebileceği en yüksek Gök'e ulaşmaya kadar bir Gök'ten diğerine atlamak ister. Bu sembolizmin, en sonunda şaman'ın geçmişte gökyüzünde görülebildiği ifadelerine nasıl önyak olduğunu görmek oldukça kolaydır.

Onbirinci yüzyılda Doğu Türkistan'da yazılan Uygur şiiri Kutadgu Bilig'deki bir pasajda Altay şaman'ının, Bay Ülgen'in huzuruna yaptığı yolculuk gibi bu tür bazı hatırlamalardan şüphe etme eğilimindeyim. Bahsettiğim bu pasaj güvenilir Ogdurmuş tarafından prens Gün Doğdu'ya atfedilen rüyadır. Ogdurmuş bir rüyasından önünde basamaklı yüksek bir merdivne gördüğünü anlatır^{vm}. O, bu basamakları, Vambery tarafından yapılan bir yorumu göre yedi aşamaya varan merdivenin tepesine kadar tırmanır. Merdivenin tepesinde bir katın refakatçisi veya gardiyan ona bir bardak su verir. Bu su ile canlanır 'muhtemelen çabalamasından dolayı' kendinde olmamasına rağmen Gök'e doğru yola çıkabilir.

Bu ilginç pasaj çevirmeni biraz zorlamış gibi görünüyor, çünkü bazı noktalar hâlâ anlaşılmasız

kalmaktadır. İnsan doğal olarak yine bir rüyada görülen Jacob'un Merdivenin hayal ediyor (GENESIS, XXVIII: 12). Fakat pasajın en yakın ilgilerinin Altay şamanlarının uygulama ve inançlarında yattığı görünmektedir ve bunları yakından incelemenin Uygur metnindeki anlaşılmasız pasajlara ışık tutabileceğini düşünüyorum.

Altayların ikinci sınıf dini tiyatrosu, şamanın Erlik Han'ın ikametgâhı ölümler diyarına yaptığı seyahati konu alır. Yenisey Ostyakları arasında, bu ikinci temsilin bazen doğrudan doğruya Gök'e yolculuğu izlediğini gördük (sayfa 250).

Potanin (IV: 64), Rus misyoneri Chivalkov'dan aldığı bu tiyatro oyunlarından birinin özet bir hikayesini saklamaktadır. Bu hikayede çok sayıda ölü ruhları Karanlık tanrısı Erlik Han'ın bölgesi olan Yeraltı Dünyasına götürmek için onlara rehberlik yapan bir Altay Türkleri şamanının seyahati anlatılır. Ben bu eseri bilmiyorum, temsilin hikayesini sadece M.A.Czaplicka (240) ve Mikhailovsky (XXIV: 72) tarafından yayınlanan özetlerden verebiliyorum. Ne yazık ki şarkıların hiçbiri aktarılmamış, şamanların sözlerinden çok az bir aktarılmıştır. Bununla birlikte, bunlar, temsilin özenle hazırlanmış olduğunu ise canlı detayların Abakan Türklerinin kahramanların doğaüstü seyahatlerini anlatan öyküsel şiirlerindeki birçok pasajla yakın olduğunu göstermek için yeterlidir.

Şaman, monologunda seyahatini anlatır. Yol, Altaylar üzerinden daha sonra sarı kumları ile Çin üzerinden ve 'bir saksığanın uçarak geçemeyeceği' sarı bir bozkır üzerinden güneye uzanır. Şaman'ın sanatsal gösterisinin pratik doğası onun kendi sözleriyle açıklanır: 'Onları şarkılarla geçeriz', diye bağırır ve topluluk neşe içinde atlara binerek ona şarkılarla eşlik ederler. Karşılama, üzerinden hiç bir kuzgunun uçmadığı' soluk renkli bir bozkır çıkar ve yine kam, şarkılarla kendini takip edenleri cesaretlendirir. Bozkırdan sonra, karşılama kam'ın, tepesine çıkarken nefes nefese kaldığı çok yüksek bir dağ çıkar. Kam, yol arkadaşlarına, doğa çıkmayı başaramayan birçok şanssız kamların kemiklerinden bahsetmeyi de ihmal etmez: 'Dağlarda sıralar hâlinde yığılı, insan kemikleri vardır; dağlar atların kemikleri ile alacalıdır': İşte bu tür pasajlarda şiirlerin geleneksel coğrafya ve genel ortamını görürüz. Şaman ve kortejinin karşılaştıkları güçlük ve sı-

şaman, şamanların denizin altındaki kemiklerinden bahsederek kendine olan güveni arttırır. Karşıya geçince, kam Erlik Han'ın, büyük köpekleri ve kapıcısı ile Manastır vari bir Budist ikametgahına yakından benzerlik gösteren, meskenine doğru yola çıkar. Tiyatroya ait takdire şayan bir içgüdü ile, kam büyük bir güçle, tipik bir doğulu, kibirli, despot fakat şarap ve hediyeler ile kolaylıkla alt edilebilecek birisi olarak tanımlanan bir izleyicinin törenini yürütür. Şaman'ın, en sonunda hayır duasını vermeye ikna edilen bu sarhoş Tanrı'yı etkili bir şekilde temsil etmesi ile komik bir sahne oluşturulur. Bu sahnede sarhoş tanrı kam'a gelecek hakkında bildiklerini söyler ve kam ölüler diyarından sağ salim kurtulduğundan memnun bir vaziyette neşe ile evine döner. Şaman yeryüzüne, onu Yeraltı Dünyasına götüren atla değil bir kazın üzerinde döner -hiç şüphesiz bu ölü bir ruhun sembolüdür (Journal of the Royal Anthropological Institute, XXIV: 72)- ve yurttan kaz gıdaklamasını taklit ederek uçuşuyormuş gibi ayak parmaklarının ucunda yürüyerek dolaşır. Kamlanie (şaman'ın görevi) sona erer, orada mevcut biri tarafından tefi elinden alınır ve kam uykudan uyanıyormuş gibi gözlerini ovalar. Ona nasıl bir yolculuk yaptığı sorulur. Şöyle cevap verir; 'Başarılı bir yolculuk geçirdim; iyi karşılandım.'

Sieroszewski, hastayı iyileştirmek için çağrılan bir Yakut şamanının (Revue de l'Historie des Religions, 1902: 331), genel özellikleri ile Altay şaman'ının Yeraltı Dünyası'na yaptığı yolculuğun hikayesine benzeyen, opera metninin büyük bir kısmını kaydetmiştir. Bundan başka, şuna hiç şüphe olamaz ki bir Avrupalı görgü şahidi tarafından kısacak tanımlanan kamlanie (şamanlık) birine benzer, bazen daha az ayrıntılı bir tiyatro temsilidir. Potanin, Enchu adlı genç bir Altay şamanınca verilen, Yeraltı Dünyasına bir ziyaretin bir temsili ile (MKHAILOVSKY, 1894, XXIV: 71; CZAPLICKA: 240.), bir şamanka (MKHAILOVSKY: 72) tarafından yapılan ve burada bahsedemeyeceğim bazı önemli hususlarda Enchu'ninkiyile benzer olan bir temsile şahit olmuştur. Radlov ise, bir evde ev sakinlerinden birinin ölümünün kırkinci gününde yapılan günahlardan arınma töreninin bir kısmını oluşturan ve bir şaman'ın Yeraltı Dünyasına yaptığı ziyareti anlatan bir tiyatro temsiline şahit olmuştur. Radlov'un hikayesinde, kam kendisini ölü kişiye

Erlik ülkesindeki son ikametgâhına gitmesinde önderlik eden kişi olarak gösterir ve ölü kişinin -bu durumda kadının- sesini taklit eder. Aynı zamanda zaten Erlik ülkesinde olan ölülerin ölü akrabaları ile konuşmaya tutuşur. Radlov, bize ateşin sihirli aydınlatması ve şaman'ın dansı ile, vahşi sahnenin kendisi üzerinde çok güçlü bir etki bıraktığını ve bu yüzden uzun süre çevresindekileri tamamen unutarak gözleriyle şaman'ı izlediğini söyler. Ve şunu ekler, 'Altaylılar bile, bu vahşi sahneden etkilendiler, piyoları yere düştü ve bir çeyrek saat süresince tam bir sessizlik hüküm sürdü' (RADLOV: 53). Stadling (STADLING: 134) ve Sieroszewski, Yakut şamanın temsiliinde ortaya koyduğu sanattan eşit ölçüde etkilendiler. Sieraszewski, özellikle, aralarında en usta olanların temsillerinin edebi üstünlüğüne, garip bağırırların yerini sessizliğe bıraktıran yeteneğe, ahenkli ve korkutucu dönüşlerle bazen yalvaran, bazen de tehdit eden etkili ses titreşimlerine; tefin o anki durumla uyuşması için çıkarılan uğultusu; şiirsel ifadenin ustaca kullanımı ve çeviriyi imkansızlaştıracak mecazi dil, anlamlı tabir değişiklikleri ve cesur mecazlara dikkati çeker (Revue de l'Historie des Religions: 325).

Yakut şamanının, fizikçi kapasitesiyle, yaptıklarına yakından benzeyen, Erlik ülkesine ziyaretler Buryatlar arasında da yapılır. Burada yine en iyi hikayelerimizden biri vardır. Bu hikâyede, hasta olan bir kişiyi iyileştirmek üzere bir şaman çağrılır. Şaman hastanın, vücudu terkettiğine inanılan ruhunu arar. Dünyanın her yerinde -derin ormanlarda, bozkırlarda, denizin altında- onu arar; ve bulunca onu vücuduna koyar (Shirokogoroff'un ruhunun hastalık veya felakete sebep olan ruhları bulmak için göklere veya yeryüzündeki uzak yerlere gidebildiği söylenen Tunguz Şamanı hakkındaki ifadelerini karşılaştırabiliriz). Eğer ruh dünyada bulunamazsa, şaman, uzun ve yorucu bir yolculuk yaparak ve Erlik'e pahalı hediyeler teklif ederek, onu Yeraltı Dünyası'nda aramak zorundadır. Bazen şaman hastayı Erlik'in, kendisi ruhunun yerine başka bir ruh istediğini söyler ve hastanın bir arkadaşının ruhunu sahibi uyurken tuzağa düşürür: Ruh bir tarlakuşuna dönüşür; şaman, kamlanie'sinde bir şahin biçimini alır, ruhu yakalar ve onu Erlik'e teslim eder. Erlik de hasta adamın ruhunu serbest bırakır (POTANIN; MKHAILOVSKY: 69). Törende Abakan Türklerinin pek çok şiirine de yer verilir. Bu şiirlerde, bir,

nun yerine başka bir ruh istediğini söyler ve hastanın bir arkadaşının ruhunu sahibi uyurken tuzağa düşürür: Ruh bir tarlakuşuna dönüşür; şaman, kamlanie'sinde bir şahin biçimini alır, ruhu yakalar ve onu Erlik'e teslim eder. Erlik de hasta adamın ruhunu serbest bırakır (POTANIN; MKHAILOVSKY: 69). Törende Abakan Türklerinin pek çok şiirine de yer verilir. Bu şiirlerde, bir, kahramanın ruhu, Erlik'in temsilcisi rolünü oynayan, Yeraltı Dünya'sından zenci bir 'yeryüzü-kahramanı' tarafından evrenin her yerinde benzer bir şekilde takip edilir.

Biraz önce anlattığımız türdeki Erlik ve Ülgen'in ülkelerine yapılan ziyaretler Asyalı şamanların tiyatro temsillerini asla bitirmezler. Yakutlar arasında avcı ve balıkçıların koruyucu ruhlarına kurbanlar sunulur ve bunların avın ruhu Baryllakh rolünü oynayarak güldüğü söylenen şamanlar tarafından verilen tiyatro temsillerince eşlik edildiği söylenmektedir (MKHAILOVSKY: 96; KOVSTANIEV: 103). Bize Yakutların bu ruhu her zaman kıkır kıkır gülen ve gülmeye düşkün olarak temsil ettikleri söylenmektedir (MKHAILOVSKY).

Ana hatlarıyla şamanınkilere benzeyen temsiller yaygın bir biçimde, Batı Türkleri bahşılan tarafından da verilmektedir. Orta ve Batı Asya Türk-Moğol halkları arasında onsekiz yıl geçiren Castagne'nin 1930'da yayınlanan önemli eseri, bahşi hakkındaki bilgilerimize birçok şey eklemiş ve bahşilarla Batı Türkleri şamanları ve Kuzey Sibiryaya halklarının zihni kabiliyetleri arasında var olan yakın ilişkiyi daha açık bir şekilde (eski bilimadamlarının eserlerinde görebildiğimizden daha fazla) (CASTAGNE) görmemize imkân vermiştir. Biz özellikle burada şiir ve bahşi'nin telli çalgısı olan kopuzun, müziğinin temsilde oynadığı önemli rol üzerinde duracağız. Bahşi'nin davulu yoktur, ancak temsilinin büyük bir kısmını oluşturan konuşma bölümü baştan başa kopuz eşliğinde manzum şiirlerden oluşur ve sadece veya hemen hemen sadece bahşi, elindeki bu enstrümanın müziği ile kendinden geçme durumuna gelir görünür. Castagne'nin çok sayıda bu sınıf insanının temsillerini anlatan hikâyelerinde, bütün veya ona benzer diğer uyarıcıların kullanımından hiç bahsedilmemesi ilginçtir. Bu, tabii ki, sadece Müslümanlardan bekleyeceğimiz bir şeydir. Uyarılma ve heyecanın tamamen müzik enstrümanının kullanımı yolu ile ortaya çıkarıldığı görülmektedir Bu

müzik enstrümanının sihirli bir güce sahip olduğu (CASTAGNE: 67) ve onun tellerinde gösteri yapma sanatına çok zaman ve özen verildiği söylenmektedir (CASTAGNE: 68).

Tanımlanmak üzere olan özenle hazırlanmış bahşi temsilinde, bazı durumlarda cinlerin kendilerinin müzik aletleri -biri kopuzu (CASTAGNE: 83). diğeri kadife ile kaplanmış musettesi (CASTAGNE: 88). taşıdıklarının söylenmesi ilginçtir. Bu kahin kişilerin sahip olduğu müziğin önemi, tüm bahşilerin kurucusu olarak kabul edilen Korkut adlı ünlü eski bir bahşi'nin hikâyesi ile uygun bir şekilde anlatılmaktadır. Korkut'un bir zamanlar, büyücü, kahin ve müzisyen olduğu ve halkına şarkı söyleme ve kopuz çalma sanatını öğrettiği söylenmektedir. O aynı zamanda özel bir epik şiir türünün yaratıcısı idi. Ölümünün yaklaştığını farketdiğinde, ilk işi kendisi için bir kopuz yapmak oldu. Daha sonra zamanını, dualar ve Kur'an'dan âyetler okumaya şarkı söylemeye ayırdı. Ölümünden sonra kopuzu da mezarına kondu ve gelenekte belirtildiğine göre yıllarca her cuma günü ustasının anısına kederli müzikler çaldı (CASTAGNE: 67).

Sözlü edebiyatın bakış açısından; bahşi temsillerinin Castagne, tarafından verilen en ilginç hikâyeleri hastayı iyileştirmekle ilgili olanlardır. Castagne, Fransızca çevirilerle bu tür olaylarda bahşi tarafından söylenen çok sayıdaki şarkı ve dualar ve yerli Kazaklar'ın hikayelerinden kaydedilen bir dizi yayınlamıştır (CASTAGNE: 70).. Bu, hem bu tür temsillerin genel karakterini, hem de bunların Altay Türklerinkilerle olan benzerliği ve ilişkisini görmemizi kolaylaştırır.

Bu temsiller bir hayvanın kurban edilmesi ile açılır, daha sonra bahşi eline kopuzunu veya bazen de bir dobra veya bir tef alır ve büyük üzüntünün şarkısını monoton bir sesle okur (CASTAGNE: 70). Şarkı, tahmin edildiği gibi, Kur'an'dan alınan bir sözle açılır ve Allah'a, Adem'e ve atalara yapılan dualar dizisi ile devam eder ve en sonunda şeytan ve cinlere yapılan dualar dizisine geçer.

İşte bu ikincisinde bahşilar ile şamanlar arasındaki yakın ilişki açıkça görülür. Çünkü cinlerin birçoğu daha önce Erlik Han'ın ülkesine ait olduklarını ve öyküsel şiirlerin kahramanlarına düşman olan ruhsal varlıklar olduklarını söylediğimiz ruhlardır. Burada yine Kara Kuş, San Kuş ve at, deve, yılan ve hatta kaplan görünüşünde

yardıma gelmeleri için bir araya toplamadaki etkili faktör onun müziğidir.

*İşte çılgınlıklarım için kullandığım tar
Sesim çıksın kopuzuma eşlik etsin
Elimde köknar ağacından kopuzum
Su yılanı gibi; kıvrılıyorum
Kopuzum hiç kıvrılmıyor
Üzgün ruhum huzur bulmuyor*

Ve bahşı, cinin ona on beş yaşındayken nasıl sahip olduğunu ve yirmi yaşındayken nasıl arkadaşı olduğunu şarkı olarak söylemeye, devam eder. Aradaki zaman açıkça anlaşıldığı gibi bahşının eğitimi ve terbiyesi için gereken müddettir. Ayrıca bahşı olması için yapılan çağrı'nın kendi isteği olmadığı, hatta tamamen isteğinin dışında olduğunu ve daha da ötesi 'çağrı'nın tamamen âşıklık (saz şairliği) sanatı ile ilgili olduğu konusunda bize açıklık getirir.

*Bir işle meşgulken beni kendine aldı,
Kurumuş olan bu ağaç yüreğime daldı*

Bu otobiyografik detaylar yine bize kara şamanca, Kara Chack, hakkındaki hikayeyi hatırlatır ve cinlerin onu ele geçirdiğine inanıldığı zaman taşkınlığının doruğundan hemen önce geldikleri için özellikle ilginçlerdir. Bu noktada bahşı, kızgın âletler üzerinde yürüyerek, yanan mumları ağızda taşıyarak, kendisini veya hastayı, görünüşte acı hissetmeden veya acı vermeden, sopalar veya ağır objelerle döverek eriştiği doğa üstü konumu göstermeye başlar. Bu şamanistik 'erdem'in, güvenilir bir imtihanı olarak kabul edilir. Bunları yaparken bahşılar doğaüstü başarılarının eksikliğine oranla daha az acı çekerler (CASTAGNE: 94). Bir kez daha bahşı kopuzunu alır ve uzaktaki bir dizi zararlı cinleri çağırır, bunlar çoğunlukla hayvan şekindedirler. Daha sonra ellerini tüm yönlere sallayarak, seyircilere elini uzattığı her şeyin veya her noktanın bozulup yok olduğunu görüntüsünü verir. Heyecanın doruğuna ulaşan bahşı, 'olağanüstü bir dikkatle' çeşitli hayvan ve kuşların hareketlerini ve seslerini taklit ederek çadır etrafında hızla yürür. Bu hayvanlar bahşı tarafından toplanmaya çağrılan ruhlardır. Kopuzunu alan bahşı yine çalmaya başlar. Müzik ve şarkı gitgide daha da hızlanır, onunla birlikte hareketleri, de hızlanır. Ağız köpürür ve gözle

görülür hiçbir kesme izi bırakmadan yüzünü bir bıçakla keserken yüzü vahşi bir ifade alır. Toplanan ruhların kendi dünyalarına bırakıldıkları (azledildikleri) son bir şarkı bu olağanüstü (tuhaf) sahneyi, kapatır.

Castagne, hem taklitçi kabiliyeti, hem de müzik kabiliyeti hususunda bahşının temsilinin ayrıntılı tekniğine büyük önem verir. Bahşının kendisi açıkça kopuzunu en önemli aksesuarı olarak kabul eder.

*Ulmairin çubuğu
Kopuzumun yayı olmuş,
Devenin ince derisinden(CASTAGNE: 104-310).
Süslenmiş kopuzum, küçücük tamamen
İyi atın kılları
Kopuzuma yay olmuş(CASTAGNE: 92).*

Şaman ve bahşının, papaz ve peygamberin görevlerini kendi kişiliklerinde bir araya getirdikleri görülecektir. Bunların kahinlere has önsözleri, müzik, şiir, dans ve taklit gösterisini kapsayan -aslında baleye benzeyen tüm sanatların bir sentezi olan- bir sanatsal yapımda gösterilir. Şaman veya bahşı bu balede en titiz karakterin tek veya hemen hemen tek oyuncusudur ve tüm entelektüel ve sanatsal yeteneklerinde mümkün olan en fazla isteği bir arada yapar. Tüm temsil, geleneksel bir taslağı veya geleneksel düşünce kanalı ve sanatsal stili izlerken bile irticalendir. Şu açıkça görünmektedir ki tıpkı kahramanlık şairinin sadece gerçek kelimeleri değil hatta bir dereceye kadar asıl hikâye sırasında hikâyesinin şeklini de irticalen belirlediği gibi, şaman da geleneksel teoloji tarafından nizamaya koyulan bir çerçevede motiflerini çeşitlendirerek ve tecrübeden ilham alarak, kendisine ait veya ödünç aldığı tiyatro şarkılarını irticalen söyler. İfadesi, kahramanlık şiirlerinininki ile özdeştir. Tabirler, tasvirler, mısralar ve tasvirlerin çoğuna öyküsel şiirlerden dolayı aşınayız. Fakat gerçek kompozisyon metodu hikâye sırasında ortaya çıkar (ANTHRAPOS, 1927: 576). Bu yüzden, şaman'ın, temsil bittiğinde konuştuğu şeyleri neden hatırlamadığını anlamak oldukça kolaydır.

Bahşı'nın İlahi ilhamının tezahürleri sırasında seyircilerin gönüllü birer temsilci olarak hareket edip konuştuğu kapsam sabit olarak kabul edilemeyecek önemli bir konudur. Bu konu çok geniş tavrılardan biridir ve dünyanın büyük bir kısmını etkiler. Nihayetinde bu psikolojinin bir ko-

temsil bittiğinde konuştuğu şeyleri neden hatırlamadığını anlamak oldukça kolaydır.

Başlı'nın İlahi ilhamının tezahürleri sırasında seyircilerin gönüllü birer temsilci olarak hareket edip konuştuğu kapsam sabit olarak kabul edilemeyecek önemli bir konudur. Bu konu çok geniş tavırlardan biridir ve dünyanın büyük bir kısmını etkiler. Nihayetinde bu psikolojinin bir konusudur. Fakat edebî delillerde bile açıkça görülmektedir ki belli zamanlarda belli toplumlarda seyirciler konuşur ve muhtemelen maddi çevresinin çok az veya hiç bilincinde olmadığı bir ruh hâlinde ahenkli bir opera besteler. Bu Polinezya ve Afrika'nın belli topluluklarında da ortaya çıkan bir durumdur ve Avrupa'nın eski edebiyatları benzer olayı bilirler. Kuzey Sibirya'da seyircinin bu ayrı konununun delilleri özellikle güçlüdür (CZAPLICKA). Türk halkları arasında da bu şüphesiz bulunmaktadır. Radlov bize (Aus Sibirien, II: 57), Cassack'ın kamçısının bile Türk şaman'ını vecd halinden uyandıramadığını kayıtlı olduğunu söylemektedir (SELİGMANS: 209).

Diğer taraftan, en azından büyük halk temsillerinde ve muhtemelen büyük bir ölçüde Türk temsillerinde genellikle, ayrı konunun işten özelliği bir ritüelde şekil almıştır. Bunu kanıtlamak oldukça güç olacaktır ve yerimiz bu sorunu burada tartışmamıza güçlük izin verir. Çünkü konu direkt olarak edebiyatla ilgili değildir. Bununla birlikte, sorunu başka yerde tamamiyle tartıştım (Journal of Royal Anthropological Institute, LXVI, 1936: 101). Bizim için; özellikle büyük kabile toplantılarında, şaman'ın temsiline aşırı ayrıntılı doğasının, sadece tüm kabiliyetlere tamamen malik bir akılla ve en azami dereceye yükselmiş ve kuvvetlenmiş bu kabiliyetlerle kazanılabileceğine inanmak oldukça güçtür. Geleneksel kendinden geçme (vecd halinde olma) tarzı hâlâ Altay şamanının ilhamının tezahürünü elinde tutarken, asıl temsiline büyük ölçüde suni olarak düzenlendiği ve zeka ile kontrol edildiği görülür^x.

Türklerin, edebî geleneklerindeki, önceki tetkiklerde ortaya çıkan, birçok motif ve şamanların dini inanç ve uygulamalarındaki birçok unsur, Orta Asya'nın diğer halklarının edebî geleneklerinde de yaygın olarak bulunmaktadır. Eski Uygurlar arasında da bu inanç ve konuların belli izlerinden bahsedilmiştir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bununla birlikte biz burada, hem biçim hem de içerikte, Türk ve kom-

şu halkların, Ling Kralı Kesar veya Gesar'ın hikâyelerinde ve destanlarında bulunan; şiir; destan ve dini gözlemlerine olan önemli bir benzerliğe dikkati çekmeliyiz. Bugün bunlar, Moğolistan, Tibet ve Ladak'ın her yerinde hem sözlü, hem de yazılı biçimde görülmektedirler (FRANCKE: 56). Mevcut biçiminde, Budist fikirler ve motiflerle sıkı bir şekilde kaplamıştır ve biz şu anda bunlardan en azından bazılarının nereye kadar bütünü orijinal bir unsurunun oluşturabildiğini söyleyecek konumda değiliz. Fakat Kesar'ın en çok bilinen yorumlardaki hayat hikâyesinin ana hatları hiç şüphesiz kahramancadır. Bu yüzden şunu öğrenmek ilginçtir ki Kırgız kahramanı Bolot gibi Kesar da başlangıç töreninin bir parçası olarak çocukluğunda Yeraltı Dünyası'na gider ve yine burada da Yeraltı Dünyası'na bir dağın tepesindeki taşlardaki bir delik veya mağara yoluyla gelirler. Bolot gibi Kesora da yolunda, Kara Chack (sayfa 104) gibi, bir hayvanı süren koruyucu ruhu olan bir kadın (Manene, ed. "büyükanne") rehberlik eder. Yine Kara Chack gibi, bu koruyucu ruh da Yeraltı Dünyasında Kesar'a görünür ve canavar düşmanlara karşı ona yardımcı olur. Bolot gibi Kesar da, Abakan şiirlerindeki bir çok kahraman gibi ölümsüzlük giyeyeceği ve hayat suyunu kendisiyle götürerek sevinçle dünyaya döner. Halkı için getirdiği iyileştirici atları korumak için, Altay şamanları gibi, bir kuş üzerinde Gök'e yükselir. Diğer bir çok özellikler aktarılabilir. Ben özellikle öykünün otobiyografik niteliğine, Türkçe öyküsel şiirin ve Rus byliny'sinin özelliğine ve genelde eski Alman ve Yunan kahramanlık şiirlerinden tamamen farklı oluşuna dikkati çekeceğim. Kesar'ın öyküsel şiirlerinin içinde anlatıldığı koşulların da Doğu ve Orta Asya dağ ve bozkırının Türk halklarının hikâyelerinkilerle yakın olduğu görülmektedir.

Hikâyenin geniş popülaritesi, ünü ve onun Doğu Orta Asya'nın geniş bir kısmına yayılışı, tabii ki onun arkasında uzun bir tarihin olabileceğini akla getirmektedir. Hem Moğollar hem de Tibetliler kahramanın bölgelerinin bir yerlisi olduğunu iddia ederler. Şimdi Kesarla özdeşleştirilen hikâyelerin muhtemelen Uyguların çöküşünden önce Doğu Türkistanlılarca çok iyi bilindiğini tahmin etmek uygundur.

Hikâyenin geniş popülaritesi, ünü ve onun Doğu Orta Asya'nın geniş bir kısmına yayılışı, tabii ki onun arkasından uzun bir tarihin olabile-

gerekir. Özellikle Türk, Yakut, Tunguz ve Buryat şamanlarının hayali maceralarının Rock tarafından açığa vurulan hayali kukla şovlarında gördüğümüz gibi, doğuya ait bir tür tiyatro sanatlarından tamamen bağımsız olabilmesinin çok güç olduğunu belirtmeliyiz (ROD, 1928: 612; 1929: 639). Rock bu şovlara Budist Tanrıların tümü havaya gerilen teller yardımıyla yapılan, Gök'ün çeşitli bölgelerinin gerçekçi temsillerinde rol aldıkları, Tibet'in Doğu sınırındaki Kansu ilinde Choni'nin lama manastırında her yıl yapılan büyük Butter (tereyağı) festivalinde şahit olmuştur. Hatta yeni yıl ve örneğin "Uçan Ruhlar" tören gibi Lhasa'daki Potala Sarayı'nın çevresinde yapılan diğer önemli törenlerde daha yakın benzerlikler bulunabilir (WADDELL: 937; MACDONALD: 202; DAS: 77; MOORCROFT: 17). "Uçan Ruhlar" töreninde bir adam Gök'ten insanlara nimet getirirken çok yüksek bir sarayın tepesinden avludaki bir stupaya gerilen bir ipi ışık hızıyla geçer. Şamanın monologunun tiyatro oyunu şeklinde, Lhasa'da her yıl aynı zamanda oynanan ve birçok diğer olaylar arasında, iyi ve kötü ruhların insan ruhu için savaşıyor gibi temsil edildiği Langderma oyunu gibi insan ruhunu serüvenlerini anlatan oyunlardan bağımsız tutmak oldukça güçtür (WADDELL: 516; LADAKH: 202; MACDONALD: 214; KNIHT: 201; ROCK, 1928: 606)

Bundan başka, şaman ve onun ruh kervanının seyahatinin onları, Çin Türkistan çölleri ve yüksek dağları üzerinden güneye götürmesi ve nihayetinde onlar çıkışı yaptıktan sonra yerdeki bir delik yoluyla Yeraltı Dünyası'na girmeleri oldukça gariptir. Ayrıntıda, bu delik veya mağara yoluyla ulaşan bölgeleri, bizim Hindistan'dan aşına olduğumuz mağara türlerinin özellikle de Kaşmir'deki Gandhara ve Deccan'daki Ajanta'nın daha sonraki şekilleri olan, Türkistan, Kore ve Tibet Budist Mağara tapınakları ile çarpıcı bir benzerlik taşır. Şuna ayrıca değinmek gerekir ki, kahramanlık şiiri olmayan şiirlerin birçok kahramanlarının olduğu gibi şamanın da Erlik'in ülkesindeki yeraltında ikametleri bugün Tibet'te birden fazla yerde her yıl yapılan (WADDELL: 512; MACDONALD: 213; DAS: 252) ve 18. yüzyılda Çin

kaynaklarında bahsedilen 'Scapegoat' törenini akla getirmektedir (ROCKHILL, 1891: 221). Burada insanların günahlarını üstüne alan bir adamın bir süre ikamet edeceği bir mağara veya bir korku çukuruna kovalanışım görüyoruz. Burada bütün mise-en-scene, bütün somut teçhizat ve adamın karşılaşması gereken korkular bize kuvvetle, şamanların hikâyelerinde ve tıpkı Kara Par'inkiler gibi (sayfa 112) öyküsel şiirlerde, Erlik ülkesinde tasvir edilenleri anımsatıyor. Aslında genelde Erlik'in ülkesi, Kore gibi daha uzaktakilerde olduğu kadar Stein, Grün-vedal ve Le Cog tarafından keşfedilen birçok mağara mabedinin duvarlarında görülebilir.

İncelediğimiz edebî konular ve dinî gözlemler katıyen yeni veya Asya kıtasıyla sınırlı değildir. Türk halkları arasında kadın ve erkeklerin Göklere ve Yeraltı Dünyası'na yaptıkları ziyaretlerin Cengiz Han zamanına ve belki de eski Uygurlara uzanabileceğini gördük. Bu, tür ziyaretler onsekizinci yüzyılın başlarında Japonya'da yerli mitoloji ve Izumo ve Yamato'nun eski dinî tapınaklarından dolayı zaten edebî çevrelerde iyi biliniyordu (CKADWICK, 1930: 428). Asur öyküsel şiiri, tanrıça Ishtar'ın, oğlu veya kocası Tammuz'un ruhunu kurtarmak için Yeraltı Dünyası'na yaptığı yolculuğu anlatır (British Museum Guide to the Babylonian and Assyrian Antiques, 1908: 44). Benzer motifler Homer'de ve Yunan Mitolojisinde de görülür. Bu nedenle konu, Avrasya kıtasında çok eskidir. Diğer taraftan bugün bundan daha geniş bir alanda geçerlidir. Bu konuyu kuzey Borneo'nun Deniz Dyakları'nın sözlü edebiyatında ve baştan başa Polinezya'da yaygın bir şekilde buluruz. Bundan başka, gökyüzü tanrısının, değiştirilen inancı Polinezya mitolojisinde ve kuzey Borneo Deniz Dyaklarının mitolojisinde de bilinmektedir. Deniz Dyakları arasında hala kahinler; Türk ve komşu halklarının şamanlarınıninkine benzer bir şarkı söyleyerek ölümlerin Yeraltı Dün-yası'ndaki toplantısını yönetirler. Bu yüzden, gelecekteki araştırmaların hâlâ, farklı noktalarda, büyük bir dairenin dış yüzü üstünde ve iç halkalarında görebileceğimiz konu ve motiflerin dağılışı merkezine ışık getireceğini umuyorum.

KAYNAKLAR

CASTAGNE

Magie et Exorcisme

CHADWICK

1936

Journal of the Royal Anthro-
pological Institute, LXVI.

CURTIN	A Journey in South Siberia.
CZAPLICKA	Aboriginal Siberia
DONNER	Sibirien: folk och Fornitid.
GENNEP 1903	Revue de l'histoire des Religions, XLVH
FULDEN 1916	Terra, Geografiska Förenin-gens Titsgrift, XXVIII..
KNITH	When Three Empires Meet
LAUFER 1917	American Anthropologist, XIX
LEVCHINE	Description des Hordes et des steppes.
MOORCRAFT	Travels in the Himalayan Provinces.
MKHAILOVSK 1894	Journal of the Royal anthropological Institute, v.72
POTAMN	Sketches of North-Western Mongolia, IV.
SANDSCHEJEW 1927	Antharapos.
SIEROSZEWSKI 1902	Revue de L'Historie des Religions.
SHIROKOGOROFF	The Psychomental Complex of the Tungus.
STADLING	Shamanismen ii Norra Asien.
RADLOV	Das Kutadgu Bilik
ROCKHILL 1891	Journal of the Royal Asiatic Society.
ROD, J. 1928	National Geographic Magazine.
WADDELL	Lhasa and its Mys-teries. The Buddhism of Tibet or Lamaism.

i - Castagne'nin eseri Rus ve Türkistan kütüphanelerinde olduğu kadar Orta ve Batı Asya halkları arasında da geçen onsekiz yıllık konukluğunun neticesidir. ii.- Köprülüzade'nin ilk eserinin sonuç kısımları esasen, çoğu ziyadesiyle tam ve ilginç olan edebi ve tarihi delillere dayanmaktadır.

iii.- İçgüdüsel olarak insanın aklına Sanskrit oyun Çakuntala'nın sonunda Indra'nın kartal üzerinde gidişi olayı geliyor.

iv.- Altay Türkleri arasında chock kelimesi içkinin adıdır ve kurban töreni sırasında şaman tarafından söylenir.

v.- Ma ünlemi Türkçede ' orada!' al, 'kabul et' anlamındadır.

vi.- karşılaştı, s. 103.

vii.- Daha az detaylı olsa da, Altay Türkleri arasındaki şaman törenlerinin ve onların komşuları olan Lebed Türkleri arasındaki at kurban etme törenlerinin son hikâyeleri için bkz. Hilden, 38'i izleyen sayfalar. viii.- İma edilen merdiven tipi şüphesiz bugün Sibiry'a da hala genel olarak kullanılan ve bir direk ve her yanda sıra ile üst üste dizilmiş, telgraf direklerimizden üzeridekilere benzer basamaklardan oluşmaktadır. ix.- Milattan sonra 400'de Taklamakan Desert'i yazan Çin Budist seyyahın Fa- hien, onun bir çok kötü ruhlar ihtiva ettiğini söylemiş ve şunları eklemiştir, yukarda hiç bir uçan kuş, aşağıda hiç bir dolaşan hayvan yok... Ölü insanların yönü gösteren çürümüş kemikleri olmasa yolu bulmak imkansız olacaktı. Üçyüz yıl sonra Çin seyyah Huien-Tsiang da Hindu Kosh'un geçişlerinin çok yüksek olduğunu, öyle ki kuşların doruklarda uça-madıklarını söylemiştir. x.- Bu bağlamda Tungo ve Moğol Şaman ve Şamankalarının bir çok temsillerine şahit olan Miss Lindgren tarafından yapılan önemli ölçüde ilginç bir yoruma değinmeliyim. Dans sırasında bu şamankalardan biri 40 pount ağırlığında metal iştirilmiş bir elbise giymiştir. Dans, ateş ve izleyiciler arasında dar bir alanda olur ve şamankaların hareketleri ahlaksız ve vahşi görülür. Asılı olan şeylerin izleyicilerin yüzlerine doğru serbestçe sallanmalarına rağmen, Miss Lindgren bugüne kadar kimsenin dans sırasında yaralanmadığı konusunda bana teminat verdi. Bu tür bir yeteneğin normal bir zeka durumunda uzun uygulamalarla ele geçirilmediğini veya bir çözüme durumunda kendiliğinden hareket eden biri tarafından mekanik olarak uygulanabildiğine inanmak oldukça güçtür. Shirokogoroff, Tungus Şamanının Şamanlık sırasında kendisinin bir sinir nöbetine düşmesine izin veremeyeceğini ve şamanın sağlıklı bir insan olmak zorunda olduğunu söyler. Castagne Kazak bahsinin coşku anında, gözleri kapalı olarak kendisini oradan oraya atarken bununla birlikte ihtiyacı olabilecek şeyleri tutabildiğini belirtir.

KÜLTÜRÜMÜZDE HOROZ

Edebiyatımızda Horoz

Son yıllarda tıp dünyası, özellikle belli bir yaştan sonra insanların beyaz et yemelerini önermektedir. Beyaz et, bilindiği üzere balık ve tavuk etidir. Balık şimdilik konumuz değil. Tavuğa gelince; artık günümüzde döneri bile yapılan tavuk için ünlü bir söz vardır hani: "Tavuk mu yumurtadan çıkar yumurta mı tavuktan çıkar? Aslında ikisi de birbirinden çıkar da bu işi gerçekleştiren horoz niye hiç anılmaz?"

Türk halk kültüründe başta at, kurt, koyun, keçi, deve, yılan, geyik olmak üzere pek çok hayvan üzerine araştırma ve inceleme çalışmaları yapılmış, halk kültürü içerisindeki yerleri belirlenmiştir.

Horoz da pek çok halk kültürü ürünüde motif olarak kullanılmış ancak toplu bir hâlde incelenmemiştir.

İşte biz, bu çalışmamızda halk kültürümüzde kullanılan horoz motifini bir araya getirmeyi amaçlıyoruz.

Önce horoz için ansiklopedik bir bilgi sunalım:

Horoz, Farsça Horûs sözcüğünden gelmektedir. Kümeste yetiştirilen evcil bir kuştur. Tavuğun erkeğine denir. Bütün horozlar, hangi ırktan olursa olsun dişisine göre daha iri, daha gösterişli ve göz alıcı, parlak renklidir. Horozun ibiği büyük, kuyruk telekleri çok uzun ve yay şeklinde kıvrık olur. Horoz asıl damızlık olarak yetiştirilir, fakat süs veya dövüş için yetiştirilen horozlar da vardır. Bazı horozlar uzun ötüşleriyle ünlüdür. Türkiye'de Denizli Horozları güzel ötüşlü olduğu için makbul sayılır. Ancak bu horozların yabancı tavuklarla birleşmesi yüzünden saf kan Denizli Horozları pek az bulunur (Meydan Larousse, C. 6.).

Horoz, anatomik olarak ibik, gaga, sakal (gıdık), boyun ve göğüs tüyleri, göğüs, tüy, bacak, kulaklık, uzun kuyruk tüyü, orak, neşterler, telekler ve mahmuz gibi uzuvlardan oluşur.

Türklerde, ister tavuk, isterse civciv olsun tavuk cinsini tanıtan ve en başta gelen söz Tavuk idi. Horoz, erkek takagu, erkek tauk, aygır tavuk, kuştung erkeği (kuşun erkeği) ya da ere takiya (ertavuk) sözleriyle bilinirdi. Horoz sözcüğü daha sonraları Batı Türkleri tarafından benimsenmiş bir sözcüktü. Daha çok Oğuz ve Türkmen kesimleri arasında yayılmıştı.

A.Fuat BOZYİĞİT

Araştırmacı- Yazar

Anadolu Türkleri kültür çevresinde ise horoz, her zaman için horoz idi. Anadolu'da söylenen sözler arasındaki ÖTEÇ deyişi gerçekten güzel bir sözcüktür. (ÖGEL: 396-408).

Türkiye'de Horoz'la İlgili Diğer Sözcükler

Banla: Horoz ötüşü
 Banlamak: Horoz ötmek.
 Bıdanaz: Bir yaşında horoz.
 Bolada: ötmeyen horoz.
 Cıllık: Piliçlikten yeni çıkan horoz.
 Çilbidik: Horoz ibiği
 Çorpa: Piliçlikten yeni çıkan horoz.
 Dıngılgeç gelmek: Döğüşen iki horoz berabere kalmak.
 Ferik / Filik / Firik / Girgidik / İbik / Kincir / Kodoz / Öteç / Şelfin: Piliçlikten yeni çıkan horoz.
 Godaz / İblik: Enenmiş horoz.
 Kağardak / Kakart / Kalpak: Horoz ibiği.
 Karalamak: Horoz tavuğu aşmak.
 Kepez: Horoz ibiği
 Kığırmak: Horoz ötüşü.
 (Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi (A-Z), 1957)
 (Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Sözlüğü (12 Cilt)

Argo Sözcüklerde Horoz

Horozlanmak: Kabadayıca bir tavır takınmak, karşı gelmek, kafa tutmak.
 Horozoğlu: Terekede, açık artırmada bilir bilmez pey sürülmesi.
 Horozuna Kravat Takmak: Adana çevresinde bir kabadayı deyimi.

Türk Edebiyatında Horoz

Başlıklı Yapıtlar

Divan edebiyatı ve şairleri horoz motifine rağbet etmemişlerdir. Taradığımız kitaplarda örneklere rastlayamadık.

Cumhuriyet sonrası edebiyatçıları ise Horoz sözcüğünü yapıtlarına başlık yapmışlardır, birkaç örnek verelim:

Horozla Tilki: Orhan Veli Kanık'ın La Fontaine'den uyarladığı bir fabl.

Çilli Horoz: Engin Köseoğlu'nun bir öyküsü. (Doğan Kardeş, (4), 1950, 32. s.)

Horozlar: Onat Kutlar'ın İshak adlı öykü kitabında bir öykünün adı. (1960)

Horozdan Korkan Oğlan: Metin Eloğlu'nun bir şiir kitabı (1960).

Çil Horoz: (Oktay Rifat'ın 1964'de Ankara'da sahnelenen bir tiyatro eseri.)

Horoz Değirmeni: Şahap Sıtkı İlt'er'in bir romanının adı (1967).

Horoz: Fazıl Hüsni Dağlarca'nın şiir kitabı (1977)

Horozlu Ayna: Demirtaş Ceyhun'un bir çocuk öyküsü kitabı. (t.y. 1990).

Öykü kitapları ve şiir antolojileri tarandığında örnekleri çoğaltmak mümkün olacaktır.

Adbilimde Horoz

Kişi adlarında ünlü edebiyatçımız Oktay Rifat'ın HOROZCU soyadını kullandığını biliyoruz.

Anadolu'nun pek çok yöresinde HOROZ lakabı yaygın olarak kullanılmaktadır. HOROZ ALI gibi.

Ayrıca rahmetli aktör Vahi Öz'ün filmlerinde HOROZ NURİ lakabıyla ünlenmiştir.

Yer adlarımızda Horozlu Köylerimiz bulunmaktadır. Bunlar;

Horozçukuru Köyü, Sivas - Divriği, Merkez.

Horozdere Köyü, Bitlis - Hizan, Merkez.

Horozgediği Köyü, İzmir - Foça, Yenifoça bucağı.

Horozköy, Aydın, Merkez.

Horozköy: Burdur - Yeşilova, Merkez.

Horozköy, Şanlıurfa, Merkez, Yardımcı bucağı.

Horozlar. Sakarya, Merkez.

Horozlu, İçel, Merkez, Gözne bucağı.

Horozköyü, Niğde - Ulukışla, Çiftahan bucağı.

Bunların dışında Ege Bölgesinde Manisa ili Merkez ilçesi Horozköy adlı bir muhtarlık. 3016 nüfuslu (1965) Manisa-İzmir demiryolu üzerinde bir istasyon, Adana Torosları kesiminde Niğde ilinin Ulukışla ilçesi Çiftahan bucağında bulunan HOROZKÖY'ün bulunduğu vadiden geçerek Pozantı (Ulukışla) suyuna karışan akarsu HOROZ DERESİ, Külek (Gülek) yolunun ve demiryolunun Bolkar dağlarıyla Karınca dağı arasında geçtiği dar vadi de HOROZ BOĞAZI adını alır. (Meydan Larousse, C.6).

Bir de Konya Akşehir yolu üzerinde İzzeddin Keykâvus II'nin atabeyi Emir Camedar Esedüddin Ruz Apa tarafından yaptırılan (1246-1249) HOROZLUHAN vardır (Meydan Larousse.)

İç Anadolu Bölgesi'nde, Tokat ili yakınlarında, kalkolitik ve İlk Tunç Çağı yerleşmelerinin bulunduğu höyük de HOROZTEPE adıyla bilinmektedir. (Ana Britanica, C. II: 216).

Bitki Adlarında

Horozbudağı: Siyah renkli, kalın kabuklu, büyük çekirdekli bir çeşit üzüm (Sarıca-Çanakale).

Horozcukotu: Turpgiller familyasından eskiden kuduzun ilacı sanılan tere adında bir dağ bitkisi, yaban teresi (Ana Britanica, a.g.s.)

Horozgözü: Baharda açan bir çeşit sarı çiçek (Trabzon, Van).

Horozülü: Keklikgözü.

Horozibiği: Koyu kadife kırmızısı rengindeki çiçekleri horozibiğini andıran bir süs bitkisi (Meydan Larousse, a.g.e.)

Horozkarası: Sivri ve uzun bir çeşit üzüm (Gaziantep, K.Maraş).

Horozkursağı: Bir çeşit ot. (Darende-Malatya).

Horozmantarı: Yenir bir cins mantar.

Horozyüreği: Sivri ve uzun bir çeşit üzüm (Gaziantep, K. Maraş).

Hayvan Adlarında

Horozabla: Yeşil kertenkele (Yukarı-dmek - Ş. Karaağaç-Isparta).

Horozbina: Kaygan derili kemikli balık.

Korozbalığı: Sıcak denizlerde yaşayan kemikli bir balık.

Türk Halk Edebiyatında Horoz

Halk Şiirinde Horoz

Taradığımız kitaplarda Divan şairlerinde olduğu gibi halk şairlerinde de horozu konu edinen bir şiire rastlayamadık. Aynı şekilde manilerimizde de horozlu bir mani bulamadık, dileriz gözümüzden kaçırmıştır.

Atasözleri Ve Deyimlerimizde Horoz

Halk edebiyatımızın en verimli ürünlerinden olan atasözleri ve deyimlerimizde diğer hayvanlarımıza olduğu gibi horozda da yer verilmiştir. Bir kısmı açıklamalı olan örnekler:

Av Avlandı, Tav Tavlandı, Deli Uslandı, Horoz Evlendi, Komşu Tellendi. (Mnö)

Bazı Bazla, Kaz Kazla, Kel Tavuk Topal Horozla.

(Bir kişi, kendine denk ve uygun olan kişiyle arkadaş olur) (ÖAA) (baz. alıcı bir kuş, doğan kuşu).

Beş Tavuğa Bir Horoz Yeter.

(Beş kadını yönetmek ve korumak için bir erkek yeter). (ÖAA)

Bir Çöplükte İki Horoz Ötmez.

(Bir toplumda iki baş olmaz. Olursa aralarında anlaşmazlık çıkar; biri ötekini uzaklaştırır). (ÖAA)

Cahil Olan Kimse Vakitsiz Öten Horoz Gibidir. (Şi) (Mnö).

Cins Horoz Yumurtada Öter.

(Çocuğun soyluluğu ve değeri daha bebekken her hâlimden anlaşılır). (ÖAA)

Çingene Horozu Gibi Ayağından Çakılır. (Mnö)

Çöplük Horozu

Güzeli çirkini ayırt etmeyen kadın düşkün erkek. (ÖAA)

Deveye Peçe, Horozla Külâh Giydirir. (Mnö).

Hancının Horozu Ölmüş, Yolcuyla Ne. (Mnö)

Her Horoz Kendi Çöplüğünde (Küllüğünde)

Öter (Eşinir).

(Bir kişinin kendi malı olan yerde, ya da kendisine çok bağlı bulunan çevrede sözü geçer). (ÖAA)

Her Şeyin Vakti Var, Horoz Bile Vaktinde Öter.

(Her şey zamanında yapılmalıdır. Zaman gelmeden yapılmaya kalkılırsa başarı elde edilemez. Çünkü gereken koşullar tamam olmamıştır. Zamanı geçtikten sonra yapılırsa gereği kalmayan bir iş için uğraşılmış olur. (krş. Vakitsiz öten horozun...)

Horoz Akıllı Adam

Akılsız, aptal kimse (AP)

Horoz Bile Dişisini Kıskanır.

Horoz Bile Vakitsiz Ötmez.

(Her şeyin zamanında yapılma gereği) (AD)

Horoz Çok Olan Yerde Sabah Tez Olur.

Horoz Evlendi - Komşu Tellendi.
Hiç gereği yokken başkasının sevincine katılmak (AP)

Horoz Gibi

Kabadayıcı davranan erkekler içine söylenir (AP)

Horozibiği Gibi Bir Yana Sallanır.

Horoz ibiği gibi güzel ve manzaralı bir şekilde görünüp bir yana sallanmak (AD)

Horoz Kadar Kocam Olsun, Kümes Kadar Evim.

Horoz Kendi Çöplüğünde Eşinir.

Horoz Öldü, Kervan Göçtü, Sohbet Kocakarıya Kaldı.

Büsbütün ortadan kalkan alışılmış kurulu bir düznenin hasretini çekip lafını etmek (AD).

Horoz Ölür, Gözü Çöplükte Kalır.

Kişinin sevdiği şeye karşı olan hırsı ölünceye kadar sürer (ÖAA).

Horoz Öttü, Dava Bitti.

Horoz Öttü, Kahpelik Bitti (Isp.)

Horoz Ötümü: Sabaha karşı (AP)

Horoz Sesi İşitmedik Altını Var.

Birinin görünen, bilinenden başka değerli ve gizli serveti bulunduğu anlatılıyor (AD)

Horoz Yerinde Dövüşür.

Horozca Aklın Yok Mu, Vaktinde Ötesin.

Düşünülmeyerek vaktinden evvel akılsızca yapılan işten doğan zarar, uyarma yoluyla belirtiliyor (AD).

Horozdan Kaçar, Kurbanlık Koyuna Eldivenle Yem Verir.

Huzurdan Kaçmak

(Kadınlar için) erkeklerden uzak durmak, onlara görünmemek. (AP)

Horozlar ötmek

Sabah olmak (AP)

Horozsuz Köyde Sabah Olmaz.

Horozsuz Tavuk Çobansız Süriye Benzer.

Horozsuz Tavuk Yaşamaz.

Horozu Başına Bağlamış Da Çıkmış.

Horozu Çok Olan Köyün Sabahı Geç Olur.

Bir konu üzerinde söz söyleyen çok olursa sonuca varmak gecikir. (ÖAA).

Kaz Kazla, Daz Dazla, Kel Tavuk Kel (Topal) Horozla.

Herkes kendi durumuna uygun gelen kişilerle anlaşır arkadaşlık eder (ÖAA).

Kılavuzu Horoz Olan Kümeste Geceler (Mnö)

Misafiri Horoz Olanın Arpa Kalmaz Ambarında (Mnö)

Vakitsizö Ten Horozun Başını Keserler.

Her söz vaktinde ve yerinde söylenmelidir.

Bir sözün zaman gelmeden söylenmesi, büyük zararlara yol açabilir. Bunun için uygun olmayan zamanda aklına geleni söyleyen kişi cezalandırılır. Nasıl ki vakitsiz öten horoz, uğursuz sayılarak kesilir (ÖAA).

Zenginin Horozu Bile Yumurtlar.

Paralı kişi, kısır sanılan işlerden bile kâr sağlama yolunu bulur (ÖAA).

Ninnilerde Horoz

3000'in üzerinde ninni derleyen ve bunları konularına göre sınıflandıran Çelebioğlu'nun "Türk Ninniler Hazinesi" adlı kitabından horoz motifine yer veren ninnileri örnek olarak göstereceğiz (İstanbul 1995 (2. basım).

Uyuma, büyüme ile ilgili ninniler'den:

Ninni dedim yatanadek

Ay buluta batanadek

İlk horozlar ötededek

Uyu yavrurum sabaha dek

Çankırı Çocuk için fedakârlık, ondan ayrılmama ve onu himaye duygusu içeren ninnilerden: *Dağda darılar benzi sarılar Kocakarılar tarda tavuklar Finde horozlar nişanlı kızlar Yolda yolcular, hep sana kurban Merdivenköy*

Değirmenden den gelende

Dört kurban kesem sen gelende

Altı tavuk sekiz horoz

Kurban kesem sen gelende

Erzurum

Ha killi ha miski

Hani bu oğlanın tamanı

Ağaç başında salam

Ağaç getirin yendirek

Çil horoz bindirek

Anası evinde yıkıyak

Babası evinde giydirek

Anası kurban olası

Van

Sevgi ve alaka ifade eden ninnilerden:

Ninni derim yatanadek

İlk horozlar ötenedek

*Senin keyfin yetenedek
Ninni aslanım ninni*

Polath

*Kazanı yapana ölem
Kulpunu yapana ölem
Ben Allah'tan ferik istedim
Horozu verene ölem*

Erzurum

*Seni verene kurban
Gönül görene kurban
Allah'dan horoz istiyordum
Ferik verene kurban*

Erzurum

Şikayet ve Teessüf İfade Eden Ninnilerden

*Evimizin önu kiraz
Kirazdan aldım biraz
Yine mi öttü ilk horoz?
Uyu kızım ninni*

Çankırı

*Horoz öter uzun uzun
Uyusana körpe kuzum
Hak'dan geldi benim yazım
Uyu benim güzel yavrum*

Malatya

*Yanık yanık horoz öter
Ötme horoz derdim artar
Benim derdim bana yeter
Emzireyim yavrum seni*

Çankırı

Ayrılık ve gurbet ifade eden ninniler'den:

*Aceb horoz öttü mü?
Baban bizi unuttu mu?
Mahallede çift e cami
Ezanlar okundu mu?
Uyu yavrum uyu
Büyü yavrum büyü*

İstanbul

*Horoz öter iki iki
Kırmızı güllerin teki
Senin baban gelir belki
Ninnileyem küçük seni
Ninni ninni ninni*

Malatya

*Horoz öter iki iki
Ne gelmez gözlerine uyku?
Senin baban neredeyiki?
Ninni yavrum ninni*

Örencik-Ankara

Bilmecelerde Horoz

Basılı yayınlardaki ve kendi derlediği bilmeceleri toplayarak 2 cilt halinde sunan İlhan Başgöz, "Türk Bilmeceleri" adlı çalışmasının 1. cildinde (İstanbul 1992) Horoz Bilmecelerini varyantları ile birlikte göstermektedir. Aynen sunuyorum (259-262).

Sesi uzun, kendi kısa.

(ÇALDAĞ: 2429; GÜNGÖR-OZANOĞLU: 120, n. 575).

Bir oğlu var iki üç yaşında, kızıl yakut tacı var başında; yatar uyur, pirinç görür dişinde.

(SAN, 1950:97).

Et sakallı, sahte vekarlı.

(BEYSANOĞLU, no. 106; GÜNGÖR - OZANOĞLU: 89, no. 326).

Bizim evin ağası, pek çoktur karısı.

(ELMAS, 1960, no. 69).

Başı tarak / kuyruğu orak.

(BAŞGÖZ; ÇALDAĞ: 3429; SAN, 1947: 21; Güvercin Kitap: 9).

a. Başı tarak gibi / sakalı tarak gibi.

Başgöz, Trabzon.

b. Kafası tarak / 2.

(ÜNSAL, no. 16; MOLLOVA, no. 220).

c. Başı tarak gibi / kuyruğu orak gibi.

(BAŞGÖZ; ELÇİN 4, no. 33).

d. Eli oraklı / başı taraklı.

(BAŞGÖZ, Salihli).

Etten tarak / tüyden döşek / horozdur eşek.

(ATAKURT, no. 25).

a. 1 / 2 / 3 / anma, ey merkep.

(AKALIN, no. 390).

Ol nedir ki tap tapmaca, gül yapmaca, memeli hatun, dişleri yok.

(BAŞGÖZ, Kars).

Başında tacı var, gelin değil; ayağında mahmuzu var, süvari değil; kırk çocuğu var, evli değil.

(AKÇİN: 2422; SAN, 195: 97).

a. Sakalı var, adam değil; tacı var, gelin değil; şarkı söyler şarkıcı değil, birçok kanları var, evli değil.

(AKÇİN: 2623).

Hoca çıkar handan / sarığı kırmızı kandan / eğilir namaz kılmağa / bilmez kible ne yandan.
(BAŞGÖZ, Trabzon).
a. Molla çıktı handan / 2.
(BAŞGÖZ, Trabzon).
Bir oğlum var metten / sakalı var etten/ ağzı kemikten.
(AKÇIN: 2486).
f. Mesti metten / sakalı etten.
(BAŞGÖZ, Ordu)
g. Mesel, mesel, metten / 2.
(OKUTAN, no. 67)
h. Geliyordum ketten / çağırıldı bentten / sakalı etten / boynuzları kemikten.
(BAŞGÖZ, Amasya)
ı. Metelim metten / sakalı etten.
(AYTEKİN, no. 1:26).
i. Geçirdim bentden / bağırdı kentden / ağzı gemikten /sagğalı etden.
(AKALIN, no. 478).
j. Misli metten / sakalı etten.
(HAMAMİZADE, no. 244; ARSUNAR, no. 39).
k. Metel, metel, metten / 2.
(Güvercin Kitap: 9).
1. Ünledim setten, sesi gelir betden, ağzı kemikten / 4.
(KAYTMAZT, no. 2)
Köy içinde küçük mezzin. (müezzin).
(BAŞGÖZ, Amasya).
Bir oğlum var, sakalı var etten / şimdi gelir görürsün, güle güle ölürsün.
(AKÇIN:2424).
a. Benim bir dedem var, kızıl etten sakalı var / şimdi gelir görürsünüz, güle güle ölürsünüz.
(BAŞGÖZ, Antakya; TORAMAN, no. 84: 12, no. 72).
b. Bir dedem var etten, sakalı var metten / 2.
(AKÇIN: 2423 (Karşılığı yok).
b. Bir dayım var metten, sakalı var etten / 2.
(ELÇİN 4, no. 90).
Masal masal maliki / kuyruğu oniki / kuyruğunda beni var / el âlemde dengi var.
(GÜNGÖR - OZANOĞLU: 111, no. 506; BAŞGÖZ, ARAÇ; GÜNGÖR, 1936, no. 5:16).
a. 1 / 2 / 3 il âleme deni var.
Boratav yaz., no. 86.
c. 1 / 2 / 3 / boynunda da çam var.
(KAYTMAZ, no. 23).
Bizim evde deli var, tepesinde gülü var.
(BAŞGÖZ, İsparta).

Beyaz bir taştan doğar, sesini bütün köy duyar.
(MOLLOVA,no.218).
Abdes almaz, namaz kılmaz, beş vakti bilmez, ezan okur.
(KOÇ: 656, no. 18).
Bizde bir hoca var, abdestsiz ezan okur.
(KOWALSKİ, 1919, no. 62; MOLLOVA, no. 219).
Karanlıkta kadı oturur, kalpağını eğip oturur.
(KUNOS, 1889, no. 175).
a. Karanlık yerde kadı oturur, kalpağını suya batırır.
Berkesyaz. no. 85.
Set set ayaklı, setren bıyıklı, bülbül ötüşlü, kıyamet kopuşlu.
(SAYGI: 3230, no. 3).
Ezan ohur / namaz kılmaz / arvad alı / nikâh kıymaz.
(KARDAŞLIK, yıl 1, no. 1: 32).
a. 1 / 2.
(Türk Akdeniz, no. 20: 11).
b. Abdestsiz ezan okur / nikâhsız karısı var.
(BAŞGÖZ, Sivas).
c. Abdestsiz ezan okur / nikâhsız karı taşır.
(HALİL, no. 6).
d. 1/2/karı alır/4.
(BAŞGÖZ, Trabzon).
e. Adı lıttan / sakalı var etten / abdestsiz ezan okur / nikahsız karısı var.
(BAŞGÖZ, Malatya).
f. Bir babam var fettan / bıyıkları etten / nikahsız kadın taşır / abdestsiz ezan okur.
(BAŞGÖZ, Edremit).
g. Pırım pırım pırtısı var / gırh yamadan kürküsü var / abdestsiz ezan ohur / nikahsız garısı var.
(AKALIN, no. 677).
h. Pırtı pırtı var / kırk parçadan kürkü var / abdestsiz ezan verir / nikahsız karısı var.
(SAN, 1950: 97).
ı. Beyaz hanım, yalı hanım, ortasından kürkü var, abdestsiz ezan okur, nikahsız karısı var.
(DUMLUCA, no. 32).
Dama çıktım, arkadaşımı çağırdım.
Carnoy - Nicolaides, no. 1.
Bir oğlum var, al ibikli.
(TAYLAN,no. 10).
Pırım pırım pırtısı var, kırk yamadan kürkü var, abdestsiz ezan okur, büyük bir ordusu var.

Fıkralarda Horoz

Bu konuda ünlü mizah ustamız Nasreddin Hoca'dan iki örnek vermekle yetineceğiz, fıkraları Erdoğan Tokmakçioğlu'nun "Bütün Yöreleriyle Nasreddin Hoca" (Ankara 1981) adlı kitabından aldık(152.ve201.s.).

Horoz

Bir gün hamamda çocuklar Hoca'ya bir oyun oynayalım, demiş ve hepsi de tavuk gibi gıdaklayıp sözde yumurtladıkları yumurtaları Hoca'ya göstermişler. Bunun üzerine rahmetli göbek taşına fırladığı gibi çırpınıp başlamış horoz gibi ötmeye.

- Ne yapıyorsun Hoca? diyenlere de şu cevabı vermiş:

- Bu kadar tavuğa bir de horoz gerekmez mi?(152. s.)

Horoz ve Yol

Hoca bir gün tavuklarını kafese doldurup Akşehir'den Sivrihisar'a doğru yola çıkmış, bakmış hava çok sıcak, hayvanlar sıkılmasınlar kafeste, kendi kendilerine Sivrihisar'a gitsinler diye kafesin kapısını açıp hepsini teker teker salmış. Tabii tavuklar sağa sola kaçışmışlar, hoca, durumu görünce öfkelenmiş ve eline bir sopa alarak horozu kovalamaya başlamış, bir yandan da horoza bağırıyormuş:

- Be kereta gece karanlığında sabahın olacağını bilirsin de Sivrihisar yolunu niçin bilmezsin? (201).

Masalarda Horoz ya da Horoz Masalları

Hayvan masalları içerisinde yer alan horoz masallarından 7 tanesinin künyelerini vermekle yetineceğiz. Örnekleri çoğaltmak mümkündür sanıyorum:

Hacca Giden Tilki, Horoz, Leylek ve Keklik'in Masalı: (Çermik / Diyarbakır) (TANER, 1988).

Horoz ile Köpek. (ALPTEKİN, 1985, 5 (66), 1)

Horoz Masalı (ELÇİN., 1976, 10(212), 3).

Horoz, Tilki Bir de Tazı. (SARIYÜCE, 1979,18(356), 3).

İnatçı Horoz. (ARSEVEN, 1955.3 (72), 7).

Kaval Çalan Horoz. (Yalova-Merkez). (TANER, 1995).

Yarım Horozun Çanı. Ali Berat Alptekin. Hayvan Masalları. Ankara 1991.

Destanlarda Horoz

Kemal Zeki Gençosman'ın Türk Destanları (İstanbul 1972) adlı eserinde yer alan Horoz Destanı, Amil Çelebioğlu'nun "Ramazan-nâme" (İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser Dizisi) adlı kitabının 168-170. sayfalarında Tavuklar Faslı adıyla yayımlanmıştır. 1826 yılında İstanbul'da Ramazan ayında bekçilerin söyledikleri Mani katarlarından oluşmuş bir destandır, yazarı belli olmayan bu destanı aynen sunuyorum:

Tavuklar Faslı (Horoz Destanı)

*On bir tavuk aldım idi,
Üç tanesin sansar yedi.
Bir siyah tavuğum benim
Kedi ile güleşirdi.
Ağaçlarda olur budak,
Eyyub'a yollarken ada
Tavuklar ne söyler, komşular,
Çağrışılar gıdak gıdak.
Bir tavucuğum küstürdüm,
Çağırğan idi susturdum.
Bir mısır tavuğum dahi
Kuluçka oldu basturdum.*

*Sekiz tane piliç çıktı,
Her birine gönlüm aktı.
Bir ihtiyar validem var,
Her birine bir ad taktı.*

*Birinin gözü ağ idi,
Biri dopdolu yağ idi.
Birinin adı Karyağdı,
Biri Baba Çolağ idi.*

*Bir gün de bir çaylak geldi,
Sekizini birden aldı.
Tavukları sansar yedi,
Bir tane horozum kaldı.*

*Bir gün boğazladım anı,
Ağalar, görün seyranı,
Pâk edip urdum ocağa,
Kızartmak istedim anı.*

*Acuben tuzunu tattım,
Pişti mi deyu oynattım.
Pişmeye asla gönlü yok,
Üç gün üç gece kaynattım.
Körük çekmekten usandım,
Ateş karşısında yandım.*

*Tavukları sansar yedi,
Bir tane horozum kaldı.*

*Bir gün boğazladım anı,
Ağalar, görün seyranı,
Pâk edip urdum ocağa,
Kızartmak istedim anı.*

*Acuben tuzunu tattım,
Pişti mi deyu oynattım.
Pişmeye asla gönlü yok,
Üç gün üç gece kaynattım.
Körük çekmekten usandım,
Ateş karşısında yandım.*

*Tencere bir yol gümledi,
Yerle gök yıkıldı sandım.*

*Gördüm horoz cevân eder,
Tencereden devran eder.
Durmayıp kanadın çırpar,
Çıkmak için efgân eder.*

*Tencere kapağın açtı, Bir kere
kanadın çarptı, Zaptedemedim
horozu, Tencereden çıkıp kaçtı.*

*Ardına düştüm âvâre,
Turmandı yüksek divara,
Gördünüz ise ağalar,
Tutmağa ediniz çare!..*

*Nice olur tutulmazsa
Horozcuğum gelmez ise
Bekçiniz divâne olur
Bahşişin alamaz ise.*

Halk Müziği, Halk Oyunları, Gelenek Görenek ve İnanışlar, El Sanatları Konularında Horoz

Halk Müziğimizde Horoz

TRT'nin yayımladığı Türk Halk Müziği Repertuar kitabında horoz başlığını taşıyan 6 türkü saptadık, bunları arşiv numaraları, yöreleri, kaynak kişileri, derleyeni ve notaya alanı ile sunmak istiyorum. Türkülerin hepsi de kırık havalardır.

Horoz Havada Horoz
1842
ERZİNCAN

Horozumu Kaçırdılar
1289
Kayseri

Ahmet Kayıkçı
TRT

Mehmet Hamzaooğlu
Ömer Akpınar
Mustafa Özgül
Nida Tüfekçi

Horozumu Kaçırdılar
169
Kayseri
Ömer Akpınar-
Mehmet Hamzaooğlu

Horozumu Kaçırdılar
626
Sivas
Sırrı Sansözen
Muzaffer Sansözen
Nida Tüfekçi

Horozumu Satamadım
1428
Eskişehir
Cemal Karaelmas
Mustafa Hoşsu

Horozumun Tüyleri
1547
İstanbul
Osman Takunyacı
Mustafa Hoşsu

Bunlardan Sivas'dan derlenen ve Mehmet Özbek'in (Folklor ve Türkülerimiz) (1994 baskı) adlı kitabında Küpeli Horoz başlığıyla yer alan türkünün metnini sunuyorum:

Küpeli Horoz

*Horozumu kaçırdılar
Damdan dama uçurdular
Suyuna da pilav pişirdiler.
Piligâh, piligâh pili pili gâh gâh
Küpeli horozum yâr, kar beyazım.*

*Bir sabah kalktım
Avluya baktım
Aradım taradım, bağırdım, çağırdım
Pili pili pili pili pili gâh
Küpeli horozum
Kar beyazım.
Kanadı var kilim gibi
İbiği var elim gibi
Acısı var ölüm gibi
Piligâh, piligâh, pili pili gâh gâh
Küpeli horozum yâr
Kar beyazım.*

*Bir sabah kalktım
Avluya baktım
Aradım taradım, bağırdım, çağırdım.
pili pili pili pili pili gâh
Küpeli horozum
Kar beyazım.*

Halk Oyunlarımızda Horoz

Halk oyunlarımız arasında Denizli'de Denizli'nin Horozu, Eğin-Erzincan'da Horoz adlı bir kadın halayı, Kars'ta Çil Horoz, yine Kars'ta ve

Yozgat'ta Horoz Oyunu ve Şanlıurfa'da Horoz-Dik adlı halk oyunlarının bulunduğu belirtilmekte ise de oyunlar hakkında daha ayrıntılı bilgi ancak oyunları teker teker gördükten sonra verilebilir.

Gelenek ve Göreneklerimizde Horoz

Horoz Dövüşü

"İlkçağdan beri Yunan, Roma ve Çin'de bir çeşit kâhin bildirisi yerine geçen horoz dövüşü, Anadolu'nun geleneksel eğlencelerindedir.

Eskiden özellikle Ramazan aylarında yapılırdı. Genellikle hind horozu veya hind kırmızı horozlar dövüştürülür. Horoz dövüşünde seyirciler genişçe bir halkanın çevresinde toplanırlar, bir veya birkaç kişi hakemlik yapar. Horoz sahipleri karşılıklı geçerek aynı anda horozlarını yere bırakırlar. Anadolu'nun bazı bölgelerinde dövüşçü horozların mahmuzları ince ege ile sivriltilir, dövüş sırasında bacağına renkli kurdelelerle çakı bağlanır, bazı yerlerde de dövüş günü horozlar göz alıcı renklerle boyanır. Kavgayı kendiliğinden bırakıp kaçan veya sahibi tarafından meydandan çekilen (pes eden) horoz yenik sayılır, dövüş sırasında gerek horoz sahipleri, gerekse seyirciler arasında bahse girenler olduğu gibi, ortaya bazı ödülleri de konulur. Bugün bu geleneğin Türkiye'de bazı şehirlerde sürdürülüyorsa da Anadolu'nun birçok yerinde hâlâ yapılmaktadır. Güney Amerika ve Meksika'da çok yaygın olan horoz dövüşü, İngiltere, Belçika ve Fransa'da yasak edilmiştir, fakat başkentler dışında bu yasak pek uygulanmaz." Meydan Larousse Ansiklopedisi'nin 6. cildinden aynen aldığımız Horoz Dövüşü maddesi Ana Britanica II. cildinin 215. sayfasında daha ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Ayrıca Nail Tan'ın "Hendek'te Horoz Dövüşü Geleneği" başlıklı yazısında bir bölgedeki Horoz Dövüşü ayrıntılı olarak açıklanmaktadır (Türk Folklorundan Derlemeler 1988:159-179).

Horoz Şekeri

Küçük bir çubuğun ucunda horoz biçiminde dondurularak satılan renkli şekerlere verilen addır. Müjgan ÜÇER, Bir Ramazan Adeti Horoz Şekerleri adlı yazısında (Sivas Folkloru, I(II), 12.1973: 8-9) adlı yazısında "Sivas Ramazanlarının habercisi, çocukların sevgilisi horoz şekerleri,

yalnız bu ayda yapılan özel şekerlerdir. Genel olarak horoz şekerleri diye bilinen şekerleri iki çeşitte toplamak mümkündür. birinci şekil, kalıba dökülerek yapılır, diğer şekil ise önceden hazırlanmış çöpleri ucuna, yumuşak şekerin tespiti ve çeşitli şekiller verilmesiyle yapılmaktadır" der ve Sivas'ta yapılan horoz şekerlerinin yapılarını ayrıntıları ile anlatmaktadır.

Tozak

"Baş yapma" töreni sırasında üzeri özellikle horoz telekleriyle donatılarak gelin başına giydirilen başlığa verilen addır. Horozun arka kuyruk tüyleri uzun ve parlak olduğundan süsleme sırasında yeğlenir. Ayrıca doğal boyalarla da renk renk boyanır.

İnanışlarımızda Horoz

İslam Dininde Horoz

J. RUSKA'nın İslam Ansiklopedisi 5/I. cildindeki Horoz maddesini aynen alıyorum (564-565)

"Horoz, Dik, İslâm müelliflerine göre, bütün kuşların en şehvetlisi ve çalınısıdır. Bir duvardan düşünce kümesin yolunu bulamaması bu hayvanın ne kadar akılsız olduğunu gösterir. Tavuklara iltifat hususunda ayrılık gayrılıksız davranması övünülecek bir meziyetidir. Horoz, tavuklardan birini çağırarak istediği zaman, ona bir buğday veya bir arpa tanesi atar ki, bu nezaketli tavrı ancak genç ve şehvetli bulunduğu anlarda gösterir. Gece olunca, bütün kümes halkını emin bir yerde etrafına toplar ve kapıda nöbet bekler. Horoz, ömründe bir kere küçükük bir yumurta yumurtlar. Sabahı bildirir, gecenin muhtelif saatlerine müsavi surette taksimi bu hayvanın en dikkate şâyân hususiyetlerinden birini teşkil eder. Bu vakta şöyle izah edilir; Peygamberin dediğine göre, Allah, arşı altına bir hoz -daha doğrusu kanatlan zümrüt ve inci ile müzeyyen beyaz bir horoz ve yahut horoz şeklinde bir melek koymuştur; bu horoz gece sona erdiği vakit kanatlarını çırpır ve Allah'a hamd eder. Dünyadaki bütün horozlar da bunu işitir, onlar da kanat çırparak ve öterek cevap verirler.

Muhtelif cins horozlar vardır; husûsiyle beyaz horozların hârikulâde hassaları mevcuttur; arslanları kaçırırlar ve evleri korurlar; beyaz horoz olan eve şeytan girmez. Kazvânî ve Osmîî

horoz vücudunun muhtelif kısımlarının tıpta istimali hakkında birçok malumat verirler. Hâlbuki Leclere tarafından çıkarılan İbn al-Baytâr tab'ında bu kelime yoktur."

Orhan Hançerlioğlu "İslam İnançları Sözlüğü (İstanbul, 1984)" adlı yapıtında bu bilgilere ek olarak Hıristiyanlarda da horozun yıldırımından korktuğuna inandıklarını, Avrupa'nın birçok kentinde çan kulelerinin tepelerinde görülen horoz heykellerin süs için değil, kenti yıldırımından koruması için olduğunu söyler.

Anadolu Halkı Arasında Horoz Adağı ve Horoz Kurbanı inancı

Türkçe olan ve Türkler tarafından yaygın bir şekilde kullanılan adak, kutsal tanınan bir şahsa, bir şeye, herhangi bir dileğin olması için adı söylenilerek yapılan nezir ve nezir edilen nesnedir. (Ülkütaşır). Hikmet Tanyu bu alıntıya şunları eklemektedir: "Ayrıca Tanrı'ya kutsal sayılan bir şahsa, bir yere (ağaç, su, taş, kuyu, tekke vb.), bir şeye herhangi bir dileğinin olması, yerine getirilmesi şartıyla adı bildirilerek yapılan şartlı bir vaad, şartlı bir söz, bazen şartlı, bazen peşin (tuz serpme vb.) bir vaad olarak ferden veya toplulukça yapılan bazı hâllerde de (gün dönümü zamanında, bereket vb.) temini için (oğlak kesimi) otomatikman bir yerine getiriliş hâli olarak görülüyor. Kadın her zaman yaygın olmakla birlikte, Alevî, Bektaşî vb. yatırlarını, türbelerini ziyaret etme gibi uygulamalarda erkeklerin de sayılarının kadınlara yakın olduğu söylenebilir. Pek çok uygulamaları vardır, para vermek, mum dikmek ve dağıtmak, horoz, tavuk, koyun, keçi, sığır hatta deve kurban etmek suretiyle yapıldığı gibi, yasin okumak, hatim indirmek, mevlit okutmak gibi şeylerle de yapılır. Bunların dışında murat, dilek, istek ve niyetlerin gerçekleştiğinde daha başka çeşit adaklar da vardır." (TANYU, 1967)

Bir adak türü olan horoz adağına Ankara'da 1925'lerden önce pek rastlanmıyordu. Son yıllarda ise özellikle Hacı Bayram Camii avlusunda bu uygulamayı çokça görmek mümkündür. Ekonomik koşulların bu artışta önemli rol oynadığı söylenebilir. Bu arada bazı din adamlarının Horoz Adağı, Horoz Kurbanı hakkında olumsuz düşündükleri, horozun kurban sayılamayacağına dair düşünceleri olduğu bilinmektedir.

Çalışma arkadaşım Piri Er'in saha araştırmalarında derlediği ve henüz yayımlanmamış

olan "Anadolu Aleviliğinde Kurban (Lokma, Terenma)" adlı bildirisinde bu konuya da değinmiş:

"... Dışarı kurbanları: Dışarı kurbanları bir dileğin gerçekleşmesi ya da bir adaktan dolayı kesilen kurbanlardır. Adak kurbanları kanlı ya da kansız kurban şeklinde gerçekleştirilebilirler. Amasya ili Hamzaönü ilçesi Yenişene köyünde yapmış olduğum bir derleme çalışmasında kaynak kişi Abdullah Balcı adak kurbanını şöyle tarif ediyordu: "Adak kurbanı niyete bağlıdır, ne adarsan onu verirsın, bir elma bile kurban olabilir. Daha çok adak kurbanı olarak Cebrail adı verilen bir horoz kesilir." Adak kurbanı olarak kesilen horoz ve tavuklara Cebrail denilmesine ilişkin söylemeyi Aydın ili Bozdoğan ilçesi Alamut köyünde yapmış olduğum bir derleme çalışmasında kaynak kişi Mehmet Buruk şöyle anlatıyordu: Cebrail seksen bin yıl konacak bir yer bulamadan uçtuktan sonra kubbede bir nurdan kandile konar. Konunca terler ve terinden köpükler oluşur. Bu köpükler Hakk'ın emri ile yumurta olur, bu yumurtalardan bugünkü tavuk ve horozların nesli oluşur. Onun için tavuk ve horozlara Cebrail denir. Horozların sabah namazında ötmesinin sebebi Cebrail'in ve arştaki meleklerin sesini duymasındır."

Anadolu Aleviliğinde adak kurbanı olarak koç, koyun ve büyükbaş hayvanlar da kesilmesine rağmen, yaygın olarak Cebrail kesilmektedir. Adak kurbanları da çiğ olarak dağıtılmaz, pişirilip toplu halde yenilmesine özen gösterilir.

İslam inancıyla bağdaşmayan yatır ve ziyaret yerlerinden istekte bulunarak adak kurbanı kesme Anadolu Alevi-Bektaşî kültüründe yaygın bir uygulama olarak varlığını korumakta ve eski Türk kültüründeki atalar kültürünün izlerini taşıyor görünmektedir."

Horoz Baba

Unkapanı'nda cadde üzerinde iki bina arasında basit bir mezardan ibaretti. Mezarın üstü açık ve evin etrafı yeşil boyalı demir parmaklıkla kapatılmıştı. Baş ucunda küçük ve kısa bir taş vardı. Yeşil boyalı olan bu taşa sarı boya ile "Horoz Baba" ismi yazılıydı. Eskiden Horoz Baba'nın mezarında mum yakılırdı. Yalnız Horoz Baba'nın türbedarı bulunmadığından mezara mum götürenler, bunu akşam üstü kendi eliyle yakıp bırakır ve mezarın temizliği ile de civar dükkan-

larda çalışanlar sevap kazanmak maksadıyla meşgul olurdu. Horoz Baba'ya her istek için başvurulur, mezarının başında üç ihlâs bir fâtiha okunup ruhuna hediye edildikten sonra mum veya Kur'an adanırdı. Duası kabul edilip isteği yerine gelenler adaklarını ödemek suretiyle Horoz Baba'yı sevindirirlerdi. Rivayete göre Horoz Baba Fatih ordusunun askerlerindedir. Her sabah horoz gibi öter, arkadaşlarını bu suretle namaza kaldırırmış. Kendisine "Horoz Baba" denilmesinin sebebi bu olup, asıl adı Mehmet'dir. Fatih'in ordusuyla birlikte İstanbul'a giren Horoz Baba elindeki kılıçla savaşa savaşa mezarının bulunduğu yere kadar gelmiş, orada şehit olmuştur. Horoz Baba'nın mezarı Atatürk Bulvarı'nın açılması münasebetiyle kaldırılmıştır (Mehmet Halit Bayrı, İstanbul Folkloru, (2. basım) İstanbul 1972).

Horoz Falı

"Bir horoz aracılığıyla bilinmeyen kestirme sanatı olan Horoz Falı. Bu sanat eski Yunanistan'a kadar uzanır. Hayvan çevresinde harfler yazılı bir dairenin içine bırakılır, her harfin önüne birkaç yem tanesi konulmuştur. Horozun birbiri ardınca hangi harflerin önündeki taneleri seçip yediğine bakılarak, bir ya da birkaç sözcükten oluşan bir cevabın ögeleri elde edilir (Büyük Larousse, C.9).

Horoz Kursağından Çıkan Taş

Salih Nezihi, İstanbul'da Halk İnanmaları adlı bir yazısında (Türk Folklor Araştırmaları, 6(142), 5.1916) "Horoz kursağından alınan taş ağızda tutulursa susuzluğu giderir. Bu taşı yanında bulunduran kadın güzel görünür. Aynı taşı yanında taşıyan erkeğin kuvveti artar" denilmektedir.

Rüyalarda Horoz

"Rüyada görülen horoz, evin sahibi ve erkeğidir. Nitekim rüyada görülen tavuk da evin kadınıdır.

Horoz, yaramaz tabiatlı bir kimsedir ki, bazen güzel söz söyler, bazen de çirkin ve menfaatsiz olarak bağırır. Bazı yorumcular ise, horoz, sevimli bir erkek çocuktur, dediler.

Rüyada horoz gören kimse, hikmet sahibi bir kimsenin veya alimlerin yanlarına gidip gelmekle onlardan çok menfaat görür.

Kendisinin horoz olduğunu gören yakında vefat eder.

Eğer görülen horoz çatal ibikli ve beyaz olursa, o kimse müezzin olur. Horoz, müezzine, hatibe, yahut güzel okuyan kimseye işarettir. Bazen de horoz, kendisi yapmadığı hâlde iyilikle emreden bir kimseye yorumlanır. Çünkü horoz namaz vakitlerini hatırlatır ve kendisi namaz kılmaz.

Bazı kere horoz, bulduyuyla yetinen, nasibi az, sıkıntısı çok olan kimsedir.

Bir kimse rüyada bir horozla sahip olduğunu görse, o kimsenin erkek bir çocuğu olur, bir ev satın alır, bir kaybı geri gelir veya kaybından haber gelir.

Horozdan irkildiğini veya horozun gagalandığını gören kimse, şiddet görür.

Bir horoz ile mücadele ettiğini gören kimse, münakaşa eder.

Rüyada horoz dövüştürmek, alim, hatip ve müezzinler arasında, fitne çıkarmak suretiyle onları birbirleriyle uğraştırmaya yorumlanır.

(MANAV, 1996).

El Sanatlarımızda ve Diğer

Konularda Horoz

Nakış'ta HOROZ KUYRUĞU, HOROZ İBİĞİ, HOROZ GÜLÜ adlı motifler vardır (TANER, 1984).

Yayın Hayatında

Horoz: Haftalık Dergi. İstanbul 1952-1953. İstanbul 12 sayı. Necdet Rüştü Efe.

Çil Horoz: Aylık Hayvan Dergisi. İstanbul 1922. Gümüşhaneli Sefer Fevzi.

Silahlarda

Horoz: Eski biçim ağızdan dolma tüfek ve tabancalarda baruta ateş vermek için çakmak taşına çarpmak üzere tetiğe dokununca düşecek surette konulmuş çelik parça.

Horozayağı: Eski silahlarda boş kovani tüfekten çıkarmaya yarayan bir tür harbi.

Sporda

Horozsıklet: Çeşitli bireysel sporlarda (güreş, boks, halter) bir ağırlık kategorisi Horoz Ötümü: Sabaha karşı horozların ötmeye başladığı zaman. (Sücutlü - Yalvaç - Isp.) örneğin boksta sinek sıkletle tüsıklet arası, (üst sınır profesyoneller için 53. 524 kg., amatörler için 54 kg.dır.)

Diğerleri

Horoz: Kapı zembereklerinin mandalı.

Horozdemiri: Arabanın çatalı üzerindeki demir.

Horozik: Bolmaca hastalığı (Dy., Harput-Kesirik-El.)

Horozlar: Güneyde görülen iki yıldız. (Görece-İz.)

Sonuç

Yukarıda kültürümüzün çeşitli konularında yer alan horoz motiflerini örneklemeye çalıştık. Bu tür canlıların birlikte yaşadıkları insanları ne kadar çok etkilediğini gördük.

Oysa ki şimdilerde kent yaşamı içerisinde horoz sesine rastlamak mümkün değil. Daha önce duymuş olanlar bu sese hasretler. Hiç horoz sesi duymayan bilmeyen ne kadar çok çocuğumuz vardır ki?

KAYNAKLAR

ALPTEKİN, Ali Berat.		SARIYÜCE	
1985	Türk Folkloru , 5(66), I.	1979	Horoz, Tilki Bir de Tazı , 18(356), 3)..
1991	Hayvan Masalları , Ankara.	TANER, Nuri.	
ARSEVEN, Veysel.		1988	Dere Tepe Düz Gitmiş ., İstanbul
1955.	Türk Folklor Araştırmaları , 3(72), 7.	TANER, Nuri	bul
ELÇİN, Şükrü		1995	Kaval Çalan Horoz Yalova Masalları . İstanbul.
1976	Türk Folklor Araştırmaları , 10(212), 3.	1984	Halk El Sanatlarında Nakışların Abecesi ve zellikleri. Folklor ve Etnografya Araştırmaları .
EFE, Necdet Rüştü		TANYU, Hikmet	
1953	Horoz . Haftalık Dergi. İstanbul 1952-. 12 sayı	1967	Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri , Ankara.
MANAV, Ali,		OGEL, Bahattin	
1996	Rüya Yorumlan Ansiklopedisi. Fal ve Burçlar. İstanbul.		Türk Kültür Tarihine Giriş II (Türklerde Ziraat Kültürü) .

DEDE KORKUT OĞUZNAMELERİNİN DRESTEN ELYAZMASI

Türkmen-Çovdur Varyantları

"NESİLSİZLİK" VE "AD KOYMA" MOTİFLERİNİN, TÜRKMEN HALK DESTANLARINDAKİ YERİ

Yusuf AKGUL

*Mahtum Kulu Türkmen Devlet Ü.
Türkmen Edebiyatı B. Arş. Görevlisi*

Son dönem Türkmen edebiyatında Korkut Ata oğuznamelerine ilk olarak ilgi duyan edebiyat alimi Prof. (merhum) Mâti Köseyev, 1951 yılında TSSC'nin 25.nci kuruluş yıldönümüne bağışlanıp yayınlanan "Gorkut Ata" adlı eserin söz başında şu cümlelere yer veriyor:

"Bir nâçe halatlarda, kabir çeşmelerde "Dede Korkut Kitabı" ya da "Kitabı Dede Korkut" atlandırılan eser, köpden beri Gündoğarı övrenyân alımların ünsini özüne çekip geldi. Türkmen halk dörediciliğinde bolsa bu kitap "Gorkut Ata" adı bile has meşhurdur." (Gorkut Ata, 1990:7.)

Büyük Türkmen alimi Prof. Mâti Köseyev'in bu cümlelerinde de belirtildiği gibi, Dede Korkut veya Korkut Ata olarak anılan ve adına oğuznameler anlatılan bu şahsın, tarihi bir şahıs olup olmadığı meselesi henüz açıklığa kavuşmamış ise de, doğu alimleri ve yazarları, destani - tarihi bir şahıs olduğu konusunda itibarlı ve inandırıcı malumatlar vermektedirler.

Biz bu makalede, Oğuznamelerin Dresten elyazma nüshaları ile Türkmen-Çovdur varyantları arasındaki önemli gördüğümüz "nesilsizlik" ve "ad koyma" motiflerini karşılaştırarak Türkmen halkiyatındaki yerini ortaya koymaya çalışacak ve Dede Korkut (Korkut Ata)'nın şahsiyeti hakkında bazı tespitlerde bulunacağız.

1.Dresten Yazılı Nüshalar (Dede Korkut Kitabı) ve Türkmen-Çovdur Varyantı Hakkında Umumi Malumat

Edebiyata, özellikle Doğu edebiyatlarına ilgi duyanlara malum olduğu üzere, Dede Korkut Kitabı'nda 12 tane destansı hikâye yer almaktadır. "Kitab-ı Dede Korkut Alâ Lisan-ı Taife-i Oğuzan" adını taşıyan bu eserin Almanya'da Dresden Kraliyet Kütüphanesi'nde bulunan yegane nüshasından ilk yararlanan Alman alimi Von Diez olmuş, Rus alimi V.V. Barthold da 1894 yılında ilk dört hikâyeyi Rusça tercümesi ile birlikte yayınlamıştır. Bu kıymetli eserin tamamı Türkiye'de ilk olarak 1915 yılında Kilisli Muallim Rifat tarafından Arap harfleriyle, 1938'de de Orhan Şaik Gökyay tarafından Türk-Latin harfleriyle basılmıştır. Adı geçen eser daha sonra çeşitli dillere çevrilmiş, 1951 yılında da Türkmenistan'da, Prof. Mâti Köseyev tarafından yayına hazırlanmıştır.

Dünyanın pek çok ülkesinde, o ülkelerin dilinde yayınlanan bu eserin Türkmenistan baskısı, bünyesinde Dresten elyazmalarının yanısıra, halk ağzından derlenen çeşitli varyantlarını da bulundurması bakımından diğerlerinden farklıdır. 1951 yılından sonra da, Türkmenistan'da bağımsızlık ve Türkmençilik (milliyetçilik) fikirlerinin yeniden uyanmasıyla birlikte 1990 ve 1994 yıllarında çok yüksek tirajlarda basılan "onkut Ata adlı eserde, Dresten elyazmalarının 12 hikâyesi ile birlikte, bu hikâyelerin halk ağzından derlendiği belirtilen 6'sı (Iza Berilediren Nesilsiz / Boğaç Han, Makav / Deli Dumrul, Yekegöz / Basat ile Tepegöz, Törelî Beg / Kanturalı, Bamsım Birek / Bamsı Beyrek, Salır / Salur Kazan), ayrıca Dede Korkut kitabında yer almayan rivayet hükmünde 4'ü (İğdir, Teke Muhammet, Korkut'un Kabri Kazıldı, Salur Kazan ile İtemcek) bulunmaktadır (Gorkut Ata, 1994).

Öte yandan, folklorcu Ata Rahmanov, destan hükmünde 4 büyük hikâyeyi Yaşlık Dergisi ve Edebiyat Sungat Gazetesi'nde yayınlamıştır. Destan hükmündeki bu 4 farklı hikâyenin adları şöyledir: "İğdir" (RAHMANOV, 1988, S.6), "Gorkutun gabrı Gazılığ" (RAHMANOV, 1988: 33-42); "Daşoguz Beglerinin Gaver Hanlığına Göreşi" (RAHMANOV, 1989, S.1:51-52), "Oğuz Beglerinin Melallaşmak" (RAHMANOV, 1989, s.i: 52-55).

Böylece gerek uzun destansı hikâye ve gerekse kısa rivayet şeklinde olmak üzere toplam 6 tane daha yeni Dede Korkut oğuznamesi ortaya çıkmış ve yazılı nüshalardaki toplam 12 hikâyeye, 6 hikâye daha eklenmiştir. Ne yazık ki, Türkmenistan'daki Korkut Ata rivayetlerinin orjinal nüshaları (henüz) mevcut değildir, sadece derlenip gazete veya dergide yayınlanmıştır (AKGÜL, 1996, S.5).

Korkut Ata oğuznamelerinin elyazma nüshaları ile Türkmen-Çovdur varyantları bir bütünlük içinde ele alınıp incelendiğinde, çok önemli neticeler ortaya çıkmakta, ortak motifler, gelenek-görenekler, inanışlar ve bunlara benzer pek çok halkiyat unsuru tespit edilmektedir ki bunların hemen hemen hepsi Türkmen halk destanlarında vardır ve yaşatılmıştır. Biz bu konuda, "Türkmen halk destanlarının hepsinin de birer oğuzname olduğu" şeklindeki görüşümüzü belirtmeden geçemeyeceğiz. Ta, Kaşgarlı Mahmut'un Divanı Lügat-it Türk adlı eserinde vurgulanan "Türkmen" kimliği, o günden bu güne kadar ya-

şatılmış ve Türkmenler "Oğuz misyonu"nun sahibi ve tabii temsilcisi olmuşlardır. Böylelikle de Oğuz kültür ve medeniyeti Türkmen halkının bünyesinde korunup, işlenip günümüze kadar getirilmiştir.

II. Oğuznamelerde "Zürriyet" Motifi

Hem Dede Korkut Kitabı'nda, hem de Türkmen-Çovdur varyantında bulunan ortak motiflerden belki de en önemli ve ağırlıklısı, "zürriyet/nesil" meselesidir.

Dede Korkut Oğuznamelerindeki "oğuz beyleri"nde çok güçlü bir "soyunu devam ettirme, adını yaşatma" duygusu vardır. Özellikle erkek evlat, her ata için varlığı tartışılmaz bir servettir. Hatta erkek evlatlar, babalarının adlarıyla anılırlar: Usun Koca oğlu Seğrek, Kanlı Koca oğlu Kanturalı, Ulaş oğlu Salur Kazan, Kamgan oğlu Bayındır, Duha Koca oğlu Deli Dumrul... gibi. Oğlan sahibi olmak öyle önemli bir zenginliktir ki, oğlu olmayanlar horlanmış, aşağılanmış, hatta nesli-zürriyeti olmayanları, "Tanrı'nın lanetlediğini" düşünmüşlerdir. Beyler, "beyliğimi ve adımlı kim sürdüreceğim" endişesi içindedirler.

Dede Korkut Kitabı'nın pek çok yerinde bu nesilsizlik meselesi yer almaktadır:

Dirse Han oğlu Boğaç Han Hikayesinde, Dirse Han, oğlu-kızı olmadığı için, Bayındır Han'ın ziyafetinde horlanmış, kara otağa oturtulup altına kara keçe konulmuş ve kara koyun yahnisinden verilmiştir. Neden böyle davranıldığını sorduğunda da, "oğlu kızı olmayana Tanrı lanet etmiştir, biz de beddua ederiz" denilmiştir (ERGİN, 1994:22). Yine, Bamsı Beyrek Hikayesinde, Bayındır Han'ın bir başka toyunda, bu kez de Bay Püre beyin ağladığını gören Salur Kazan, "Ne için ağladığını" sorduğunda; "Nasıl ağlamayım Han Kazan! Nasıl bağırılmayım. Oğulda nasibim yoktur, Tanrı Teala bana beddua etmiştir." cevabını almıştır. Bunun üzerine kudretli oğuz beyleri yüzlerini göğe tutup dua etmişler ve "Allah, sana bir oğul versin." demişlerdir. Bunun arkasından Bay Bican bey de, bir kız evlat dilemiş, eğer dileği gerçek olursa, Bay Püre beyin oğluna vereceğini vaat etmiştir (ERGİN :58-59). Destanın ilerleyen bölümlerinde Allah bu dilekleri kabul ederek Bay Püre beye bir oğlan, Bay Bican beye de bir kız evlat vermiştir.

Bu iki hikâyeden başka da, Dede Korkut Kitabı'nın pek çok yerinde özellikle erkek evladın

önemi vurgulanmakta, erkek evlat soyun ve neslin devamı olarak görülmektedir. Bu örneklerin birkaçını şöylece sıralayabiliriz:

"El oğlunu beslemekle oğul olmaz.", "Güveyi oğul olmaz.", "Oğul babadan görmeyince sofraya çekmez.", "Oğul babanın yerine yetişenidir ki, iki gözünün birisidir.", "Devletli oğul olsa, ocağının korudur." (ERGİN: 15-16). Salur Kazan'ın, oğlu Uruz'a seslenişi şöyledir:

"Onaltı yaşına geldin.

Bir gün ola ben düşeyim, öleyim, sen kalasın.

Yay çekmedin, ok atmadın, baş kesmedin, kan dökmedin.

Kanlı Oğuz içinde ganimet almadın.

Yarınki gün zaman dönüp ben ölüp sen kalırsan

Tacımı-tahtımı sana vermezler diye sonuma ağlarım oğul,

(ERGİN: 92)

Kanlı Koca, oğlu Kanturalı'nın evlenmesi konusunda şöyle düşünüyor:

"... Dostlar, babam öldü ben kaldım. Yerini yurdunu tuttum. Yarınki gün ben öleceğim, oğlum kalacak. Bundan iyisi yoktur ki, gözüm görürken, oğul, gel seni evlendireyim." (ERGİN: 124)

Salur Kazan'ın karısı Boynu Uzun Burla Hatun, oğlu Uruz'un avdan geri dönmemesi üzerine, şöyle bir ağıt yakıyor:

"Oğul, oğul, ay oğul!

Mürüvetim oğul!

Karşı yatan Karadağ'ımın yükseği oğul!

Karanlıklı gözlerimin aydın oğul!

Kuru kuru çaylara su akıttım

Kara elbiseli dervişlere adak verdim

Umanına bekleyenine yemek yedirdim

Aç görsem doyurdum, çıplak görsem donattım

Dilek ile bir oğulu zor buldum."

Deve yavrusunu aldırmaşım bağırayım mı

Taycığımı aldırmaşım kişneyeyim mi

Kuzucuğumu aldırmaşım meleyeyim mi

Oğul oğul... diye bağırayım mı..."

(ERGİN: 100-102)

Dirse Han'ın karısı da, oğlunun ardından,

"Karanlık gecede bulduğum oğul hani

Dilek ile bir oğul zorla buldum..." (ERGİN: 29) demektedir.

Dede Korkut Kitabı'ndaki "Boğaç Han" hikâyesi de "Bamsım Birek" adını taşımaktadır. Her ikisinde de hikâyeler "nesilsizlik" motifi ile başlamaktadır: İza Berlediren Nesilsiz hikâyesinde,

bir danışma toyu düzenleyen Bayındır Han, bu toya gelen zürriyetsizlerin geri çevrilmesini, hizmet edilmemesini söyler. Toya "İza berlediren nesilsiz" de gelir, hürmet göstermezler, buyur demezler. Bunun sebebini sorulduğunda da, "Hûda sana züryât bermandır, ızalıpdır, biz de seni ızalıdırıs" cevabı verilmiştir (Gorkut Ata, 1990). Yine Türkmen-Çovdur varyantının Bamsım Birek adlı hikâyesinde, Bōri beyin çok sayıda kızı olduğu hâlde oğlu olmamış, aynı obadan bir başka beyin de hiç kızı olmamıştır. Beylerbeyinin ziyafetinde bir araya gelen bu iki talihsiz adamın birisi oğlan, diğeri kız evlat dileğinde bulunurlar. Dilekleri kabul edilir (Gorkut Ata, 1990).

Dede Korkut Oğuznamelerinin Türkmen-Çovdur varyantının yukarıda belirttiğimiz bölümlerinde, Oğuzları, o zamanlarda da nesilsiz bir insanı "Allah'ın lanetlediğini" düşünüyorlar, bir toya veya iyğmağa geldiklerinde aşağılıyorlar. Bu bölümlerden başka da Türkmen-Çovdur varyantının "Korkut'un Kabri Kaçıldı" bölümünde de, nesilsizlik meselesi ağırlıklı olarak yer almaktadır (Yaşlık, 1989, S. 1/4):

1. İçoğuz'da, Ceyhun ile Seyhun ırmaklarının arasında Türkistan şehrine yakın bir yerde yaşayan Oğuz Türkmenlerinden Akövlü (Akevli) beyin 7 kızı olduğu hâlde, hiç oğlu olmamıştır.

2. Murgap ırmağı kıyısında yaşayan Türkmenlerin arasında Bükürî Bey'in oğlu olmuyor, sonradan bir oğlu olduğu için toy yapılıyor ve bu toya Korkut Ata çağırılıyor.

3. Sırderya kenarında oturan Bekdili ıllusunun beyi Gamlı Han'ın hiç zürriyeti olma mıştı. Sonradan bir kızı oluyor, Korkut Ata toya çağırılıyor ve Gamlı Han'ın adını "Şadlı Han" olarak değiştiriyor.

Nesilsizlik meselesinde, halk ağzından yazılıp alınan bir rivayet de şöyledir:

"Türkmenlerin atası olan Salur Kazan Baba, ünü İran'a Turan'a yayılan bir pehlivanmış. Fakat onun oğlu olmuyormuş. Salur Kazan, Kâbe'ye Hz. Muhammed'i ziyarete gidip 3 gece kalmış. Üçüncü gece rüyasında peygamberimizi görmüş. Hz. Peygamber, "Evine, obana dön. Senin birkaç tane oğlun olacak" demiş. Kazan yurduna döndükten sonra bir oğlu olmuş. Adını da Hz. Muhammed'in hatirasına "Teke Muhammet" koymuşlar." (YUSUPOV, HANOV, 1990).

III. Oğuznamelerdeki "Nesilsizlik" Motifinin, Türkmen Halk Destanlarına ve Yazılı Edebiyatına Yansıması

Dede Korkut Oğuznamelerinin muhtevası, ondaki motifler, belirtilen gelenek-görenekler ve eser üretme metodu, Türkmen halk destanlarında büyük bir ağırlık hâlinde karşımıza çıkmaktadır. Bu unsurlardan belki de en önemlisi "nesilsizlik"tir.

Köroğlu destanının "Göroğlı'nın Döreysi" adlı birinci bölümünde, atını arayan fakat bir türlü bulamayan Köroğlu, babası Cıgalı Bey'in tavsiyesi üzerine yeniden aramaya koyulur. Bir ulu ağacın dibinde dinlenirken, "erenler" ile karşılaşır. Atını bulup verirler ve kendisinden başka bir dileği olup olmadığını sorarlar. Köroğlu bütün dileklerini sıralamış, ancak zürriyet istemek aklından çıkmıştır. Daha sonra akli başına gelir fakat iş işten geçmiştir. Eserde bu durum şöyle anlatılıyor:

"- Dat erenler, ölemede ızım yitmez yalı bir züryät bereverin." diyip gıgırdı.

"- Hov, oğlan! Kemiñ galmasñ diyip sana üç mertebe pata berdik. şol pataların içinde bolsa, bolardı. İndi ol aydanın bolmaz." diyipdirler. Göroğlı gözünü bir yumdı, gözünden yaş payrap öteğidi." (Göroğlı, 1941: 42)

Bu olay, Köroğlu destanlarının 1958'de yayımlanan varyantında da yer almaktadır. Köroğlu, kendisinin bu sonsuz evlat isteğini "yiğide" adlı şiirinde şöyle ortaya koyuyor:

*"Atdır yiğidin yoldaşı
Oguldır döwletin başı
Gız-da bolsa köñül hoşı
Züryat gerekdir yigide..."* (Göroğlı, 1941: 70)

Korkut Ata Oğuznamelerindeki "nesilsizlik" motifi, Türkmen Halk Destanı Hüyrlukga-Hemra eserinin muhtevasına da güçlü tesir etmiştir. Bu esere göre: "Oğulsuz bir kişi toya vardığında, toy sahibi kişi, onun beline bir kemik kıstırıp, atının kuyruğuna da diken bağluyormuş." (Aşgabat, 1963: 15)

Türkmen halkının meşhur şairi Nurmuhamet Andalip'in eser üretme metodunda da, bu motif önemli bir yer tutuyor. Onun Leyli-Mecnun adlı eseri, zürriyetsizlik meselesiyle başlıyor: "Ravılar andag rovayat kırlar kim, Bağdat bile Basra'nın arasında bir Arap kabılası yatır

erdi. Ol kabılanın bolyan şehesinde iki hakim var erdi. Emma ikisinin hem perzenti yok erdi." (ANDALIP, 1948:12)

Öte yandan Şabende'nin "Gül-Bülbül" (ŞABENDE, 1963: 17) ve "Şebheram" (ŞABENDE, 1966:27) destanları ile, Gurbanali Magrupi'nin "Seypelmelek-Methalcemal" (GURMANALI MAGRUPI, 1967: 83) destanı, Mollanepes'in "Zöhre-Tahir" (MOLLANEPES, 1953: 11) destanı aşağı-yukarı aynı cümleler hâlinde zürriyetsizlik meselesiyle başlamaktadır. Ayrıca bu motif yine meşhur Türkmen halk destanları olan "Şasenem Garip" (Aşgabat, 1973), "Soyatlı Hemra" (Aşgabat, 1978)... gibi destanlarında davardır.

Ünlü Türkmen akıldan ve şairi Mahtum kulu Firaki'nin de şiir dünyasında, neslin devamlılığına ve soy yaşatma duygusuna yer verilmiştir. O, bir şiirinde, bu duygusunu su mısralarla ifade ediyor:

*"Dünyada hiç kim galmandır
Mal cana yoldaş bolmandır
Göya bu dünyâ gelmandır
Bir züryat galman yiğide..."*
(Mahümgülü, 1953, C.IT. 254)

IV. Oğuznamelerde "Ad Koyma" Motifi

Dede Korkut Oğuznamelerinin hem Dresten elyazma nüshalarında (Dede Korkut Kitabı), hem de Türkmen Çovdur varyantında dikkat çekici bir unsur olarak karşımıza çıkan, yiğitlik gösteren erkek çocuklara ad koyma motifi, Oğuzların sosyal hayat ve gelenek-göreneklerini ortaya koymak bakımından en az "nesil/perzent" meselesi kadar önemli ve incelemeye değer bir özelliktir.

Bilindiği ve Türk-Oğuz destanlarında tespit edildiği üzere, Oğuzlar, bir yararlık göstermeyen veya yiğitçe bir iş yapmayan erkek çocuklarına ad koymazlardı. Yiğitliğini ispat eden erkek çocuklar için, bu başarısının ardından bir toy düzenlenir, ziyafet verilir, İçoğuz-Dışoğuz çağılır ve Dede Korkut/Korkut Ata gelerek bu oğlana bir ad koyardı.

Korkut Ata Oğuznamelerinin Dresten elyazma nüshaları ile Türkmen Çovdur varyantlarının yanısıra, Korkut Ata'nın "ad koyma misyonu"na, Ebulgazi'nin Şecere-i Terakime ve Reşideddin'in Cami-üt tevarih adlı eserlerinde de rastlamaktayız.

Oğuznamelerdeki ad koyma motifini karşılaştırmaya geçmeden önce, yukarıda zikrettiğimiz bu iki tarihi kaynakta yer alan "ad koyma meselesine temas edip, tespitlerimize buradan başlayacağız. Şecere-i Terakime'nin "Düyeli Kayı'nın Kardeşi Erki'nin Padişah Olduğu ve Oğlu Duman'ın Dünyaya Geldiği" adlı bölümde; oğlanın doğumu üzerine bir toy verilir. Toy bir ay sürer. Yenilir, içilir, herkes mutlu olur. Yaşlılar yaşını, garipler yoksulluğunu, zenginler de ölümü unutmuslardır. Hadisenin gerisi eserde aynen şu cümlelerle anlatılıyor:

"Oğuz ili Gorkutga aydılar: Bu oglanga bir at goygıl. Gorkut: Munun adı Tuman han bolsun, tiydi. Halk aydı: Mundan yağşırak at goygıl. Gorkut han aydı: Mundan yağşırak at bolmas. Ol günki Düyeli Kayı han öldü, erse bizim üstümüzü tuman tutup garankılık boldı. Bu oğul tumanda boldı. Anın üçin atım Tuman goyduk. İkinci, könlümden yağşı ırım ve niyet kılıp, amfi üçin Tuman at koyup men kim Tuman uzak turmas, tiz kite turgan nemberse bolur. Tumanlı gün aftap bolur. Tumanın sonnu yaruk bolur. Agzına turgan tumanni bu oğlanın yaşlıgına ohşatıp men. Sonki aftapni bu oğlanın yigit bolup, atası tahtında olturıp, dövletli, uzak ömürlü bolmagına ahşatıp men tiydi, barça halk munı eşidip gorkutga aferin tiydiler. Ve hoşhal bolup Tumanga doge kıldılar ve takı Gorkut başlık barça halk Erkige aydılar" (BAHADURHAN, 1992:73)

Salar Baba Gulalı Harıdarı'nın, Reşideddin'in Cami-üt Tevarih'inden, "Oğuzname" adını koyarak yaptığı tercümenin "Dib Yabgu Han Padeşah Bolganı" adlı bölümünde, Yınalhan Sır Yabguy'un ömrünün son yıllarında dünyaya gelen oğluna ad koymak meselesi hakkında şu cümleler yer alıyor:

"... Ahır ömründe hatını hamıla erdi ve vefat bolgan çağda bir oğul dünya indi. Ol mutavvalud bolgan çağında Korkut (Bayat kovmmdan) diydi kim: Bu oğul adını Duman han goymak gerek. Dövletin ulıları diydiler ki: Duman peyda bolsa hova garankı bolar ve beyle at paşalara münasip bolmaz. Oğlana mundan yağşırak at vermek gerek. korkut diydi: Atasımn vefatından halayık könlü zengar tutup erdi ve Duman alemni tutup, garankı bolup erdi. Ol umud bilen kim, gannkı zayii (yok) bolup, gün çıkgay ve âlemi taze kılıp, otlar yerden gögergey ve elem işi yağşı bolgay." (REŞİDEDDÜN, 1990)

Bu iki örnekten de görüleceği gibi, Korkut Ata'nın ad koyuculuğu Dede Korkut Kitabı veya Türkmen-Çovdur varyantı ile sınırlı değildir. 17. yy. da yazıldığı belirlenen Şecere-i Terakime'den daha önce de, 13. yy. tarihçisi Reşideddin'in Cami-üt Tevarih adlı eserinde Korkut Ata vardır ve dünyaya gelen bir erkek çocuğa (padişah çocuğuna) ad koymuştur.

Bu tespitten sonra, şimdi de Oğuznamelerin Drestan elyazma nüshası ile Türkmen-Çovdur varyantındaki "ad koyma" motifinin karşılaştırmasına geçelim...

Dede Korkut Kitabı'nın Boğaç Han, Banisi Beyrek ve Başat ile Tepegöz adlı hikayelerinde, Korkut Ata, ad koyucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu üç olayı kısaca özetleyelim:

1. Bayındır Hanın ulu toyunda, meydana salıverilen güçlü bir boğayı öldüren Dirse Han'ın oğluna, Dede Korkut; "Bayındır Han'ın ak meydanında, bu oğlan cenk etmiştir, bu boğa öldürmüştür. Adı Buğaç olsun. Adını ben verdim, yaşını Allah versin..." (ERGİN, 1989: 83) diyerek ad koyar.

2. Babasının çeşitli hediyeler almak üzere Rum diyarına gönderdiği bezirganları, dönüşlerinde kafirlerin saldırısından kurtaran Kam Püre beyin oğluna, kendisi için düzenlenen toyda, Dede Korkut;

"Sen oğlunu Bamsam diye okşarsın Bunun adı Boz aygırlı Bamsı Beyrek olsun. Adını ben verdim, yaşını Allah versin..." (ERGİN, 1989:121) diyerek ad koyar.

3. Oğuzların düşmanlar tarafından baskına uğrayıp yurtlarından göçtükleri sırada yere düşen ve bir arslan tarafından bulunarak büyütülüp yetiştirilen Aruz Koca'nın oğluna, Dede Korkut: "Oğlanım! Sen insansın, hayvanlardan uzaklaş. Gel yahşi at bin, yahşi yiğitlerle birlikte ol. Ulu kardaşının adı Kıya Selçuk'tur. Senin adın Başat olsun. Adını ben verdim, yaşını Allah versin..." (ERGİN, 1989:207) diyerek ad koyar.

Drestan elyazma nüshalarına dayanan Dede Korkut Kitabı'ndaki destansı hikâyelerin bir kısmı, Türkmenistan'da da halk ağzından derlenmiş olup, giriş bölümünde de belirttiğimiz üzere, folklorcu ata Rahmanov ve Nurmırat Esenmıradov tarafından yapılan bu derlemeler, 1990 ve 1994 yıllarında 2 kitap hâlinde yayımlanmıştır. Bizim "Türkmen-Çovdur varyantı" adını verdiğimiz bu derlemelerde, Boğaç Han hikayesi "İza Berlediren Nesilsiz", Başat ile Tepegöz hikayesi "Yekegöz", Bamsı Beyrek hikayesi de "Bamsım Birek" adını taşımaktadır. Korkut

Ata'nın ad koyuculuğunu vurgulayan bölümleri, zikrettiğimiz kaynaktan orijinal cümleleriyle aşağıya alıyoruz:

1. "İza Berlediren Nesilsiz" hikayesinde,

"Bul habar halka yayrıdır. Çarcılar çar çekedirler. Beg ovlına at takmak islidir, toy etedir, bul toya halayık sıra köp keledir, toya bağşılarnı piri Gorkut pir-te keledir. Saz çalıdır, nama aytaadır. toyun sonunda Gorkut pire, "bu ovlana at dak" diydirlir. Gorgut: "Oğlan buganı öldürti, diydir-te, ovlanıñ atı Bugaç beg bolsun" diydir (Gorkut Ata, 1990:169).

2. "Bamsım Birek" hikayesinde;

"Bul alkışlardan keyin, vağtı-sağatı yetedir-te Böri begin bir ovlı boladır, keyinki begin-te bir gizi boladır. Böri beg ovlının bolanına dım begenedir. Koluna ovlunu alıp, "Bamsım" diydir-te ovlunu sövedir. Mımı halayıklar eşidedirler. Mundan keyin bul ovlana halayıklar "Bamsım Birek" diydirlir. Sora bul ovlanın adı "Bamsım Birek" boladır (Gorkut Ata, 1990:177-178).

3. "Yekegöz" hikayesinde;

"... Bul vakıganı Salır ile Gorkut pire habar beredirler. Gorkut bul yere keledir. Söz sözlüdür, ovlana nesihat etedir, saz çaladır. Ovlanın adına halayıklar köp "bes et, govaga gitme" diydirenleri için, Beset at takadır. Sora bul ovlanın adı Beset boladır..." (Gorkut Ata, 1990: 172).

Dede Korkut Kitabı ile Türkmen-Çovdur varyantlarında yer alan bu 3 hikâyedeki karşılaştırmadan sonra, şimdi de, Türkmen-Çovdur varyantının (Dede Korkut Kitabında yer almayan) "İgdir" ve "Korkut'un Kabri Kazıldı" adlı bölümlerinde tespit ettiğimiz "ad koyma" motifinin yer aldığı vakalara geçiyoruz:

Türkmen-Çovdur varyantının "İgdir" adlı bölümünde; Salur Kazan'ın çölde bir peri kızından doğar oğlu için düzenlediği toy-ziyafete, Korkut Ata da çağırılır. Toy bittikten sonra bu oğlana ad takmak üzere misafirler Salur Kazan'ın evinin çevresine toplanırlar, Korkut Ata;

*"Bu çağanın adı İgdir
Bar çağadan busen eğdir
Çagan adın biz verdik
Yaşını Tanrım bersin..."*

diyerek, ona İgdir adını takar. Destanın sonunda da, kırk yiğidi ile düşmanlara karşı yeniş kazanan İgdir için düzenlenen yeniş toyunda yine Korkut Ata gelir, saz çalar, destan söyler, öğüt-nasihati verir ve "İgdir adının ödendiği bilen" onu kutlar. (Edebiyat Sungat, 1988,S.6).

Türkmen-Çovdur varyantının "Korkut'un Kabri Kazıldı" adlı bölümünde de, iki ayrı yerde,

Korkut Ata'nın, yiğitlik gösteren iki erkek çocuğa (Çapak beyin oğlu ile Çakan Kembagal'ın oğlu) ad verdiği görülmektedir. Bu oğlanlardan birisi bir arslanı, diğeri de bir ejderhayı öldürerek, Arslan ve Ejder adını almaktadır:

1. Çırçıklı'da yaşayan Oğuz il-ulusundan Çapak beyin, bir arslanı öldüren oğlu için verdiği toya Korkut Ata da gelir. Toyun sonunda söz alan Korkut Ata;

*"Arslan ile uruş etti
Onu toprağa kattı
Yiğit böyle ad alır
Bununla adı gelir
Atası sağ-beylik versin
Il-ulus tek bunu görsün
Arslan olsun yiğit adı
Çapak beyin olsun şadı..."*

gibi sözler söyleyerek, arslanı öldüren yiğide Arslan adını verir (Yaşlık, 1988-1/4: 33-42).

2. Balkan dağı eteğinde oturan Dışoğuz il-ulusun tarafından, Çakan Kembagal'ın oğluna, koyun sürülerine musallat olan bir ejderhayı öldürdüğü için verilen toya, Korkut Ata çağırılır. Toyun sonunda, Korkut Ata;

*"Çakan oğlu aldı ad
Bindiğidir yahşi at
Ejder öldürdü oğlun
Daim sovludu dovlun
Beladan halas etti
Ejderi kuma kattı
Ejder takılsın adı
Daim ilinin şadı..."*

gibi sözler ederek bu yiğit ve adsız oğlana "Ejder" adını takar (Yaşlık, 1988-6/36: 52-58).

V.Oğuznamelerdeki "Ad Koyma" Motifinin Türkmen Halk Destanlarına Yansıması

Camiü-t Tevarih ile Şecere-i Terakime gibi tarihi kaynaklarda "Korkut Ata" marifetiyle gün yüzüne çıkarılan ve vurgulanan, Türkmen halkının bu köklü ve anlamlı "ad koyma geleneği", yine aynı özellikte ve adeta bir sistem hâlinde Türkmen halk destanlarında da yer almaktadır.

Anonim ya da yazarı belli Türkmen halk destanlarının içinde, ad koyma motifinin bulunmaması hemen hemen yok gibidir, biz bu konuda, pek çok örneği sıralamak yerine, belli birkaç destandan örnekler sunmakla yetineceğiz. Zira bu motif, Türkmen halkı arasında o kadar yaygın ve köklüdür ki, bu mesele başlı başına bir araştırma konusu olabilecek genişliktedir.

Türkmenlerin ünlü kahramanlık destanı Göroğlu'nun "Göroğlu'nın Döreyişi" adlı bölü-

münde, dedesi, onu mezarlıktan alıp evine getirir. Çandibil halkına bir toy-ziyafet verir. Toydan sonra da halka yüzlenip:

"-Ay halayık, men ızımda at-abrayımı göterip, ornumu tutçak oğul Adıbeg'den galar diyip umut edyardım. Adıbeg'in ızı binişan gitdi diyip nāumıt bolup yördüm. Bu gün Hodayım maña bu çaganı Adıbeg oğlumdan nişan berdi. Bu çağa Türkmen il-ulusının gerçek goç yiğidi bolsun. Bu çağa il bolup yağşı bir at goyun." der (Göroğlı, 1990:22-24). Cıgalı Beg'in bu sözleri üzerine, halk çeşit çeşit adlar söyler. Bir yaşulu:

"Halayık, bu çağa garankı görden yağtı dünya çıkdı, munun adı Rövsan olsun." (Göroğlı, 1990:22-24) der. Bu ad beğenilir ve çocuğa Rövsan adını verirler.

Ancak bu toyda bulunan yaşlı ve fukara bir adamın;

"- Tazeden bir at toslap tapçak bolşup, her haysınız agzınıza geleneği urup otursınız. O çağa dünyâ gelende, öz adı bilen geldi, onun adı Göroğlı bolsun... (Göroğlı, 1990:22-24)" demesi üzerine de Cıgalı Beg:

"- Arman, yankı pukaranın sözi yer almadı, garibin sözi yerem almaz, yerde de galmaz, diyipdirler. Rövsan diyip at goysanam, irku-giç bu oğlanın adı Göroğlı bolsa gerek.." (Göroğlı, 1990:22-24). diyerek, adeta Rövsan'ın efsanevi adını önceden koymuş olur.

Yine Göroğlı destanının "Harmandäli" adlı bölümünde, arslan beyin nesilsizliği, sonradan bir kızı doğması ve kızına ad konulması şu cümlelerle anlatılıyor:

"... Dokuz ay, dokuz gün, dokuz saat ötüp, bir gün gızı boldı. Arslan bey: "Alla, men Hoday'dan oğul diläp yördim, ol aydanım bolmadı, Gız-da bolsa, oğul ornunda göreyin." diyip,ig oyun soyup, iletini çağırıp, kırk gice-gündiz toy-tomaşa berdi. At çapdırıp, göreş tutdurıp, altık gabak atırdı. İlatı cem bolanda; "Hov, halayık, men Hoday'dan oğul diläp yördim, bu-da ikbalımdan haçar boldı. şuna ilde yok at goyun..." diyip maslahat soradı. İlat maslahatla-şıp: "Akıl-huşun, güç-kuvvatın harmanı bolsun" diyip, harmandäli diyen at goydular (Göroğlı, 1990:668).

Sayatlı Hemra adlı Türkmen halk destanında, evlatları olmayan aşık Aşık Ahmet ile Aşık Mahmut adındaki iki dost, aralarında yazılı anlaşma yaparak, eğer oğulları olursa birbirinin dostu, eğer birisinin oğlu diğerinin kızı olursa, birbirinin eşi (adaklısı) olmalarını istemişlerdir. Olayın devamı ve ad koyma meselesi eserde şu cümlelerle yer alıyor:

"Aydan ay günden gün ötüp, Aşık Ahmet'in oğlı boldı, Aşık Mahmut'ın hem gızı boldı. Aşık

Ahmet bir nāçe goyun soyup toy edip, bağı aytdırdı, göreş tutdurdı. İl-halkına yüzlenip:

- "Menin oğlıma at goyun..." diydi. İl-halk:

- "Altmış yaşında gören oğlun özüne hemra bolsun..." diyip ona Hemra diyip at goydular. Aşık Mahmut hem ulı toy edip toyı sovup:

- "Yaşımın sonunda gören perzendime at goyun..." diyip il-halkına yüzlenyır. İl-halk:

- "Selbi agacına menzesin..." diyip, ona Selbiniyaz diyip at goydular..." (SAYATLI HAMRA, 1978: 32)

Sonuç

Biz, bu makalemizde, giriş bölümünde de belirttiğimiz gibi, Korkut Ata Oğuznamelerinin Dresten elyazma nüshaları ile Türkmen-Çovdur varyantının kısa bir karşılaştırmasını yaptıktan sonra, her iki oğuznamedeki motiflerden sadece "züriyet" ve "Ad Koyma" meselesini ele alıp bunun Türkmen halkıyatındaki önemli yerini ortaya koymağa çalıştık. Ancak bu inceleme yüzlerce ortak motiften ikisidir. Kaldı ki, Korkut Ata Oğuznamelerinde en az bu iki motif kadar önemli ve araştırmaya değer olan yüzlerce motifi burada tek tek ele almak ve karşılaştırmalı olarak Türkmen destanlarındaki yerini ortaya koymak, bir makale hacmi içinde gerçekten de imkansız gibidir.

Aynı ortak kültürün, tarihteki aynı ortak yaşayışın, destanlaşmış tarihi vakaların ve aynı dünya görüşünün ürünü olan bu oğuznameler, geçmişte aynı millete mensup olan insanların mukaddes tarihi yadigarlıkları ve zenginlikleridir. Ki asla uydurulmuş değildir, hayal ürünü hiç değildir, tarihi olayların çağlar içinde nesiller tarafından kısmen de olsa değiştirileceği, farklı unsurlar katılacağı ve aslından az da olsa uzaklaştırılacağı gerçeğini göz önünde tutarak, Dede Korkut Oğuznamelerinin Dresten varyantındaki vakaların "hakikati tam olarak yansıtmadığını söylemek mümkündür. Ancak ortada temel bir vaka veya vakalar zinciri vardır, ve bunlar, çağlar boyunca söylene söylene, yazıla yazıla, söylendiği ve yazıldığı devirlerin sosyo-psikolojik özelliklerini içlerine sindire sindire süzülüp gelmişlerdir. Oğuz Kağan destanının İslam öncesi ve İslam sonrası varyantlarının bazı farklılıklar gösterdiği gibi...

Dede Korkut'un anlattığı (veya adına düzenlenen) oğuznameler de böyledir. Bazı tarihi vakalar, milletin muhayyilesinde yeniden fakat asıl olaylar zincirine dayalı olarak şekillenmiş ve öylece benimsenmiştir. Alimlerin belirttiğine göre 15. yy. ın başlarında veya ortalarında Doğu Anadolu Türkiyesiyle yazıya geçirilen Dresten el yazması nüshasına, bu geçiriliş sırasında, 15.yy. ın sosyo-kültürel ve coğrafi şartları çerçevesinde bazı

katmalar ve değiştirmeler yapıldığı aşıkardır, bazı yer adlarının yakıştırma, katma ve benzetme olması mümkündür, zira, Dresten el yazması nüshasında, H.z. Muhammed ile aynı devirde yaşadığı belirtilen Korkut Ata'nın, o devirde Bizans İmparatorluğunun başkenti olan Konstantin şehrine, "İstanbul" demesi, gerçekten de hayret verici bir çelişkidir.

şu bir hakikattir: Dede Korkut Oğuznameleri, Oğuzların yani bugünkü adı ile Türkmenlerin tarihi ve sosyal yadigarlığı ve milli hazineleridir. Bu oğuznamelerdeki motifler, gelenek ve görenekler, inanışlar ve kültür unsurlarının hemen hemen hepsi Türkmen halk destanlarında yaşamaktadır. Çünkü, Oğuzlar'ın (Türkmenler'in) 7. yy.ın ilk çeyreğinden 10. yy.ın başlarına kadarki aralıkta, Hazar ötesinde (Amuderya ile Sırderya'nın boylarında, ortaasya bozkırlarında) İslam'a geçiş dönemlerinde yaşadıkları tarihi ve sosyal olayların destanlaşmış biçimi olan oğuznameler, o devirlerden bu devirlere kadar Türkmen halkiyatında yaşatılmış ve çeşitli görünüşlerde muhafaza edilmiştir.

Bu konuda, Türk edebiyatının büyük alimi Prof. Dr. Muharrem Ergin, oğuznamelerde geçen olayların, Oğuzların eski yurtları olan Sırderya boylarına ait izler taşıdığını ifade ederek şu görüşleri savunmaktadır: "Dede Korkut hikâyeleri (Yazıya geçirdiği) bu bölgede (Doğu Anadolu-Azeraycan) oluşmamış, tespiti sırasında veya daha önce buraya uydurulmuştur." (Dede Korkut Kitabı, 1989: C.1:52). Türkmen edebiyatının adı belli alimi Prof. Dr. Rahman Recebov da, oğuznamelerde geçen olayların bugünkü Türkmenistan topraklarında yaşandığı ve olay kahramanlarının Türkmenler olduğu konusunda iddialıdır, Rahman Recebov; Ebulgazi'nin Seçere-i Terakime, Reşidindün'ün Cami-üt Tevarih ve Salur Baba Gulalı Hmdarı'nın "Oğuzname" adlı eserlerini karşılaştırdıktan sonra, şu neticeleri çıkarıyor: "Korkut Ata'nın doğup büyüdüğü yer bugünkü Türkmenistan topraklarında bulunan MARI/Merv şehridir. Maman neslinden Kara Hoca'nın oğludur. Hz. Muhammed devrine yakın bir zamanda yaşamıştır. Oğuz'un Bayat (veya Kayı) boyundandır. 3 Oğuz hanına vezirlik yapmıştır. Salur Kazan ile de devirdeştir. Salur Kazan'ı vasıflandıran bir şiiri bulunmaktadır, Dede Korkut Kitabı'nda belirtilen özelliklerinden pek çoğu, bu tarihi kaynaklarda da rastlanmaktadır (Ad koyması, toy-düğün-ziyafetlere katılması, kerametli olması, devlet ve siyaset adamı oluşu, şair ve ozanlığı, öğüt-nasihat vericiliği, bilgeliği... vb.) (RECEBOV, 1991:52)

Oğuzlar (Türkmenler) göçler yoluyla gittikleri ve yurt edindikleri her coğrafyada bu tarihi hatıralarını dilden dile, nesilden nesile, çağdan çağa aktarmışlar, mazilerine ve yiğitlerine (oğuz

beylerine) sahip çıkarak, gurbette hep sıla hasreti çekmişlerdir.

Korkut Ata, Türkmen Edebiyatının ayrılmaz bir parçasıdır. Türkmen halkının yüce medeniyeti, gönül derinliği, manevi zenginliği, İslam dinine duyulan sonsuz hürmet, Allah ve Muhammed sevgisi, yurda ve Oğuz'a olan tutku, temiz yüreklilik, inanç berraklığı ve saflığı, mertlik-yiğitlik, büyüklere ve devlet adamlarına itaat düşmanlara karşı tedbirli ancak insafılı olma... gibi yüksek ahlaki değerlerini iç içe yumaklayıp bir milletin dünya görüşü olarak önümüze getiren Korkut Ata oğuznamelerini, ancak Türkmen halkı gibi sinesinden nice Korkut Ata, Köroğlu, Yunus Emre Mahtum Kulu, Oğuz Han, Salur Kazan, Karacaoğlan... çıkarmış bir yüce halk meydana getirebilir.

Evet...Korkut Ata, Oğuzların akıldan, öndengörücüsü ve bilgesidir. Oğuzlar, Türkmenlerdir. Muteber tarihi kaynaklara göre Korkut Ata, Oğuzun bir tayfasındandır ve Hz. Muhammed çağında bugünkü Türkmenistan topraklarında yaşamıştır. Tarihi bir şahsiyettir. Türkmen halkı, bu tarihi ve meşhur bilgesini hiç unutmamış, anlattığı oğuznameler ile birlikte öğüt ve nasihatlerini hep tutmuş, onu Hz. Peygamberin bir "görevlisi" olarak kabul etmiştir.

Dede Korkut oğuznamelerindeki vakaların gerçekten de yaşandığını ve Korkut Ata'nın tarihi bir şahıs olduğunun en büyük delili, Türkmen halk destanları, Türkmen halk rivayetleridir. Oğuznamelerin tarihi olmadığını söylemek, Türkmen halkiyatını inkar etmektir.

Korkut Ata oğuznamelerindeki motiflerin yanı sıra, bizzat Korkut Ata'nın da Türkmen Edebiyatında yaşadığı ve var olduğu konusundaki birkaç misali de bu arada göstermek suretiyle, görüşlerimizi bitireceğiz.

"şasenem-Garip" destanının derlenen Çovdur varyantının "Ayperı" adlı bölümünde geçen bir dörtlükte, Korkut Ata'nın adı geçmektedir:

*"Dayım gezer misli burkut
Sakla yarımı sen berkit
Sıgındım, ey pirim Gorkut
Garibim sana tabşırıldım...."
(KÖSEYAV, 1963:177).*

Yine şasenem-Garip destanının Çovdur varyantının "Bayenem-Garip" adlı bölümünde, "Hiç Aman Galmadı" başlıklı şiirin bir bölümünde Korkut Ata'dan söz ediliyor:

*"Atam Gorkut söz sözledi
Akıl hem manı sazladı
Ölüm çerisin gözledi
Ol aklı kemal galmadı..." (KÖSEYAV, 1972:20)*

Şasenem-Garip destanının Çovdur varyantının 7 ayrı bölümü vardır. Yukarıda belirttiğimiz Ayperi adlı bölümde, ilgi çekici bir durum daha vardır ki, bu Korkut Ata ile Salur Kazan adlarının bir şiirde birlikte anılmasıdır:

*"Sataşmasın sana azgaan
İl-ulusun hanı Gazan
Gorkut Ata, pirim ozan
Garibim sizge tabşırdım* (KÖSEYAV, 1972:20)

Türkmen yaşlıları arasında "Gorkudın gabrı gazılı" şeklinde bir halk sözü vardır. Yaşlı insanlara, "hâlin-keyfin nasıl?" diye sorulduğunda, bu cevap almıyormuş. Folkloreu Yoldaş Ata Rahmanov, bu halk söyleyişini, Kaimin ilçesinin Dışkı obasında yaşamış Gurbargılıç Çaka'dan,

Tecen ilçesinin Mamur obasında yaşamış Orazmet Pudak ve Karrıkale (Garragala) şehrinin Kuybişev obasının Gorkiy adlı kolhozunda yaşamış Dosmamet Esenaman'dan işittiğini belirtmektedir (RAHMANOV, 1988 S.9:47-59).

Rus Alimi Akademik V.V. Barthold, A. Tumanski'nin Ersan Türkmenlerinden bir mollanın "Gorkuda gabır gazma" şeklindeki naklini, ve ayrıca A.N. Samoyiloviç'in buna benzer bir atalar sözünü, Saragt'ta Salur Türkmenlerinden işittiğini beyan ediyor (BARTHOLD, 1962:177).

Bütün bu izah ve örneklerden sonra, bir kez daha vurguluyoruz: Korkut Atayı inkar etmek ve onun tarihi bir şahıs olmadığını söylemek, Türkmen halkiyatını inkar etmek demektir.

KAYNAKLAR

ABULGAZI Bahadır Han
1992	"Şeceri Terakime", Aşgabat-İlim,	HANOV Sopargeldi
YUSUPOV Hemra-
1990	Yaş Komünist Gazetesi, (22 Şubat)
AKGÜL Yusuf
1996	"Dede Korkut Oguznamelerinin Türk ve Türkmen Edebiyatlarındaki Ornu", Garagum Jurnalı, -Aşgabat 5. sayı.	1972	Edebiyat Barada Sohbet, Aşgabat,
ANDALIP Numhammet,
1948	"Leyli-Mecnun", Aşgabat- Moskova, sayfa: 12	MAGRUPI Gurbanalı,
1967	"Lirika, Seypelmelek-Methalcemal" Aşgabat,
BARTHOLD V.V.,
1962	Tureskiy Epos, Kavkaz, Kniga Maego Deda Korkuta, Moskva-Leningrad	RAHMANOV Ata (Der.),
1988	"İğdir", Edebiyat Sungat Gazeti, Aşgabat- (12.8.1988), Sayı: 6.
ERGİN, Muharrem,
1994	Dede Korkut Kitabı, İstanbul,	1988	"Gorkudın Gabrı Gazılı", Yaşlılık Jurnalı, -1/4 Birinci Bölüm, Aşgabat.
1989	Dede Korkut Kitabı, I. cilt, Ankara,	1988	"Gorkut Ata Eposu Üzerine", Yaşlılık Jurnalı, Aşgabat, Sayı: 9,
KÖSEYEV. Mati
1990	Gorkut Ata, (Gadımı Türkmen Eposu), Aşgabat,	1989	"Daşoğuz Beglerinin Gaver Hanlığına Göreşi", Yaşlılık Jurnalı, , 1. Sayı, Aşgabat.
1963	Edebiyat Tarihinin Kâ Meseleleri, Aşgabat.	1989	"Oğuz Beglerinin Melallaşmakı", Yaşlılık Jurnalı, 1. sayı, Aşgabat

RECEBOV Rahman, 1991	"Gadımı Türkmen Edebiyatı, Aşgabat,	1966	Şabende , Aşgabat,
REŞİDEDDÜN, 1990	"Cami-üt Tevarih" (OGUZNAMA), Aşgabat- Türkmenistan.	1953	Mollanepes , "Zöhre-Tahir", Aşgabat,
1963	"Hüyrlukga Hemra", Aşgabat , Aşgabat	1973	"Şasenem-Garıp", Aşgabat,
1941	Görogli , Aşgabat- "Gorkutın Gabrı Gazılgı", Yaşlık	1978	"Sayatlı Hemra", Ilm Neşriyatı , Aşgabat.
1989	Jurnali , Aşgabat-, sayı: 1/4	1953	Magtimgulı , E Tom, Aşgabat,
1963	Şabende , "Gül-Bülbül", Aşgabat,	1994	Gorkut Ata , Aşgabat-Magarıf.
		1990	Görogli, Türkmen Gahrımançılık Eposı , Aşgabat,

DEDE KORKUT BOYLARINDAN "USUN KOCA OĞLI SEGREK BOYT'NIN TAHLİLİ*

Bilindiği üzere Dede Korkut boylan hakkındaki elimizde metinler XV. yüzyılda yazıya aktarılmıştır. Boyların tamamını dil ve şair unsurları itibarıyla inceleyen ilim adamları (ERGİN; GÖKYAY; KIRZIOĞLU) bu boyların tespit tarihlerinden çok önceleri bilinmekte ve sözlü gelenekte yaşamakta oldukları kanaatinde birleşmektedirler. Bunlar, Oğuzların Orta Asya'daki büyük ve mütekâmil destanlarının hikâyeleşmekte olan kalıntıları olarak değerlendirilmektedir. Nitekim, tespit tarihlerine kadar, bünyelerine birçok yeni unsur dahil ettiklerine işaret eden "Oğuz zamanında" sözü ile başlaması bu bakımdan dikkat çekicidir. Bunun yanında Dede Korkut boyları, sözlü geleneğin tabii akışı içinde tespit edildikleri zamana ve mekana uygun bir karaktere de bürünmüştür ki bununda gözden uzak tutulmaması gerekir.

Elimizdeki boyda Oğuzların yaşadığı geniş mekânı gösteren en belirgin isimler, Göğçe Deniz, Şiröğven, Dereşam, Arku Bili, Alınça Kalası.. gibi yer ve su isimleridir. Göğçe Deniz, Azerbaycan'daki Göğçe Göl müdür? Dereşam hangi ırmağın adıdır? Alınça kalası "alınacak kale" manasında bir "kızılma"ya mı işaret ediyor? Bu cümleden olarak Göğçe Deniz, suyu mavi olan bir (-bizim boydan çıkaramadığımız-) denizin mi adıdır? Veya böyle bir isimlendirme geleneği ile Göğçe Göl'e sonradan mı bu isim verilmiştir? Çünkü, Türklerin kuzeye "kara", batıyı "ak". güney "kızıl", doğuyu "sarı" renkle ifade ettiklerini biliyoruz. Bu da bir mekândan ziyade bir yönü pekâlâ ifade edebilir. Bu isimler bugün Azerbaycan'da belirli yerlere tesadüf ediyor olsa bile, boydaki mekânı açıklıkla göstermemiz için yeterli değildir.

Elimizdeki boyda Oğuzların yaşadığı dar mekânı gösteren birçok unsur bulunmaktadır. Alınça Kalesi'nin Kara Donlu Tekürü Oğuzlara tuzak kurmak için, içinde av hayvanlarının bulunduğu koru yaptırmıştır. Bu bize, Oğuzların yaşadığı yerin orman olamayacağı hakkında fikir vermektedir. Ayrıca Oğuzlar, ava gitmek istediklerinde ya arku yatan Ala Tağ'ı ya da karşı yatan Kara Tağ'ı tervih etmektedirler. Bu unsurlar da onların daimi mekanlarının dağlar olmadığını göstermektedir.

Oğuzların dağlarda veya ormanlarda yaşamadıkları sadece bu ibarelerden çıkarılacak bir netice değildir. Türklerin atlı-göçebe

Doç. Dr. M. Öcal OĞUZ

Hacettepe Ü. Edebiyat Fak. Öğr Üyesi

medeniyetini meydana getiren bir millet olma vasfını taşıdıkları ilim âleminde müşterek bir kabuldür. Tabiatıyla bu medeniyetin vücut bulacağı mekân, geniş otlakların ve bolca suyun bulunacağı düzlüklerdir. Binlerce atın, devenin ve koyunun sürü hâlinde dolaşacağı mekânın orman veya dağ olmasına imkân yoktur.

Bugün elimizde bulunan vesikalara bakarak, Türklerin atlı-göçebe medeniyetine tarihin hangi döneminde geçtiklerine hüküm verememekteyiz. Avcılık-toplayıcılık dönemini tamamlayan bir kısım milletler ya toprağa bağlanmışlar ya da at, deve ve koyun gibi hayvanları evcilleştirerek onların beslenip üreyebileceği bir hayat tarzı olan göçebeliği tercih etmişlerdir.

Yaşama tarzlarındaki bu tercih, toprağa bağlananların faydacı, atlı göçebelere gerçekçi, bu iki merhaleye de geçemeyenleri ise, asalak ruh yapısına ve hayat görüşüne götürmüştür. Diğer bir söyleşiyle, milletler ruh ve beden yapılarına uygun yaşama şeklim tercih etmişlerdir (GÜVENÇ, 1979).

Atlı-göçebe medeniyetinin geniş bozkırlarda meydana gelmiş olması, Türklerin şuur altlarında dağa ve ormana karşı faydacı ve asalak milletlerin aksine olarak, değişik bir bakış açısını meydana getirdiğini söyleyebiliriz. Türk inancından dağlar, Gök-Tanrıya en yakın yerlerdir ve Kamlar âyinlerini buralarda yapılırlar. Devamlı yaşamadıkları bu mekânlar, Türklerde esrarlı bir mahiyet ve kutsallık kazanmıştır. Bunun yanında Ormanlar tehlikelerin kaynağı olarak görülmüştür. Oğuz Kağan'ın milletine musallat olan gergedan ormanda ortaya çıkmış; Oğuz Kağan, ormanın içine cesaretle girmesi ve gergedanı öldürmesiyle kahraman olmuştur. Dede Korkut kahramanları, ormanlarda pusuya düşürülmüş veya ormanlar yüzünden ilerlemekten vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı boyunda, Kanlı Koca, oğlunun Trabuzan'a gitmesine engel olmak için şöyle seslenir:

*"Oğul sen varacak yirün
Tolamaç tolamaç yolları olur
Atlu batup çıkamaz anun balçığı olur
Ala yılan sökemez anun ormanı olur"(ERGİN, 1986)*

Kan Turalı'nın cevabı şöyle olur:

*"Ne söylersin ne aydursın canum baba
Bu kadar işden korkan yiğit mi olur
Alp ere korku virmek ayıb olur
Dolamaç dolamaç yollarını
Kadir kor-ise dünle yortam
Atlu batup çıkamaz anun balçığına kumlar döşeyem
Ala yılan sökemez ormanını
Çakmak çakıp oda yakam"*

Bu dikkat çekici örneğin dışında, Usun Koca oğlu Egrek'in Kara Donlu Tekür'ün korusunda tuzağa düşmesi ve düşmanlarının, Oğuzları ya ormanlarda avlanırken ya da özellikle Oğuzları tuzağa düşürmek için korular yaptırarak avın cazibesine kapıldıkları veya uyudukları anlarda baskın düzenlemeleri gibi konuların çok sık işlenmesi, tehlikenin ormanlardan geldiği inancını kuvvetlendirmektedir.

Türkler için ormanlar neden tehlike kaynağıdır? Bizce bu sorunun cevabı birkaç faktöre bağlanabilir. Birincisi Türkler ava bir geçim kaynağı olarak değil de bir eğlence-spor olarak bakmaktadırlar ve ormanlarda avlanmaktadırlar. Eğlence ise; çokça kıyımın içildiği, mest olunduğu sarhoşluk ve boş bulunma hâlidir. Mert Türk'e sinsi düşman böyle zaaf anlarında tuzağını kurarmaktadır. İkincisi, Türkler, at üstünde kılıçla döne döne dövüşmekte mahirdirler. Ormanlar ise buna hiç müsait değildir. Her ağaç kovuğunda bir düşman okçusunun bulunmadığını kimse söyleyemez. Bu sebeplerle, Dede Korkut boyları, Oğuzları ısrarla avın cazibesine kapılmama, sık ağaçlı korulara girmeme konusunda uyarıcı ibarelerle doludur. Burada, sürülerin beslenme ve çoğalma şartlarıyla, Türklerin savaş ve savunma şartlarının bozkırda şekillendiğini söyleyebiliriz.

Bozkırda şekillenen bu hayat tarzı, Oğuzların zaman kavramlarına da mührünü vurmuştur: Segrek'in büyümesi anlatılırken 10-15 yıl birden atlanır, meyhanede toplanan yiğitler 5 gün boyunca yerler içerler, hayat devam ettikçe "eyegülü ulalur kapurkalu böyür", segrek karısından ayrılırken 3 yıl beklemesini söyler, karısı ona "3 yıl da beklerin 6 yıl da beklerim" der; devam eden hayatta, günlerin ve yılların kayda değer hiçbir önemi yoktur. Doğan büyüyecek, yaşlanan ölecektir. Hatta Egrek'in domuz ahırlarında 10-15 yıl süren esareti bile, boyda "çok zaman imiş Egrek dirler bir yiğit tutsak imiş" cümlesiyle geçiştirilir. Bütün genişliğiyle zamani, tabii akışı içerisinde takip eden ve bu akışı sükunetle karşılayan Oğuzların, bunun aksine olan "dün/gece" fikrini ısrarla işlediklerini, hayatlarındaki en mühim zaman ölçüsünün gece ve gündüz olduğunu görmekteyiz: Öyle ki, Oğuzlar'da "arku bili Ala Tağ'dan dünün aş"mak bir kişinin yiğitliğinin, alplığının ölçüsü olabilmekte, "alar sabah yiründen turmak" ancak kardeş için yapılabilecek bir fedakârlık olarak karşımıza çıkabilmekte, alplık ve yiğitlik gibi

konularda kimseye taviz vermeyen Oğuzlar "karanu dün içinde yol az"abilmekte ve Allah'a sığınmayı böyle anlarda akıllarına getirmektedirler. Bunun yanında-diğer boylarda da olduğu gibi-Segrek boyunda da uyku, uyku gafleti, uyuyup kalma, uyumamak için bazı tedbirler alma gibi hususlarla sıkça karşılaşmaktayız. İkinci medeniyetlerde mevsimler ve mevsimlere dayalı iklim özelliklerinin zamanı belirlediğini söyleyebiliriz. Çünkü; tohumun ekilmesi, mahsulün toplanması hep yılın belli mevsimlerine ve mevsimlerin iklim özelliklerine bağlıdır. Bunun yanında atlı-göçebe medeniyeti, mevsimlerin yanında (yaylak-kışlak kelimelerinde gördüğümüz şekliyle Oğuzlar'm da mevsimlere tâbi olması burada gözden uzak tutulamaz.) bir de gece ve gündüze tâbidir. Gece sürüler, bilhassa koyun sürüleri için çok tehlikelidir. Kurt ve benzeri yırtıcı hayvanlar, gece karanlığından istifade ederek sürülere saldırırlar. Ayrıca, koyun sürüleri belli bir dinlenmeden sonra (Arkaç denilen yerde geviş getirip yediklerini hazmetmeleri gerekir.) gece de otlamaya devam ederler. Bu durumda ise çobanın uyuması söz konusu değildir. Çobanlar ancak, ögle sıcağı bastırdıktan sonra, koyunlar kümelenip ikinci serinliğini beklerken uyuyabilirler. Dede Korkut boylarında çobanlık medeniyetinin bu unsurunun uyku motifi çevresinde sıkça işlenmesinin sebeplerinden bir olarak bu hususu da hatırdaki tutmak icap eder. Bu noktada, Türk masallarında gördüğümüz uyumamak için parmağı kesme, kesilen parmağı tuza batırma motiflerini de gözden uzak tutmalıyız.

Oğuzların şuuraltına yerleşen bu unsur, geceye karşı bir korkuyu beraberinde getirmiş, geceleyin Ala Tağ'dan aşmak, yol gitmek birer kahramanlık olarak görülebilmıştır.

Dede Korkut boylarında Oğuzların hayatlarını şekillendiren hayvanlar at, koyun ve devedir. Bunun yanında kaz, tavuk, geyik gibi av hayvanları hemen her boyda karşımıza çıkmaktadır. Kahramanlarla ilgili benzetmeler ekseriyetle bu hayvanlardan mülhemdir. Kızların güzelliği kaza, erkeklerin yiğitliği aygıra, buğraya veya koça benzetilmektedir. Bu hayvanların Türklerin hayatında müspet ve mühim bir mevkie sahip oldukları açıkça görülmektedir. Bu boyda dikkati çeken bir hayvan olarak domuzu görmekteyiz: Alınça Kalesinin Tekürü tutsak ettiği Egrek'i "ellerinden bağlayıp domuz damına atmıştır. Domuzun İslamiyet öncesinde de

Türklerin hayatlarında müspet bir yere sahip olmadığı malumdur. İkinci medeniyetlerde kıymet ifade eden ve faydalanılan bir hayvan olarak karşımıza çıkan domuz, Türklerde neden lanetli bir hayvandır? İkinci milletlerde sığır ve domuz, atlı-göçebelerde at ve koyun hayat tarzlarını sembolize eden hayvanlardır. Dede Korkut boylarında ikinci medeniyet unsuru olan sığır, azgın ve güçlü bir boğa olarak iki defa karşımıza çıkmaktadır. Bunlarsa; Oğuzların günlük hayatlarında herhangi bir mevkie sahip olmayıp, -sadece Bayındır İlan'ın tertip ettiği eğlencelerde yılda bir defa buğra ile güreştirilmek üzere bulundurulmakta ve yabancı bir hayvan olarak tarif edilerek, Trabuzan Tekürünün arenasında Kan Turalı ile döğüştürülmesi sahnesinde karşımıza çıkmaktadır ki bunları Oğuzların hayatlarıyla doğrudan ilgili olmadığı açıkça görülmektedir. Boğaç tarafından boğanın öldürülmesi sahnesi, Dede Korkut'taki realist tasvirlerle uymaktadır. Bu da bu unsurun Kan Turalı boyunda görülen şekliyle başka bir medeniyete ait olduğunu düşündürmektedir. Buradan hareketle, atlı-göçebe medeniyetinde bir mevkie sahip olamayan sığırın yerleşik medeniyete geçtikten sonra Türkler tarafından benimsenmesine karşılık, domuzun, İslamiyetin de tesiriyle yerleşik medeniyete geçildikten sonra da aşağılık hayvan mevkiinden kurtulmadığı hükmüne varabiliriz. Ancak, bugün Türkler arasında İslamiyetin birçok kaidesi ihlâl edildiği halde domuzun ısrarla eski mevkiinde bırakılmasının sebepleri ise; tarihin çok önceki dönemlerine dayanıyor olmalıdır. Belki de domuzun duyulan nefretin temelleri avcılık/tıplayıcılık dönemlerinin bir değer yargısına dayanmaktadır.

Uşun Koca Oğlu Segrek boyu, kardeşlik fikri üzerine kurulmuştur. Boyda geçen ifadelerden Oğuzlarda kardeşliğin yeri ve önemi hakkında yeterli bilgiye sahip olabiliyoruz. Ağabeyi Alınça Kalesi'nde tutsak olan Segrek'i cemiyyet-Segrek'in hadiseden haberi olmamasına rağmen -içten içe aşağılamaktadır. Öyle ki, kavga eden iki öksüz çocuk dahi kendilerine birer tokat vurarak ayıran Segrek'i aşağılamak için "hüneri ver-ise kartaşun Alınca Kalasında esirdir var onu kurtar" diyebilmektedirler. Bir kardeşinin bulunduğunu ve Alınça Kalesinde esir olduğunu öğrenen Segrek'in "kartaşunu sağ imiş kayırmazam kardaşsuz Oğuzda turmazam, karangulu gözüm aydını

kardaş" diye ağlamasının altında yatan gerçek şu mısralarda ifadesini bulmaktadır:

*"Üç yüz altı alp ava binse
Kanlu geyik üzerine gavga kopsa
Kardaşlu yiğitler kalkar kopar olur
Kardaşsız miskin yiğit ensesine yumruk tokansa
Ağlayuban dört yanına bakar olur
Ala gözden acı yaşın döker olur"*

Kardeş düşmana karşı bir güvencedir. Bugün Anadolu'da "arka", "arka çıkmak" kelimeleriyle ifade edilen kardeşin önemini burada da açıkça görmekteyiz. Bu unsura, Türklerde çok eskiden beri yaşatılan "aile", "birlik" ve "çok nüfusa sahip olma" şuru olarak bakabiliriz. Bayındır Han'ın oğlu-kız olmayı kara otağa kondurup kara koyun yahnisi yemeye mecbur ederek hakaret etmesinde gördüğümüz nüfusa verilen önem, Segrek'in ağabeyini tutsaklıktan kurtaramadığı takdirde "oğlum toğmasun toğar ise on yaşına varmasun" diye yemin etmesinde pekiştirilmektedir. Göktürk destanındaki kolsuz-bacaksız bir gencin kurtla izdivaç ederek neslin devamını sağlaması motifi de, Dede Korkut boylarında nüfusa verilen önemle doğru orantılıdır.

Oğuzlarda kardeşlik, aynı ana babadan doğmanın getirdiği kan bağından ibaret değildir. Yukarıdaki manzumede gördüğümüz şekliyle, kardeşi olmak obada bir üstünlüktür. Çünkü kardeşlerinden destek görene başkaları dokunmamakta ve ondan çekinmektedirler. Dar manasıyla kardeş, oba içinde, geniş manasıyla düşman karşısında hakimiyetin, üstünlüğün sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu fikir ise obada kardeşleri, düşman karşısında bütün obayı/milleti birlik şuuruna götürmektedir. Bu bakımdan kardeşlik Oğuzlarda kurumlaşmıştır. Bunu küçük çocukların Segrek'e takındıkları tavırdan olduğu kadar, Segrek'in her türlü tehlikeyi göze alarak ağabeyini kurtarmaya gitmesinde, küçük kardeşin ağabeyinin elini öpmesinde, babasından ayırmamasında açıkça görüyoruz. Segrek'in, tutsaklıktan kurtardığı ağabeyi karşısında böbürlenmeden, yaptığı bir kardeşin vazifesi olduğunu idrakte söylediği şu mısralar, bir tevazudan ziyade, yukarıdan beri söylediğimiz şekliyle kuramlaşmış bir kardeşlik fikrinin tezahürüdür:

*"Kaytabanın güdende sarvanınam
Kara koçun güdende üçkınam
Bişikte koyup gittigin kardaşınam "*

Bu mısralarda karşı Egrek'in kendisini tutsaklıktan kurtaran bir yiğide minnet hissi duymaktan uzak, fakta becerikli, iş bilir bir kardeşin başarısı karşısında gurur duyan, sevenen bir ağabeyin tavrıyla:

*"Ağzın için öleyim kardaş
Diliniçin öleyim kardaş
Er mi oldun yiğit mi odun kardaş
Karıplığa karaşum isteyü sen mi geldün kardaş"*

demesi fikrimizi destekler mahiyettedir.

Dede Korkut kanramanlarında yiğitlik, alplık, bahadırılık, şan-şöhret için zaruridir. Bu Oğuzların da yaşadığı hayat tarzının bir gereğidir. Ancak, bir maksada yönelik olmayan yiğitliğin ve buna bağlı olarak kazanılan şan ve şöhretin hiçbir önemini olmadığını görüyoruz: Egrek, yiğitliğine güvenerek mağrurlanır ve Kazan divanında en önde oturur. Bir gün Ters Uzanmış tarafından şu soruya muhatap olur: "Mere Uşun Koca oğlu bu oturan bigler her biri oturduğu yiri kılıcıyla etmeği-y- ile alupdur mere sen baş mı kesdün, kan mı dökdün, aç mı toyurdun yalnızak mı tonattun". Bu, bize, Dede Korkut boylarının tespitinden yedi yüzyıl önceye giderek, Bilge Kağan'ın "az milleti çok, fakir milleti zengin" etmesini hatırlatmaktadır. Bu unsurlar ise, yiğitliğin belli bir maksat için gerekli olduğunu göstermektedir. Nitekim, sadece Kazan divanında en önde oturma hakkını kazanmak gibi bir gaye uğruna akına çıkan Egrek'in kendisine duyduğu aşırı güvenin de tesiriyle tedbirsizlik edip tutsak düşmesi bu bakımdan dikkat çekicidir. Egrek'in akına giderken ile ganimet getirmek, açları doyurmak, tutsakları kurtarmak gibi millete fayda sağlayacak hiçbir yüksek ideali yoktur. Kazan divanında kırılan gururun tamir ve yiğitliğin ispat etmek peşindedir. Bunun yanında düşmana akın etmede sadece kaba kuvvetin yeterli olduğunu zannedecek kadar da tecrübesizdir. Bu sebeple, düşmanın küçük bir hilesi neticesinde mağlup ve tutsak olur.

Segrek'in hedefi bellidir. O, Oğuz içinde kendisine güç verecek, ayıplanmaktan kurtaracak olan Alınça Kalesi'ndeki esir ağabeyini kurtarmak gayesindedir. Onun haklı bir sebebi ve belli bir ideali vardır. Ağabeyi gibi yiğitliğin gururuyla meyhanede beş gün ziyafet vererek tantanalı bir şekilde değil, ana ve babasının elini öperek, rızalarını alarak, bir şeyi ispat etmek üzere değil, bir gaye için akına çıkar. Bu bakımdan Segrek sadece yiğit değil mütevazı ve hünlerlidir. Ağabeyinin tutsak düştüğü koruya geldiğinde - gece at sürmenin verdiği yorgunlukla uyku gafletine ve av hayvanlarının cazibesine

kapılmayarak-atının çilbırını koluna bağlamayıp düşmana karşı tedbir alır. (Bugün, Anadolu'da geceleyin sürüye kurdun geldiğini haber vermesi için çobanlar bağcak adını verdikleri özel ipin bir ucunu bir koçun boynuna diğer ucunu kendi kollarına bağlayarak uyurlar ve bu şekilde sürüyü kurttan korurlar. Bir kültür unsurunun köklerinin nerelere dayandığını görmek bakımından dikkat çekici bu benzerliği buraya kaydedelim.)

Eğrek ile Segrek'in düşünce ve hareketlerindeki bu fark ve bu sebeple ulaştıkları neticede, bizi Kaplan'ın "Dede Korkut hikâyelerinden çok güzel görüldüğü üzere, yiğitliğin akıl ve tedbirle bir ilgisi yoktur. O kuvvetini şan, şeref, gurur, intikam gibi hislerden alır" (KAPLAN, 1985: 26) fikrine götürmemektedir. Aç doyur mayan, çıplak giydirmeyen, belli ve makul bir gayesi olmayan yiğitlik, Eğrek'in şahsında bu boyda temsil edilmiş ve Eğrek domuz ahırındaki tutsaklığından kardeşi tarafından kurtarılmıştır.

Burada şu hususa da hemen temas edelim: Gece boyunca yol giden Segrek bütün tedbirine rağmen sonunda bir hata yapar ve atının çilbırını koluna takmayı unuttur. Ancak, düşman askerleri onun uyuduğuna inanmazlar ve cesaret edip yanına gidemezler. Eğrek kendisinin zindandan çıkarıl masına sebep olan (dövüştürülmek için olsa bile.) Segrek'i bu gaflet uykusundan kopuzla uyandırır ve ancak ondan sonra kardeş olduklarını anlarlar. Bu anektod Eğrek'in kırılan gururunu - bir nevi hayat kurtararak- takviye edici olmakla beraber, kardeşlerin birbirlerinin eksiklerini tamamladıkları, birbirlerine güç verdikleri zaman hiçbir düşmanın onların önünde duramayacağı fikrini işlemesi bakımından dikkat çekicidir. Segrek'in adının ağabeyinin adından bir "s" sesi fazla olması bir tesadüften ziyade sembolik bir mana taşıyor olmalıdır. Boyda Segrek'in daha maharetli, akıllı ve bilgili olarak karşımıza çıkması ise, Türk masallarında gördüğümüz "becerikli küçük kardeş" tipine çok benzemektedir.

Dede Korkut boylarında Oğuzlar, duygularını çok çabuk dile getirmekte ve bunu bazı renk ve hareketlerle sembolleştirmektedirler. Eğrek'in tutsak olduğu haberi gelince, hemen Uşun Koca'nın evinde "şiven kopar, kaza benzer kızı gelini ağ çıkarıp kara giyer," ana-baba ise, "oğul oğul" diye ağlaşırlar, buzlaşırlar. Segrek'in tokat vurduğu öksüz çocuk tepkisini hemen "hünerin var ise esir kardeşini kurtar" diyerek gösterir. Ağabeyini kurtarmaya giden Segrek'e karısı şöyle seslenir:

*"Altı yol ayırımına çadır dikem
Gelenden geçenden haber soram*

*Hayır haber getirene at ton virem kaftanlar geydürem
Şer haber getürenin başın kesem"*

Segrek, karısından, üç yıl sonra dönmediği takdirde aygır atının boğazlanarak aşının verilmesini ve kendisinin de gönlünün çektiğine varmasını ister... Bu unsurlar, Türklerdeki dışa dönük mizacın ve gerçekçi hayat anlayışının ifadesidir. Ak, saadeti; kara, üzüntüyü; al, hakimiyeti; ala, güzelliği ifade edecek müşahhas sembollerdir. Bunlar, Türklerin yaşadığı hayat tarzının dinamizminden kaynaklanan, uzun muhakeme külfetini ve zaman kaybını önleyen pratikler olarak karşımıza çıkmaktadır: Evler, Türklerin yaşadığı hayat tarzının dinamizminden kaynaklanan, uzun muhakeme külfetini ve zaman kaybını önleyen pratikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Evler, ağ-ban; baba, ak sakallı; ana, ak pürçekli; yiğitler, ala gözlü; kızlar, kaza benzer; düşman, kara donlu; yas, kara giyme; zafer, alça kanı yere dökme olarak sembolize edilmektedir.

Boydaki ifadelerden, Oğuzların Müslüman olduklarını anlıyoruz. Ancak bu İslamiyet anlayışı, şölenlerde kımız/şarap içmeye, meyhanede beş gün ziyafet vermeye, mani değildir. İslamiyet, düşmana hücum ederken "adı görklü Muhammed'e salavat getirmek" ve "karanlık gecede yol kaybedince Allah'tan yardım dilemek" şeklinde günlük hayatta yerini almaktadır. Bu tür bir İslamiyet anlayışının bir geçiş döneminin izlerini taşıması fikrinin yanında İslamiyet'in geniş kitlelerce bugün de yaşanan şekline uygun düştüğü de gözden uzak tutulmalıdır.

Sonuç olarak, Dede Korkut boyları zuhur ettikleri dönemin bir takım hadiselerinden izler taşısa bile, bir tarih kitabı değil, sözlü geleneğin bizce malum olmayan bir döneminde doğmuş ve anlatıla anlatıla tespit tarihine kadar bir takım tabii ilâve ve çıkarmalarla gelmiş edebi birer mahsuldür. Bu boylarda, bugünkü hikâyeye anlatma geleneğinin izlerini taşıyan pek çok unsurla karşılaşmaktayız. Elimizdeki boyda, Segrek'ten korkan kâfir askerlerine Eğrek'in "gidin yakalayın, uyuyor" demesine karşılık, kâfir askerlerinin "Hay ne uyumak, koltuğu altından bakar kalkar bize gin yazıyı tar gösterir." demeleri, hikâyeye anlatıcısının, dinleyicinin dikkatini çekmede kullandığı nük telerin benzeri bir yapıdadır.

Bu ve yukarıdan beri tespit edegeldiğimiz iki farklı medeniyet dairesine ait unsurlar, boyların, tespit tarihlerinde aşıklık geleneğindeki hikaye anlatıcılığında olduğu gibi, sözlü gelenekte

yaşamakta olduğunu göstermektedir. Uzun asırlar ötesinden gelen ve her yeni anlatıcının dilinde yeni unsurlar kazanarak yeni mekân ve zamanlara adapte olarak hayatiyetlerini sürdüren sözlü gelenek mahsullerinde en eskiyi bulmak çoğu zaman mümkün olamamaktadır. Koroğlu veya Koroğlu'nun ilk zuhur zaman ve mekânından itibaren geçtiği medeniyet daireleri ve coğrafi sahalardan sonra bugün Anadolu'da yaşayan şekli, sözlü geleneğin, eserlerin özüne ne kadar hükmettiğini, değiştirdiğini göstermesi

bakımından dikkat çekicidir. Dede Korkut boylarının, böylesi bir değişikliğe uğramadığını söylemek mümkün değildir. Atlı-göçebe medeniyetinin birer edebi mahsulü olarak ortaya çıkan Dede Korkut boyları, Oğuzların yerleşik medeniyete geçmeleri ve ikinci milletlerle ilişki içerisine girmelerinden sonra kazandığı yeni unsurlarla yeni bir merhaleye girmiştir. Dede Korkut'tan sözlü gelenek yoluyla günümüze ulaşanlar bu yeni merhalenin süzgecinden geçebilenlerdir.

AÇIKLAMALAR

* Boy, özetle şöyledir: Oğuz'da Uşun Koca'nın iki oğlu vardır, büyük oğlu Egrek, Kazan divanında - belli bir şöhreti bulunmamasına rağmen- sadece yiğitliği sayesinde en önde oturur. Ters Uzamış adlı yiğit buna itiraz eder. Kan döküp baş kesmeye ve aç doyurup çılka giydirmeyen Egrek'in Kazan divanında önde oturmaya lâyık olmadığını söyler. Egrek'in bu söz ağırlığına gider ve Kazan'dan akın diler. Akın da tedbirsizliği yüzünden düşman baskınına uğrar. 300 yiğidi öldürülür, kendisi Alınça Kalesi'nde tutsak kalır. Uşun Koca'nın küçük oğlu Segrek -aradan uzun yıllar geçerdelikanlı olur. Birgün, kavga eden iki çocuğu

ayırırken "yigitsen git de Alınça Kalesi'ndeki kardeşini kurtar" sözüne muhatap olur. Haberin aslını bir hile ile anasından öğrenen Segrek'i Alınça Kalesi'ne gitmekten -evlendirmelerine rağmen- vazgeçiremezler. Alınça Kalesi yakınındaki Koru'yu kendisine mesken tutar ve üzerine gelen düşman ordularını bozguna uğratar. Çaresiz kalan düşman, domuz ahırına hapsediği Egrek'ten yardım ister, savaş alanına getirilen Egrek ile Segrek tanışırlar. İki kardeş düşmanı mağlup edip, sürülerini önlerine katarlar ve memleketlerine dönerler. Babalan onlara çifte in yapar.

KAYNAKLAR

ERGİN, Muharrem
1986

Dede Korkut kitabı
Metin - Sözlük, İstanbul

KAPLAN, Mehmet
1985

Tıp Tahlilleri, İstanbul

GÜVENÇ, Bozkurt
1979

İnsan ve Kültür, İstanbul.

TURKMENLERDE VE DÜNYADA GÖROĞLU

*Türkmen Göroğlu Destanı'nın
Türkiye'de ve Dünyada Tam Metin
Halinde İlk Yayınlanışı
Münasebetiyle...*

Annaguh NURMEMMET

Yazar - Şair

Bu abide eserin Türkmen kümesinin değişik elyazmaları ile bugüne kadar toplanmış olanlarının tamamının neşir edilmesi Köroğlu hakkında daha derin sohbet etmemize imkân sağlayabilecek niteliktedir. Köroğlu'na mükemmel bir eser olarak kendi folklor mirasında yer veren halkların destanlarıyla kıyaslaşarak söz açmamıza büyük bir vesile olacaktır. Biz şunu biliyoruz ki, Köroğlu Destanı asırlardan beri sadece bir veya birkaç halkın edebiyatında temelli yer tutmaktan ziyade onların yaşamını, tarihini, söz zenginliğini, şiir ve saz sanatının üstünlüğünü gösteren eşi bulunmaz bir eserdir. Köroğlu Destanı çeşitli dönemlerde bilim adamları, tarihçiler, edebiyatçılar ve yazarlar tarafından elde edilen varyantların sağladığı olanaklara göre incelenmiştir.

Türkmenlerin Göroğlu Destanı daha eski ve en zengin varyantlardan birisi olduğu için her zaman bilim adamlarının aradığı kaynak eser niteliğini taşımış. Türk araştırmacıları bu eserle Vamberi'nin, Chodzko'nun, Samoyloviç'in kitaplarından, bazen Evliyâ Çelebi, Mehmet Emin gibi seyyahların yazılarından ve sohbetlerinden araştırma imkânlarını bulmuşlar. Yalnız kış gecelerinde Türkmenlerin peri masallarının yanı sıra, daha asil bir zevk olmak itibarıyla, bağışlardan dutarın eşliğinde Köroğlu'nu dinlemeyi tercih ettiklerini, bu destan ananesinin Türkmenlerin arasında kuvvetli olduğunu Vamberi'nin, Chodzko'nun düşüncelerini esas alarak incelemişler. Bu destanın çeşitli varyantları üzerine derinliğine araştırmalar yapan, Köroğlu'ndan Türkiye'de ve dünyada ilk olarak Türk Edebiyatı Bölümü mezuniyet tezini hazırlayan Pertev Naili Boratav, sonunda şu neticeye gelmiştir: "Maalesef Türkmen rivayeti elimizde olmadığı için, bütün bu rivayetlerin ne gibi tahriflere maruz kaldığını tayin etmek mümkün değildir, hattâ Türkmen rivayetine en yakın zannettiğimiz Özbek rivayeti bile tam değildir."(NAİLİ,1931:100)

Türkmen Göroğlu'su hiçbir zaman Türkiye'de yayınlanmamıştır. Fakat, onun zenginliği hakkında söylentiler hep devam etmiştir. İslam Ansiklopedisi "Ata Govşut, Göroğlu Türkmen Halk Eposu, Aşgabat 1941, on iki bölümlük bu Türkmen rivayeti bugüne kadar yayınlanmış olanların en zenginidir."(İslam Ansiklopedisi, 66. cüz, 1955:909) diye belirtmiştir. Dr. Hacı Ali Ne-cefoğlu ve Dr. Habib İdrisi'nin "Köroğlu Gür-

cüstan'da" adlı tercüme kitaba yazdıkları ön-söz'de ise "Türk dilli halklarda Köroğlu Destanı'nın oluşması ve yayılması hakkında B. A. Karriyev'in araştırmaları ilgi çekicidir. Bu araştırmalarda B. A. Karriyev destanın toplanması, neşri ve incelenmesi hakkında yapılan çalışmaları sistemleştirmeye gayret göstermiştir."(ÇLAIDZE;1994: 5) denilmektedir. Bundan başka da bazı bilim adamlarının yazdığı makalelerde bu Türkmen destanı anılmaktadır.

Elinize kitap olarak ulaşan Göroğlu destanı ve onun değişik elyazmaları aslında Edebiyat Enstitüsü Direktörü, Prof. Dr. O. Aşirov'un da belirttiği gibi 1970'li yıllarda hazırlanmıştır. Bizim elden geçirdiğimiz metinlerin son kısımlarında da "1975'te daktilodan çıktıktan sonra okudum." notları bulunmaktadır. Demek ki, bu otuz destandan ibaret Türkmen Göroğlu'su daha önceden hazırlanarak şimdiye kadar neşredilme imkânını bulamamıştır ve bu sadece Türk dünyası için değil, Türkmenistan için de ilk defa doluluğuna, ozanların ağzından söylendiği gibi temel bir kaynak olarak yayınlanmaktadır. Bu eser sayesinde Göroğlu'nun destan olarak daha eskilere dayandığını herkes görebilecektir. Bunun önemli taraflarından biri de bu destan Türkmenlerin çeşitli aşiretlerinden, hatta Stavropol Türkmenlerinden, bazıları ise Özbeklerden derlenmiş olmasıdır ve türlü yerlerden derlenmesine rağmen hepsi bir dizi hâindedir.

Neden bugün Göroğlu'nu ön sıralara çıkararak, ona büyük önem veriyoruz?! Tabii, Göroğlu Türkmenlerde her zaman ön sırada olmuştur. Fakat bazı yerlerde bu soru Köroğlu bulmacalarının yeteri kadar çözümlenmediği için bazen cevaplandırılmadan kalmıştır; bazen de, iki türlü Köroğlu'nun yaratılmasına neden olmuştur?! Zaten Türkiye'de iki Köroğlu'nu bilirler. Birisi şair Köroğlu, birisi eşkiya Köroğlu... Bunun nedeni, belki de, Köroğlu'nu tarihi şahsiyet hâlinde görmek isteğinden, daha doğrusu uzak yakın tarihin her bir savaş olaylarında, onu aramak alışkanlığından kaynaklanmış olabilir. Türkmen destanında ise Göroğlu tek bir vücut hâindedir, onu dutarındın ve kılıcından ayrı göz önüne getirmek anlamsız olacaktır. Zaten onun sözü, kılıcından keskindir. Herhangi bir olayda Göroğlu'nun kılıcından önce sözü savaşmaktadır; onun zekâsını, şiirini, sazını elinden alırsan, tabii ki, haksız yere savrulan kuru kılıcı kalır!..

Destanın günümüze kadar gelmesi için halklar ilk önce sözüne ve sazına borçludurlar. Bağşılar, ozanlar, aşuğlar Köroğlu kervanının başını çekenlerdir. Köroğlu kervanı yüzyılların derinliğinden mirasımızın ve kültürümüzün, savaşlar tarihimizin ağır yükünü omuzlarında taşıyarak gelen kervanbaşılardandır. Onun yükü, hayat payına baki diri kalmak yeteneği düşen, halkın yüreği ve beynidir. Tamamen sazla sözün birikiminden ortaya çıkan melodidir. 35. sonbaharının sararmaya bile başlamamış yapraklarını şom ecelin hazanına aldırın şairimiz Kurbannazar Ezizoğlu, "Kuyumcu, altınla gümüşün nikâhını kıyarak sanat kudreti yaratmış." dediğinde, onun çok sevdiği Göroğlu'su da bu gerçekten hiç de uzakta değildi. Bu aynen, her bir sanat harikası için geçerliydi. Sanki o ince kuyumcu gibi halk öylesine bir kudret yapmış ki, sazla insan yüreğinin ve beyninin nikâhını kıymış, sonra nasıl olur da Göroğlu gibi Destan ortaya çıkmasın?! Göroğlu Destanının meşhurluğu için en önemli kaynak, belki, sazın ve şiirin sanat değerinin olağanüstü büyüklüğündedir.

Destanın her bir şiiri, başlı başına bir eserdir, sanat ürünüdür. Onu okumaya başlarken şiirle dolu destandan hangi şiirle başlayacağınızı düşünerek, heyecanla okuyorsunuz. Bu destan, temelli bir eser olduğuna göre, kahramanın dünyaya gelişi, her şeyi temelden başladığına göre bunun ilk şiiri de temel noktalardan başlayacaktır ve aynen öyledir.

*Başını sonunu bilen bir Hûda 'ya kurbanım,
İçini dışını bilen bir evliyaya kurbanım.*

*On sekiz bin âlemi öz nurundan halk eyledi,
Terbiyet kılıcı Padişaha kurbanım.*

*"Yeme buğdayın. " diye emreyledi Hak Yaratan,
Yiyip talihsiz olan Âdem-Havva 'ya kurbanım.*

Evet, bu destanın ilk şiiri de bu gösteriyor ki, her bir şeyin başı ve sonu dizi hâlinde bütün olacak ve ondan bir mısra veya bir dörtlük alındığı zaman bunu tam göz önüne getiremeyeceğiz. Bu doluluk, bir iki elyazmada unutulmuş şiirlere rağmen Türkmen Göroğlu Destanı'nda mevcuttur.

İşin güzel tarafı da bu destan halkların çoğunda bulunmaktadır. Onun meşhurluğu Türk halklarının sınırlarını geçen yüzyıllarda aşmış olabilir, fakat şimdi elimizde mevcut olan yazılı kaynağa göre söylüyoruz. 1856 yılında Kafkas

Gazetesi Koroğlu Destanı hakkında şöyle yazmıştır:

"Asya'da ve genellikle Doğu'da öyle bir köşe bulmak olmaz ki, Koroğlu adı orada meşhur olmasın. Bu, Koroğlu'nun yalnız büyük yollar cen-gaveri olmayıp, belirli tarihî rol oynamış olduğunu subut etmiyor mu? Herhalde onun Asya'daki şöhreti Homer'in Yunanistan'daki şöhreti kadar yüksektir." (CLAÏDZE: I.)

Destan, hoşgörü ifadesinin müjdecisi olarak komşu halkların kapılarını çalmıştır. Gürcülerin de, Arapların da, Ermenilerin de, Taciklerin de folklor zenginliğinin bir temel taşı olarak miras saraylarının başköşesinde bağdaş kurup oturmuştur. Bu eser birçok halkı kültürün ortak yönleriyle bir kökene bağlamıştır. Bazı bilim adamları bu destanı iki temel versiyona ayırmıştır. Batı yahut Kafkas ve Anadolu anlatmaları; Azerbaycan, Gürcü, Anadolu, Gagavuz ve diğer Balkan varyantları, Kırım varyantı; ikinci versiyon ise Doğu yahut Orta Asya anlatmaları: Özbek, Türkmen, Tacik, Karakalpak, Orta Asya Arapları, Sibirya Tobolları varyantları. (TÜRKMEN, 1983: 83-90) Şimdiye kadar Koroğlu Destanı'nı araştıranlar, özellikle nelere dikkat etmişler?! Bizim Goroğlu Türkmen Destanı'nın derinliğine doğru yola koyulmamız için bazı şeyleri mutlaka bilmemiz gerekmektedir. Örneğin, Koroğlu kimdir? O, tarihi bir şahsiyet midir?! Neden Koroğlu'na eşkiyalığı yakıştırmışlar?! Ona rağmen bu destan sanat eseri olarak neden böylesine geniş coğrafyaya yayılmış?! Bu destanın kökü nereden kaynaklanmış? Neden bu destan yaşamaya ve değişmeye tâbi tutulmuş?! Koroğlu destanlarının en zengini sayılan Türkmen kümesi bu sorulara cevap verecek niteliktedir. Şimdi bu soruların cevabını aramadan önce, destanın türlü varyantları hakkında çeşitli dönemlerde büyük emeklerin, çalışmaların ve araştırmaların olduğunu, mutlaka belirtmemiz gerekmektedir. Koroğlu Destanı ilk defa kitap şeklinde, 1842'de Londra'da yayınlanmış, onu İran'da Rusya Konsolosu olan Polonya kökenli yazar ve etnograf Aleksandr Ghodzko toplamış ve İngilizceye tercüme etmiştir. (CHODZKO: 1842) Tarihçi M. Fahrettin Kırzoğlu, bu konuda ilk çalışmaların başlamasını anlatırken, şöyle demektedir: "Rusya Konsolosu Polonyalı Aleksandr Chodzko için, Khoy'da 'Aşık Sadık Beg' ağzından (Karakoyunlu Türkmenlerinden) Dünbüllü Mah-

mud Han ve Kâtip Mirza Abdulvahap tarafından '15 Rebiülevvel 1250' (22 Temmuz 1834) tarihinde yazılan 'Koroğlu Hikâyesi'nin nüshası, bu gün Paris'te 'Bibliothèque Nationale' de bulunduğunu" yazmaktadır. (KIRZIOĞLU, 1974: 107)) Azerbaycan Koroğlu Destanı'nın sözbaşında ise, İ. Şopen'in 1840 yılında ilk olarak neşrettirdiğini, sonra A. Chodzko'nun 1842'de Londra'da neşrettirdiğini, 1856'da ise S. S. Perev tarafından Rusça olarak neşrettirildiğini yazmaktadır. (TAÇMASIB, 1982: 3) Fakat, ilk yazılı kaynak olarak şimdiye kadar Chodzko'nun Paris Milli Kütüphanesi'ndeki Koroğlu varyantı bu konudaki araştırmaların hemen hemen tümünde yer almıştır. 150 sayfadan ibaret olan bu varyant, Azeri rivayeti olarak bilinmektedir ve destanda "Koroğlu (ismi Ruşen) Teke kabilesindendir" (NAİLİ, 1931: 8.) diye yazılmıştır.

Koroğlu Destanı'nın çeşitli halklardaki varyantlarının çoğunda bu kelimenin aynen Teke olarak, veya Teke Türkmen olarak geçmesi eserin temel köklerine doğru işaret vermektedir. Koroğlu'nun yurdu türlü varyantlarda, örneğin Türkmenlerde Çandibil (bazı elyazmalarda Camlibil, Çanlıbil), Azerilerde Çenlibil, Kazaklarda Cenbil, Türklerde Camlibel geçmektedir. Bunlar destanın temelini bir kökten çıktığına işaretler. Türkmen Goroğlu'sundan çoğunlukla Teke ili, bazen Teke Yomut ili, bazan da Teke Türkmen ili baş kahramanın yurdu olarak gösterilmektedir.

Anadolu varyantında da Koroğlu'nun Türkmenlerden olduğu hakkında bazı ifadeler bulunmaktadır. Örneğin Anadolu varyantının "Ayvaz Ağlama" şiiri şöyle başlamaktadır:

*"Ben bir Türkmen idim, geldim yabandan,
Haberini aldım, ben bir çobandan. "*

Şiirin devamında ise "Koroğlu'nun babasının Türkmen olduğu söylentisi vardır." diye açıklama verilmiştir. (ÖZTELLİ, 1974: 84).

Kazak Koroğlu' su başlarken;

*"Bastayın Koroğlu 'nun hikâyetin,
Türkmen Teke Camut deydi zatın. "*

denilmektedir. (GUMAROVA, 1973: 15). Koroğlu'nu araştıran Gürcü bilim adamı Çlaidze, Mevcut olan geleneklerden farklı olarak Gürcistan İlimler Akademisi K. S. Kekelidze adına Elyazmaları Enstitüsü'nün Müslüman fonunda korunan T-140 sayılı elyazmanın 19 ve 20.

bölümlerindeki elyazmadan şu cümleyi getirmektedir. "Türkmen grubu büyük ve eski bir gruptur. Onların içinde en meşhurları Teke-Yamut- Celâli'dir. Onlar Rum vilayetlerinden Şah İsmail Sefevî zamanında göç etmişler ve şimdi de İran ve Mervi Şah Cihan hudutlarından Maveraünnehir'e kadar olan arazide yaşarlar. Türkmenler padişaha bacuharac vermezlerdi. Köroğlu'nun atası Celâlilerde Kethüda idi. Şah her yere yeni hâkimler koymuştu. Mazenderan hâkimi Allahyar Han Türkmenleri vergi vermeye mecbur etti." denilmiştir. (ÇLAIZE: 1994:5-6).

Köroğlu'nun Paris varyantı olarak adlandırılan destanda şu mısralar bulunmaktadır:

*Seni gördüm ürek taptı teselli
Sen oğul ben ata bülsün Tekeli
Adum koç Köroğlu Urumda belli
Seri turna tellim İvaz ağlama.* (NAILİ, 1931: 116.)

Azerbaycan Köroğlu Destanı varyantında ise Göroğlu'nun memleketi olan Teke Türkmen diyarı, Eyvaz Bey'in diyarı olarak gösterilmektedir. Örneğin; Eyvaz şöyle bir şiir söylemektedir:

*"İkitilikte vardır elde adımız,
Aşig bize Teke Türkmen diyerler.
Hara varsag gabagımız gayıtmaz,
Aşig bize Teke Türkmen diyerler."*
(TAÇMASIB,1982:77)

Anadolu Elâziz varyantında "Köroğlu aslen Türkmendir"(NAILİ: 232) denilmektedir.

Azerbaycan Köroğlu'sunun "Ağca Kuzu" destanında ise Köroğlu'nun hanımı Bilgeys Teke-Türkmen'in hanı Süleyman Han'ın kızı olarak gösterilmektedir (İDRİSİ, 1994: 2).

Buralarda Türkmen kelimesinin geçmesi Türkmenlerin tarihi ile ilgili eski dönemlerdeki geniş coğrafyayı bize hatırlatmaktadır. Bunu biz meşhur Türk tarihçisi Prof. Dr. Faruk Sümer'in ifadeleri ile anlatırsak bizim bu Türkmen dediğimiz grup, o zamanki tarihi bakış açısından, çok geniş anlama sahiptir:

"XI. yüzyıldan itibaren kendilerine Türkmen de denilen Oğuzlar'ın Türkiye Türkleri ile İran, Azerbeycan, Irak ve Türkmenistan Türklerinin ataları olduklarını biliyoruz."(SÜMER, 1972: 5).

Köroğlu Destanı da, o zamanlarda Türkmenlerin bulunduğu bu geniş coğrafyada

yayılmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Türkmen destanı elde edilmeden Pertev Naili Boratav Anadolu varyantlarını, Özbek ve Paris varyantını inceleyerek, Köroğlu'nun menşei hakkında şu sonuca varmıştır: "Benim Köroğlu rivayetlerini tetkikten sonra vardığım netice, destanın yeni şekliyle alakadardır. Bugünkü şekli ile Köroğlu Destanı aslı itibarıyla Türkmen menşeyinden görünüyor. Bunu teyit eden delilleri üçe ayırabiliriz.

1) Köroğlu hemen hemen bütün rivayetlerde Türkmen addedilir. (Bazan babası Türkmendir. Elaziz rivayeti).

2) Köroğlu Türkmenlerle çok alakadar gösterilmektedir. Aslı bir Türkmen rivayeti olduğu muhakkak olan Özbek rivayetinde Türkmenlerin padişahı veyahut emri altında doksan Türkmen beyi tutan bir Tarhan gösterilmesinden sarf-ı nazar diğer rivayetlerde de onun Türkmen beylerini çağırdığını, Tekeli, Cirit, Cirit Afşar, Harbendeli ilh. ... gibi Türkmen kabileleri ile münasebette bulunduğunu görüyoruz.

3) En eski, en destanı ve en zengin olduğu tahmin edilen rivayet Türkmen rivayetidir. Bunu gerek Türkmen rivayetinin bir varyantından ibaret olan Özbek nüshasından, gerek Bozoğlan hikâyesinden anlıyoruz. (Köroğlu'nun Türkmen kabilelerinden Teke'den olduğunda iki büyük rivayet Özbek ve Paris rivayetleri ittifak ediyorlar. Bozoğlan hikâyesinin de aynı kabileyle alakadar görünmesi sonra, Dede Korkut'un Salur Kazan etrafında toplanmış olması, Teke'nin de Salurlar boyundan olduğu bilinmektedir. Türkmen kabileleri içinde destanı ananeleri en çok muhafaza etmiş oldukları gösteriyor.)"(NAILİ: 154-155). Bilim adamları, Köroğlu Destanı'nın çıkış noktasını ve yayılma yolunu da ortaya çıkarmışlardır. Pertev Naili, Köprülüzade'nin Türk Edebiyatı Tarihi kitabını esas alarak "Türkmenlerden çıkan Köroğlu Hikâyesi, Azerbaycan ve Anadolu'da yayılmış ve kendisine yeni unsurlar ilave edilmiştir." (NAILİ:101). demektedir. Destanın yayılışı hakkındaki düşüncelerin çağımızda incelenmesiyle daha derin boyutlar kazanmıştır. Dr. Habib İdrisi "Çoktur Köroğlu'nun Yaşı" adlı kitabında "Köroğlu Destanı Türklerin İslamiyete girmeden evvel Hazar Denizi'nin ötesi Oğuzları arasında Oğuz-İran mücadelesi sonucunda doğmuş ve daha sonra

İslamiyeti müteakip Oğuzlar'ın Horasan'dan İran, Azerbaycan ve Anadolu'ya geldikleri sırada, bu sahalara da naklolunmuştur. Nihayet Özbekler ile Türkmenlerin sıkı münasebetlerde buldukları zamanlarda Özbeklere ve onlardan da Kazaklara geçmiştir. Diğer taraftan da, Azerbaycan ve Anadolu'ya yayılmış, şeklini değiştirmiş, yeni bir destan mahiyetini almıştır." (İDRİSİ: I-II) demektedir. Bu bilgilerden de görüldüğü gibi Köroğlu Destanı'nın kökü daha eskidir. Bu Türk halklarının derin tarihlerinden uç almaktadır ve İslamiyet'ten önce oluşmuş ve yayılmaya başlamıştır.

Köroğlu'nun şahsiyeti hakkında, şimdiye kadar iki düşünce bulunmaktadır. Birisi daha eskilere dayanmaktadır. Diğeri ise 16. yüzyıl Bolu olayları ile sınırlandırılmıştır. Birinci Tahmasp (1524-1576) ve Birinci Abbas (1587-1628) zamanlarında Kirman ve Kiluye Dağlarında yaşayan, fakat isimleri zikredilmeyen bazı Türkmen ve Afşar kabilelerinin reislerinden birinin isminin, "Husrev Sultan Köroğlu" olduğunu belirten Pertev Naili "Aceba bunun 16 ve 17. asırlardan çok izler taşıyan Köroğlu Destanı'nda bir hissesi var mıdır? Bu mesele henüz karanlıktır."(NAİLİ: 96) demesiyle, ayrıca da, XVI. yüzyılda yaşamış bir Ermeni papazı Aranel Tebrizli'nin bu olayların içinde Köroğlu adında birisinin bulunmadığı hakkındaki yazısının ortaya çıkarılmasıyla, hemen hemen bütün edebiyat araştırmacıları bu açıklamalardan feyz almıştır.

Tarihçi M. Fahrettin Kırzioğlu 1942 yılında yazdığı bir makalesinde Köroğlu'nu bu olaylara karıştırmadan, onun şahsiyetini daha eski derinliklerden aramıştır (KIRZIOĞLU, 1942). Maalesef, Köroğlu'nu Celâli eşkiyası olaylarıyla bağlantılı gösteren bu fikir Sovyetler Birliği zamanındaki Köroğlu'nu araştıranların tümünü, hatta ellerinde zengin kaynaklar bulunmasına rağmen Türkmen araştırmacılarını da etkilemiştir. Türkmen Köroğlu'su da 17. yüzyılın başlarına kadar Azerbaycan'da, Ön Asya'da, Irak'ta devam eden Celali İsyanlarına bağlanmıştır. (KARRIYEV, 1990:6).

Ama, Türkmen Köroğlu'sunun bu olaylarla ilişkisinin bulunmadığı temel kaynak olan destanlarda da görülmektedir.

Aslında bu konu, Türkmen Köroğlu'su açısından tartışılmayacak kadar açık seçik ortadadır. Fakat, devrine göre Köroğlu dış düşmanlarla savaşmıştır ve savaşın bir nedeni de yendik-

ten sonra ganimet almasına bağlıdır ve bu bütün destanda geçmektedir, bu da doğal bir şeydir. Yenilen taraf, yenilen tarafın her şeyine sahip olacaktır. Göroğlu'nun adına yakıştırılan en büyük yağmacılık ise, bu destanda onun kendi ağabeyi Gencim ile ilgili olaylardır. Gencim çok cimri bir insan olduğu için çok ince bir dille onun cimriliğini açıkça göstermek ve inandırıcı vermek amacıyla bu olaylar kullanılmıştır. Bunu da Göroğlu değil de onun kırk yiğidi yapmıştır. Onun ağabeyinin mallarını talanlamıştır. Örneğin, Harmandeli Destanında "Pirim, gitsek kızılbaş, vursak yağmayı, onun içinde kız da olur, gelin de. İhtiyarlığınızın sonunda bir taneciğini seçip alırsınız. Butluca olanının yanında yatıp keyfedersiniz. Kız dediğin o olur ya." demesine direk mânâsında düşünülürse, Göroğlu'nun talandan, çapuldan başka işi yok gibidir. Fakat, bu alaydır, dalga geçmektir. Sebebi, Göroğlu Aşık Aydın Pir'den el almak için sufisi oluyor. Bu, her zaman savaşlarda gezen yiğide sıkıcı görünüyor. Bir gün piri rüyasında bir kız gördükten sonra, Göroğlu onu alayla yorumlamaya mecbur kalmıştır. Destanda Göroğlu'nun yiğitleri, ordusu, tutumu, devlet yapısındadır ve komşu yurtların padişahları ile mektuplaşma yoluyla ilişkiler gerçekleşmektedir. Göroğlu'nun kendi danışmanları, vezirleri, gözdeleleri, yaşlıları bulunmaktadır ve her iş istişare ile yapılmaktadır. Bunlar bir devletin habercisidir ve devlet serdarı olan Göroğlu da hiçbir zaman eşkiya sıfatında hareket etmemektedir. Haraç alma konusu ise başkadır ve Göroğlu'nun topraklarının üzerinden geçen tacirlerden mühürlü hat vererek haraç alınmaktadır. Bu, zamanının devlet anlayışının bir gereğidir. Göroğlu hiçbir zaman zenginin malını fakirlere dağıtan bir kişi değildir. Tam tersine, onun yurdunun en zenginlerinden birisi olan Hıdırali Zengin Göroğlu'nun ailesini zor günlerde koruma altına almıştır. Fakat, O, kendi hakimiyetinin olduğu yerde adaletin tersine bir iş de yaptırmamıştır. Onu zengin, fakir bütün halkın sevmesi bundan kaynaklanmaktadır. Bizim fikrimize göre de, gerçek Göroğlu, 16. yüzyılda sonradan türetilmiş eşkiya Köroğlu değildir. Bu konu hakkında M. Fahrettin Kırzioğlu, daha derin inceleyerek Köroğlu'nun Türk dünyasının eski bir destanı olduğunu, oradaki bazı karışık olayların, sonradan ilave edildiğini, destan kahramanı

Köroğlu, Dede Korkut Oğuznâmelerindeki İç Oğuz Beylerinden Kara-Kona yani Karakoyunlular denilen hanedanından olup, 5. yüzyılda Sasanî İranlılar ile savaştan kaynaklandığını, Köroğlu, Köroğlu kelimesinin ise, Dulkadirli Türkmenlerinin iki oymağından oluştuğu kanaatine gelmiştir. Bu fikirlerini Fuat Köprülü'nün İslam Ansiklopedisi'nin 11. cildindeki "Avşar" makalesiyle de daha derin olarak ispatlayabilmiştir (KIRZIOĞLU, 1953: 195-201).

Son zamanlarda bu fikirlerden istifade ederek Türkiye'de de, yeni Köroğlular yayınlanmaya başlamıştır ve bu eserlerde Köroğlu şahsiyeti daha eski tarihlere dayandırılmıştır. Milliyet Yayınları arasında yayınlanmış "Üç Kahraman Şair" adlı kitapta, bu konuda şöyle denilmektedir: "Bütün Türk âlemini, ta Tuna boylarından Orta Asya bozkırlarına dek saran Köroğlu hikâyesini acaba ilk önce kim, hangi sanatçı telif etti, kim düzdü, düzene koydu? Bu konuda kesin söz söylemek mümkün değildir. Ancak, kimi ihtimaller üzerinde durulabilir. Yapılan araştırmalar, konunun çok eskiden ortaya çıktığını belirler. Bu konuda köklü araştırmalar yapan Tarihçi Fahrettin Kırzioğlu'nun dediğine göre, Köroğlu'nun asıl vatanı Horasan olup, Anadolu'daki Celâli eşkiyasıyla ilgisi yoktur." diyerek yukarıda adı geçen tarihçinin Köroğlu tarihinin 5. yüzyıla ait Karakoyunlu Türkmenlerinden kaynaklandığı hakkındaki bilgileri sunuyor ve şöyle devam ediyor: "F. Kırzioğlu'na göre, Köroğlu adı, Osmanlılardan önce, Anadolu dışında kalan Türk illerinde vardır. Sonradan 16 ve 17. yüzyıllarda Anadolu'da bu adı alan taklitçileri türemiştir." (ÖZTELLİ, 1974: XIX-XX).

Bu öyle bir eser hâline gelmiştir ki, Türk dünyasının ortak kökleri çeşitli hikâyelerle daha zenginleştirilmiştir. Onun temeline inmekten bizim bir amacımız, daha eski köklerimizden bulunduğu noktaları aramaktır. Ona sonradan yapılan ilaveler ve çeşitli varyantlara yayılması meseleye daha derinden bakılması gerektiğine işaret etmektedir.

Yukarıda gösterdiğimiz araştırmaların hepsi Köroğlu düşüncelerinin şimdiye kadar hangi mânâya sahip olduğuna dair kısa özetlerden ibaret olmakla, son zamanlarda Köroğlu'na bakış açısının doğru unsurlarla köküne doğru gitmesinin bir örneğidir.

Türk Dünyası'nda Köroğlu Destanı bir araya toplanarak veya ayrı ayrı şeklinde, Türkiye'de hiçbir zaman yayınlanmamıştır. Fakat, bugüne kadar yapılan araştırmaların temeli sadece dolu olmayan bazı varyantlar hakkındaki veya eskiden belki geçen yüzyılda ya da bu asrın ilk yarısında yayınlanmış ayrı ayrı eserler olmuştur.

Köroğlu Destanı'nın tüm varyantları elde edilmeden bu araştırmaları herhangi bir dolu olmayan veya sonradan türemiş varyantlara bağlayarak bir sonuca gelmek hiç de mümkün değildir.

Köroğlu Destanı'nın en eski varyantı olarak bilinen Türkmen kümesi, Köroğlu gerçeğine ve bazı soru işaretlerinin cevaplandırılmasına bilim adamlarının yeni araştırmalarına ışık tutacak mahiyettedir ve bu Türk Dünyası'nda çok beklenen bir olaydır.

Göroğlu Türkmen varyantına göre, bazı ilginç noktaları ortaya atmak mümkündür. İlk önce, kahramanın adından başlayalım: Kahramanın adı Göroğlu'dur. Yani "Mezarın Oğlu" dur. Bu ad ona sonradan verilmiş veya yapay yolla uydurulmuş ad değildir. Bu destanın kendi mânâsından kaynaklanmaktadır. Zaten halk destanı yarattığı zamanda onun er olmasını, kahraman olmasını, yiğit olmasını istemiştir ve böyle bir kahramanı arzulamıştır. O da, ancak onların karanlık dünyalarını aydınlatması arzusu ile bağlantılıdır. Baş kahramanın mezardan çıkma olayı, bazıları için gerçek dışı, yadırgatıcı bir hadise olarak görünse de bu destanın Türkmenlerde eski adını koruduğu için öyledir. Bu da Türkmenlerin mezar kültürleri ile ilgilidir. Türkmenler, daha eski zamanlarda yaptıkları mezarlarını "Göraman" olarak adlandırmaktadırlar. "Göraman" yani mağara türü mezar olarak onun içine ölen kişinin esbabı, silahı veya kendine ait her şeyi oraya konulmuş, mağaranın ağzı ise taşla kapatılmıştır. Göraman türü mezarlıkların birkaçı arkeoloji araştırmaları sonucunda Aşgabat'tan yüz - yüz yirmi kilometre uzaklıktaki Kaka ilçesi civarlarında bulunması Göroğlu düşüncelerinin doğruluğuna ışık tutmuştur. Göroğlu'nun mezardan çıkması hakkındaki olay sadece Türkmen ve Özbek varyantlarında bulunmaktadır. Bu ise yukarıda belirttiğimiz gibi Dr. İdrisi'nin "Bu destan ilk önce Türkmenlerden Özbeklere geçmiştir." demesini de, doğrulamaktadır. Daha sonra diğer halklara Gör kelimesinin Kör olarak geçmesi ve

Göroğlu'nun babasının veya büyük babasının gözüne mil çektirilmesine bağlı olayların eklenilme olasılığı daha kuvvetlidir. Bu körün oğlu ile ilgili olay Türkmen Destanı'nda da bulunmaktadır, fakat bu ikinci sıradadır. Bazen onun adı Keroğlu olarak geçmektedir.

Destanın baş kahramanının, nasıl olduğu bilinmeyen bir karanlıktan geldiğini tüm halklardaki varyantlar ispat etmektedir. Bu da, Göroğlu'nun asıl adının Rövsen olmasıdır. Rövsen yani karanlık dünyadan aydınlığa çıkmak. Bu, Türkmenlerde Rövsen, Anadolu Destanı'nda Ruşan, Azeri Destanı'nda Ruşen, Kazaklarda Rauşen, Gürcü varyantında ise Ruşan yani Virişn (CLAÏDZE: 19) olarak geçmektedir.

Bu durumun üzerine gene bir olay eklemek mümkündür. Bu da kahramanın atının doğuşu ile ilgili olaydır. Efsanevî anlatımlarda kahramanın her şeyi kendine yakışır hâlde gösterildiğine göre Türkmen Göroğlu Destanı'nda da onun atı, kırk gün güneş görmeden yer altındaki damda tutulmaktadır ve sonra aydınlığa çıkarılmaktadır. Bu olay da diğer halkların Köroğlu destanlarının çoğunda korunmuştur. Hiçbir tarihî bilgileri esas almasak bile kahramanın ortaya çıkışı hakkındaki bu olaylar; bizim kültürümüzün daha derinliğine ait olduğunu, bir kez daha ispat etmektedir. Buna rağmen Türkmen Destanı'nda da bu adın Köroğlu olarak kullanılmasıyla yeni olaylara tabi tutulduğunu gösteren elyazmaların da bulunduğunu belirtmemiz gerekiyor. "Tebli Bahadır" Destanı'nda baş kahramanın adı gerçekten de körün oğlu yani Köroğlu olarak geçmektedir. Elyazmaların çoğunda onun eskiliğini koruma amacıyla, "Tebli Bahadır" Destanı'nda ve başka yerlerde bir prensipten uğur alma açısından bunu Göroğlu olarak göstermek mantıklı bulunmuştur. Veya başka bir örnek; destanların çoğunda Övez olarak bilinen Göroğlu'nun oğlu, "Tellihanım" Destanı'nda Hövez olarak geçmekte, bazı yerlerde de (Ayçemen Destanı gibi), Övet olarak kullanılmıştır. Bu da bir kahramanın çeşitli anlamlar yaratmaması açısından tek isim Övez olarak alınmıştır.

Göroğlu, destanda her şeyden evvel normal bir insandır. Yükseltilmemiş ve abartılmamış, yiğit, kahramandır. Eğer dikkat ederseniz

Göroğlu'nda insanların iyi tarafı da, kötü tarafı da, çok incelikle verilmiştir.

Göroğlu'nun destan olarak halk içine yayılması, onu bir şahsiyet sınırlarından çıkarmıştır ve ondan ziyade o bir halk mirasının parçasına dönüşmüştür. Türkmen Göroğlu'sunu okuduğunuzda onun Türkmen halkının bir miras sandığı olduğunu, buradan hemen anlayacaksınız. Halk ona uzak asırlardan beri kendi tarihindeki olayları, atasözlerini, saz makamlarını, atçılıkla ilgili düşüncelerini, âdetlerini ve törelerini, hayatını etkileyen ne varsa, hepsini mirasının bu büyük sandığına atmıştır. Örneğin; Göroğlu büyük bir destandır ve bu destanın içinde Türkmen halkının destanlarının tamamının adları sayılmaktadır veya şiirlerde getirilmektedir. Örneğin, bazı destanların baş kahramanlarının adları şöyle geçmektedir:

"Arzı Gammar'ından, güler yüzünden,
Yusuf Züleyha 'dan ayrılmadı mı? "

"LeyliMecnun'undan, Şirin Ferhat'tan,
Vamık Uzra 'sından ayrılmadı mı? "

(Övez Getiren)

Göroğlu Destanı'nda Göroğlu ataların devamıdır ve onlara çok saygılıdır. Örneğin, destanda

Pirim Yesevî Hoca Ahmet,
Yetişsen çoğa uğradık.
(Ayçemen)

Hoca Ahmet Yesevi ve onun gibi düşünürlerin, üstatların adlarının geçmesi ve onlardan talim alması, onlara uyması Göroğlu'nu bütünüyle millileştirmiştir ve o kültürün oğlu olduğunu göstermektedir.

Göroğlu Destanı'nda Göroğlu'nu bütünleştiren ve önemini çok arttıran bir olay da onun dine bakış açısidir. Göroğlu'nun inancı Hz. Muhammed'dir, piri ise Hz. Ali'dir. Hz. Muhammed'e ve Hz. Ali'ye sevgisini, Göroğlu, bütün şiirlerine sindirmiştir ve onlardan bahsetmiştir.

Örnekler

Kadir Allah işim eyledi kısmet,
Pirim Hazret-i Ali yetişi himmet,
Magşer günü şifa olan Muhammet,
İnancımı oddan alanlar geldi.

("Övez'in Getirilişi" Destanı)

Göroğlu söyler ya Cebbar,
Şah-ı Merdan ol medetkar,

*Bütün geçen sahabeler,
Beni yetir o perime.*

("Göroğlu'nun Türeyişi" Destanı)

*Göroğlu 'nun Ali Piri, Sizi
kollar Hakk 'ın Şiri.*

("Övez'i Dara Çeken" Destanı)

*Ya Muhammet, ya Mustafa,
Övez 'im çekmesin cefa.*

("Ayçemen" Destanı)

Şah-ı Merdan, Haydar, Murtaza, Şir-i Hûda Pir, Şir-i Derga gibi sıfatların Türkmen edebiyatında Hz. Ali'nin sıfatları olarak kullandığını araştırmacılar, özellikle B. A. Karriyev vurgulamıştır (KARRIYEV, 1983: 795-796) Aşağıdaki örneklerde ise bu din bütünlüğünün tamamıyla doğru benimsendiğini derinlemesine isbat etmektedir:

*Göroğlu der, Ali Pirim yâr olsa,
Savaş günü koç yiğide yâr olsa,
"Deh" diyince elmas kılıç parlarsa,
Üstünde Muhammet, Ali gerektir.*

("Moruk Kadın" Destanı) veya: "Göroğlu canından umudunu kesip Hz. Muhammed (Sallallahü Aleyhi ve's Sellem)'i, dört peygamberi, On iki imamı, üç yüz altmış evliyayı çağırıp İlayhorun elinde beş kelime söz söyler oldu." ("Kırk Binler" Destanı). Türkmen Göroğlu'sunda geçen "Kızılbaş" kelimesinin bu din bütünlüğü ile hiçbir ilgisi yoktur. "Kızılbaş" kelimesi Türkmenler tarafından, B. Garriyev'in bilgilerine göre (KARRIYEV, 1983: 799) İranlı veya herhangi bir düşman olarak genel anlamda kullanılmıştır. Bu kullanımı, zaten destanın kendisi de isbat etmektedir. Bazen kendisi Arap olan Arap Reyhan veya Gürcü olan Bezirgan ya da Osmanlı, Göroğlu Destanı'nda "Kızılbaş" olarak geçmektedir. Burada geçen "Kızılbaş" kelimesi bunların anlamından da görüldüğü gibi dış düşman anlamında kullanılmaktadır. Destanda kızılbaş kelimesinin, genel düşman anlamında olduğuna istediğiniz kadar örnek bulacaksınız.

Göroğlu sayısız orduya saldırmak istediğinde Hindli olarak bilinen Karahan'ı bile Kızılbaş saymaktadır ve şöyle demektedir:

Ta ölünce kızılbaştan,

Kavga ister gönüm benim.

("Bezirgan" Destanı Elyazmaları, No 474)

Destanda kızılbaş olarak geçen Hünkâr, bazen Gürcü olarak geçmektedir:

*Övez söyler Sultan gelir,
Başına kavgalar salar,
Gürcistan yurdunu alır,
Yezit beni çekme dara.*

("Övez'i Dara çeken" Elyazma No 962)

Evet, burada Hindli Karahan için Kızılbaş ve Hünkâr şahın yurdu için ise Gürcistan kelimesinin kullanılması soNRadan ilAve etmek isteklerini ve onun da başarılı olmadığını açık seçik göstermektedir. Böyle bir ayrıcalığı bazı destanlar açısından Pertev Naili de yazmıştır: "Özbek rivayetinde Kızılbaşlar yalnız Gürcistanlılar olarak gösterilmektedir." (NAILİ: 95)

Bazen Şii kelimesinin yerine kızılbaş kelimesinin kullanılmasını da görmek mümkündür ve bu bizim tesbitlerimize göre şu örnekte geçmektedir: "Moruk Kadın" Destanı'nda Göroğlu diyor ki: "Benim kemiğim Kızılbaş, etim Sunni." (Elyazma No 1007, Dosya 1). Göroğlu bu ifadeyi kendi kimliğini saklayarak söylese bile, bu, onun İslam dinini bütün olarak benimsediği hakkındaki tüm şiirlerinin sonuç noktasıdır ve oradaki kelime mutlaka Şii olacaktır, yani "Benim kemiğim Şii, etim Sunni." anlamına gelmektedir. Kelimelerin ufak tefek hatalarıyla bazen karışık şekilde kullanılmasının nedenlerinden birisi de destanı söyleyen ozanların eğitim seviyesi, din bilgisi ile mutlaka bağlantılıdır. Üstelik de destanlar düğünlerde veya kalabalıklarda o anın durumuna göre de söylenmektedir.

Bu da gösteriyor ki, Köroğlu Destanı çağımıza kadar genellikle hiçbir halkta yazılı edebiyat hâline dönüştürülmemiştir. O her zaman, halkın yaşam biçimine ve seviyesine göre hareket etmiştir. Onun için de bu destan her zaman yaşamaya ve değişmeye tâbi tutulmuştur. Fakat, Köroğlu öyle bir destan hâline gelmiş ki, her bir ilaveyi, katkıyı benimsememektedir; her şeyden önce, kendi tarihini ve sanat değerini korumaktadır. Halk bu destana olağanüstü zekâsını sindirmiş, her zaman bu destanın devam etmesini istemiş. Göroğlu'nun, hiçbir zaman ölmemesini arzulamış. Bazen de böyle anlamalar olmuş, "Göroğlu'nun Ölümü" destanında baş kahramanın ölmesiyle sanki destan da sona ermiş gibi, Göroğlu'nun kendi ölümüyle bu destan da aralarından gitmiş gibi, yeni bir telaş içerisinde bu

destanın devamı olarak "Kanovlu" destanı yaratılmıştır. Kanovlu Göroğlu'nun oğludur ve bu destanın kırk dört kolunun olduğu hakkında bilgiler geçmektedir. Ama bir gerçek her zaman ortadadır, edebiyatta olaylar değil, olayları sanat seviyesine çıkaran eserlerin ömrü uzundur. Tekrarlamalar, iz bırakmadan geçen ömürler gibidir. Belki de, onun için "Kanovlu" destanı uzun ömürlü olmamıştır. (Kitabın en son cildinde "Kanovlu" destanından elde edilen parçalar sunulmuştur.) Aynen bunun gibi destana sonradan çeşitli dönemlerde ilave edilen bazı sözler de onu fazla etkilememiştir, sanki çağırılmadık misafir gibi tam yerinde rahat oturmamıştır. Öyle kelimeleri, destan yayına hazırlanırken ortadan kaldırmak da olabilirdi. Ama her şeyin açık seçik gözükmeye için bu yapılmamıştır ve destan hâline gelmedik değişik elyazmalardan parçalar da, destan da aynen ozanların söylediği gibi orjinal metinle verilmiştir. Yoksa Bezirgan Destanı'nda ilk başta Bezirgan:

*"Az daha karmıştı yayım,
Kürt Bezirgan'a ulaştım"*

şeklinde verilmektedir ve hemen sonra:

*"Gel bacım ver, gel Ermeni,
Dön ha Bezirgan yol burda"*

denilip, Bezirgan Ermeni olarak gösterilmektedir. Metinden anlaşılmışına göre, bunların ikisi de gerçek dışıdır, Göroğlu Destanı'ndaki Bezirgan Kürt de değildir, Ermeni de. O, bir Gürcü tâciridir. Bundan sonraki ifadeler onun Gürcü olduğunu isbat etmektedir, örneğin:

*Onu göndermezsen o Gürcistan'a,
Gelse yurdun harap eder Bezirgan.*

*Çıkıp geldin Gürcistan'ın ilinden,
Ağalar ağası beydir Bezirgan.*

*Gürcistan yurdunun hanı, sultanı,
Bezirgan teg bi-çareyi neyledin?*

*Burdan varsak Gürcistan'a,
Kırk bin evli ili vardır.*

"Göroğlu Beyle Davut Serdar" destanı, Bezirgan'ın kendisinin Gürcü, yurdunun ise Gürcistan olduğunu ve onların Türkmenlerle sıcak ilişkiler kurduğunu, tüm açıklığıyla ortaya koymaktadır. Bu delillere rağmen, Bezirgan Destanı'nın başında, sadece her biri tek kelime

hâlinde geçen "Kürt" ve "Ermeni" adları metinden kaldırılmamıştır.

Türkmen Göroğlu Destanı, çok geniş bir coğrafyayı içine almaktadır. Yer, yurt adları olarak bu destanda; Çandibil, İsfihan, Nişafur, Rum, Germiyan, Tebriz, Osman, Hazerbeycan, Gürcistan, Arzırum, İstanbul, Arabistan, Hindistan, Afganistan, Bağdat, Bulgaristan, Balkan gibi adlar geçmektedir. Halk olarak ise; Türkmen, Osmanlı, İranlı, Azerbeycanlı, Gürcü, Arap, Kürt, Tacik, Ermeni, Kazak vb. geçmektedir. Bunlardan Tacik kelimesi sadece bir yerde Tacik dilindeki anlatım için kullanılmış, Kazak kelimesi ise "Benim Kazak Saldırısı diye bir saldırım vardır, ağa." cümlesinde (Bezirgan, Elyazma No 1074, No 1044) kullanılmıştır. Peren (Fransız veya Avrupalı) kelimesi ise, Pereni çakı, Pereni kağıt, Pereni çulha olarak kullanılmıştır.

Destanın kahramanlarının büyük bir önemi de bu halkların hepsine derinden saygı vardır. Onları milletçe, hiçbir küçültme yoktur. Bazen şaka, alaylı veya dolaylı sözlere rastlansa bile bunlar küçültme değildir. Bunun tam tersine; bu destanda Türkmen halkının kendisine yönelik kendini eleştirmesi ve buna yer verilmesi ilgi çekicidir. Örneğin Hemdem Vezir Göroğlu'nun kalesine geliyor ve ona şöyle diyor: "Ben yaşlılardan duyuyordum, 'Bir yıl keçi bakmış Türkmen'in kırk yıl aklına zararı dokunmuş.' diye." (Övez'in Getirilişi) veya Göroğlu'na bazen "Kövek Türkmen" ifadesi de kullanılmaktadır, yani "içi boş, cahil." anlamlarında. Bunlar bu destanı yaratan halkın kendi kendini eleştirisi ve başka halklarla bu olay kıyaslandığında onlar için bu kadar bir hakaret bile yoktur.

Destan, Türkiye Türkçesine çevrilirken en önemli nokta olarak, ortak dil zenginlikleri korunmuştur. Eski zamanlarda veya günümüzde kullanılan aynı anlamlardaki kelimeler olduğu gibi aktarılmıştır. Bazen şiirlerde karşılaşılan (Örneğin; arman, duş, daş, cay gibi) kelimeler şiirin kafiyesini koruma açısından olduğu gibi verilerek kitabın son cildindeki sözlükte açıklanmıştır. Hayvanlara ait kelimelerden Türkçe karşılığı olmayanlar veya iki anlamda kullanılan ner, maya gibi kelimeler, at koşu türleri, yemek adları, makam adları, bazı silah adları, ev eşyası adları, ölçü ve para birimleri olduğu gibi verilerek sözlükte açıklanmıştır. Atasözlerine gelince; ortak dilin zenginliğini korumak açısından onlar-

dan anlaşılması mümkün olanların Türkçe karşılığı verilmeden sözlerine göre tercüme edilmiştir. Destanda çok sayıda Osmanlıca, Arapça ve Farsça kelimeler geçmektedir. Arapça ve Farsça kelimelerin Osmanlılar tarafından da Osmanlıcada kullanılanları yazılış üslubuna göre aynen verilmiş, Klasik Türk Edebiyatında kullanılmalarından dolayı ayrıca sözlükte açıklama yapılmamıştır. Örneğin; hunabe kelimesi Osmanlıcada "kan suyu" anlamındadır. Bu kelime şiirde de böyle kullanılmıştır. Türkmencesinde "Hunafığa doydur bugün" cümlesi Türkiye Türkçesinde "Hunabeye doydur bugün." şeklinde alınmıştır. (Moruk Kadın Elyazma No 1007, Dosya No 1); Türkmencede "Tuyagın zarfından ne hal boyuna" cümlesi ise Türkiye Türkçesine geçirilirken "Teyakkun gücünden haller boyuna" şeklinde kullanılmıştır. Teyakkun Arapça olup "İyinin iyisi." anlamındadır. (Moruk Kadın Elyazma No 1007, Dosya No 1) Bu gibi kelimeler Osmanlıcada kullanıldığı için, kitabın sonunda açıklama verilmemiştir. Diğer Arapça ve Farsça kelimeler ise tercümeyle tabii tutulmuştur.

Türkmenlerde çok güzel ve çevik ata "bedev at" veya sadece "bedev" derler. Bu kelimenin Arapçadaki "bidevi" kelimesinden türemiş olasılığı nedeniyle tercümede bedevi olarak aynen kullanılmıştır. Bazen "Arap at", bazen ise olduğu gibi "bedev" kullanılmıştır. "Uzun yollar düşse bedev önüne." ("Bezirgan" Destanı).

"Yağşı yiğit" kelimesi delikanlı manasına denk gelmektedir ve çoğunlukla öyle alınmıştır. Özel durumlarda, "yiğit" kelimesinin mutlaka geçmesi anlama renk katacağı yerlerde "Yağşı yiğit" şeklinde geçmesi mantıklı bulunmuştur. Göroğlu Aysultan kıza şöyle demektedir: "Donlu, kalpaklı, atlı, silahlı olduğun için yağşı yiğit diyorum. Aysultan olduğunu şimdi anladık." ("Bezirgan" Destanı).

Özellikle Türkmencede kullanılan bazı kelimeler bugünkü Türkçede aktif olarak kullanılmasa bile Anadolu ağızlarında mevcuttur ve bunlar iki dilde de olduğu için aynen verilmiştir. Örneğin; "Cığali Bey Gencim oğlunu evlendirdi, illendirdi." Göroğlu Destanı'nın Türkçesinin hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen dostum Ankara Üniversitesi TÖMER Öğretim Elemanı M. Hâdi Benhür diyor ki, "Benim anneannem illendirmek fiilini kullanırdı, hatta en son sözlerinden birisi ağabeyime söylediği 'Seni ev-

lendirip illendirmeden ölürsem gözüm açık gider.' olmuştu." Böyle fazla kullanılmayan, fakat, Türkmenlerde çok geçen bazı edatlar da aynen alınmıştır. Örneğin; "hov" edati çok geçmektedir ve Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan Derleme Sözlüğünün yedinci cildi, sayfa 2421'de "Şiddetli istek." anlamında aynı şeyleri ifade etmektedir. Bu nedenle aynen kullanılmıştır.

Türkmenceden Türkiye Türkçesine çevrilirken, destanın şiirlerine özellikle dikkat edilmiştir. "Özellikle dikkat edilmiştir." dememizin nedeni ise; bazı elyazmalarda (kafiye, hece gibi) şiir unsurları korunmamış olsa bile onlar çeviride vezinli, kafiyeli şiir hâline getirilmiştir.

Bu çeviriyi hazırlarken daha önceden yayınlanan Türkmen Göroğlu Destanları özellikle B. A. Karıyev'in "Göroğlu" Moskova 1983 Türkmence - Rusça yayını, Pertev Naili'nin çeşitli varyantlardan araştırmalarla beraber yayınladığı "Köroğlu Destanı" İstanbul 1931, Nihat Sami Banarlı'nın "Türk Edebiyatı Tarihi" İstanbul 1987, Mehmet Kaplan, Mehmet Akalın ve Muhan Bali'nin "Köroğlu Destanı" Ankara 1973, Cahit Öz-telli'nin hazırladığı ve Milliyet yayınları arasında basılan "Üç Kahraman Şair; Köroğlu, Dadaloğlu, Kuloğlu" 1974, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in "Türk Mitolojisi" Ankara 1995, Prof. Dr. Şükrü Elçin'in "Halk Edebiyatına Giriş" Ankara 1986, 5-7 Haziran 1982 yılında Bolu'da düzenlenen "Köroğlu Semineri Bildirileri" Ankara 1983, Ferit Devellioğlu'nun "Osmanlıca Sözlük" adlı eseri, Türk Dil Kurumu yayınlarından "Türkçe Sözlük" ve "Derleme Sözlüğü" ve Özbek, Kazak, Azerbaycan, Gürcü ve Ermeni varyantlarından yararlanılmıştır. Ayrıca, Göroğlu'nun tarihi ve şahsiyeti ile ilgili sağlam bilgilerin ele geçirilmesinde Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu, Prof. Dr. Sadık Kemal Tural yardımcı olmuştur.

Tabii ki, ilk defa Türkmen Göroğlu'su, bugüne kadar toplanabilmiş tüm varyantları ile neşredildiği için bazı eksikliklerin olacağı kaçınılmazdır. Bu bir başlangıçtır ve Göroğlu'nu tümüyle ortaya çıkarması için onun diğer halklardaki bütün varyantlarının bir arada neşredilmesi gerekmektedir. Böylece ortaya çeşitli yönleri ile bir Göroğlu çıkacaktır. Biz o zaman gerçekten de Göroğlu Destanı'nın hepimizin millî hazinemiz olduğu sevincini yaşayabileceğiz.

Bu destanı yüksek seviyede destekleyen sayın cumhurbaşkanlarımız Saparmurat Türkmenbaşı ve Sayın Süleyman Demirel başta olmak üzere her zaman Türk Dünyası'nı gönülden, candan destekleyen, bu kitabın çıkarılmasına ışık tutan ve ona çok önem veren şair gönüllü sayın Bakan Namık Kemal Zeybek'e, Göroğlu Destanı'nın başından beri neşredilmesini teklif eden ve destekleyen Ahmet Yesevî Vakfı Genel Müdürü, Göroğlu Destanı Yayın Kurulu Başkanı Sayın Himmet Kayhan'a, destanın Türkçesinin hazırlanmasında her açıdan büyük yardımlanm esirgemeyen Göroğlu Destanı Yayın Kurulu Üyesi Ankara Üniversitesi TÖMER Öğretim Elemanı M. Hâdi Benhür'e, destanın yayına hazır-

lanmasında gece gündüz yoğun emek veren Ayşe Öztekin, Cengiz Keleş ve Hilal Oytun Arslan'a şahsım ve tüm Türk Dünyası adına teşekkürlerimi sunuyorum.

Ayrıca, tercüme edilmesi ve Türkiye'de yayınlanması amacıyla bize bu destanın orjinal metinlerini veren ve gönülden inanan Türkmenistan Edebiyat Enstitüsü Direktörü Prof. Dr. Aşır Orazov'a ve Enstitü Bölüm Müdürü Prof. Dr. Babış Memmetyazov'a şükranlarımı sunuyorum. Destandaki resimler için ressamlar Arslan ve Bayram Hocammayev'lere, onlara mali katkıda bulunan "Kumlu" şirketi Başkanı Hallı İtalmazov'a teşekkür ediyorum.

KAYNAKLAR

ÇLAIDZE, L. G
1994	Köroğlu Gürcistan'da , Nefoğlu, Dr. Hacı Ali; Idrisi, Dr. Habib (ÇEV.) Erzurum.	1974	XV. - XVI. Yüzyıllarda "Köroğlu -Koroğlu" Adlı İki Türkmen Oymağı, I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri , Ankara.
CHODZKO, Alihandra
1842	Popular Peotry of Persion Adventures and Improvisations of Kuroglu the Benedict Ministrel of Northern Persia , London	NAİLİ, Pertev
1931	Köroğlu Destanı , (Doktora Tezi), İstanbul
GUMAROVA, Melike
1973	Köroğlu , Almatı	ÖZTELLİ, Cahit
1974	Üç Kahraman Şair Köroğlu, Dadaloğlu, Kuloğlu ; Milliyet Yayınları.
İDRISI, Habib
1994	Çoktur Köroğlu'nun yaşı , Erzurum.	SÜMER, Faruk
1972	Oğuzlar (Türkmenler), Ank.
KARRIYEV, B. Memmetyazov
1983	Göroğlu , Moskva.	TAÇMASIB, M. H.
1982	Köroğlu , Bakü.
1990 Göroğlu , Aşgabat.		TÜRKMEN, Fikret
1983	Köroğlu'nun Özbek ve Ermeni Varyantları , Köroğlu Semineri Bildirileri, Ankara.
KIRZIOĞLU, M. Fahrettin
1942.	Kars eli Köroğlu , S. 6-7 Çınaraltı.	1955	İslâm Ansiklopedisi , 66. cüz, İstanbul
1953	Kars Tarihi I . Cilt, İstanbul.		

ERSARI BABA HAKKINDAKİ RİVAYETLER VE HAKİKAT

Batı Türkmenistan'da, Balkan vilayetlerindeki obalarda doğup büyüyen yazarlardan birisi olan Hemra Yusup'a büyük güreşler tutulan toyların bir çoğuna katılmak nasip oldu. Bu toylarda, "Hoca isen bayrağını al" denilip birinci bayrak, "Şıh isen bayrağını al" denilip ikinci bayrak, "Ersarı isen bayrağını al" denilip üçüncü bayrak veriliyordu. Eğer bu toya "hoca", "şih", "Ersarı" katılmış olsa, onlar bu bayrakları güreşmeden alıyorlar, asıl güreş sonradan başlıyordu. Bu gelenek Esengulu, Kızıletrek dolaylarında da varmış. Ancak buralarda ikinci bayrağı "mağtım" alıyormuş.

"Hoca, mağtım, şih" denilse bir anlamı var. bunlar kerametli gözüyle bakılan, hürmet gösterilen insanlar veya evlatları... Ancak "Ersarı bayrağının verilişi", doğrusunu isterseniz, Türkmen tarihinin derinliklerini pek bilmeyen kişiler için, anlamsız gibi görünebilir.

Büyük ziyafetlerde, toy-düğünlerde, çok kalabalık yerlerde (hudayolu, sadaka yemeği...) yemeğe başlandığında (bismillah denildiğinde) veya yemek duası yapılması gereken durumlarda, yomut yaşı ulular mutlaka;

- "Ersarı var ise, - bizim haddimiz değil-besmeleyi, amini Ersarı etsin deyip" cemiyete katılan Ersarı'nın genç ya da yaşlı olmasına bakmadan sırayı ona veriyorlar.

Bu hürmetin ve değerın sebepsiz olmadığını, bunun mutlaka Türkmen tarihiyle doğrudan doğruya ilişkili olduğunu, okuyuculara ve yeni nesillere anlatmak maksadıyla bu makaleyi yazmaya giriştik.

Biz, yaşlı insanlardan, "Tüven kuyusunun yakınında Ersarı Baba'nın bir zamanlar Türkmenlere yolbaşçılık ettiğini ve hizmetleri geçtiğini..." çok defa duymuştuk.

Şu bir gerçektir ki: Türkmen oymaklarında (tayfa ve tiğrelerinde) yolbaşçılık eden, kendi halkının geleceği ile yakından ilgilenen ve böylece halkın tarihinde iz bırakan tarihi şahıslar hakkında söz söylemek, bu konuda matbuatta ve edebi eserlerde yazı yazmak, son zamanlara kadar yasaklanan durumlardan birisiydi. Onlar hakkında söz açmak, milletçilik (milliyetçilik) ve tiğrebazcılık (boyculuk) ile eşit görüldü. Buna bakmadan, halkın önüne düşüp öncülük etmeyi başaran şahıslar basit insanlar değillerdir, kendi devrinin önde gidici insanları olarak kabul görmüşlerdir. Onların hayat yolunu, kim oldukları

Hemra YUSUPOV

Ş. Batırov Tarih Ens. İlkçağ B. Müd.

Sapargeldi HANOV

Türkmenistan Yayınlar Birliği 'nin Üyesi

Türkiye Türkçesine Aktaran

Yusuf AKGÜL

öğrenmeden, o devirde yaşayan halkın ya da belli tayfa tiğrenin tarihini anlamak mümkün değildir.

Bu noktadan bakarsak, boylarını adı geçen (veya geçmeyen) Oğuzhan, Salur Kazan, Ersarı Baba, Atabay, Bayramşah, Bayraç, Kara Murat Han, Kızıl İsmi Yahya, Canibek, Sancar, Toğtamış Han, Utamış Han, Yalkamış, Yağmur, Keymir Kör gibi onlarca tarihi şahıs, Türkmen halkının tarihiyle birlikte öğrenilmek durumundadır.

17. yüzyılda yaşayan Hive Hanı tarihçi Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime adlı meşhur eserinde, ortaasır Türkmen boyları ve onların bilge yol başçılarından biri olan Ersarı Baba hakkında şu bilgiyi veriyor:

"Balkan'da Ersarı Bay tiygen bar idi. Uzun ömür tapgan devletli ve Müslümanlığa küşe kılaturgan (boyun bunan) kişi irdi. Bu sözümlüğün delili bu kim ol zamanda Ürgenç'te bir eziz kişi bar irdi. Şeref adlı şihlik meseninde oturgan hem molla irdi. Sarıbay barep şih mazkurga kırk tüve (deve) niyaz berip enayet kılıp iltimas (rica) yüzünden arz kıldı kim, amal kılmaktık besi müşgül bolatırır. Eger Arabi meseleleri Türkçege tercime kılıp enayet kılsanız irdi, sogapga sarık bolur iridiniz...tiydi, irse, Şih Şeref hoca takı barça mesele dinini (dini meseleleri) tercime kılıp bir kitap edip, Mu'in al Mürid yagnı İslam Goldaycılar için Gollanma diyen at goyup, Ersarı Bayga berdi. 01 vagdan ta bu vagta ça barça Türkmenler ol kitapnın meselelerine amal kılatururlar."

Ersarı Baba'nın ricasıyla yazılan bu kitabın, Türkmenler için öneminin ne derece büyük olduğunu, Ebulgazi Bahadır Han, açıklamaktadır.

Arapşinas alim Nazar Halmov'un yazdığı gibi (TSSC İlimler Akademisinin Haberleri, No:1, 1988) Mu'inül-mürid. H. 713 yılının Ramazan ayında yazılıp tamamlanmıştır. Bu, miladi hesaba göre, 1313 yılının Aralık veya 1314 yılının Ocak ayına rastlıyor.

Ebulgazi de, Şecere-i Terakime (Türkmenlerin boy kütüğü) adlı kitabını hicri yıl hesabına göre 1071'de tamamlamıştır. Bu da miladi olarak tahminen 1660-1661 yıllarıdır. Ersarı Baba'nın yazdırdığı kitap, Şecere-i Terakime'nin şahitlik ettiğine göre, XVII. asırda yani yazıldığından 350 yıl geçmesine rağmen, öz değerinden hiçbir şey kaybetmemiştir. Aksine bütün Türkmenler, bu kitaptaki bütün değerlere sahiptirler. Bu faktörler, Ersarı Baba'nın yazdırdığı kitap, Şecere-i

Terakime'nin şahitlik ettiğine göre, XVII. asırda yani yazıldığından 350 yıl geçmesine rağmen, öz değerinden hiçbir şey kaybetmemiştir. Aksine, bütün Türkmenler, bu kitaptaki bütün prensiplere sahiptir bu faktörler, Ersarı Baba'nın halkını aydınlatmakta ve bilimini yükseltmekteki hizmetinin küçümsenemeyeceğini gösteriyor. Her şey bir yana, sadece bu hizmeti bile yeterlidir. Ersarı Baba, Türkmen halkının gönlünde kendine layık olan yeri mutlaka almalıdır.

Şeref Hoca'nın (El-Harezmi), Mu'inü'l-mürid adlı kitabının tamamlandığı tarihin 1313-1314 yılları olduğunu hesaplarsak, Ersarı Baba'nın tahmini yaşını belirlemek çok zor olmaz diye düşünüyoruz.

Eğer Ersarı Baba, Türkmen halkının adına rica edip bir kitap için ödül olarak 40 deve vermeye gücü yeten birisi ise, o yıllarda (1313-1314) en azından 40 yaşında olmalıdır, bazı malumatlara göre, 1335 yıllan civarında vefat etmiştir. Onun çok yaşadığını, Ebulgazi söylüyor. Çok yaşayıp, çok görüp "Ersarı Baba" olmaya da eriştiğine göre, onun en azından 70-75 yıl yaşamış olması muhtemeldir. Bu noktadan hareketle Ersarı Baba'nın XII. yüzyılın 60 ya da 70 yıllarında olduğunu düşünmek mümkündür.

Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime'de "Ersarı Baba"yı Öğürçük (Uğurçuk) Alp'in akrabası yani onun Berdi adlı oğlundan olan Kulhacı adındaki torunun oğlu olarak gösteriyor. Bazı kaynaklar da Öğürçük Alp'i, Koç Köroğlu'nun prototipi olarak gösteriyor. Mesela tanınmış edebiyatçı alim Mâti Kösäyev, Ersarı'nın atababası olan Öğürçük Alp'i Köroğlu kabul ediyor. Biz bu tanınmış alimin sözlerini aynen alıyoruz:

"..XVII yüzyılın ünlü şairi Şeydai'nin 'Türkmen'in Ahvali' adlı şiirinde,

*Körhan oğlu Uğurçuk Alp
Sırdı Türk ilin at salıp
Göroğlu ona at galıp
Paş alıp geçti sağı solu.*

şeklinde mısralar var. Mısralar biraz karışık. Belki "gördü Türk ilin" ya da "gezdi Türk ilin" olması muhtemel. Hangisi de olsa, her bir şahsın ya da Öğürçük Alp'in "Köroğlu" olarak adlandırılması ihtimali var. çünkü onun lakabı olan "alp" sözü, Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünde, "batır" yenil-

mezlik anlamındadır. Bu sıfat, Koroğlu'na mahsustur.

Şecere-i Terakime'nin devamında, sonradan Koroğlu adını alan Ögürçük Alp hakkında verilen malumatların, destanın yayıldığı coğrafya ve onun baş kahramanının özellikleriyle benzeşmesi, gerçekten de ilgi çekicidir. Ögürçük (ya da Uğurçuk) Alp'in sonradan halk arasında "Koroğlu'na dönüşmesi mümkün olabilir. Uğurçuk Alp ve onun peşinden gelen halkın, bir kısım han ve beylerle uyuşmadan yurt yenileyip yürümleri, dstandaki vakaları, özellikle de serkerde Koroğlu'nun 1980 yılında neşrine yazdığı söz başında da tekrarlıyor.

Türkmen Koroğlu destanında, Koroğlu, Övezî (Ayvaz) Çardağlı Çandibil'e evlatlık edinmek için getirdikten sonra, ona seslenip; "Balkan degresinde ilin Övezcan" demesi, ya da başka bir yerde Koroğlu'nun, yok menin ziynet nişanım/ Balkan degresi mekanım" demesi, bazı kaynaklarda olduğu gibi Koroğlu'nun mekanının Balkan dağı çevresinde olduğunu gösteriyor. Böylece Koroğlu'nun Balkan dağı çevresinde yaşaması, saygıdeğer alim Mâti Kösâyev'in görüşlerine şahitlik ediyor.

Ebulgazi Bahadır Han'ın, Ersarı'nın atababası olan Ögürçük Alp'i on altı göbekten Oğuz Han'a bağlamasına dikkat çekmek gerektir diye düşünüyoruz:

"Türkmenlerin tarih ile ilgilenen kişileri, Ögürçük Alp'i on altı göbekten Oğuz Han'a yetirip, bundan saymaya başlarlar. Ögürçük Alp'in atası Kara Girazi .. Ögürçük zamanından ta bu vakte kadar 5 yıl, 600 yıl oluyor."

On dokuz arkadan Oğuz'a varan Ersarı'nın, bizce bilinen malumatlara göre, Eynel Gazi, Zeynel Gazi, Mustafa Gazi adlı üç oğlu ve Mamabike adlı bir kızı olmuştur. Torunlarına Uluğ Tepe, Güneş, Gara, Bekevül, Töre, Sokman adlan verilmiştir. Karısının adı Akbibi'dir, o Gözülü Ata'nın kızıdır. Karısının annesinin adı da Ayçiçek, şeklinde malumatlar bulunmaktadır. Ersarı ile Yomut iki erkek kardeşirler. Onların ikisinin de Ögürçük Alp'in oğlu Berdi'nin torunları olduğu şeklindeki malumatlarla da karşılaşılıyor.

Ebulgazi, Ersarı'yı "SALUR" hesap ediyor. Damgası "Kaz ayağı" olan Salurlar, IX. yüzyıldan beri adı tarihte karşılaşılan Türkmen boyudur. Bunlar Sırderya ırmağının boylarından (Esasen Semerkant'taki Nurata adlı yerden) Selçuklular

hareketi devrinde Mangışlak'a ve Balkan'a buradan da Türkiye'ye, Kafkaslara ve Balkan (Avrupa)'a gitmişlerdir. Bunların bir kısmı XII. yy. da Çin'e (Pekin yakınlarına) göçmüşlerdir. Bunlara Salır veya Salar Türkmenleri deniliyor. Balkan ve Mangışlak çevresinde yaşayan Salurlar da, Oğuzlar gibi iç ve dış Salur olmak üzere iki bölüme ayrılmışlardır.

Salur birleşğine önceki Salurların yanısıra, ayrıca o devirde Mangışlak ve Balkan çevresinde yaşayan tayfalar ve orta asırdan sonra kendi başına tayfa (boy) derecesine ulaşan tekeler, Ersarılar, Yomutlar, Sarıklar... ve başkaları mensup olmuşlardır. Moğol saldırıları devrinde (XIII. yy. ın ilk yansı), büyük saldırılardan yılan Türkmenler (çeşitli boyları kaçan bölümleri), Salur Birleşğini teşkil edip, Ersarı Baya'nın korumasına sığınmışlardır. Onların hepsine aslı "Salur" olan ERSARI BAY yolbaşçı olmuştur. Bundan 1-2 asır geçtikten sonra, bu "Birleşik"e ait Teke, Ersarı, Salur, Sarık, Yomut, Sakar... vb. leri kendi başlarına boy görünüşünde tarih sahnesine çıkmışlardır. Kaşgarlı Mahmut'un XI. yy. da yazdığı "Divan-ı Lügat-i Türki" (Türkçe Sözlük Divanı) adlı sözlüğünde, Oğuz (Türkmen) boylan tek tek sayılsa da, yukarıdaki boyların adları geçmiyor.

XIV. yy. da, yukarıda adları sayılan boyların vekilleri, önceden hatırlatıldığı gibi, Ersarı Bey'in hakimiyetinde yaşayıp, ona bağlanmışlardır. Bunların hepsine de Ersarı Bey'in devrinde, "Ersarı ili" veya "Ersarılar" denilmiştir. Buna halk üreticiliği (dorediliği) de şahitlik ediyor. Belirtilen tayfaların (boyların) temsilcilerinde şu zamana kadar Ersarı Baba hakkında çeşitli rivayetler söylenmektedir. Bu rivayetlerin hiçbirisinde de Ersarı Baba, kötü olarak gösterilmemektedir. Tekrarlamak gerekirse: O, uzak görüşlü, akıllı, sağduyulu, alim, merhametli ve yardımsever bir insan olarak görülmektedir. Malını mülkünü muhtaçlardan esirgemeyen bir insandır.

Şu günümüzde de, Ersarıların veya geçmişten haberli Türkmen yaşlı ulularının hepsinin "amin edildiği" veya birisine paye verildiği zaman "Allah, Ersarı'nın devletini versin" şeklinde sözlerini tamamlamaları, Ersarı Baba'nın yüce devletli ve ikramlı bir kişi olduğunu tasdiklemektedir.

Ersarı Baba'nın adı, onun ölümünden sonra da, onun torunlarında ve torunlarının torunlarında muhafaza edilip korunmuştur. Onlara bu zamanda da "Ersarılar" denilmektedir.

Şimdiki devirde, Ersarı Baba'nın akrabaları bölümler halinde Çarçöv şehrinin Kerki, Halaç, Garabekevül, Hocambar, Sayat, Çarşanı ilçelerinde, Özbekistan'ın Buhara şehrinin Galasiya, Alat, karagöl ilçelerinde, Kaşkaderya şehrinin Baha-ristan ilçesinde, Surhanderya şehrinin Termez ilçesinden başlayıp Deryayaka ilçelerinin hepsinde, Tacikistan'ın Yılıköl, Kolhozabat, Kumsennir ve Şehriniz ilçelerinde yaşıyorlar. Afganistan'ın Belh, Meymene, Mezarişerif, Antkuyu, Herat vilayetlerinin asıl halkı Ersarılarıdır. Bunların ayrı ayrı topluluklarına İran'ın Meşhet, Mücnürt, Kümmethavuz vilayetlerinde ve Türkiye'de de rastlanıyor. Bölük pörçük Ersarıları Daner, Çarçö, Garakum, Türkmenkale, Tahtapazar, Yolöten, Türkmenbaşı dolaylarında da rastlanıyor.

Okuyucularda, "Eğer Ersarı Baba, Balkan çevresinde yaşadı ve mezarı da Balkan'da ise, o zaman Ersarılar Lebab çevrelerine, Afganistan'a, Tacikistan'a, İran dolaylarına ne diye gittiler?" şeklinde bir sorunun belirmesi mümkün.

Bizce bilinen malumatlara göre, 1578 yılında, Amuderya'nın Hazar denizine dökülen bölümü Uzboy'un suyu kesilmiştir. Büyük bir kuraklık başlamıştır. Sonuçta, Balkan çevresinde Amuderya'nın aşağı akımı olan Uzboy'da oturan Türkmenler, yavaş yavaş sulak yerlere göçmeye mecbur olmuşlardır. Böylelikle, tahminen 1640 yıllarından sonra, Ersarılar, Amuderya'nın yukarı bölgelerine, Lebab dolaylarına gelmişlerdir. (Bunlar, kısa sürelik yolları sırasında Harezme'de, Ahal dolaylarında oturmuşlardır şeklinde malumatlar bulunmaktadır).

Serkerde şair Seyitnazar Seydi, Buhara emiri Mirhaylar'a karşı yürüttüğü mücadeleye, Ersarı ve Sakar ilinin bir kısmını peşine takıp Lebab ile vedalaştığı sırada şu mısraları söylemiştir:

*Yüz elli yıl vatan diyip gezildi
Ekinler ekildi, yaprak gazıldı
Münikiyüz bir kem kırkda yazıldı
Tarihün etseniz haçan hoş indi..."*

Hicri 1239 yılını miladi yıla çevirirsek, buna göre, bu olay 1823 yılına rastlıyor, demek ki, bu olaydan yaklaşık 150 yıl öncüye 1660-70 yıllarının öncesi veya sonrasında Ersarılar Lebab dolaylarına gelip, su kazıp ekin ekip yurt tutup yaşamışlardır. Ersarıların bünyesinde yaşayan Sarıklar, Salırlar, Yomutlar, Tekeler, Sakarlar ve başka boylar da,

bugün yaşadıkları yerlere yavaş yavaş göçüp gelmişlerdir.

"ERSARI" adının ortaya çıkışı hakkında, Türkmen boylarının hemen hemen hepsinde, birbirine benzeyen rivayetler bulunmaktadır.

Ersarı'nın, Teke'nin, Yomut'un, Yemreli'nin, Salır'ın atasının adına ALP ATA yani "batır ata" diyorlarmış. Alp Ata'yı İtbeçeneler öldürmüşler. Atalarının öcünü almak için, oğulları yola düşüyor. Atasının öcünü almak sadece büyük oğul SARI'ya nasip oluyor. Bunun içinde ona "ar" işini bitiren "SARI" demişlerdir. Bu yüzden adı ARSARI olmuştur.

Merv şehrinde derlenen rivayette:

Türkmenlerin atası olan Salır Kazan Baba, ünü İran'a, Turan'a, yayılan bir pehlivanmış. Fakat onun oğlu olmuyormuş. Salur Kazan, Kabe'ye Hz. Muhammed'i ziyarete gidip, burada 3 gece kalmış. Üçüncü gece, rüyasında Hazreti Muhammed'i görmüş. Muhammed Peygamber: "Evine, obana dön. Senin birkaç tane oğlun olacak." demiş. Salur Kazan yurduna döndükten sonra, bir oğlu olmuş. Adı, Hazreti Muhammed'in hatırasına Teke Muhammet koymuşlar. Yani "Muhammed'in yardımıyla olan oğul" denilmiş, Teke diye çağırılmışlar, ikinci oğlunun adına Sarı adını vermişler. Sarı büyüdükten sonra yiğit, bahadır bir evlat olmuş. Bu yüzden ona da Ersarı demişler, daha sonra Salur Kazan'ın Sarık, Salır ve Yomut adlı oğulları dünyaya gelmiş.

Murgap ilçesinde yazılıp derlenen rivayette:

Salur Kazan'ın "Tekye Muhammedali", "Ersarı", "Sarı", "Baytal" adlı oğulları bulunmaktadır.

Tecen ilçesinde yazılıp derlenen rivayette belirtildiğine göre; Salur Kazan'ın Sarık, Sarı, Can Muhammet adlı oğulları varmış. Günlerden bir gün, baskıncılar Salur Kazan'ı öldürmüşler. Sarık ile Sarık, atalarının öcünü almak için yola çıkmışlar, Teke Muhammet de onlara yardım etmiş. Atasının intikamını almak, Sarı'ya nasip olmuş. Bundan sonra onun adı ERSARI kalır. Can Muhammet'in nesillerine ise bundan sonra TEKE'ler denilir.

Aşgabat'ın Büzmeyin ilçesinde tespit edilen bir rivayette de, Salur Kazan'ın Teke Muhammet ve Sarı adlı iki ayrı kadından iki oğlu olmuştur. Önceki rivayetlerde olduğu gibi, burada da Salur

Kazan öldürülüyor. Onun intikamını Sarı aldığı için, adına ERSARI deniliyor.

Krosnovodsk şehrinin Çağıl ilçesinde derlenen bir rivayette ise şöyle deniliyor: Salur Kazan, Mangışlak'tan ilerde doğmuştur. Onun üç oğlu varmış. Büyüğü Yomut, ortancası Sarıbay, küçüğü Salır-Sarık. O zamanlar, Kürt beyinin pehlivan bir kızı varmış. Onu hiçbir kimse güreşte yıkamıyormuş. Kız, "beni kim yenerse, onunla evleneceğim" deyip haber salmış. Salur Kazan da askerbaşı Caylı hana görev verip, "Nerdesin Kürt kızı" deyip yola çıkmış. Sonuçta Salur Kazan ile Kürt kızı evlenmiş. Salur Kazan da orada bir süre kalmış. Salur Kazan'ın yurdundan uzaklaştığını duyan düşmanlar, iline baskın yapmışlar. Caylı Han, Salur Kazan'ın oğullarına dokunulmamasını rica etmiş. Düşman hanı da onun isteğini kabul etmiş. Fakat Salur Kazan'ın kızını götürmüş ve evlenmiş. Bu haberi işiten Salur Kazan, iline gelerek düşmanların üzerine yürümüş ve bu vuruşta da ölmüş.

Yıllar geçmiş. Salur Kazan'ın Kürt kızından olan oğlu Teke Muhammet pehlivan bir yiğit olup yetişmiş. Günlerden bir gün, Kürt çocukları "senin baban belli değil" deyince, Teke Muhammet savaş elbiselerini giyip annesinin yanına varmış ve hakikati söylemesini istemiş. Bunun üzerine annesi, "oğlum, sen belli koyunun kuzusu. Senin atan Salur Kazan. Onu düşmanlar öldürdüler." deyip, her şeyi olduğu gibi anlatmış. Teke Muhammet, annesi ile vedalaşıp kardeşlerini aramaya çıkmış. Annesi de, kardeşlerini nasıl bulabileceğini ona söylemiş.

Teke Muhammet, Mangışlak'ta bir toyda güreşe katıldığında, burada Salur Kazan'ın büyük oğlu Yomut ile karşılaşmış. Annesi ve babası pehlivan olan Teke Muhammet, kardeşinin sırtını yere getirmiş. Bu sırada onun bedeninden yapışan Yomut kim olduğunu ve nereden geldiğini sorunca, mesele anlaşılmış ve kardeş olduklarını bilmişler.

Salır-Sarık mal sürülerine bakmakta imiş. Sarıbay, Teke Muhammet ve Yomut silahlarını seçip, atalarının öcünü almak için yola düşmüşler. Kız kardeşlerini bulmuşlar, fakat kız kardeşleri "benim çocuklarım büyüdü" deyip onlarla gelmek istememiş. Ve kocasının öbür karısından olan güzel bir kızı götürmelerini talep etmiş. Kendisi de yardımcı olmuş.

Kardeşler, hanın kızını Yomut'a verip "sen git" demişler. Hanın bulunduğu yere vardıklarında, Sarıbay, diğerlerinden öne geçip, kılıcıyla düşman hanını parça parça etmiş, bunun üzerine Teke, Sarının sırtını okşayıp "Bu öcü almayı ben istedim, sana nasip oldu." demiş. Bundan sonra Sarıbay adı "Arsarı" olmuş.

Türkmen oymaklarında, özellikle de Batı'daki Yomutlarla Ersarı Baba'nın şahsiyetini övmek, ona her türlü efsanevi, dinî görünüş kazandırmak yaygınlaşmıştır. Mesela; Ersarı'yı çok muhteşem bir adam hükmünde göstermek için onun mezarını gerçeğinden 7-8 metre kadar uzatmak, Çağıl köyünün etrafındaki sahrada bulunan büyük tek taşı, Ersarı Baba'nın tirpan taşı saymak, veya "Üçtağan" adındaki üç tepeyi de onun kazan kurduğu sacayağı olarak kabullenmek... vb. gibi...

Ersarı Baba'nın şahsiyetine efsanevi görünüş kazandırmak, din ile belli bir derecede ilişkili olabilir. Ancak halk, kendine destek ve güç veren öz oğlunu, başka insanlardan (sıradan insanlardan) ayrı tutmak istemekte ve buna inanmaktadır. Onu pehlivan, kerametli bir kimlikte gösteriyorlar. Elbette bu yüceltme ve övmelerde, halkın öz oğluna olan sevgisi ve hürmeti ifadesini buluyor ve halkın gerçek görüşü olarak ortaya konuluyor.

Ersarı Baba'nın, dış düşmanlar tarafından öldürüldüğüne dair çeşitli rivayetler de söyleniyor. Bu rivayetlerin bazıları gerçeğe aykırı değil:

Ebulgazi Bahadır Han'ın ünlü kitabında, rivayete esas olan şöyle bir malumat var. İran şahı, Horasan'da Komabeg adlı birini hükümdar tayin ediyor, Komabeg, Ersarı'nın Mamabike adlı güzel bir kızı olduğunu işitip, pek çok mal ve hediye vermeyi vaad ederek, Ersarı'ya elçi gönderiyor. Ersarı ise, Mamabike'yi vermeyi kesinlikle kabul etmiyor. (Burada, halk arasında anlatılan bir rivayeti belirtmek gerek). Ersarı, gelen elçilere, "sizin hanınız benim kızıyla değil de Türkmen halkıyla evlenip, yurdumuza ağalık etmek istiyor. Biz erkinliğimizi (hürriyetimiz) seven bir halkız. Bunun için kızımızı verip hanınıza bağımlı olmak istemeyiz." diyor.

Bu rivayet, Ersarı Baba'nın yaşadığı ülkede, bu olaydan yaklaşık 19 asır önce olup geçen başka bir olayı hatırlatıyor. Herodot'un yazdığına göre, İran'da "Ahemenitler" devletini kuran meşhur İkinci Kir adlı padişah, M.Ö. 530 yılında (bundan yaklaşık 2600 yıl önce) Balkan dolaylarında yaşa-

yan Massagetler'in üzerine yürüyor, Massagetler'in şahı, güzel bir kadındır, adı da Tomiris'tir. Kir, ona: "Benimle evlenirsen yurdunu basmam. Eğer razı olmazsan yurdunu kanabuların" diyor. Tomiris çok düşünüp şöyle cevap veriyor: "Sen benimle evlenmekle, yurdumla evlenmek istiyorsun. Bahane uyduruyorsun. Ben kadın da olsam, sana hatun olmam. İstedğin kan ise, seni kanla yıkarım." deyip bizzat kendisi Kir'e karşı savaşta komutanlık ediyor.

M.Ö. 530 yılında, Tomiris, Kir'i yeniyor. Öldürülen askerlerin içinden Kir'i bulup kafasını derinin içine sarıyor, kan ile dolduruyor ve "Seni kanla yıkarım, demiştim, sözümde durdum" diyor.

Tomiris'in ve Ersarı Baba'nın, kendi halklarının bağımsızlığını korumak konusundaki düşüncelerinin bu kadar birbirine benzer olmasına ve yaşadıkları yerlerinde aynı topraklar olduğuna, bugünkü tarihçiler ve etnograflar hayretle şahitlik etmektedirler.

Komabeg pek çok askeriyile Düker (Tüver) kuyusunda oturan Ersarı Baba'nın üzerine ansızın bastırıyor. Ersarı ve onun yakınlarını öldürüyor. Halkını kırıyor, malını-mülkünü talan ediyor. Mamabike'yi götürüp onunla evleniyor. Fakat Ersarı'nın sağ kalan akrabaları / soydaşları daha sonra Mamabike'yi tekrar geri alıyorlar. Ersarı Baba'nın öldürülüşüyle ilgili bu rivayet, hakikata yakındır.

Ersarı Baba'nın yaşadığı yerler, Balkan-Mangışlak dolayları. Rivayette adı geçen Düker kuyusu, şimdiki Tüver denilen kuyu ve oba olmalı. Burası Nebitdağ'dan 250 km. uzaklıkta kuzeybatıda Kızılkaya merkezine 40-50 km. mesafede bulunuyor. Ersarı Baba'nın kabri, Tüver kuyusundan 12. km. uzakta, Ersarı Baba Dağları denilen yüksek kırlığın üstünde, kadim Şağadam-Hive kervan yolunun üzerinde yerleşiyor. Pek büyük olmayan bu kabristanlıkta XIV. yy. ait on civarında mezar olup, kalan 14 tanesi daha eski dönemlere aittir.

Ersarı Baba'nın mezarlığını, çok büyük bir mekan olarak tahmin ediyorduk. Oradaki mezarların sayısı çok azdı. "Komabeg, şu on adamı öldürmek için mi büyük bir ordu hazırladı" sorusu bizi rahatsız etmeye başlamıştı. Tüver obasına vardığımızda, obanın doğusundaki düz çorak alanda ve kuyunun güneydoğusundaki tepenin yüzünde duran ve XIV yy.a ait olan çok sayıda mezara gözümüz ilişti. Ersarı halkının burada

kinliğine ve toprağa verildiğine inandık. Demek ki Ersarı Baba'nın yanındaki yakın adamları, aniden bastıran Komabeg'in güçlü askerleriyle burada şiddetli vuruşa girişmişlerdi. Güçleri az olduğu için de, diri kalan az sayıdaki Türkmen yiğidi, yaşlı ululan Ersarı Baba'yı yanlarına alıp dağa doğru çekilmişler. Komabeg'in askerlerinin onları takip ettiklerini düşünmek mümkün. Fakat ne de olsa bu bir rivayet. Başka türlü olması da muhtemel.

Ersarı Baba'nın mezarını, 961 yılında Moskova Devlet Üniversitesi öğretmeni Etnograf S.P. Polyakov kazıp gördü. Onun bu konuda yazdığı ilmi yazılarında, Ersarı'nın mezardan çıkan kafatasında iki yerin delik olduğu, sağ elinin mezarda bulunmadığı (muhtemelen kılıçla kesilmiştir), göğüs omurgası ile sol el kemiklerinin kırıldığı, ayrıca diğer kemiklerde kılıç izlerinin var olduğu belirtilmektedir. Bu söylenenler, bize göre, bu mezarın Ersarı Baba'ya ait olduğunu kesin şekilde delil teşkil ediyor. Rivayetleri de, tarihi hakikatlar ile belli bir derecede bağdaştırıyor.

Ersarı Baba'nın kafatasını öğrenmek, yani Türkmen Salur birleşiminin bize malum olan en son büyük yolbaşçısının yüz keşfini (büstünü) dikmek, son dönemin olumsuz şartlar yüzünden mümkün olmadı. Aslında tanınmış antropolog M.M. Gerasimov (ki bu adam Buhara emirliğindeki tarihi şahısların yüz keşiflerini çiziyordu) o zamanlar sağ idi. Şimdiki şartlarda ancak, Ersarı'nın yüz keşfi çalışmaları sürdürülmekte ve büstünün yapılmasına çalışılmaktadır.

Şeyh Şeref Hoca'nın, belirtilen Mu'in-ül Mürid adlı kitabının şimdiki kadar belirlenen tek kopyası Ankara Üniversitesi'nde (Türkiye'de) korunuyor. Kur'an-ı Kerim, Türkmen diline tercüme edilecek olsa, bu kitaptan da yararlanmak mümkün ve yerinde olurdu. Neticede, Ersarı Baba tarafından hediye olarak 40 deve verilerek yazılan ve ortaasır Balkan Türkmenlerini bilgilendirmekte büyük rol oynayan bu kitabın tek nüshasının tercümesini veya bir kopyasını alıp Türkmenistan'a getirmek zaruridir.

1930lu yıllarda TSSC İlimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün elyazmalar fondunda "Ersarıname" adlı elde yazılan kalın bir kitap varmış. Çeşitli sebepler yüzünden bu kitap kaybolmuş. Böyle söylentiler var. Bu kitap muhtemelen Mu'in-ül Mürid adlı kitaptı. Belki de, o, başka bir kitaptı ve halk bu değerli eseri kendisinde

saklamıştı. Ersarı Baba'nın öğüt ve nasihatlarını kapsayan bir kitap da olabilir. Okuyucularımızdan böylesi değerli bir elyazma kitaptan haberli olanlar varsa, ilgili yerlere haberdar etmeleri gerekir.

TSSC Tarihi'nin 1.nci cildinin 1. kitabında (Aşgabat, 1959)'da, Ersarı Baba hakkında çeşitli malumatlar verilmektedir (Sayfa: 325). Ersarı Baba'nın kendi halkı için yaptığı adaletli işleri ve Balkan Bölgesi Türkmenlerinin bilgilendirilmesi için getirdiği hizmetleri, Arapşinas alim Nazar Halimov'un sözleriyle ifade edersek (*):

"Nevai devrinden 1-1.5 asır önce, Ersarı Baba'nın Türkmenler arasında gerçek önder, eğitimci edebiyat bilen bir şahıs olup, kendi adını halk düşüncesinde ebedileştirdiğini unutarak (veya göz ardı ederek) onu "İslam dininin taraftarı" edip, İslam dinini güçlendirmeye ve bunun içinde Moğol Devleti'nin yardımına bel bağlamak suretiyle olmayacak işe girişen, antifeodal çıkışların önüne geçtiğinden dolayı da Türkmen cemiyetinin alt sınıflarında ideolojik yönden tesirli olmaya "çalışan feodalınan" olarak gösterilmiştir.

Elbette Ersarı Baba'nın halkına karşı yaptığı hizmetlerini düşünürsek, yukarıdaki gibi bir değerlendirmenin haksızlığını anlamış oluruz. Böyle bir değerlendirme asla doğru değildir.

Doğrusu söylersek, önceki devirlerde yaşayıp da yurda önderlik eden işan-mollaların, hanların hepsinin üzerine bir çizgi çektik. Onların hizmetlerine objektif paha vermedik, bundan da kaçındık. İlk gün için, yurt için hizmet veren insanları, ideolojiye gurban ettik. Ersarı Baba'yı bir çapulcu, bir halk düşmanı olarak gösterdik. Sadece Ersarı Baba değil, pek çok kişiye de objektif değer vermedik. İnşallah, bu son dönemde, tarihi yeniden yazacak olan tarihçilerimiz, bu meselede, kendilerinin gerçek ilim adam olduklarını, öz işleriyle ispat ederler. Çünkü yöneticiler, aydınlar, partiyi ve devleti aldatsalar da, halkı aldatamazlar.

N. Halimov, belirttiğimiz makalesinde, XIII-XIV. yy. larda Balkan'da Türkmen edebiyatının olduğunu, Balkan Türkmenlerinin bu devirde Harezmler ile yakın ilişkilerde bulunulduğunu, bunun için de Ersarı Baba'ya minnettar olmamız gerektiğini belirtiyor.

Sözümüzün sonunda şunu özellikle belirtmek istiyoruz: Türkmen Salur boyuna baş olup, Ortaasır Balkan Türkmenleri için çok önemli işler gerçekleştiren Ersarı Baba'nın bizim tarihimizdeki yeri açık-seçik belirtilmelidir. Ona, hizmetlerinin gereği olarak değer verilmelidir. Bunu yapmak için de artık vakit gelmiştir.

KAZAK TÜRKLERİ'NİN BÜYÜK EDİBİ MIRJAKIP DUVLATULI (1885-1935)

Hayatı ve Mücadelesi

Mirjakıp Duvlatulı, 25 Kasım 1885 tarihinde eski Torgay vilayeti Torgay İlçesi'ne bağlı Sarıkopa Nahiyesi'nin 1 numaralı köyünde doğdu (Bugünkü Kostanay Vilayeti Jankeldi İlçesi'ne bağlı Kızbel Köyü).

Mirjakıp'ın babası Duvlat, eski usul medrese tahsili görmüş; başkasına muhtaç olmayacak kadar mal mülk ve iş sahibi olan; genç yaşta hacca gitmiş; kimseye ziyarı dokunmayan kendi hâlinde mütevekkil bir insandır. Ayakkabı ve mes dikerken eline biz batmış, yarayı önemsemediğinden dolayı kangren olmuş ve 49 yaşında ölmüştür. Böylece üç oğlu ve üç kızı yetim kalmıştır.

Mirjakıp önce köy mollasından ders alır. Fakat kendi ifadesiyle "İki yıl işkence çekmiş, hiçbir şey öğrenememiştir". Bu sebepten babası onu molladan alır ve köy mektebinde Rusça ders okutan mukan Doktabayulı denilen maullime verir.

İki yaşında öksüz, on iki yaşında yetim kalan bu genç yeteneğin eğitim ve öğretimi Askar adlı ağabeyinin omuzlarına kalır. Mirjakıp, 1897 yılında Torgay'daki Rus-Kazak Mektebi'ne girer. Burada beş yıl okuduktan sonra 1902 yılında "köy muallimi" belgesi alır. Böylece köy mekteplerinde çocuk okutmaya başlar.

İki yılı köy mekteplerinde muallimlik yapan Mirjakıp, o sıralarda vatanseverliği, cesâreti, ilmi ve milliyetçiliği ile ünü bütün Kazak ulusu arasında yayılan Ahmet Baytursınuh'nın¹ adımı işitir. Mirjakıp, bu büyük insanla görüşmek maksadı ile Ombı'ya" gider. Ombı Meslek Lisesi'nin muallimi A. Baytursmulı, Mirjakıp'ın her bakımdan rehberi, üstadı olur.

Mirjakıp, bir süre sonra A. Baytursmulı ile birlikte Karkaralı'ya gider. Genç şâir burada, önceleri gizli yapılan, sonraları açıktan açığa yapılmaya başlanan Çar aleyhtarı faaliyetlere de katılır. 1905 yılında Çar'a karşı yapılan darbe girişimine, o sırada Karkaralı'da bulunan Mirjakıp da katılmıştır.

Mirjakıp, siyasi mücadeleciliğin ilk derslerini A. Bökeyhanulı ile A. Baytursmulı'dan almıştır. Ombı ve Karkaralı yıllarının bu genç vatansevere kazandırdığı en büyük tecrübe budur. Mirjakıp yine bu seyahati sırasında Kazak Anayasal Demokratik Partisi'nin Oral'daki

Aşur Özdemir

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Ü.

da katılır ve partinin delegesi olarak 1906 yılında Peterburg'a gider.

1907 yılında Peterburg'ta sadece bir sayı çıkabilen "Serke" gazetesinde Mirjakıp'ın "Jastarga"(DUVLATOV, Şıgarlamaları 1991:37) (Gençlere) adlı şiiri yayınlanır. Bu gazetenin çıkarılmayan ikinci sayısında M. Duvlatulı'nın yazdığı "Bizdin Maksatımız"(DUVLATOV, Şıgarlamaları 1991:211) (Bizim Maksatımız) adlı baş makale de vardır. Gazetenin hükümet tarafından kapatılmasının birinci sebebi bu makedir.

Bu olaydan iki yıl sonra çıkan "Oyan Kazak"^v (Uyan Kazak) adlı şiir kitabı toplatılır ve hepsine el konur. Çarlık idaresi tarafından takibata maruz kalan şaire jandarmanın isnat ettiği suç ise, Peterburg'ta yazdığı, fakat yayımlamadığı makedeki fikirleri yaymaya devam etmektir. Şair, Kazaklar arasında baş gösteren içtimâî ayaklanmanın ve hareketin lideri olarak görülür.

Mirjakıp, Ombı, Karkaralı, Oral, Peterburg seyahatından Torgay'a sadece şuurlu, akıllı ve tecrübeli bir siyâsî mücadeleci olarak değil; aynı zamanda güçlü bir şair olarak da döner.

1909 yılında Kazak bozkırını sarsan, harekete geçiren üç kitap yayınlanır: Bunlardan birincisi; yeğeni Kekitay tarafından Peterburg'ta bastırılan Abay'ın^{vi} Bütün şiirleri, ikincisi; Ahmet Baytursınulı'nın Peterburg'ta basılan "Kırık Mısal'^{vii} (Kırık Fabl) adlı kitabı; üçüncüsü ise Mirjakıp Duvlatulı'nın Ufa'da basılan "Oyan Kazak" adlı kitabıdır.

Oyan Kazak kitabı halkın büyük teveccühüne mazhar olduğu için çarlık hükümetini rahatsız eder. Şair, defalarca sorguya çekilir; taciz edilir. Neticede Mirjakıp, Torgay'dan ayrılmak zorunda kalır; Ombı üzerinden Akmolâ vilayetindeki Kızıljar şehrine gider.

Kızıljar'da gözetim altında sürgün hayatı yaşayan Mirjakıp'ın resmî kurum ve kuruluşlarda sürekli ve düzenli çalışma imkânı olmaz. Şehir adliyesindeki tercümanlık görevine ancak yetişebilen şair; özel dersler vererek muallimlik vazifesini de devam ettirir. Kazak çocuklarına Rusça ders okutur. Bu vakitlerde ondan Magjan^{viii} da biraz ders almıştır.

Mirjakıp'm 1910 yılında "Kerimovlar" matbaasında "Bakıtsız Jamal"^{ix} adlı eseri basılır. Bu eser Kazak Edebiyatı'nda ilk roman olma özelliği-

ne de sahiptir. Konusu halkın hayatından alınmış ve halkın diliyle yazılmış böyle mensur bir eser, Kazak Edebiyatında o vakte kadar yok idi.

Mirjakıp'ın sanat hayatında şiir ile nesir, at başı beraberdir, birbirine eşit bir çizgide gelişir. M. Duvlatulı, birçok gazete ve dergide, özellikle "Aykap"^x dergisinde aralıksız olarak yazı yazar. Bu şekilde gazete yazarlığı yönünü de geliştirmiş olur.

M. Duvlatulı, Kazakistan'ın bütün bölgelerini gezip, halkın hayat şartlarını kendi gözüyle görmek ister. Bu maksatla 1911 yılında Kızıljar'dan Semey vilayetine doğru yola çıkar. Fakat, çar ajanlarının yakın takibe aldığı Mirjakıp, Semey'e girer girmez polis tarafından tutuklanır. Çok kısa bir süre önce, siyâsî suçlu olarak hapsedilip mahkemesiz, soruşturmasız sekiz ay hapiste yatan Ahmet Baytursınulı'nın arkasından Mirjakıp da Semey hapishanesinde bir buçuk yıl yatar.

O vakitlerde Mirjakıp'ın ünü, halk arasında iyice yayılır. Fakat, ünü yayıldığı nisbette de çar hükümetince tehlikeli adam olarak görülür. Basında Mirjakıp'la ilgili haber çıkarmak bile çok büyük bir suç sayılır. Meselâ, Mirjakıp'ın Semey'de tutuklanıp hapse atıldığı haberini veren Aykap dergisi 300 ruble, Vakit gazetesine ise 100 ruble para cezasına çarptırılır. Fakat buna rağmen Aykap dergisi sonraki sayılarında "Aldığımız son malumata göre, Mirjakıp 2.000 ruble kefalet ile serbest bırakıldı" haberini verir. Bu kefalet parasını halk kendi toplayıp jandarmaya teslim etmiştir (DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:13). İşte bu bile, halkın kendi bağrından çıkan evladını ne kadar çok sevdiğini, koruyup kolladığını göstermektedir. Artık "Oyan Kazak" nidasını işiten Kazak, uyanmaya başlamıştır.

Hapisten çıkan Mirjakıp, Orınbor'da^{xi} sürgün hayatı yaşayan A. Baytursınulı'nın yanına gider. Kazak ülkesinin gayriresmî olsa bile ilk yayın organı olan "Kazak"^{xii} gazetesini çıkarma çalışmalarına Baytursınulı ile Duvlatulı bu şekilde başlarlar. Gazetenin yazı işleri müdürü A. Baytursınulı'dır; onun yardımcılığı görevini ise M. Duvlatulı yürütmektedir. Tevekkülü tam olan insan, her türlü zorluğa katlanır. Bitmez tükenmez gayret ve sabırla çalışmanın semeresi nihayet alınır: 2 Şubat 1913 tarihinde daha sonraları adı

efsaneleşecek olan Kazak gazetesinin birinci sayısı çıkar. İlk sayısı üç bin tane basılan gazetenin baskı sayısı, bir yıl içinde sekiz bine çıkar.

Mirjakıp, Oyan Kazak'tan sonra yazdığı şiirlerini 1913 yılında Ormbor'da "Azamet"^{xxiii} adı altında bastırır. 1914 yılında ise Bakıtsız Jamal'ın Kazan'da ikinci baskısı yapılır. 1915 yılında Oyan Kazak'taki şiirlerini gözden geçirerek Ormbor'da "Terme" adı altında yeniden bastırır. Böylece şairlik ve yazarlıkta ustalaşan Mirjakıp, gazeteciliğini de bu yıllarda geliştirir. Kazak gazetesinin 6 Nisan 1913 tarihli sayısında M. Duvlatulı'nın Abdullah Tokay'ın ölümü üzerine yazdığı makalesi yayınlanır. Yine, 31 Ekim 1915 tarihli Kazak gazetesinde ise folklor araştırmacısı

Ebubekir Diyvay hakkında bazı yeni belge ve bilgi içeren yazısı neşredilir.

1913 yılının başında çıkmaya başlayan Kazak gazetesi, 1917 yılının Mart ayına kadar çıkmaya devam etti. Gazete, 1917 yılının şubat ayında meydana gelen Menşevik ihtilâli zamanında "geçici hükümet" tarafından kapatıldı. Ekim ayında yapılan Bolşevik ihtilâline karşı olduğu için de bir daha çıkmadı.

Bütün Türkistan'ın ümidi olan bir kurtuluş ışı-ğı olarak görülen Alaş Partisi'nin^{xxi} kapatılıp dağıtılması da bu devre rastlar.

Ekim ihtilâline karşı çıkan Alaşorda, komünistlerle silahlı mücadeleye başlar. Çünkü Alaşorda'nın ileri gelenleri, bu ihtilâlin getirip götürceklerini çok iyi biliyorlardı. Bolşeviklere karşı mücadele eden Alaşordacılar'dan biri de Mirjakıp'tır. Halk arasında gezerek bizzat asker, erzak ve silah toplayan Mirjakıp, silahlı mücadeleye girer. Fakat Alaşorda liderlerinin çoğunun "dostluk, eşitlik, müstakillik" sloganına inanarak Komünist Sovyet Hükümeti tarafına geçtiğini gören Mirjakıp da Atbasar denen mevkide askerlerini dağıtır ve halkın arasına karışır. Daha sonraları sovyet hükümeti tarafına geçmek zorunda kalan şair, halkının geleceği, istiklâli ve hürriyeti için hizmet eder. Sosyalizm için gece gündüz çalışır. Fakat birçok Kazak aydını gibi o da komünistlere ve Ruslara inanmakla ne kadar büyük bir hata ettiğini daha sonra anlayacaktır.

İhtilâldan sonra bir süre sessiz kalan Mirjakıp, 1920 yılında Taşkent'e gider. Burada Türkistan Cumhuriyeti'nin yayın organı olan Ak

Jol gazetesinde çalışmaya başlar. Fakat, eski Alaş Partisi'nin liderlerinden biri olduğu için burada pek sevilmmez. Kökşetav'da bulunan ailesini alarak Semey'e gider. 1921 yılında Semey adliyesinde hâkim olarak çalışmaya başlar. 1922 yılında ise tutuklanır. Böylece on bir yıl evvel çarlık devrinde bir buçuk yıl yattığı Semey hapishanesine tekrar düşer. Fakat, bu sefer hapishanede çok tutulmaz. Kendisi gibi tutuklu olan A. Bökeyhanulı ile birlikte hapishaneden çıkarılır ve Ormbor'a gönderilirler. O vakitlerde Kazak Vilayet Parti Komitesi'nin ikinci sekreteri olarak görev yapan S. Kojanlı^{xvii}, Moskova'daki Milletler Meselesi Komitesi'ne telgraf çekerek M. Duvlatulı ile A. Bökeyhanulı hakkında yapılacak işlemi sorar. Cevabı telgraftaki "serbest bırakın" emrine dayanılarak Bökeyhanulı ile Duvlatulı serbest bırakılırlar. Bundan sonra Mirjakıp, Ormbor'daki Kazak Eğitim Enstitüsü'nde hoca olarak göreve başlar. Burada 1922 yılından 1926 yılına kadar çalışır. Hoca olarak hizmet ettiği bu dört yıl ile Kazak Devlet Matbaası'nda bölüm şefi ve "Enbekşi Kazak" (Emekçi Kazak) gazetesinde yazı işleri müdürü yardımcısı olarak çalıştığı yıllar, Mirjakıp'ın en verimli yılları olmuştur.

1922 yılında Mirjakıp, iki bölümden oluşan "Esep Kuralı"nı (Hesap Kitabı) yazmış ve Taşkent'te bastırmıştır. Yine bu yıllarda Ormbor'da "Balkiya" adlı dört perdelik bir piyes yazmıştır. Bu oyun, o senelerde Kazakistan'ın başkenti olan Ormbor'da sahnelenmiştir. Çok başarılı olan bu eser, Kazak tiyatrosu için bir dönüm noktası sayılmıştır.

1924 Ormbor'da iki yıllık "Kıyragat Kitabı" (Okuma Kitabı) basıldı. Esep Kuralı, Kızılorda'da ikinci baskısını yaptı. 1925 yılında Lenin'in "Jana Ünem Sayasatı" (Yem Tasarruf Siyaseti), "1905 Jıl Tönkerisi" (1905 Yılı İhtilâli) adlı kitapları ile G. Zinovyev'in "Reseylik Kommunistik Partiyannın Tariyhı" (Rusya Komünist Partisi'nin Tarihi) adlı kitabı Kazakça'ya tercüme edildi. Bu kitaplar, Ormbor ve Kızılorda'da basıldı. Mirjakıp bunlardan başka, "Körsetkiş" adlı oldukça geniş bibliyografik bir eser hazırladı. Bu kitabını da 1926 yılında Kızılorda'da bastırıldı. Kızıl Kazakistan gazetesinin altıncı sayısında (1921) "Men de Azatpın, Senh de Azat" (Ben de Hürüm, Sen de Hürsün) makalesi yayınlandı. Bu makale, o devrin

hayatını ve olaylarını çok iyi yansıtan özgün bir belge niteliğindedir.

Saken Seyfullah'ın^{xviii} "Kazak Ziyalıları Hakkında" (Kazak Aydınları Hakkında) adlı makalesinde ifade ettiği şu fikirler çok önemlidir: "Kazak aydınları arasında ihtilâl, millî eşitlik ve bağımsızlık fikri 1905 yılından itibaren gelişmeye başladı. Yeni yeni uyanmaya başlayan Kazak aydınlarını fikrî yönden besleyen ise A. Bökeyhanulı, M. Duvlatulı ve A. Baytursinulı oldu".

Kazak gazetesinin 11 Temmuz 1917 tarihli sayısında M. Duvlatulı şöyle demektedir: "Okuyucular bilirler. Uyan Kazak adlı kitabımı eski hükümet bir ışık olarak gördü ve "Kazak uyanır" diye korktu. 1911 yılında beni mahkemeye verdiler. Bu sebepten bir buçuk yıl kadar hapiste yattım. Hükümet, Uyan Kazak'ın halk arasında yayılmasını önlemek için karar çıkardı".

Bu konu ile ilgili önemli bazı bilgileri müellifin, Lazarov Doğu Dilleri Enstitüsü hocalarından Prof. V. Gordlevskiy'e yazdığı 6 Nisan 1914 tarihli mektupta da bulmak mümkündür. Ayrıca, hükümet ajanlarının gizli raporlarında da M. Duvlatulıya ilgili çok ilginç olaylara rastlanmaktadır.

Sanatının zirvesindeki Mirjakıp Duvlatulı da Lenin'in ölümünden sonra iktidarı ele geçiren Stalin'in zulüm, zorbalık ve haksızlık ağına takılmaktan kurtulamadı. Eski defterler tekrar karıştırılmaya başlandı. Bir grup Kazak aydını ile beraber 1926 yılının Aralık ayında tutuklandı. 1930 yılından önce kurşuna dizilerek idam cezasına çarptırıldı. Daha sonra bu ceza, on yıl hapis cezasına çevrildi. Mirjakıp, elli yaşını doldurmasına bir ay kala 5 Ekim 1935 tarihinde Beyaz Deniz-Baltık Kanalı kıyısındaki Sosnovets'te bir kampın revirinde vefat etti. Ölüm sebebi ise ağır hastalık olarak kayıtlara geçti. Böylece bu asil insan, haksız yere çarptırıldığı on yıllık hapis cezasını doldurmadan zulüm ve baskı altında hayata gözlerini yumdu.

Mirjakıp Duvlatulı'nın suçunu yeniden ele alıp araştıran Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti baş savcısı, 27 Ekim 1988 tarihinde merhumun suçsuz olduğunu açıkladı. Buna dayanarak Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yargıtayı da 4 Kasım 1988 tarihli kararı ile Mirjakıp Duvlatulı'nın itibarını iade etti.

Sanatı ve Edebî Kişiliği

a. Kazak Edebiyatında İlk Roman

Kazak şiirinin sultanı Abay'dır. Kazak edebiyatında ilk romanın müellifi ise Mirjakıp'tır. Bu durum yazarı, Kazak nesrinin temelinde ilk harcı koyanların arasına katar.

Bakıtsız Jamal (Bahtsız Cemâl) romanının konusu kısaca şöyledir: Romanın baş kahramanı Jamal'dır. Jamal'ın babası sert ve kaba biri insan olan Sersenbay, anası ise nazik ve akıllı bir kadın olan Şolpan'dır. Jamal'ın babasının zoruyla evlendiği kocası ise Juman'dır. Yazarın Juman'a uygun gördüğü sıfatlar "kel, kötü" sıfatlarıdır. Juman'ın babası kurt tabiatlı, merhametsiz köy idârecisi Bayjan'dır. Jamal'ın sevdiği gencin adı da Galiy (Ali)'dir.

Jamal ile Galiy, herkesin sevdiği bir çifttir. Romanda bu iki genç, çok sevimli, birbirine çok yaraşan gençler olarak verilmiştir.

Galiy (Ali), Jamal'ı alıp kaçar ve şehirdeki merhametli Tatar tüccar Patiyhullah'ın (Fethullah) evine saklanır. İki genç bu evde bir süre kalırlar. Galiy daha sonra Jamal'ı da alarak uzak bir yerde oturan dayısının yanına gider. Delikanlı burada aniden hastalanarak ölür. Sevgilisini kaybeden ve evsiz barksız kalan Jamal, kocasının evine dönmek zorunda kalır. Genç kız "Ateşe atsanız da gam yemem, ölüme bile razıyım; tek kalbimde Galiy kalsın yeter bana" der. Her türlü baskıya katlanmaya hazırdır. Fakat, Jamal'ı kocası kovar, babası da kabul etmez. Artık sabrı ve tahammül gücü tükenen Jamal, bir kış günü ata biner ve Fethullah'tan yardım istemek maksadıyla yola çıkar. Genç kız, karda tipide yolunu şaşırır ve bozkırın ortasında donarak ölür.

Bakıtsız Jamal aslında bir roman hacmine sahip değildir. Eser, elli sayfalık bir uzun hikâyeye görünümü arz eder. Ancak, hacmi küçük olmasına rağmen bu eserin konusu çok önemlidir. Romanda öncelikle bozkırlara yayılmış Kazak ulusunu görürüz. Yazar, bu geniş bozkırın büyük bir resmini çizerek, buradaki irili ufaklı avıllardaki (köylerdeki) insanları ve bu köylerin içtimaî hayatını gözler önüne serer.

Eserde "bahtsız" olarak vasıflandırılan Jamal, küçük yaşta köy mollasından okuma yazma öğrenmiş, güzel, akıllı, biraz şairliği de olan bir kızdır. Mirjakıp, Jamal tiplmesiyle o devirde yeni

yeni uyanmaya başlayan "Kazak kadını" vermeyi amaçlamıştır. Jamal'ın gözünü açar açmaz karşısında gördüğü, sevdiği delikanlı olan Galiy de Mirjakıp'ın idealindeki Kazak gencidir.

On dört kıtalık bir şiirle başlayan Bakıtsız Jamal eseri, ileriki sayfalarda nazım-nesir karışık bir halk hikâyesi görüntüsü verir. Bu yönü itibarıyla ve anlatım üslubuyla roman tekniğine pek uymayan eser, Kazak Edebiyatı'nda "ilk" olması bakımından önemlidir.

b. Şairliği ve Şiirleri

Mirjakıp'ın edebî kişiliğinin esas yönünü şairliği oluşturur. Onun şiiri, bir dava şiiridir, mücâdelesinin temel vâsıtası da şiirdir.

Şairin Bolşevik ihtilâlinden sekiz yıl önce çıkan ilk şiir kitabının vermek istediği mesaj ve şiirlerin teması "Oyan Kazak" (Oyan Kazak) isminden de açıkça anlaşılmaktadır. Mirjakıp, vermek istediği mesajı daha kitabın ilk dörtlüğünde ortaya koymuştur.

*Gözünü aç, uyan Kazak, kaldır başını,
Geçirmeden karanlıkta boşuna hayatını.
Yer gitti, din gitti, vaziyetin perişan,
Kazak'ım, değil şimdi yatma zamanı.
(DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:4)*

Rusya'nın sömürgecilik siyaseti, toplumun ilim ve sanattan mahrum kalışı, hayat şartlarının her geçen gün kötüleşmesi gibi birçok önemli mesele bu dört mısraya ustalıkla sığdırılmıştır.

Oyan Kazak kitabı kısa bir giriş yazısı ile başlar. Kitabın ilk şiiri olan "Kazak Halkının Burıngı hem Bügingi Hali" (DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:17) (Kazak Halkının Önceki ve Bugünkü Hâli) adlı şiirinde Mirjakıp, milletin içinde bulunduğu zor şartları anlatarak, halkı düşünüp onun dertlerine çare aramanın, meselelerine çözüm bulmanın, millet için hizmet etmenin her vatandaşın birinci görevi olduğunu ifade eder:

*Şaşırmış karanlıkta dertli Kazak,
Ay doğmaz, gün doğmaz, tan atmaz.
Söndürmezse yangını, gören adam,
Nasil mümkün olacak ayağa kalkmak?!*

"Kazak Halkının Burıngı Magiyşatı" (DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:21) (Kazak Halkının Eski Maişeti) ve "Kazak Jerleri" (DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:29) gibi manzumelerde şâir, Kazaklar'ın emniyet içinde yaşadıkları, konup göçtükları devirleri hatırlar; halkının

törelarını, örf ve âdetlerini şiirleştirir. Mirjakıp bunu yaparken eskinin her yönüyle çok iyi olduğu iddiasında değildir; onun eski günlere dönmek gibi bir düşüncesi de yoktur. Şair, eski günleri sadece milletin yaşamış olduğu tarihî bir devir olarak kabul eder. Bu yüzden de kendi yaşadığı devrin meselelerini birinci sıraya koyar. Geçmişî yalnız bir ibret levhası şeklinde takdim eder:

*Hani, bu söylediklerimin hiç biri var mı?
Diye, hakikat dile getirilecek olsa...
Bugün bunları düşünüp halledecek olan
Mevcut mütefekkirlerin ferasetidir.
Okuyan gençlerimiz faydalı olurlar, ancak
Her konuda olursa malumatları.
(DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:22)*

Şair, eski günleri özlemek şöyle dursun, o günlerin gittikçe zayıflayan etkilerini de tenkitçi bir göz ve tahlilî bir düşünce ile mantık terazisine koyar; bugünkü müşkül hâlin önemli bir sebebinin de eski devirlerdeki gamsızlık olduğunu belirtir:

*O vakitlede bizim Kazak'ta birlik yoktu.
Eskisi gibi düşmanları yine çoktu.
Güçlüsü, zayıfı ezer kendine bağlardı,
Evvelki gibi değildi, bela olmuştu.*

*Her yeri talan edip, adam öldürürdü "kahraman" denen,
Sözde kahramanlar fakirin malını yerdı.
Biz bugün böyle olur muyduk,
Halk kendi menfaati için çalışsaydı akıllıca?
(DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:19)*

Şair, Congar ve Kalmuk istilâlarından bıkan, baskınlardan bitkin düşen; kendi idrecilerinin Rusya'nın oyunu ile birbirine düştüğünü gören ve bu sebepten "Denize düşen, yılana sarılır" fehvâsınca Rusya'nın idaresi altına girmek zorunda kalan halkının vaziyetini gözler önüne serer. Fakat, milletin yine de rahata kavuşamadığını, Rusya'nın sömürgeci ve baskıcı idaresi altında ezildiğini; bu karanlık kafesten yegâne yolunun bütün işleri geleceği düşünerek yapmak, ilim ve sanata önem vermek olduğunu belirtir. Aynı fikirleri Mirjakıp, "Tarşılık Hâlimiz Hakkında Az Minejat" (DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:38) (Müşkil Hâlimiz Hakkında Münacat), "Nasiyhat Gumumiya"(DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:61) (Nasiyhat-u Umûmiye) adlarındaki iki uzun şiirinde de ifade eder. Birincisi sekiz bölümden (toplam 114 mısra), ikincisi ise on yedi bölümden (toplam 556 mısra) oluşan bu iki şiiri, şairin şiir anlayışını

ve dünya görüşünü ortaya koyan monologlar olarak da değerlendirilebiliriz:

*Yaş yerine gözümüzden kan gelerek,
Elimizden ata mirası kanunlar gitmiş.
Şeriatın hükmü değil elde,
Adaletle halk yöneten han gitmiş.
Ayak altında kaldı bütün Kazak,
Sâdece öylesine bir ruhu kalmış, can gitmiş.*

*Kim suçlu kendimizden bilmezsek,
Tepemize çıkardık besleyip.
Sülük olup Kazak'ın kanını emdikten sonra,
Ağzına atmasın da ne etsin sezdirip.
(DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:38,40)*

*Nereye gidip gün göreceğiz Alaş'ım?^{xxx}
Bilgelerin müşkil hâline bir çâre bulsun.
Kemiği yok, dişe yumşak geldikten sonra,
Herkes yer bizim Kazak balasını.*

*Az değiliz, altı milyon insanız,
Elhamdülillah, cehle gark olmuşuz!..
Başka övünülecek hiçbir şeyimiz yok,
Bozkırlarda medeniyetten uzak kalmışız.
(DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:42)*

*Bir kere değil, çok söyledim, sanat gerek,
Bu söylediğime halk için de çok mu inanan?
Bu zamanda, dikkat edersen bir huy var:
Doğru söze inanan kişi bulunmaz.
(DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:68)*

Bu şekilde her şeyi bütün çıplaklığı ile gözler önüne seren şâir, ümitsizliğe düşmez. Toplumda ümit meşalesini tutuşturacak, uyanık, şuurlu erler çıkacağına inanır; onlarla birlikte ümidi artar:

*Bin kişiden biri çıkınca lider olarak,
Yüzde biri olsa neticeye ulaşabilen.
Her tayfadan (boy) bir bilen olsa,
O zaman şüphesiz, halka örnek olurlar.
Halkın menfaatini gözetmeler böylece,
İşimize elbette bereket iner.
(DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:68)*

Şair Kazak gençlerini öncelikle dinî ilimleri yâni İslâmiyeti öğrenmeye çağırır. Çünkü İslami ilimler, dünyada ve ahirette mesut olmak için birinci derecede gerekli olan ilimlerdir. İnsan en

azından Kur'an-ı Kerim'i kıraatla okumasını bilmeli; ilmihâl bilgisine sahip olmalı:

*Evvelâ öğrenmen gereken ilim,
Müslümanlıktır, din ilimleridir.
İslamın şartlarını tam olarak bilersen,
Âhirette azık olacak hakikî ilimi bulursun.
Şeriatın emirlerini, yasaklarını;
Fart, vâcip gibi... Bunları iyice anla.
Yazı yazmayı, Türkçe okumayı, Kur'an okumayı,
Kıraat ve kaidesiyle yapmayı öğren.
Az okuyup muallim olarak kalsan,
Mezkur bilgileri çocuklara öğret.
Müderris bilgileri çocuklara öğret.
Müderris yahut büyük âlim olmak istersen,
Şehirdeki âlimedreseye gir.
(DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:66)*

Mırjakıp, ilim öğrenmede ikinci sıraya Rusça'yı koyar. Şairin burada çok gerçekçi hareket ettiğini görüyoruz. Çünkü, Kazaklar o devirde Rusya'nın sömürgesidir. Devlet dili de, ilim ve kültür dili de Rusça'dır. Kazak Türkçesi, henüz bir yazı dili hâline gelememiştir. Buna fırsat verilmemiştir. Bütün Türk ulusları gibi Kazaklar da cahil bırakılmıştır. Cahillikten kurtulmanın, ilim öğrenmenin birinci ve en mühim yolu Rusça öğrenmektir:

*Sana gerekli ikinci ilim Rusça'dır.
Dil bilmen sana gayet faydalıdır.
Bağlı bulunduğun devletin kanunu, nizamı nedir?
Bunu bilersen dünyalığını korursun.
Rusya'nın kanunları kendi dilinde,
Gördün mü bilmeyene ne kadar zordur.
Elbette Rusça olarak çıkarıyor,
Bütün kitap, risâle ve gazeteleri de.*

*Eskiden bizim Kazak korkmuştu,
Çocuklarımız ihtimâl ki bozulur diye,
Hristiyanlaşıp (Rus'a) asker olur diye.
İşin aslını bilmedikten sonra ne yapsın?..
Geç anlayıp her türlü menfaatten mahrum kalması
Toprağını ve suyunu kaybetmesi bu sebepten değil mi?
Bilgeler, düşünürler bir yol bulsalar şimdi bile
Düşmanın diktiği bayrak yere indirilirdi.
(DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:66)*

"Önermen Hasıl Bolgan Nerseler"
(DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:23)
(Hünerden/Sanattan Hasıl Olan Şeyler) adlı şiirinde şair, ilerlemiş milletlerin hayatlarına dikkati çeker; kendi milletini de onlara ulaşmaya çağırır.

"Önerin Hayık Paydasına Jumsap Jürgen Okıgandarmızga"(DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:36) (Hünerini/Sanatını Halkın Yararına Kullanan Okumuşlarımıza) ve "Jigitter" (DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:56) (Gençler) adlı şiirlerinde öne sürdüğü eğitimle ilgili fikirlerini M. Duvlatah, "Şakirterge" (DUVLATULI, Şıgarlamaları, 1991:101) (Öğrencilere), "Meşit-Medrek Jayında" (DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:31) (Mescit-Medrese Hakkında), "Kazak Halkına Diniy Bir Vagız" (DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:33) (Kazak Halkına Dinî Bir Vaaz) adlı şiirlerindeki fikirlerle geliştirerek özgün, yeni pedagojik ilkeler ortaya koyar. Medreselerde ve köy mekteplerinde dinî ilimlerle birlikte müspet ilimlerin ve Rusça'nın da okutulmasını teklif eder.

"Saylav Hakkında" (DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:25) (Seçim Hakkında) şiirinde Çarlık Rusya'nın sömürgecilik siyâseti tenkit edilir.

"Jesir Dagvaları Hakkında" (DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:49) (Dul Dâvâları Hakkında) adlı şiirde kadın hakları meselesi sosyal bir mesele olarak ele alınır. Bu şiir, daha sonra yazılacak olan Bakıtsız Jamal romanı ile aynı konuyu işler. Şiirde, beşik kertmesi, başlık parası, çok evlilik, ana babanın baskısıyla yapılan evlilikler, ihtiyar insanların çocuk yaştaki kızlara talip olmaları gibi sosyal problemler ele alınır ve tenkit edilir. Bu ters ve yanlış âdetlerin doğurduğu, dulluk, zina, cinâyet, geçimsizlik gibi meseleleri gerçekçi bir üslupla gözler önüne serer. Çok kadınla evliliğe "sünnet" diyerek dinî kılıf bulmaya çalışanlara ise şair şöyle cevap verir:

Yine birisi beş, altı kadın alır,

Eşit davranmadığı için boynunda hakkı kalır.

Bu iş, peygamberimizin sünneti diyerek,

Delil göstererek bir şartın bulur.

Peygamberin çok kadın aldığı doğru,

Hepsinin rızasını aldığı da doğru.

(DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:52) -

"Azamat" adlı şiir kitabı hacimce küçük olmasına rağmen, şairin şiire eskisinden daha fazla önem verdiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Oyan Kazak'taki açık öğüt, geniş tasvir metodunun yerini, sezgiye, duyguya, sembollere ve tefekküre bıraktığı görülür. Azamat'taki manzumeler, Oyan Kazak'takilere nazaran daha fazla "şiirdir". "Taza Bulak" (Temiz Pınar), "Şagım" (Çağım), "Mun" (Üzüntü), "Armanım" (Hayalim), "Sırım" (Sırrım), "Kajıgan Könil" (Yorgun Gönül), "Kiyal" (Hayal), "Tan" (Tan) gibi şiirlerin (DUVLATULI, Şıgarlamalar, 1991) isimleri bile bizi, lirizme doğru alıp götürmektedir. Şairin bu şiirlerinde iç dünyasına, gönlüne yöneldiği görülür.

Fakat, Mirjakıp yine de şiirlerinde sadece kendi üzüntülerini, sevinçlerini ve iç çalkantılarını terennüm etmez. O, bir dava şairidir. Bu yüzden milletin meseleleri, dertleri; sosyal hareketler şiirlerinde kendini hissettirir. Onun şiiri, "milletin sesi" olmaya devam eder. Mesela, Mun şiiri, ilk bakışta şairin kendi üzüntülerini terennüm ediyormuş hissini verir. Halbuki, şiirin ileriki mısralarında şairin kendi derdiyle değil, milletin derdiyle dertlendiğini görürüz:

*Güvensiz başım, faydasız yaşım iste,
Ulaşabilir misin dileğine bu yalan dünyada?
Gözümünden yaş damlayıp, kan akıp dursa da,
"Senin söylediğin doğru " deyip kulak asan var mı?
Öfkelenip, namusuna dikkat eder yiğit az.
Bu ne garip halk, sağır mı olmuş?
Bana ne olursa olsun, senin sadakandır,
Sevgili halkım, kapana düşüp aldanma!
(DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:96)*

O devirlerde, halkın dilinden düşürmediği, ezberlediği "Şagım" (Çağım) şiiri, Mirjakıp'ın şiirinin de "altın sancağı" olmuştur. Mirjakıp'ın kendisini anlattığı şu şiir, milleti için canını bile vermeye hazır bir mücâhidin portresidir:

*Ben, çukur bir yerde biten alçak bir ağacım,
Meyvesi bol, hârika bir ağaç değilim.
Yarım yongam kalıncaya kadar ben senimim,
Faydalan işine yararsa, Alaş.*

*Damlayarak gözden akan bu soğuk yaş,
Bu taş yüreği ne zaman yumuşatıp eritir?
Kaleminden ağlayıp akan siyah boya,
Yazılıp kâğıda sen, fâş et halka.*

*Yürekten ne zaman çıkar bu sapsız ok,
Ruhu haksız yere yakan kor söner mi? I
Yorgun gönlümü bir neşelendirecek,
Yanımda canı acıyan bir adam da yok.
(DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:91)*

"Armanım" (Hayalim/İdealim) şiiri de Şagım şiiri ile aynı konuyu işler. Şiirde aynı dertlerle şairin içinin bir yanardağ gibi kaynadığını görürüz:

*İdealim büyük, cihanı gezemedi yaşıyorum,
Ne var, ne yok; dünyanın hâlini sezemedim.
Zihnim ağır, kolum kısa, yolum dar,
Aradığım maksudumu ele çabucak geçiremeden...*

*Gözüm görse de söylemeye dilim varmaz,
İçim kaynar, artık dayanmamam.
Benim gibi miskin var mı Hakk'ın kulları içinde,
Emeği boşa giden, ücret almadan?..*

*Canım kıymetli, ben bir kurbanım,
Kanım muradımı almaya sebep olsa
Ben müjdesi olayım (ölerek): yaldızı yanıp tâlih
Seni iyileşti diye işitse kulağım!
(DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:95)*

Kendi sosyal hedefi, siyâsî maksadı; milletinin menfaati, geleceği için her şeyini ortaya koyan mücadeleci şairin şiirinde yukarıdaki gibi yüksek perdeden heyecanlı söyleyişlerin yanında, doğrudan insanın kalbine hitap eden, gönül sazının tellerine bir dokunup, geçen, duygu yükü, yumuşak, lirik terennümler de vardır:

*Güzel kız, herkesin içinden seni buldum,
Gördüm de seyrine doyamadım, gark oldum.
Nazlısın, eğilmiş, altın sorgucusun,
Uykudan yeni uyanmış tabiatın...*

*Alevini söndürecek tek sensin,
Yüreğime sönmeyecek bir ateş yaktın.
Muradı yine senden hâsıl olmalı
Kendine bağladığın zatın...
Güzelim, kadım da sensin, törem de sen,
Gamımı dönüp yine sana şikâyet ettim.
(DUVLATULI, Oyan Kazak, 1991:88)*

Mirjakıp Duvlatulı'nın güçlü şiir mektebinin özellikleri ana hatlarıyla bunlardır.

KAYNAKLAR

BAYTURSİNOV. Ahmet 1991	Ak Jol (Ölender men Terjimeler, Fublistikalık Makalalar Jene Edebiy Zerttev). Almatı,	DUVLATULI Mirjakıp, 1991	Oyan Kazak . Almatı
		1991	Şıgarlamaları Almatı

AÇIKLAMALAR

i. Ahmet Baytursınılı (1873-1938). Şair, yazar, dilci, eğitimci, edebiyat tarihçisi. Alaş Partisi'nin kurucularından. 1938 yılında idam edilmiştir.

ii. Ombı. Şu anda Rusya Federasyonu sınırları içinde bulunan Ombı şehri. Bu şehir önceleri Kazaklara aitti.

iii. Aliyhan Bökeyhanulı (1870-1937). Kazak aydın ve siyâset adamı. Alaş Partisi'nin kurucularından. 1937 yılında idam edilmiştir.

iv. Oral. Kazakistan'ın kuzey batısında Rusya sınırına yakın şehir. Ruslar bu şehri Uralsk diye isimlendirirler.

v. Oyan Kazak'ın ilk baskısı eski harflerle Ufa'da 1909 yılında Şark matbaasında yapılmıştır. Kiril harfleriyle baskısı için bkz. Mirjakıp Duvlatulı. Oyan Kazak. Almatı, 1991.

vi. Abay (İbrahim) Kunanbayulı (1845-1904): Kazakların en büyük şairi ve Kazak edebî dilinin kurucusu kabul edilir. Şair ve mütefekkindir.

vii. Ahmet Baytursınılı'nın Rus edibi İvan Andreyeviz Kırlov (1768-1844)dan tercüme ettiği manzum fabllar kitabı..

viii. Magjan Jumabayulı (1893-1938). Kazak şairi ve aydını. 1938 yılında kurşuna dizilmiştir.

ix. Kiril harfleriyle baskısı için bkz. Mirjakıp Duvlato. Şıgarmaları. Almatı, 1991, s. 127.

x. Aykap. 1911-1915 yılları arasında Trotsk şehrinde çıkarılan Kazakça dergi. İlk Kazakça dergi olan Aykap 88 sayı çıkabilmiştir. Yazı işleri müdürü tanınmış gazeteci ve yazar Muhammedjan Seralı'dır. M. Duvlatulı da bu derginin yazarlarından. Mirjakıp, Aykap'ta, M.D., M., Argın, Madiyar Alaşulı Azamat imzalarını kullanmıştır. *

xi. Orınbor. Bugün, Rusya Federasyonu içinde bulunan Orenburg şehri. Bu şehir, yirminci yüzyılın başına kadar Kazaklar'ın başkenti idi.

xii. Kazak. Ahmet Baytursınılı ile Mirjakıp Duvlatulı'nın Orınbor'da çıkardıkları Kazakça gazete. İlk sayısı 2 Şubat 1913 tarihinde çıkan gazete 1918 yılında kapatılmıştır.

xiii. Azamat'taki şiirlerin Kiril harfleriyle baskısı için bkz. Mirjakıp Duvlatov. Şıgarmaları. Almatı, 1991, s. 77 ve devamı.

xiv. Abdullah Tokay (1875-1913). Tatar Türklerinin genç yaşta vefat eden meşhur şair ve yazarı.

xv. Ebubekir Diyvay (1856-1932). Folklor araştırmacısı. Kazak halk edebiyatı ürünlerini derleyip, onlarla ilgili araştırma ve inceleme yazıları yazmıştır.

xvi. Alaş Partisi. Alaşorda da denir. 1917 yılında kurulmuş milliyetçi ve bağımsızlık taraftarı parti. Bu parti, bütün Türk boylarını Türkistan Devleti adı altında birleştirmeyi amaçlıyordu. Partide bütün Türk boylarından temsilciler vardı. Zeki Velidî Togan da bu partinin liderlerinden idi. Bütün milliyetçi aydınlar, bu partide toplanmıştı. Parti, Bolşevik ihtilâlinden sonra

komünistlerle silâhlı mücadeleye girişmiş, başanlı olamamıştır. Parti, Lenin tarafından dağıtılmıştır.

xvii. Sultanbek Kojanulı (1894-1938). Şair, yazar, gazeteci, siyasetçi. Komünizm'e inananlardandı. Hayatı boyunca milletine ve Komünizm'e hizmet için çalıştırıp 1938 yılında birçok aydın gibi idam edildi.

xviii. Saken Seyfullah (1894-1938). Kazak yazar, şairi. Edebiyat tarihçisi, araştırmacı. 1938 yılında idam edilmiştir.

xix. Alaş. Türkistan Türk boylarının genel adı. Bu isim daha çok Kazaklar tarafından kullanılmıştır. Alaş Partisi de bu isme izafeten kurulmuştur.

ANADOLU VE KAFKASYADAKİ MÜSLÜMAN-HRİSTİYAN ETKİLEŞİMİNDE İKİ MÜHİM İSİM:

***YUNUS EMRE VE
ŞOTA RUSTAVELİ***

Türklerin 1000 yıl kadar önce Ön Asya'ya gelmelerinden sonra, özellikle Malazgirt zaferinden itibaren, Anadolu ve Kafkasya'da hayli çetin bir Müslüman-Hristiyan zıtlasmaşı yaşandığına dair yaygın bir görüş, Batı tarihçilerince anlatıla gelmektedir. Bu tip eserlerde, Haçlı Seferlerinin nedeni olarak bu Türk fetihleri gösterilir. Gerçekte emperyalist amaçlı olan fanatik Haçlı istilalarının getirdiği vahşet ortamı, bölgenin yerli Hristiyan unsurları ile Müslüman Türklerin ilişkilerinin gerçekte nasıl olduğunun anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Bu döneme günümüzden bakıldığı zaman da aynı zorluk sürmektedir, zira dönemin ana konusu Haçlı-Türk çatışması olduğundan, yazılan tarih eserlerinde de bu tema öne çıkmaktadır. Bölgedeki siyasal-kültürel çatışmaların kısmen durduğu dönemlerde bile, Türklerin yerel kültürlerle nasıl bir etkileşimde oldukları konusu henüz belirsizliğini korumaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin dostluk kurmak ve geliştirmek durumunda olduğu farklı din ve kültürden komşulara ilişkin tavırlardaki yetersizlikler, geçmişin belirsizliklerinin izlerini taşıyarak, günümüzde dahi sürmektedir. Türklerin bölge Hristiyanları ile o dönemdeki ilişkilerinin mahiyetini anlamaya yönelik bir girişim olarak, bu yazıda biri Müslüman-Türk, diğeri Hristiyan-Gürcü iki efsanevi halk ozanı Yunus Emre ve Şota Rustaveli tanıtılmaya çalışılacaktır.

Yunus Emre'ye günümüzden bakışlarda görülen bazı yanıltıcı öğelerin üzerinde durmak gerekir. Onun devrinde Anadolu Türkleşmekte ve İslamlaşmaktaydı. Ama yerli ahaliden hayli çok sayıda hristiyan unsur da vardı. Bazı ovalar ve kıyı bölgeleri günümüzdeki gibi verimli yerler olmak bir yana bataklık durumundaydılar. Türkler oralara değil Türkistan'daki yurtlarını andıran İç Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Doğu Anadolu gibi yerlere yerleşiyorlardı. Türklerin gitmediği pek çok Anadolu bölgesinde yerli Hristiyan ahali bulunuyordu. Sonuç olarak Yunus Emre, Müslüman ve Hristiyanların bir arada yaşamak durumunda oldukları bir ortamın insanı idi. O hâlde, toplum hayatını katı kurallarla biçimlendiren veya Arap kültürel özelliklerinin etkisiyle, yabancı kültürlerle karşı hayli sert bir tutumla hareket eden klasik-skolastik molla zihniyetinin Yunus Emre'de oluşmadığı söylenebilir. Zira yukarıda anılan heterojenitenin bizzat kendisi, kültürel kapalılık ve bilgisizliğin

Mehmet Bülent ULUDAĞ

A Ü. SBF-Doktora Öğrencisi

oluşumuna başlı başına engel oluşturarak, bu çok-kültürlü koşulların olmadığı Arap bölgelerindeki dinsel anlayışın Anadolu'da oluşmasını önliyordu. Mesela Yunus Emre Mısır'a gidip oralarda tahsil gören bir derviş olsaydı, muhtemelen yukarıda vasıfları sayılan din adamlarının zihniyetinde olacaktı. Nitekim ondan önce ve ondan sonra Mısır 'da tahsil yapan pek çok Türk genci, Osmanlı ulemasının belkemiğini oluşturmuştu. O devirde tahsil için Mısır'a gitmek, günümüzde ABD'ye gitmek gibi idi. Yunus Emre'nin bir medrese adamı olmayıp, irade ve irfanı esas alarak kendini yetiştiren bir derviş oluşu, onun halkla kaynaşmasını çok kolaylaştırmıştı. Ona atfedilen nefis şiirlerden anlaşıldığına göre Yunus, kitaplardan ziyade insanı -tabir caizse- okumayı ve anlamayı yeğlemekte, bu sayede hayatın her anını bir öğrenim fırsatı ve vesilesi durumuna getirmektedir. Yunus'un Anadolu kültürü ve hristiyanlığı ile iç içe olduğuna bazı şiirleri de delalet eder:

*Hak bir gönül verdi bana, ha demeden hayran olur
Bir dem gelir şadi olur, bir dem gelir gıryan olur.*

*Bir dem sanatın kış gibi, şol zemheri olmuş gibi
Bir dem beşaretten doğar, hoş bağ ile bustan olur.*

*Bir dem gelir söyleyemez, bir sözü şerh eyleyemez
Bir dem dilinden dür döker, dertlilere derman olur.*

*Bir dem çıkar arş üzere, bir dem iner tahtes-sera
Bir dem sanasın katredir, bir dem taşar umman olur.*

*Bir dem cehalette kalır, hiç nesneyi bilmez olur
Bir dem dalır hikmetlere, Calinus u Lokman olur.*

*Bir dem div olur ya peri, viraneler olur yeri
Bir dem uçar Belkiys ile, sultan-ı ins ü can olur.*

*Bir dem varır mecitlere, yüz sürer orda yerlere
Bir dem vurur deyre girer, Incil okur rühban olur.*

*Bir dem gelir İsi gibi ölmüşleri diri kılar
Bir dem girer kibr evine, Fir'avn ile Haman olur.*

*Bir dem döner Cebrail'e, rahmet saçar her mahfile
Bir dem gelir güm-rah olur, miskin Yunus hayran olur.*

Şota Rustaveli, Yunus'tan en az elli en fazla yüz sene evvel yaşamış, bir Gürcü halk ozanıdır. Yunus Emre'de görülenlere benzer biçimde, ülkesel koşullar Rustaveli'nin fanatik ve yobaz bir hristiyan olmasını engellemiştir. Zaten Gürcü

hristiyanlığının ana özelliklerinden birisi de, bu hoşgörülü dinsel anlayıştır. Bu anlayışın nasıl oluştuğuna ilişkin olarak, asırlar öncesinden bazı ipuçları bulunabilir:

İlk olarak, Gürcistan'a M. S. IV. yy. başlarında Hristiyanlığın girmesi, Roma İmparatorluğunun hristiyanlaşmasından çok farklı bir süreç olarak, halk-devlet ilişkilerinde sorunlara yol açmadı. Ne hristiyanlaşanlar diğer insanları ve ülke yöneticilerini zorladılar, ne de hristiyan olan krallar tüm halkı hristiyanlaştırmaya kalktılar. Hristiyanlaşma halk ve devlet düzeyinde eşzamanlı oldu. Bunun sonucunda ise din, ne halk ne devlet için korkutucu ve zorlayıcı bir etmen olmaktan çıkarak, özel hayata kılavuzluk edecek bir ahlaki kurallar bütünü olarak görülmeye ve bireysel bir tercih biçiminde algılanmaya başlandı.

Gürcü Hristiyanlığının bu toleranslı yönünün, Müslüman çevrelerce de ciddi olarak irdelenmesi gerekir. Hristiyanlığın Gürcistan'a girdiği yıllar, Hz. İsa'nın dininde mutlak bir dejenerasyonun henüz hakim olmadığı ve orijinalitenin de tam olarak kaybolmadığı bir döneme tekabül eder. Henüz İslamiyet de doğmamıştır ve Kuran'da, Kehf Suresi'nde anlatılan hadisenin süre gittiği bir dönem yaşanmaktadır. Roma İmparatorluğunda da Hristiyanlığın meşruiyeti henüz tanınmıştır. Bu ortamda, Kapadokya Hristiyan cemaatine mensup Aziz Giorgi (Batı kaynaklarında St. George olarak geçer)'nin Kafkasya'daki tebliğleri sonucu, halk ve devlet olarak bu dine giren Gürcülerin, bu dini şahsiyete olan sevgileri o denli fazla olmuştur ki, artık bu topraklar ve ülke, dışarıdaki insanlar için o George'un sevildiği ülke fikrine atfen Georgia, yani George'un ülkesi olarak anılır oldu. Oysa bugün dahi Gürcülerin kendi ulusal dillerindeki isimleri KARTVELİ, ülke ismi de SAKARTVELO'dur (tıpkı Almanların Deutsch-Deutschland örneği gibi)

George'un tebliğ ettiği dinin, İslamiyet'e göre durumunu anlamak için şöyle bir gözlem bazı fikirler verebilir: Tüm Ortaçağ boyunca ve XX.yy başlarına değin George'un ismi, kurumlaşmış ama özgünlüğünü ve Hz. İsa'nın dini olma vasfını yitirmiş Hristiyan merkezlerinde son derece olumsuz olarak anılmış ve bu zata Azizlik unvanı ancak 1920'lerde verilmiştir. Buradan hareketle Gürcülerin, George aracılığı ile bu

kurumlaşmış katı ve asırlarca Müslümanlara kan kusturan fanatik kilise hristiyanlığından hayli farklı bir din ile, tanışmış oldukları düşünülebilir. Bu farklı hristiyanlık, George'un devrinden 150 yıl kadar sonra 470'lerde İstanbul Patrikliğince Gürcü Ortodoks Kilisesi'nin oluşturulması ile kurumlaştırıldı, ama George'dan alınan öz, Gürcü halkının benliğinde uyum sağlayarak yaşamaya devam etti. Müslüman-Hristiyan ilişkilerinin günümüzde aldığı biçim nedeniyle, Hristiyanlık tarihini Hristiyanlardan daha iyi bilmesi lazım gelen Müslüman araştırmacıların, bu tip orijinallikleri gözden irak tutmamalarında yarar vardır. Bu sağlanabilirse, Gürcülerdeki bu toleranslı hris-tiyanlığın oluşumunda ikinci bir etmenin de yukarıda bahsedilen sebeplerle bu halkın psikolojisine de yansıyan, Hz. İsa'nın dinindeki hakikate ilişkin bu öz, olduğu görülebilir. İşte Şota Rustaveli böylesi bir özü kullanarak, insan hayatını anlamlandırma gayretindeydi.

Özellikle İslam kültürü için görülen bu toleransın bir başka sebebi olarak da, çok uzun yıllar boyunca Gürcistan'da iki dinin bir arada yaşama zorunluluğundan kaynaklanan karşılıklı anlayış ortamı anılabilir. Bu etmenin, Anadolu'nun Müslüman-Türk kültüründeki dinsel hoşgörünün simgesi durumundaki Yunus Emre ve diğer Anadolu evliyasında da görüldüğüne yukarıda değinilmişti. 645 gibi daha İslamiyet'in doğuş dönemine tekabül eden bir yılda, Müslümanların eline geçen Tiflis'te 5 asra yakın süren olan bu egemenlik, Hristiyan Gürcülerin Müslümanlara ve Müslümanlığa aşına olmalarını sağlamıştır. Zaten İran kültürünün derin etkisindeki Gürcü toplumunda bu yeni kültür de yadigarlanmamıştır. Şota Rustaveli'nin en önemli eseri VEPKHİS THQAOSANİ (Kaplan Postlu Yiğit) 'de oryantal bir havanın hakim olması da, bu aşinalığı belgeler. Bu manzum eser, aslında Arap-İran-Hind ülkelerinde geçen eski bir destandır ve bu bilgiyi Rustaveli, giriş bölümünün 7. ve 9. dörtlüklerinde de anmakta, eserin bir İran masalı olduğunu, Gürcistan'da yaygın olarak bilindiğini, kendisinin de bu masalı nazım hâle sokarak anlattığını açıkça söylemektedir. İran kültürünün Türk tarihinde de çok eskilere uzanan, Alp Er Tunga Destanı, gibi yansımaları vardır. Yine Amasya kentimize ait olarak bilinen Ferhat ile Şirin, gerçekte bir İran destanıdır. Bu

destandaki ölümsüz aşk gerçeğine benzer sahneler, Rustaveli'nin eserinde de sık sık belirerek destana rengini vermektedir ve insanı, Anadolu-Fars kültürünün gizemli duygu zenginliğinin yaşandığı, hoş bir ortama çekmektedir. Bu ise, binlerce yıllık Transkafkasya kültürünün belkemiği sayılabilecek Gürcistan havzasındaki yaşantının, Türk-İran kültüründen sanıldığı kadar farklı olmadığı yargısına insanı götürmektedir.

VEPKHİS THQAOSANİ'deki olayların yaşandığı dönemin, takriben 800'lü yılların sonu ile 900'lü yılların ortalarına değin rastlayabileceği tahmin edilmektedir. Bu dönemde İslam-Arap İmparatorluğu bir parçalanma devrine girmiş durumdadır ve Bağdat'taki halifenin, -tıpkı Papa gibi- çok sınırlı bir alanda hükümdar olarak sözü geçmekte, daha çok dinsel bir otorite olarak tanınmaktadır. Destanda Arap, İran ve Hind bölgelerinde hükümler olan hayli çok sayıda kraldan bahsedilmesi de bu parçalanmışlığı tasvir ediyor olabilir. Yunus Emre ile Şota Rustaveli'nin eserlerinde zaman zaman özdeş fikirlere de rastlanmaktadır. Önce Yunus Emre'nin şu hikmet yüklü mısralarındaki dostça ve cömertçe yapılan nasihatlere bakınız!:

*Bir söz diyeyim sana, dinle canın var ise
Kem-tama'lık eyleme, aklın sana yar ise*

*Gördün yarin eğridir, nen var ise ver kurtul
Uslulardan haberdır, işittiğin var ise*

*Onsuz sözün gör nedir, çok söz hayvan yüküdür
Ariye bir söz yeter, tende gevher var ise
Ekmekeyip tuz basmak ol namertler işidir
Ekme onu komaya, tuzun hakkı var ise*

*İyilik erin yaridir, ölürs' uçmak yeridir
Senden sonra söylenir, ne dirlığın var ise*

*Yunus miskin delidir, hem sözünden bellidir
Ayıplaman erenler, eksikliği var ise*

şimdi de Vepkhis Thqaosani'nin 31. bölümünün sonundaki nefis veda sahnesini görelim:

(AVTANDİL)

*Bir divane aşık iken düşmeliyim yollara
tek, Diyar-ı gurbette yalnız başına
dökmeliyim kanlı yaş demek Aşıkların
kısmetidir gurbet eller, evde ne var? Bu
dünyanın işi böyle, vefasızdır inan felek.
Sev ve unutmama beni, o gurbette
dolaşırken, Elinden her iş geliyor,
korkunç değil bence düşman.*

(ŞERMEDDİN) *Mertler çevik olur beyim, onlar derde yenilmezler, ayıp nedir bilmeyeni, bu dünyada hiç sevmem ben. Bu dünyayı saman çöpü sananlardan biriyim ben,*

(AVTANDİL) *Ders almışım sadık dostu can deyip, can verenlerden. Güneşimden izin almışım, gecikmenin anlamı yok, Dost yolunda can vermeyi öğrenmişim erenlerden.*

Bir yiğit meydandan kaçsa, elbette odur korkak, Ölümden saklananlar! Ar değildir sizden irak. Korkak kişi durdur kadınlardan daha aşağıdır. Her şeyden daha iyidir bu dünyada, nam kazanmak.

Ölüm bulur, sığınsan da dar, kayalık bir geçide, Güçlü-güçsüz ayırmaz o, onun için aynıdır her bende. Ölüm bir gün birleştirir, bakmaz ihtiyara, gence, Şerefsizce yaşamaktan ölüm yegdir, şereflice.

Yine aynı eserden çok meşhur Avtandil'in Rostevan Şah'a Vasiyeti bölümündeki şu sözlerin güzelliğine bakalım:

*Oturup bir vasiyet yazdı, lakin hayli acı:
Ey padişah, gizli gittim, aramak için bir muhtacı.
Canıma ateş düşüren birisini nasıl aramayayım?
Yolcuym, kerem kıl, başışla ve bana acı*

*Bu kararımın dolaylı eminim beni kınamazsın,
Sadık dosttan hiç kaçır mı kötü günde iyi insan?
Bu hususta Eflatun'un sözlerini hatırlayın:
Yalan önce cisme, sonra da ruha verir ziyan.*

*Doğru, yalan şerrin mebaıdır, ondan sakın,
Dost, kardeşten daha aziz, daha yakın.
Ben ki, amel etmiyordum, ilim hikmet, neye lazım?
İlim hakka kavuşmaktır, padişahım iyi bakın.*

*Kararımı el kınarsa, öldür beni, ey padişah,
Benim bu seferime kızacağınza inanmam, yüce şah.
Ben dostumu aldatıp, vefasız olmayı beceremem,
Mahşer günü karşılaşırsak, lanet okur dost bana, ahi.*

*Aziz dostu yad etmekten zarar gelmez hiç bir zaman,
Utanmazdan, yalancından, döneklere aman, el aman
Dönek çıkıp sultanıma, ben hıyanet edemem,
İmdadına er gecikse, bundan daha kötü şey olamaz.*

Günümüzde Türkiye'nin ciddi ilişkiler kurmak istediği bir ülke olan Gürcistan'ın kültürünün iyi tanınmasında yarar vardır. Gelecekteki tarih çalışmalarında güçlü bir olasılıkla Avrasya'da SSCB sonrası geçici karmaşa ve kriz durumları olarak anılacak olan günümüzdeki bazı olumsuzluklar, genelde Avrasya ve Kafkasya özelde de Gürcistan'a ilişkin kalıcı imaj oluşturamayacaklardır. Türk kültür çevrelerine Gürcistan'ı anlama ve yardımcı olma hususunda düşen görev, bu ülke halkına 70 yıllık totaliter baskı rejiminin empoze ettiği vicdan yoksulluğunu giderici faaliyetlerde bulunmaktır. Türk insanının o derin vicdanını temsil eden Yunus Emre, asırlar önce Bizans sömürsündeki Anadolu Hristiyan köylülerine, öylesi bir merhamet, vakar ve sabırla yaklaşmıştır ki, böylesi bir yücelik karşısında körelmiş vicdanlar uyanmış ve bu insanlar yeniden insan olduklarını anlamışlardır. Yunus'u Gürcülere ve diğer dost-düşman Hristiyanlara ulaştırmak ve tanıtmak gerekir. Onun Şota Rustaveli ile olan paralelliklerinin gösterilmesi böylesi bir tanıtımın başlangıcı olabilir.

KAYNAKLAR

ARIF Hüseyin, 1977	Divanı ve Hayatı ile Yunus Emre, Hicret Yayınları, İstanbul,	RUSTAVELİ Şota, 1991	Kaplan Postu Şövalye, (çev. Prof.Dr. Bilal Dındar, Yrd.Doç. Dr. Zeynelabidin Makas), Samsun,.
BARAMIDZE A.G. & GAMEZARDASHVILI D.M., 1968	Georgian Literature	RUSTAWELI Schota, 1974	S rüche der Weisheit - Aphorismen (Almanca çev. Wachtang Kuprawa, Nelly Amasc u eli, Emir Burdschanadse, Tbilissi,.
LORDKJPANIDZE Merab & TSUNTS Mihail, 1966.	In the Land of Rustaveli, Tbilisi,	TSOULADZE Serge, 1966	Connaissance de Roustaveli, Ganatleba, Tbilissi,
NATADSE N. & ZAISCHVILI S., 1966.	Schota Rustaveli und Sein Poem, Ganatleba, Tbilissi,		

GÖNÜLLERE YOL YAPMIŞ YUNUS EMRE

Yunus Emre'nin İlahi Şiirine Bir Bakış

Türkmenistan bağımsızlığını kazandıktan sonra, bize ilk olarak kardeş elini uzatan, Türkiye Cumhuriyeti oldu. Son zamanlarda diğer ülkelerle birlikte, Türkiye ile de ekonomik, siyasi, kültürel ilişkiler kuruldu. Yunus Emre'nin doğum yeri ve mezarının orada olması konunun en önemli tarafıdır.

Yunus Emre'nin şiir dünyasındaki ilahi düşünce zenginliği, şairi anlamayı belli bir ölçüde zorlaştırırken, diğer taraftan da şaire yakınlık hissettirmektedir. Böylelikle kendini Allah'a yaklaşmış gibi ferah içinde bulursunuz. Yunus Emre'nin şiirlerini anlamanın bu kadar zor olmasının sebebi, bu şiirlerin kaynağında çok derin bir düşünce dünyası olmasıdır. Şairin:

"Dört kitabın manasını / Okudum tahsil ettim "

demesi ilk bakışta insanı düşündürüyor. Yani şair Tevrat'ı, Zebur'u, İncil'i ve Kur'an-ı okumuş. Sadece okumak da değil, beynine yerleştirerek Hakk'a giden yolu aramış. Bu kutsal kitaplardaki melekler, peygamberler, onların yoktan var eden Allah ile ilişkileri hakkındaki rivayetlerden, ayetlerden, ayrıca Muhammet Peygamberin (SAV) hadislerinden habersiz olmak şairi anlamayı zorlaştıran asıl sebeplerden biridir. Şair: *Yine aşkın sırrı düştü serime*, diyor. Başka bir şiirinde ise:

*Ben yürürüm yana yana
Aşk boyadı beni kana
Ne akılım ne divane
Gel gör beni aşk neyledi*

*Mecmun olmuşum gezerim
O yarı düşte görürüm
Uyanır melul olurum
Gel gör beni aşk neyledi*

Şairin başına neyin aşkı düştü acaba?!.. Peki onun düşümde gördüm dediği yarı kim?! Bu soruya cevap bulmak için yine şairin şiirlerine başvurmamız gerekiyor. Bir şiirinde de şöyle yazıyor:

*Var git Leyla durma benim karşımda
Kuşlar yuvasını kurar başımda*

Leyla diye adlandırdığı sevgilisine şairin: "var git" demesi biraz kaba ve acayip gibi görünüyor. Hemen arkasından da:

*Buğün Mevla gören Leyla 'ya bakmaz
Ulu âlâ gören ednaya bakmaz
Aya nazar eden yıldıza bakmaz
Ben Leyla der iken Mevlamı buldum*

Şehribossan GELDİMMAMMEDOVA

Mahtumkulu Devlet Ü. Öğr. Görevlisi

diyen şairin ne demek istediğini anlayıp, onun hayatı boyunca aradığını, yani Hakk'ı bulduğuna şahit oluyoruz. Başta şairin Hakk'ı başka başka yerlerde aramış olması gayet doğal. Peki gelinen netice ne?

*Hakkı arar isen kalbinde ara
Kudüs 'te, Mekke 'de, Hacda değildir
Kabul et Yunus 'un dediği sözü
Hemen gelir başa geçte değildir*

İbni Ferit, Celaleddin Rumi ve Câmî ile birlikte Yunus Emre de sufiliğin en ünlü şairlerinden biri kabul edilir. Sufilik nedir? Aslında sufiler kimler? Alimler arasında İslam dinindeki değişik bir yol olan sufiliğin asıl kaynağını zühhaddan aldığına dair bir fikir vardır. Zühhad bazı şeylerden sakınmayı İslamın şartı olarak kabul etmişlerdir. VIII-IX. Asırlarda Irak'ta ve Suriye'de ortaya çıkan sufiler Kur'an'ın emirlerini daha iyi yerine getirebilmek için Ramazan harici oruç tutmuşlar, namazı daha çok kılmışlar ve hayır hasenat işlerini daha fazla yapmaya çalışmışlar. Sufiler Allah'ı saf bir inançla sevip, ona yakınlaşmanın arzusuyla IX- X. asırlarda sufiliğin kaidelerini hazırlamışlardır. Onlardaki ilahi hakikat ile birleşmeye olan inanç daha da güçlenmiştir. Müslümanlık inancını seçmişlerdir, sonraları bunların aralarında ilimle meşgul olanların sayısı gittikçe artmıştır.

Yunus Emre'nin şiirlerinde de sufiliğin işaretlerini görüp şairin kelimenin tam anlamıyla derviş olduğunu anlamak hiç zor olmasa gerek. Yunus'un eserlerinin çoğunun son kıtasında "Derviş Yunus" ifadesine rastlamak mümkün. Bir şiirinde:

*Actıyorum geçen bunca ömrüme
Dervişlik ne güzel sultanlık imiş*

diyor, bir başkasında ise:

*Aldım himmeti
Geçtim zulmeti
Buldum devleti
Şeyh eşiğinde "*

yada

"Maksadım Allah/Şeyh eşiğinde"

diyerek derviş Yunus asıl maksadı olan Allah'a isteklerini dile getirir:

*İlahi cennet evine
Girenlerden eyle bizi
Varıp anda cemalini
Görenlerden eyle bizi*

Yukarıdaki kıtanın manasını ancak peygamberimiz Hz. Muhammed'e (SAV) ait bir hadisinin yardımı ile anlamak mümkün olabilir. "Ölüm, gerçek Müslümanlar için Allah tarafından gönderilmiş bir hediyedir. Çünkü Allaha ulaşmak ölümden sonra mümkündür".

*Bakma dünyanın adına
Düşüp daim Hak yoluna
Beratını sağ eline
Alanlardan eyle bizi*

Kur'an-ı Kerim'de "Azabe'l-kabir" yani kabir azabına dair sureler ve ayetler bulunmaktadır. Acaba şairin

"Beratını sağ eline/Alanlardan eyle bizi"

demesi ne anlama geliyor? Kur'an'da yazıldığına göre; "İnsan hayatta iken, her omzunda birer melek oturur, o insanın sevabını ve günahını kitabına yazarlarmış. İnsan ölüp de sorguya çekildiğinde o kitap sağ koluna verilirse, bu onun cennete gireceğini müjdeliler".

Şairin eserlerinde ilahi aşk ve insan sevgisi, yani dünyevi sevgi, birbirleriyle sıkı bir ilişki içerisinde. İlahi aşkta sevilen Allah olup, seven de onun sadık kullarıdır. Yunus Emre ilahi aşkın sarhoşluğundan Hakk'a canı ile sarılmış bir şahsiyettir. Yunus daima tüm varlıkta her şeyin "Allah" diye fısıldadığını duyuyor. Bununla yaşıyor, bununla rahat ve huzur buluyor.

*Şol cennetin ırmakları akar Allah deyu deyu/
Çıkmış İslam bülbülleri öter Allah deyu deyu*

Yunus Emre'nin şiirlerindeki ilahi düşüncede başta da belirttiğimiz gibi hadis-i kudsilerin, olayların gizli sırları yatar. Bu sırları çözmek de okuyucuya kalır.

*Bir gece Muhammed'e
Yukardan geldi burak
Seni okur Zülcelal
Ne durursun kıl yarağ*

*Ol Cebrail Hazreti
Getirdi Burak atı
Nurdan idi hilkatı
Gözü gevher, yüzü ak*

Yunus bu şiirinde Kur'an-ı Kerim'in 17. suresi olan "Geceki Seyir" suresinde peygamberimizin (SAV) Miraç gecesinde arşa çıkıp Hak Teala ile olan sohbetini anlatıyor:

*Göklere haber oldu
Yer u gökyatlık kıldı
Dediler Ahmet geldi
Süslendi sekiz uçma*

Kur'an'ın Yasin suresinde Hz. Muhammed (SAV), yedi isimle anılıyor. Yukarıdaki kıtada geçen Ahmed onun ikinci adıdır. Şair kendini Hakk'ın dostu sayarak daima 'o dostun' bahçesinde açılan güle benzemeye çalışır. Yunus Emre bütün hayatı boyunca ahretin gamı ile yaşamış bir insandır. O attığı her adımı, söylediği her sözü, yaptığı iyi işleri ile öbür dünyada sual cevap günü, ikinci hayattan mahrum etmemesini Allah Teala'dan diler.

*Madem ki can tendedir
Cümle isyan bendedir
Lutfu ihsan sendedir
Bizi mahrum eyleme*

*Bencileyin düşküne
Aklım dönmüş şaşkına
Dost Muhammed aşkına
Bizi mahrum eyleme*

Büyük Türkmen şairi Mahtumkulu'nun "Güzeşt eyle" adlı meşhur şiirinde de bu fikir devam ettirilir.

*Yüz gam birle tende can
İsteyir senden aman
Fazlın birle ya Sübhan
Günâhım güzeşt eyle*

*Biz biçare ummatın
Ummatı Muhammedin
Hatırına Ahmedin
Günâhım güzeşt eyle*

Yunus Emre ile Mahtumkulu'nun arasındaki fikir benzerliği hakkında Türkmen alimi Abdurrahman Mülkamanov "Türkmen Edebiyatının Tarihi"nin 1. cildinde yazdığı kapsamlı makalesinde değerli fikirler ileri sürer. Alim bu makalesinde Yunus Emre'nin Mahtumkulu'na yaptığı etkiyi ikisinin şiirlerindeki genel fikirleri karşılaştırarak açıklar.

Doğru, fakat bu iki şahsın eserlerinin birbirine yakın olmasının sebebi Kur'an'dır. Demek ki susuzluğun giderildiği çeşme bir. Aynı akan küçücük arkların birleşerek büyük bir ırmağı oluşturduğu gibi bu iki şairin de şiirlerinin birbirlerine manaca bu kadar yakın, şekilce benzer olması son derece doğaldır.

Sufistik akıma hizmet eden Yunus Emre, bu dünyanın her şeyi yalan olduğu için dünyayı kendisine düşman olarak bilmiştir. Sufilikte dört ana basamak olup bunlar; 1) Şeriat, 2) Tarikat, 3) Marifet, 4) Hakikat'tır. Biz Yunus Emre'nin 4. basamağa yani hakikate yaklaştığı kanısındayız. Çünkü her nefeste şairin şiirlerinde Hakk'a ulaşmasının sonsuz visaliyle karşılaşıyoruz.

Birinci basamakta, [kısaca ahırsak,] İslam dinindeki tüm emirlere tamamen uyulduktan sonra tarikat yoluna girilmeli. Bu yolda kalbini yalan dünyanın tüm gelip geçici sıkıntılarından temizleyerek pire inanmalı. İşte bunları göz önünde bulundurarak Yunus, pir olarak Taptuk Emre'ye inanan birisi. Mahtumkulu'nun:

*İhlas ile bir kamile kol veren
Yeter bir menzile, yetmeden kalmaz*

dediği gibi, Yunus Emre'nin de bir kâmile kol verip, arzuladığı menzile ulaştığına inanmak istiyor insan.

Yunus Emre'nin ilahi şiirleri büyük bir okyanus. O okyanusu (boylamak) onun ne derece derin olduğuna, sır dolu olduğuna akıl yetirmek başta belirttiğimiz gibi, ilahi ilimden iyi bir tahsil gerektiriyor. Asırlardan aşmış gelmiş şairin eserleri gelecek nesiller tarafından da öğrenilir, [ilahi sırları açılıp, insanların gönlüne hiç bir zaman tazlan-mayacak yol yapar] ve o yolun ışıklarıyla bütün alem aydınlığa kavuşur. Kısaca özetleyecek olursak, Yunus Emre'nin ilahi eserlerinde dün, bugün ve yarın var insana verilmiş olan bu dünyadaki ömür ve öbür dünya yani baki dünya hakkındaki fikirleri kendisinde toplayan bu Türkmen büyüğünün şiirleri, insanları iyiliğe, hoş niyetli olmaya davet etmesi ile önemlidir. Yunus bir şiirinde şöyle diyor:

*Gel varalım bizim ele, kim giresi bahçelere
Daim öter bülbüllerim, gülüstanım solmaz benim.*

Evet, Yunus Emre'nin insan aklının dürlerini kendisinde toplayan şiir "Gülüstan", asırlar geçse de solmaz. O kendisinin (tazeliği) hoşluğu ile bütün Türk halklarının arasında daim kalır.

TÜRKİYE KUMUKLARINDAN NAZIM ÖRNEKLERİ

Türkiye'de Kafkasya'dan gelmiş birçok topluluğun yaşadığı bilinmektedir. Bu topluluklardan biri de Anadolu'nun çeşitli bölgelerine dağılmış olan Kumuk Türkleridir. Yaşadıkları bölgelerden biri olan Turhal'a bağlı Şenyurt kasabasında kendileriyle tanışma fırsatı bulduk. Bu yazıyla; ses kayıt cihazı kullanarak karşılıklı görüşme yoluyla derlediğimiz Kumuk halk edebiyatına ait "deme", "sarın", "yır" örneklerini ilim tanıtmak amacındayız.

Kumuklar, Kafkasya'da Azerbaycan Türklerinden sonra en fazla nüfusa sahip topluluğudur. 1989 Sovyet resmî istatistiklerine göre sayıları 282.178 dir. %81.2 kadarı Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuzeyinde yer alan Dağıstan Muhtar Cumhuriyeti'nde yaşarlar (DEVLET, 1993:285). Uç yarımadası ve Sulak ırmağının her iki yakasında; Hasavyurt, Babayurt, Kızılkent, Karabudahkent, Kayakent, Kaytak, Temirhanşura, İzerbaş ve Derbent başlıca yerleşim yerleridir.

Nüfusun 50000 kadarı (NASKALİ, 1993:285) Dağıstan dışında; Çeçen-İnguş Özerk Cumhuriyeti, Kuzey Osetya Özerk Cumhuriyeti, Türkiye ve Rusya'ya bağlı muhtelif bölgelerde ikamet etmektedir (AKINER,1993:130).

Milli dil Kumuk Türkçesidir. Kumuk Türkçesi Fundamenta'daki tasnife göre Batı Türk grubuna dahil edilirken Türkolog Baskokov Kıpçak grubunda gösterir. Fonetik, morfolojik ve kelime hazinesi bakımından; Haydak, Buynaksk, Hasavyurt ağızları olmak üzere üç farklı ağza sahiptir (AKINER, 1993:131). Canlılığı ve akıcılığı sayesinde Kumuk muhitinin dışına taşarak "lingua franka" karakterini almış (CAFEROĞLU, 1988:54). Kuzey Kafkasya halklarının 1918'de vuku bulan milli kurultaylarında "Kumuk til "adı altında Kafkas halkları arasında ortak anlaşma aracı olarak kullanılması kararlaştırılmıştır (İ.A.,1983:6/988).

Bu bölgede yaşayan; Kumuk, Nogay, Türkmen, Karaçay-Balkar Türkleri 20. yy'a kadar kendi dilleriyle modern bir edebiyat meydana getirme ihtiyacı duymayıp Kazan, Kırım, Bakü ve İstanbul'da yapılan Türkçe yayınlardan istifade etmişlerdir. (T.A., 1975: 22/348) Son yıllarda Dağıstan aydınları arasında, zengin bir hazine hâlinde nesilden nesile intikal etmek suretiyle sözlü olarak yaşayan Kumuk halk edebiyatına ilgi artmıştır (İ.A., 1975: 6/988).

Kafkasyalı diğer kavimlere mensup topluluklarla birlikte 1835'ten itibaren Türkiye'ye gelmeye

Erol ÖZTÜRK

Ondokuz Mayıs Ü. Amasya Eğit. Fak Arş. Gör.

başlayan Kumuk Türkleri; Tokat'ın Turhal ilçesine bağlı Şenyurt kasabası, Kuşoturağı köyü (Ataköy), Sivas'ın Yıldızeli ilçesine bağlı Yavru kasabası, Çanakkale Biga'ya bağlı; Akköprü, Doğancı, Aziziye, Geyikkırı Köyleri, Yalova, Denizli, İstanbul ve Konya gibi bölgelere yerleştiler.

Bugün Turhal'ın Şenyurt kasabasına bağlı Üçgözen mahallesinde yaşayan Kumuklar Şeyh Şamil'in Ruslar tarafından esir edilmesinden sonra inançlarına müdahale edilebileceği düşüncesiyle kendileriyle aynı kaderi paylaşan kardeş topluluklar; Kabartey, Abzek, Lezgi, Avarlarla Karadeniz sahillerinden Anadolu'ya geldiler. Boragan adıyla tanınan Kumuk kabilesi önce Trabzon'a oradan Samsun'a daha sonra da Turhal sınırları içerisinde yer alan Kazova bölgesine geldiler. Devletin yerleşme izni verdiği yer olan Şenyurt'a gelmeden önce civardaki köylerde birkaç yıl misafir kaldılar. Ali Zeren ve Cafer Tan adlı kişilerin ebeveynlerinden aldıkları bilgilere bakılırsa bu topluluğun Dağıstan'da yaşadıkları bölge Boraganyurt'tur (Fırtınalı bölge). Burası Terek Nehri'nin Hazar Denizi'ne dökülen kolları arasında üçgen şeklinde verimli bir arazidir.

Kumuk Türklerinin oldukça zengin halk edebiyatları vardır. En meşhur yır şairleri 19. yy'ın ortalarında yaşamış olan Yırçı Kazak'tır. (CAFEROĞLU, 1988:52) Halk arasında bağımsızlık aşkını terennüm etmesiyle şöhret bulmuş fakat bu durum kendisine ve çok sevdiği halkına fazla görülmüştür. Rus siyasetinin kurbanı edilerek elleri ve ayakları kelepçeli yalınayak Sibirya'ya sürgün edilmiş, halkıyla bağlantısı kesilmiştir.

Yır: Kumuk halk edebiyatı çeşitli türlerden meydana gelir. Bunların başında destani mahiyette olan yırlar gelir. Divan-ı Lügati't Türk'te :Yır,ır-ırla-, şekilleriyle karşımıza çıkmaktadır.(ATALAY, 1993: 3/143) Hürriyeti işleyen yırların yanında tarihi ve toplumsal konulan işleyen yırlar da çoğunluktadır. Yır kelimesinin Türkiye Türkçesi'deki karşılığı türküdür. Homuz adlı çalgı aleti eşliğinde söylenir. Kumuklarda ve diğer Kafkas halkları arasında Yırçı Kazak tabiri meşhurdur. Halk hafızasında söyledikleri yırlarla yer eden şairlerin başında Yırçı Kazak gelir. Aksaylı Batray, Tarkili Ananay Arslan, Torkalı Piri, Aksaylı Sutanbeg, Enderili Ansari Zülkarneyn, Hanmamathlı Alıp Murza, Köstekli Harun meşhur olanlarıdır. (İ. A, 1983:6/988)

Sarın:Kumuk halk edebiyatında sarın denilen dörtlükler önemli yer tutar. Sarın bizdeki maniye karşılık gelir. Toplum hayatında yer eden önemli

hadiseler işlenir. Düğün ve benzeri eğlencelerde, çoğu zaman çalgıcının refakatinde irticalen söylenen dörtlüklerdir. Dinleyiciler el çırpma suretiyle iştirak ederler. Sarın adı verilen dörtlükler çoğu zaman 7'li bazen da 8'li hece ölçüsüyle kururlar.

Deme: Kumuk halk edebiyatında savaşları, tabii afetleri ve toplumsal olayları konu alan nazım türüdür. 11'li hece ölçüsüyle kurulur. Göngrev adıyla da anılır. Zorluk, pişmanlık, üzüntü ve buna benzer durumlarda söylenen demeler; yır ve sarınlar gibi açıkça değil kişinin yakın çevresiyle bir arada olduğu ortamlarda dile getirilir.

Üçgözen Şenyurt kasabasının üç mahallesinden en büyük olanıdır. Halk tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadır. Anlaşmak için Türkiye Türkçesi kullanılır. Kumuk Türkçesini konuşan pek çok insan vardır. Gelenek ve görenekler son derece canlı olup Kuşoturağı köyünde(Ataköy) yaşayan akrabalarıyla ilişkileri sürmektedir. Mahallede yaşayan Mahir Bay (82) ve Makbule Hanım adıyla tanınan şahıslar halk edebiyatından bazı örneklerini hafızalarında muhafaza etmektedirler. Mahir Bay okur yazar olup Arap alfabesini de bilmektedir. Söylemiş olduğu yır ve demeleri halası Hatice Hanım'dan öğrenmiştir.

Derleme Yeri: Tokat ili Turhal ilçesine bağlı Şenyurt kasabasının Üçgözen Mahallesi

Kaynak Kişi: Mahir Bay

Cinsiyeti: Erkek *Mesleği:* Çiftçi

Öğrenim durumu: Okur - yazar

Medeni Hâli: Evli

Manzumeleri halası Hatice Hanım'dan öğrendiğini ifade ediyor

YIR

*Yaruk yıldız karşı tuvar aylaga
Yarlı olanlar yalçı turur baylaga
Vay yarlılık senin üyün yıkılsın
Vay yannızlık senin eşğin bozulsun*

*Yagalaga yarı yamal saldırgan
Yagasından bir gızbayga aldırgan
Şonuçu bil yarlılıktan bilemen
Şonu da bil yannızlıktan göremen*

*Analardan yannız olar togmasın
Togran ana avrumasın ölmesin
Yagalaga yannız terek bitmesin
Bitgende de yiyelmesin sınmasın*

*Yagalaga yannız terek ornavgan
Tamurlanı tavnu taşnı talagan
Tibine bir Şava asker konagan
Bitaklanı kökte yıldız sanagan
Yapraklanı arşın yaprak bolagan
Şodaşı bir susuzluktan gurugan*

TÜRKÜ

*Parlak yıldız karşı doğar geceye
Zavallılar işçi olur baylara
Vay fakirlik senin evin yıkılsın
Vay yanlışlık senin eşiğin bozulsun*

*Yakalara yarı yama konulmuş
Yakasından bir kötüye kaptırılmış
Şunu bil ki sebebi fakirliktir
Şunu da bil yalnızlıktan göremem*

*Analardan yalnız olanlar doğmasın
Doğuran ana hasta olup ölmesin
Yakalara yalnız ağaç bitmesin
Biterse de eğilip kırılmasın*

*Yakalarda yalnız ağaç dikilince
Kökleri dağı taşı sarınca
Dibine bir Sava* askeri konunca
Budakları gökte yıldız sanınca
Yaprakları arşın yaprak olunca
Öylece bir susuzluktan kuruyan*

YIR

*Meni abayım bu gece bir tüş gördüm
Tüşümde bir türlü alamet iş gördüm
Meni abayım bu tüşümü tüşleçi
Yahşi bısa sonu bağa yoraçı
Yaman bısa tüşmaninga sınaçı*

*Azbarga bir ağaç arba tartılğan
Üstüne bir allar şallar atılğan
Baştağı üyde bal hanagı içilgen
Ortağı üyde ak halatlar biçilgen*

*Meni abayım bu tüşümü tüşleçi
Yahşi bısa şonu бага yoraçı
Yaman bısa tüşmaninga sınaçı*

TÜRKÜ

*Benim anam bu gece bir düş gördüm
Düşümde bir türlü alamet iş gördüm
Benim anam bu düşümü düşle
Güzel ise şunu bana yor*

*Kötü ise düşmanına sına
Kapıya bir ağaç araba asılmış
Üstüne bir allar şallar atılmış
Baştaki evde bal şerbeti içilir
Ortadaki evde ak kefenler biçilir*

*Benim anam bu düşümü düşleki
Güzel ise şunu bana yor
Kötü ise düşmanından sına*

DEME

*Salalardan saylap alğan erüvüm
Girer miken bir gızbaynın goynuna
Atar miken ak bileğin boynuna
Çırlar miken altın çaçın boyuna*

*Erüv sendey avultoğu gozlardan
Boyun uzun havadaki gazlardan
Belin ince Çerkeş'deki kızlardan*

*Erüvlüğün akşam tuvğan ayyimik
Bedevlüğün güz semirgen tayyimik
Senin atan hoca yimik bay yimik
Senin atan hoca daa bay daa
Sen giyesen daraylana kaydaa*

*Altın sozup başmaanna nalkakğan
Oçardaa mirzalana kozagan
Şo kız gözü uçğan kazdan ürgalğan
Saga karap yahşi kalmaz tul kalğan*

DEME

*Zenginlerden seçip aldığım sevgilim
Girer mi ki bir kötünün koynuna
Atar mı ki ak bileğini boynuna
Dolar mı ki altın saçını boyuna*

*Sana benzer avludaki cevizler
Boyun uzun havadaki kazlardan
Belin ince Çerkes'teki kızlardan*

*Güzelliğin akşam dogan ay gibi
Bedenin güzün semirmiş tay gibi
Senin atan hoca gibi bay gibi
Senin atan hocadır baydır*

*Sen giyesin bütün ipeklileri
Altın bozup ayğına halhal takmış
Pazarda agaların dikkatini çekmiş
Şu kız gözü uçan kazdan güzeldir
Diye sana bakıp güzel değil dul kalmış*

DEME

Hey ulanlar şebir gubur etmeiz
Gavur elde beni goya gitmeiz
Gavur elde beni goya gitseiz
Üyüüze esen aman gitmeiz

Akşam olup gök akşamlar bolganda
Gök börtiler uluy gelir yanıma
Sıvışkanlar konar suyeime salıma
Hey ulanlar şebir gubur etmeiz
Gavur elde beni goya getmeiz

DEME

Hey oğlanlar şehir gubur etmeyin
Gavur elde beni koyup gitmeyin
Gavur elde beni koyup gütseniz
Evinize sağlıcakla gitmeyin

Akşam olup gök akşamlar olduğunda
Bozkurtlar ulur gelir yanıma
Saksaganlar konar yanıma etrafıma
Hey oğlanlar şebir gubur etmeyin
Gavur elde beni koyup gitmeyin

SARINLAR

Yürü sizge gel bizge/ Yürü size gel bize
Gurban et aşamağa/Kurban eti yemeye
İki süygen bir bısa/İki seven bir ise
Gıyını yaşamaga/Zoru yaşamaya

At aldım alaşgasın/At aldım gencini

Öküz aldım gaşgasın/ Öküz aldım sakarım
Alsam seni alıрман/ Alsam seni alırım •
Almam senden başgasın/ Almam senden başkasını

Tatavul boyu dallar/Deve boyu söğütler
Dallar boyu yılanlar/ Söğüt boyu yılanlar
Gızlar girilip bitse/ Kızlar kırılıp bitse
Niteriken ulanlar/Ne yapardı oğlanlar

Ananay asgaraga/ Söylediğim şarkıdır
Göleğim gısgaraga/ Gömleğim kısıdır
Acuulanma yahşi giz/ Sinirlenme güzel kız
Aytaman masgaraga/ Dediklerim şakadır

Buzulsun Hasavgala/Bozulsun Hasavkale
Kilisesinne başlap/ Kilisesinden başlayıp
Başlap tutgan dotumsan/Baştan, beri dostumsun
Bolmay ben seni taşlap/ Olmam ben seni terkeden

*Şaya: Dağıstan'da kahraman askerleriyle
meşhur bir köy

KAYNAKLAR

AKINER, Shirin
1993	Sovyet Müslümanları,
(ç: T. Buzpınar, A. Mutu),
s. 130, İstanbul	1975	İ.A, C:6 Kumuklar, s.
Ankara
ATALAY, Besim
1993	Divan'ı Lügati't Türk Ter-
cümesi, C.3, s. 143,
Ankara	NADİR, Devlet
1993	Çağdaş Türkiler, Doğ.
Gün. Büy.İ.A, Ek cilt,
s.285,İstanbul
CAFEROĞLU, Ahmet
1988	Türk Kavimleri, s. 54,
İstanbul	NASKALİ Emine G.
1993	"Kumuk Şairi Alişeva"
Türklük Araştırmaları
Dergisi, sayı:7, s.285,
İstanbul
1983	İ.A,C:6 Kumuklar,
s. 988, İstanbul	1975	T.A, C:22 Kumuk
Edebiyatı, , s.348,
Ankara

MAHZENÜ'-L-ESRAR GELENEĞİNE BAĞLI MESNEVİLERDEKİ ORTAK HİKAYELER

Türk edebiyatında mümtaz ve müstesna bir yere sahip Nizâmî-i Gencevî (1150 ?- 1214 ?) Mahzenü'l-esrar, Husrev ü Şirin, Leylâ vü Mecnun, Heft Peyker, İskendername adındaki beş mesneviden oluşan hamsesiyle mesnevi sahasında başlı başına bir ekol yaratmıştır. Nizâmî'nin ilk mesnevisi olan Mahzenü'l-esrar, plan bakımından yirmi makale ve her makaleden sonra gelen birer hikâyeden oluşmaktadır. Makale ve hikâyelerin konusu dinî, tasavvufî ve ahlakîdir (GENÇOSMAN: 1986).

Nizâmî'nin Mahzenü'l-esrar mesnevi sine İran, Çagatay ve Anadolu sahasında pe çok nazire kaleme alınmıştır. İran edebiyatında Emir Husrev'in Matlau'l-envar'ı, Hacu-yı Kırmanî'nin Ravzatü'l-envar'ı ve Camî'nin Tuhfe-i Ahrar'ı Mahzenü'l-esrar'a nazire sayılan mesnevilerdir. Çagatay sahasında Ali Şir Nevaî'nin Hayretü'l-ebrar'ı, Anadolu sahasında Ahmed-i Rıdvan'ın Mahzenü'l-esrar'ı, Hayalî'nin Ravzatü'l-envar'ı, Rahmî'nin Gül-i Sad Berg'i, Azerî İbrahim Çelebi'nin Nakş-ı Hayal'i, Alî'nin Tuhfetü'l-uşşak'ı, Cinanî'nin Riyazü'l-cinan'ı, Nevizade Atayî'nin Nefhatü'l-ezhar'ı, Mahzenü'l-esrar geleneğine bağlıdır. İran edebiyatında Camî'nin **Tuhfe-i Ahrar'ı** 1342 yılında tamamlanmıştır. Eser, 20 makaleden müteşekkildir. Çagatay şairi Ali Şir Nevaî **Hayretü'l-ebrar'a**, 1483'te son noktayı koymuştur. Hayretü'l-ebrar, 20 makaleden meydana gelmiştir (LEVEND, 1965; C. I, 86). Mahzenü'l-esrar'a Anadolu sahasında ilk Türkçe nazire olarak kabul edilen Ahmed-i Rıdvan'ın Mahzenüi-esrar'ı, tahminen 1505-1512 yılları arasında vücut bulmuştur. Eser, 20 makale ve 20 hikâye içermektedir (ÜNVER, 1986: 117-120). Hayalî'nin **Ravzatü'l-envar** mesnevisi, 1449'da kaleme alınmıştır. Ravzatü'l-envar, 10 bölüm ile 17 hikâye üzerine bina edilmiştir (AKSOYAK-KÖKSAL, müşterek proje). Bursalı Rahmî'nin **Gül-i Sad Berg'i** ise 1567 yılından önce yazılmış olup 7 ravza-7 hikâye ihtiva etmektedir (ERİŞEN, 1990). Gelibolulu Mustafa Alî'nin **Tuhfetü'l-uşşak'ı** 1570'te kesin şeklini almıştır. Tuhfetü'l-uşşak 20 makale, 20 hikâye ve 20 münacat üzerine kurulmuştur (AKSOYAK, 1995: 100-104). Azerî İbrahim Çelebi tarafından 1579'da bitirilen **Nakş-ı Hayal** mesnevisi 20 "ıkd"dan oluşmaktadır. Her ikd'ı bir "destan" takip etmektedir (MERMER, 1991-1992: 481; BAYKALDI, 1994). Cinanî'nin 1579'da nazmettiği ilk mesnevisi **Riyazü'l-cinan** 20 ravzaya ayrılmakta; her ravzanın ardından "destan" başlığı altında hikâyeler gelmektedir (OKUYUCU, 1989: 499-517; ŞARLI, 1994). Cinanî'nin **Cilau'l-kulub** adını taşıyan ikinci mesnevisinin bitiriliş yılı 1594'tür. Cilau'l-kulub'da 20 "ıkd" bulunmakta ve her "ıkd"ı bir

İ. Hakkı AKSOYAK

*Cumhuriyet Ü. Fen Ed. Fak
Türk Dili ve Ed. Araştırma Görevlisi*

hikâye izlemektedir (ÖZKAN), 1990: 34). Bu geleneğin son halkalarından biri olan Bahrül-kemâl, Hilmî tarafından 1618'de vücuda getirilmiştir. Bahrül-kemâl, "ravza" veya "makale" adını taşıyan 12 bölüme ayrılmıştır (ÖKUYUCU, 1995: VI).

Görüldüğü gibi İran, Çağatay ve Türk edebiyatlarında Mahzenü'l-esrar geleneğine bağlı olarak kaleme alınan mesneviler, kuruluş bakımından birbirlerine benzemektedir. Yukarıda sıralanan bütün mesnevilerde her makalenin (ravza veya ikd) ardından birer hikâye (destan) gelmektedir. Mesnevilerdeki bu benzerlik yalnız plan yönüyle kalmamakta, bazı hikâyelerin ortaklığı ile de devam etmektedir. İşte ortak olan bu hikâyeleri ve hikâyelerin benzer ve farklı yönlerini şu şekilde gösterebiliriz:

3-İhtiyar Çalgıcı ile Hz. Ömer'in Hikâyesi:

Mevlâna'nın Mesnevi'sinde bu hikâye **Mesnevi'de** uzun uzun anlatılır: Çalgıcı bir hayli ihtiyarlayıp zayıflayınca kazançsızlıktan bir parçacık yufka ekmeğine bile muhtaç hâle gelir... Der ki: Tanrım, bana çok ömür ve mühlet verdin, yetmiş yıldır isyan edip dururum... Bugün kazanç yok. Çengi sana çalacağım, gayrı seninim. Çengi omuzlayıp Tanrı'yı aramaya düşer, ah ederek Medine mezarlığına yollanır. Bir hayli çeng çalıp ağlar ve başını yere koyar, çengi yastık yapıp bir mezara yaslanır. Çalgıcıyı uyku bastırır... Çalgıcı beklemekten bunalınca Ömer'e ses gelir ! "Ey Ömer, kalk. Beytülmalde yedi yüz dinar al, hepsini onun avucuna say ! Koltuğu altında para kesesi olduğu hâlde mezarlığa yönelir. Çalgıcıyı bulur. Tanrı selâm söylüyor; hâlini, hatırını soruyor. Hadsiz hesapsız zahmetlerden ne haldesin? buyuruyor. Şimdilik şu birkaç dinarı ibrişim olarak al, harca da bitince yine buraya gel. İhtiyar, bunu işitince kendini yerden yere vurup ellerini ısırmaya elbisesini yırtmaya başlar... Bunun üzerine Ömer, çalgıcıya der ki: Senin bu ağlaman, aklının başında olduğuna delalet eder... (İZBUDAK-GÖLPINARLI, C. I, 166-168, 173-178). **Ravzatü'l-envar'da** aynı olay şöyle aktarılır: Gençliğinde çok meşhur iken, ihtiyarladığı için artık kendisine rağbet edilmeyen çalgıcı, aç kaldığı bir gün Allah'a yakarır. Allah Hz Ömer'e uykusunda bu ihtiyara yedi yüz dinar götürmesini emreder. Ömer, uykudan uyanınca parayı alır ve söz konusu ihtiyarı uyuklarken bulur. İhtiyar uyanıp ihtiyarı karşısında görünce şaşırır ve utanır. Hz. Ömer, çalgıcıya "Allah, bana seni övdü, sana selâm söylüyor, cefamıza tahammül etsin" dedikten sonra parayı verir. Çalgıcı bu olay üzerine ömrünü oyun ile geçirdiğini söyleyerek pişmanlık duyar. (AKSOYAK-KÖKSAL, 43b-45b).

Her iki hikâyenin kahramanı aynıdır. Mesnevi'de Hz. Ömer çalgıcının durumunu gaipten gelen bir sesle; Ravzatü'l-envar'da ise rüyasında öğrenmektedir.

4-Damda Develerini Arayanlar ile İbrahim

Edhem Arasında Geçen Konuşmalar: Mevlâna Mesnevi'sinde bildirdiğine göre iyi adlı padişah, bir gece tahtında otururken damda bir tıkırtı, bir hay huy duyar. Sarayın damında sert sert adımlar atılır. Kendi kendine kimin ne haddine der. Sarayın penceresinden "Kim o ... bu, insan olamaz, peri olmalı herhalde" diye seslenir. Hiç görülmemiş bir bölük halk, damdan başlarını indirir... Derler ki: Kaybımız var, gece vakti onu arıyoruz. İbrahim Edhem "Ne arıyorsunuz?" der. Derler ki: Develerimizi! İbrahim Edhem "Damda deve arandığını kim görmüş?" deyince, Derler ki: "Peki... öyleyse sen taht üstünde oturur, padişahlık ederken Tanrı'yı bulmayı nasıl umuyorsun ?" İşte bu olur, bundan sonra bir daha İbrahim Edhem'i kimse görmez... Peri gibi insanların gözünden kaybolur (İZBUDAK-GÖLPINARLI, C. IV, 68-69). **Tuhfetü'l-uşşak'ta** İbrahim bin Edhem, bir gece sarayında uyurken, çatıdan gelen seslerle uyanır. Damda bir şahsın yürüdüğünü görür ve "Maksadın nedir, damda ne arıyorsun?" diye sorar. Damdaki şahıs "Ben çobanım, devemi kaybettim, onu arıyorum" diye cevap verir. İbrahim Edhem "Ey divane, damda, devenin ne işi var, hiç deve dama çıkar mı?" deyince damdaki "Madem sen Hazret-i Hakk'ı diliyorsan, niçin süslü yatakta yatıyorsun" der ve kaybolur. Söz konusu kişiyle aralarında geçen konuşma sonucunda İbrahim Edhem tacını tahtını terk eder (AKSOYAK, 68).

Mesnevi'de damda develerini arayanlar "hiç görülmemiş bir bölük halk" iken Tuhfetü'l-uşşak'ta bir çobandır. Mesnevi'deki tahtın yerini Tuhfetü'l-uşşak'ta "süslü yatak" almıştır.

5-İbrahim Edhem'in İğnesini Balıklara

Buldurması: Mevlâna Mesnevi'sinde bu olayın İbrahim Edhem'den rivayet edildiğini belirtir. Rivayete göre İbrahim Edhem deniz kıyısında oturur, hırkasını dikmeye koyulur. Ansızın oraya bir emir gelir. O, emir şeyhin kullarındandır. Şeyh'i tanıyıp hemen secde eder. Şeyhin hırka dikmekte olduğunu görüp şaşırır. Emir, kendi kendisine "Öyle bir ulu sultanlığı terketti de şu yoksulluğu ihtiyar etti. Bu ne acayip iş! Yedi iklim padişahlığını kaybetsin de yoksullar gibi kendi hırkasını diksinsin" der. Şeyh onun düşüncesini anlar... Şeyh, derhal iğnesini denize atar ve yüce sesle iğneyi ister. Yüz binlerce balık, her birinin ağzında birer altın iğne olduğu halde, Ey Şeyh, Tann'nın iğnelerini al, diye denizden baş çıkarır. İbrahim

Edhem yüzünü o emire dönüp der ki: Ey emir gönül saltanatı mı iyi, öyle bayağı bir saltanat mı ? Bu zahiri bir nişaneden ibaret, bir hiç bile değil. Bâtın âlemine varırsan bunun yirmi mislini görürsün...(İZBUDAK-GÖLPINARLI, C. II, 246-247). Gelibolulu Mustafa Âli'nin, **Tuhfetü'l-uşşak** mesnevisinde İbrahim bin Edhem, birgün Dicle kenarında oturmuş, parça parça olan elbisesini dikerken aniden iğnesini düşürür. Bu durumu gören biri, İbrahim'in yanına gelir şöyle der: "Dün şah idin, dünya devletine kâni olmadın, bahtın tali olmadı bu hâle düştün." İbrahim, bu sözleri duyunca, nehirdeki balıklara iğnesini bulmalarını emreder. Balıklar bu emri duyunca, bir balık İbrahim bin Edhem'in düşürdüğü iğneyi getirir. İbrahim'in iğnesini bulduğunu gören şahıs, söylediği söze pişman olur (AKSOYAK, 68). Azeri İbrahim Çelebi, **Nakş-ı Hayal** mesnevisinde bu hikâyeyi şöyle anlatır: İbrahim Edhem, saltanatını, tacını tahtını bırakarak Belh'ten ayrılır ve bir mağara köşesine sığınır. Varlığından kurtulmak emelindedir Annesi, olanları duyunca çok üzülür. Oğlunun yaşadığı rahat hayatı bırakıp bir kuru mağara içinde, dikenler üstünde yatmasına dayanamaz, kalkar yollara düşer. Deniz kenarındaki bir mağarada onu bulur ve der ki: "Niçin saltanatı bırakırsın, gün gibi ferman yürütürken niçin gölge gibi kıymetini düşürürsün ? İbrahim annesini dinledikten sonra: "Ey dışı görüp, içi göremeyen annem, bâtin âlemine şah olan için taht, saltanat basit gelir. Ben bâtına şah olmuşum. Emir veririm vahşi hayvanlar, uçan kuşlar bile bana uyar." der. Sözlerini ispatlamak için eline bir iğne alıp denize atar ve balıklardan iğnesini getirmesini ister. Bu emri duyan bir balık, denizi arayıp iğnesini bulur, ağzında çıkarır. Annesi, bu hâli görünce gönlündeki sıkıntı gider der ki: "Allah senin gücünü arttırsın (BAYKALDI, 56-57).

Mesnevî'de İbrahim'in bulunduğu yer deniz kenarı, Tuhfetü'l-uşşak'ta Dicle kenarı, Nakş-ı Hayal'de denizin kenarındaki mağaradır. Mesnevî'de İbrahim'in iğnesini attığı yer derya, Tuhfetü'l-uşşak'ta Dicle nehri; Nakş-ı Hayal'de denizdir. Bir başka fark, Mesnevî'de İbrahim Edhem ile konuşan şahıs emir, Tuhfetü'l-uşşak'ta herhangi biri, Nakş-ı Hayal'de İbrahim Edhem'in annesi olarak geçmektedir. Mesnevi ve Nakş-ı Hayal'de İbrahim Edhem, elindeki iğneyi kasden denize atmakta; daha sonra balıklara emrederek denizden çıkartmaktadır. Nakş-ı Hayal ve Tuhfetü'l-uşşak'ta iğne İbrahim Edhem'in elinden düşmekte ve İbrahim Edhem'in yakınında bulunan bir şahsın alaycı sözleri üzerine balıklar iğneyi bulmaktadır.

6-Hindistan'a Giden Seyyahların Fil Yavrusunu Yemeleri Üzerine Başlarına Gelenler: Mesnevî'de anlatıldığına göre Hindistan'a giden seyyahlar kendilerine verilen fil yavrusunu yemeyiniz? öğüdünü dinlemezler. Buldukları bir fil yavrusunu kebab edip yerler. İçlerinden biri bu etten yemez. Gece olduğunda yemeğin etkisiyle herkes uykuya dalar, fakat aç olan uyuyamaz. Yavrunun annesi gelir, uyuyanların ağzını koklar, yavrusunu yediklerini anlar ve hepsini öldürür. Aç olanın da ağzını koklar, yemediğini anlar ve ona zarar vermez (İZBUDAK-GÖLPINARLI, C. III, 6-12) **Nakş-ı Hayal'de** ise bazı acemi tacirler, iyi kâr edebilmek ümidiyle Hindistan'a doğru yola çıkarlar. Gece vakti yollarını şaşırıp bir çöle düşerler. Aç ve susuz kalırlar. Ölmek üzere iken, bir fil yavrusunu tutup, kebab edip yerler. İçlerinden biri oruçludur, yemez. Yemeğin ağırlığı ile hemen oracıkta uykuya varırlar. Oruçlu olan açlığın verdiği sıkıntı ile uyuyamaz. Uzaktan bir filin yavrusunu arayarak geldiğini görür. Ana fil uyuyanların hepsinin ağzını koklar. Yavrusunu yediklerini anlayıp hemen oracıkta basıp öldürür. Sıra oruçluya gelir. Onun da ağzını koklar. Yemediğini anlayınca başını eğip, kulaklarını da ona merdiven yapar. Kımıldamayacak derecede aç olan oruçluyu sırtına alır. Üç gün içinde bir aylık yolu fırtına gibi geçip memleketine götürür (BAYKALDI, 66).

Her iki hikâye Hindistan'da vuku bulmaktadır. Mesnevî'de olay seyyahların, Nakş-ı Hayal'de tacirlerin başından geçmektedir. Mesnevî'de anne fil yavrusunu yemeyen kişiye zarar vermez. Nakş-ı Hayal'de anne fil, oruçlu olduğundan dolayı yavrusunu yemeyen kişiyi sırtına alarak memleketine götürür.

7-Attar Çarşısından Geçerken Bayılan ve Köpek Pisliği Koklatılarak Ayıltılan Debbağın Hikâyesi: Mesnevî'de yer alan bir hikâyede debbağın biri attarlar çarşısından geçerken bayılır. Daha sonra gelen kardeşi debbağı köpek pisliği koklatarak ayıltır (İZBUDAK-GÖLPINARLI, C. IV, 21-25). Aynı hikâye **Ravzatü'l-envar'da** da yer almaktadır. Hayalî, debbağ hikâyesini Mesnevî'den aldığı gibi şöyle belirtir:

*Okudum Mesnevî'ye bir rivâyet
Bu ma'nide münâsib hoş hikâyet*

*Dimiş esnâ-yı ma'nide o sultân
Celâlü'd-dîn ü dünyâ şâh-ı devrân*

*Hakikat menba'ı cân-ı vilâyet
Ma'ânî kâni sultân-ı hidâyet*

Hayalî, bu hikâyeyi aktarırken Mevlâna'nın çerçeve hikâye üslûbunu da aktarmıştır. "Mükâleme-kerden-i Şeyh Cüneyd bâ-Şibli" başlığı altında önce Şeyh Cüneyd'in sözlerine yer vermiş, sonra hikâyeye geçmiş ve Şeyh Şibli'nin sözleriyle devam etmiştir (AKSOYAK-KÖKSAL, 22a). Âmil Çelebioğlu, Mesnevi'de 49 beyit tutarındaki bu hikâyenin Ravzatü'l-envar'da aşağı yukarı mealen 46 beyitle aktarıldığını söylemektedir (ÇELEBİOĞLU, 1978: 30).

8-Bir Mümin ile Dehrinin Bahse Tutuşmaları: Mesnevi'de mümin, dostum der... gönlümde bir delil var... bence, bu, âlemin sonradan yaradıldığına bir alamet! İyice inanmışım. İncancımın nişanesi de şu: İyice inanan ateşe bile girse âşıklardaki aşk sırrı gibi ona bir ziyan gelmez, yanmaz, mahvolmaz! Filozof, ben halkın hepsine delil olmayan bu şeylere ehemmiyet vermeyem, bunları delil saymam, der. Mümin der ki: Kalp akçayla halis akça bahse girişeler... halis akça sen kalpsin; ben halisim, iyiyim dese. Son sinama ateştir. İki de kendilerini kızgın ateşe atarlar. Tanrı var diye iddia eden kurtulur ... Öbür haramzade yandı mahvolur (İZBUDAK-GÖLPINARLI, C. IV, 229-230). Aynı hikâye, Feridüddin Attar ve Sinan Paşa'nın **Tezkiretü'l-evliya'sında** da yer almaktadır. Tezkiretü'l-evliya'da yer aldığı şekliyle Mâlik-i Dinar ve bir dehrî iddia üzerine ellerini yanan ateşin içine sokar; her ikisinin eli yanmaz (YAVUZ, 1988: 78; GÜRSOY-NASKALİ, 1987: 48). **Tuhfetü'l-uşşak'ta:** Bir gün Mâlik-i Dinar, bir dehrî ile bahse tutuşur ve ikisi el ele tutup ateşe yaklaşırlar, ikisi de yanmaz. Mâlik-i Dinar, bu olaydan utanarak, Allah'a "Bunca zamandır sana ibadet ediyorum, bir dehrî benimle eşit oldu" derken şöyle bir ses duyar: " Ey Mâlik, böyle bir müşrik sana benzeyebilir mi ? Ateş senin eline yakın olduğu için, onun da eli yanmadı (AKSOYAK, 68).

Mesnevi'de hikâye kahramanları mümin bir kişi ile münkir bir filozof; Tuhfetü'l-uşşak'ta evliyaullahtan Mâlik-i Dinar ile bir dehridir. Hikâyeler sonuçları bakımından birbirinden farklıdır. Mesnevi'de mümin kişi kurtulurken, münkir ateşte yanar. Tezkiretü'l-evliya'da ise iddia sahipleri yalnızca ellerini ateşin içine sokar; ikisinin de eli yanmaz. Tuhfetü'l-uşşak'ta dehrî ile Mâlik-i Dinar elele tutuşup ateşe girdikleri hâlde yanmazlar. Ayrıca Tuhfetü'l-uşşak'ta Mâlik bin Dinar'ın Allah ile konuşması, diğer eserlerde yer almamıştır.

9-Süleyman Peygamber ile Yaşlı Çiftçi Arasında Geçen Konuşma: Mahzenü'l-esrar'da yer alan hikâyede Süleyman peygamber, bir gün saltanat işlerini bitirir havalarda gezen tahtını Tanrı erenlerinden birinin ziyaretine yönelir. Gök kubbe altında havalanan tahtı bir ova yolunu tutar. O sade bir çölde bir çiftçiye rastlayınca gönlünde bir nevi tazelik duyar, çiftçi kulübesinden getirdiği ekinlerden bir kısmını tarlasına saçmaktadır, her köşeye tohum atar. Ektiği tohumların her danesinden bir başak filizlenir. Köylünün emeğiyle yeşillenir tohumların manzarası Süleyman'a konuşmak fırsatı verir, Ey eşsiz ihtiyar, der... biraz cömert davran... Madem ki bu kadar ekinin var, bunları yemeye bak... Tuzağın yoksa boşuna tane saçma... Benim gibi kuşların dilinden de anlamıyorsun, bari bu zahmetten de vazgeç... Elinde belin yok ki ovanın toprağını kazasın, suyun yok ki ektiğini yeşertesin... bırak şu boş savaşı ! Biz en sulak yerlere tohum ektiğimiz hâlde, ektiğimiz şeylerden ne biçebiliriz ? Sen bu çorak çöllerden bu kurak topraklardan ne kazanabilirsin ? İhtiyar cevap verir: Sözlerimden incinme ... Ben su ve toprağın feyzinden bir şey beklemem, benim kuru ile yaş ile işim yok. Emek benden yetiştirmek Allah'tandır. Benim suyum işte şu alımdan çıkan ter, belim sapanım da tırnaklarımın ucudur. Başımda (senin gibi) memleket ve saltanat kaygısı yok. Ömrüm oldukça bu ekin bana bol bol yetişir. Bana tek bir tanenin yedi yüz misli artacağı müjdesi verilir. Danede şeytanın ortaklığı yoktur, bire yedi yüz verir. Her şeyden önce sağlam tohum gerekir ki başağın düğümü iyi çözülebilirsin (GENÇOSMAN, 83-85). Nizamî, Mahzenü'l-esrar mesnevisinde yaşlı bir çiftçiyle Hz. Süleyman'ın konuşmasına yer verir. **Ahmed-i Rıdvan'ın Mahzenü'l-esrar'ında** Hz. Süleyman'ın kuşu ile yaşlı çiftçi arasında benzer bir olay geçmektedir (ÜNVER, 120; ERİŞEN, 58).

10-Öğrencisine Âşık Olma: Hayretü'l-ebrar'da Şeyh-i Irakî Şam'da valinin oğluna gönül verir (LEVEND, C. I., 86). Gelibolulu Mustafa Âlî'nin **Tuhfetü'l-uşşak** mesnevisinde Bu-Amr, Kuran öğrettiği öğrencilerden birine, şeytanın vesvesesiyle, gönül düşürür. Bunun üzerine gidip durumu Hasan-ı Basrî'ye anlatır. Hasan-ı Basrî, ona hacca gidip Hanefî mescidindeki şeyhin duasını almasını tavsiye eder. Bu-Amr, şeyhi bulur ve ondan yardım ister. Şeyh, kendisini kimin gönderdiğini sorunca, Hasan-ı Basrî'nin adını verir. Bunun üzerine şeyh, madem o bizi bildirdi deyip Hasan-ı Basrî'nin her gün hacca gelip namaz kıldığını ifşa eder ve gerekmedikçe âşıkların birbirlerinin hâllerini başkalarına aktarmamaları gerektiğini söyler (AKSOYAK, 67). **Cilau'l-**

kulub'da 100 yaşını geçen bir hoca, öğrencilerden birine gönül verir (ÖZKAN, 221). Bir sabah öğrenci derse gelmez. Hocaya öğrencisinin bir ata binip şehirden ayrıldığını haber verirler. Hoca, öğrencisini aramak üzere yola çıkar ve onu bulur. Öğrenci hocasının zayıf düştüğünü görür ve atına bindirir. Ancak bir iki adım ilerledikten sonra, hoca attan iner ve yollarına yaya olarak devam ederler. Bir müddet sonra yorgunluktan yere düşerler. İhtiyar can çekişmeye başlar. Öğrenci, hocasını yeniden ata bindirir. Ancak ihtiyarın vücudu o kadar zayıflar ki devam etmeğe mecali kalmaz. Genç, hocasına kalacak bir yer bulup onu oraya emanet eder. Can çekiştiğini duyan dostları ihtiyarın emanet edilen yerden alarak şehre getirirler. Hoca, bir iki gün uzlete çekildikten sonra "nur-ı kıdem" in tecellisiyle mecazî aşktan hakikî aşka geçer, basiret gözü açılır ve hakikat yüzünü görür. Bir müddet sonra öğrencisi hocasını ziyaret eder. Ancak hocası onu meclisine almaz. Çünkü ihtiyar hoca mecazî aşktan hakikî aşka ulaşmıştır (ÖZKAN, 222, 223). **Bahrü'l-kemâl'in** 12. bölümünde talebesine âşık olan hoca hikâyesi Cinânî'nin Riyâzû'l-cinan'ında da yer alır (OKUYUCU, 1989: VI). Atayî'nin **Nevhatü'l-ezhar** adlı mesnevisindeki 16. destan gençlere düşkün bir adamın hikâyesi üzerinedir (ERİŞEN, 74).

Hikâyelerin ortak yönü bir kişiye âşık olmaktır. Hayretü'l-ebrar'da kahraman Iraklı bir şeyh, Tuhfetü'l-uşşak'ta Bu-amr, Cilau'l-kulub'da ise bir hocadır. Tuhfetü'l-uşşak'ta ders kitabı Kuran-ı Kerim iken, Cilau'l-kulub'da belli bir kitaptan söz edilmez. Birçok şark klâsîğinde yer alan bu konu, âşığın mecazî aşktan hakikî aşka geçişini anlatır. Bu anlayışa Mevlâna Celâleddin-i Rumî ile Tebrizli Şemseddin'in birbirlerine olan muhabbetleri örnek olarak verilebilir (GÖLPINARLI, 1954: 6-14).

11-Erzakları Biten Bir Kafilenin Hatem-i Tâî'nin Mezarında Dua Ederek Ondan Yardım İstemesi: Hatem-i Tâî hikâyesi Ali Şîr Nevaî'nin **Hayretü'l-ebrar'ında** 5. hikâye, **Ravzatü'l-envar'da** 14. hikâye olarak yer almaktadır (ERİŞEN, 96). Hikâye Ravzatü'l-envar'da şöyle geçer: Yiyeceksiz kalan bir kabile Hâtem-i Tâî'nin mezarı başında konaklar. İçlerinden veli bir kişi Hatem'in kabrine yüz sürer ve dua ederek ondan yardım ister. Hâtem, devcevinin rüyasına girerek dünyada kalan tek malı olan deveyi kabileye göndermesini ister ve deve çıkagelir. Deve kesilip ve herkese dağıtılır. (AKSOYAK-KÖKSAL, 54a-55a).

12-Hz. Ali'nin Namaz Kılarken Bedenine Saplanan Okun Çıkartılışını Hissetmeyişi:

Tuhfe-i Ahrar'da, Hz. Ali'nin namaz kılarken bedenine saplanan okun çıkartılışını hissetmeyişi üzerine bir hikâye bulunmaktadır (ERİŞEN, 51). Rahmî'nin, **Gül-i Sad Berg** mesnevisinde olay şöyledir: Hz. Ali, namaz vaktinin gelmesiyle namaza başlar. Onun yaralandığını gören sahabeden biri namaz esnasında oku vücudundan çıkarır. Etraftaki kanı görünce ne olduğunu soran Hz. Ali'ye durumu açıklar. O da ibadet vaktinde vücudu yüz parçaya bölünse de bunu hissetmeyeceğini söyler (ERİŞEN, 112).

13-Göz Yaşlarıyla Abdest Alma: Evliyalar Ansiklopedisi'nde Hasan-ı Basrî ile Rabia arasında geçen bir hikâyede bir gün, Rabia, Hasan-ı Basrî hazretlerinin evinin önünden geçerken evin damında bulunan Hasan-ı Basrî, Allahü Taalâ'nın muhabbetinden pek çok ağlar, göz yaşlarını rüzgâr aşağıdan geçmekte olan Rabiâtü'l-Adeviyye'nin yüzüne düşürür. Damlanın nereden geldiğini araştırıp, yukarıda ağlamakta olan Hasan-ı Basrî'yi görünce; "Ey Hasan ! Sakın göz yaşların nefsinin arzusuyla akmış olmasın! Bu göz yaşlarını içinde muhafaza et ki, içeride bir derya olsun. Allah Taalâ'nın muhabbeti ile kaynasın" der (Komisyon, 1992: C. X, 38). Gelibolulu Mustafa Alî'nin **Tuhfetü'l-uşşak** mesnevisinde yer alan bir hikâyede Hasan-ı Basrî, çatıda otururken ayrılık korkusuyla ağlamaya başlar. Göz yaşları çatıdan sel gibi boşanır. Bu sırada oradan geçen bir pir, Hasan'a bu suyla abdest alınıp alınamayacağını sorar. Hasan-ı Basrî de bu sularla abdest almanın caiz olduğunu söyler (AKSOYAK, 70).

Evliyalar Ansiklopedisi'nde hikâyenin kahramanları Rabiâtü'l-adeviyye ile Hasan Basrî; Tuhfetü'l-uşşak'ta ise Hasan-ı Basrî ile kimliği hakkında ayrıntılı bilgi verilmeyen bir ihtiyar bir kişidir Ayrıca Evliyalar Ansiklopedisi'nde Hasan-ı Basrî'nin ağlayış sebebi Allah'a karşı duyulan muhabbet iken Tuhfetü'l-uşşak'ta ayrılık korkusudur. Tuhfetü'l-uşşak'ta ihtiyar ile Hasan-ı Basrî arasında geçen konuşma Evliyalar Ansiklopedisi'nde yer almaz.

14-Aşıkların Sırlarını Başkalarına İfşa Etmemesi: Tuhfetü'l-uşşak'ta yer alan bu hikâyenin benzeri **Ravzatü'l-envar'da** Şeyh Şiblî ile Şeyh Cüneyd arasında geçmektedir. Hikâyede, Şeyh Şiblî ile Şeyh Cüneyd'in âriflerin sırrını cahillere açmaması üzerine olan konuşmaları verilir (AKSOYAK-KÖKSAL, 21b-22a). **Tuhfetü'l-uşşak'ın** 9. hikâyesinde iki olaya yer verilmiştir. Birinci olay Bu-Amr'ın Kuran öğrettiği öğrencilerinden birine âşık olması ve Hasan-ı Basrî'nin tavsiyesiyle Hanefî mescidindeki şeyhin duasını almaya gitmesidir. İkinci olay Hanefî

mescidindeki Şeyh, Hasan-ı Basrî'nin kendisini ifşa etmesi üzerine madem o bizi bildirdi deyip Hasan-ı Basrî'nin her gün hacca gelip namaz kıldığını anlatır ve âşıkların birbirlerinin hâllerini başkalarına aktarmamaları gerektiğini belirtir (AKSOYAK, 67).

15-Farklı Yerlerdeki Aşıkların Birbirlerinin Acılarını Hissetmeleri: Fuzulî **Leylâ vü Mecnun** mesnevisinde iki beden bir olmasına dair bu hikâyeyi yedi beyitte şöyle anlatır:

*Lerzân oluban ten-i hazini
Kan doldı kolından âstini*

*Elverdi atasına tahayyür
Mecnûn didi eyleme tefekkür*

*Fasd eyledi ol büt-i perî-zâd
Niş urdı anun kolına fassâd*

*Ol zahm eseri görindi mende
Biz bir ruhuz iki bedende*

*Bizde ikilik nişâm yokdur
Her bir tenün özge cânı yokdur*

*Sagınma ki oldur ol menem men
Bir cân ile zindedür iki ten*

*Hurrem oluram ol olsa hurrem
Gam yetse ana mana yeter gam
(ONAN, 1956: 211)*

Tuhfetü'l-uşşak'ta Âlî, kan aldırma için usta bir fassada gider. Fassad, korkmamasını söyleyerek Âlî'nin kolunu bağlar. Eline büyük bir neşter alarak gerekli işlemi yapar. Ancak Âlî'nin kolundan kan akmaz; sadece izi kalır. İkisi de bu duruma hayret eder. Sevgilisi bu durumu görerek Âlî'ye acır (AKSOYAK, 69). Daha sonra Âlî, aynı hikâyenin Leylâ ve Mecnun'un başından geçtiğini, Leylâ'nın kolundan kan alındığında Mecnun'un yeniden de kan çıktığını anlatarak hikâyenin kaynağına ilişkin ipucu vermiş olur:

*Gayrete vardı görüp bu hâli
Bildi Leylâ dahi bu ahvâli*

*Ki vücud olmasa idi vâhid
Hün-feşân olmaz idi ol sâ'id*

*Işk-ı Mecnûn'a idün istihsân
Akıdur sâ'idini zahmına kan*

*Işkımı sanmasun iller ola dîn
Işk-ı Mecnûndan olmuşdı füzûn
(AKSOYAK, 263)*

Âlî, Fuzulî'de 7 beyit tutan hikâyeyi Tuhfetü'l-uşşak'ta, 48 beyte çıkarmıştır. Leylâ vü Mecnun'da bu olaya Mecnun'un babası şahit olurken, Tuhfetü'l-uşşak'ta böyle bir şahıs yoktur.

16. Leylâ'nın Geldiğini Haber Alan Kays'ın Mecazî Aşktan İlâhî Aşka Ulaşması: Ravzatü'l-envar'da Aşkın anlatıldığı uzunca bir bölümden sonra (AKSOYAK-KÖKSAL, 34a-37a) Kays hakikat gözünü açar ve Leylâ'yı görür. Böylece sevgililer arasından ikilik kalkar, birlik olur. Hayâlî, olayı Kays'ın ağzından şöyle aktarır:

*Yüzi âyînesinde Leylâ'nun hem
O dahi gördi kendü nakşın ol dem*

*Cihâna açdı çün çeşm-i hakikat
Mecâzı gıtdi vü kaldı hakikat*

*Didi gönlüm neye kim ide meyli
Görünür gözime bî-şübhe Leylî*

*Ne yire kim açam çeşm-i basiret
Görürem kim benem Leylâ hakikat*

*Benem anda anundur bende varlık
Ginişlik cânda olur tende tarlık*

*Çü lâ oldı aradan 'ays u Leylâ
Ne "aldı anca" illâ'llâh mevlâ
(AKSOYAK-KÖKSAL, 38a)*

Aynı olayı Fuzulî **Leylâ vü Mecnun** mesnevisinde şöyle nazmeder:

*'Aşk itdi, binâ-yı vaslı muhkem
Ma'nîde meni senünle hemdem*

*Menden bert eyledün meni sen
Arza kimse eyleyeni seni men*

*Mende olan aşikâr sensen
Men hod yohem ol ki var sensen*

*Dâim sana mendedür tecellî
Men gayrdan olmuşam tesellî*

*Ger men men isem nesen sen ey yâr
Vey sen sen isen ney em men-i zâr
(ONAN, 266-267)*

Bilindiği gibi Leylâ vü Mecnun aşkı Fuzulî'den önce ve sonra pek çok defa işlenmiştir Ancak hiçbirisi Fuzulî'nin eseri kadar şöhret kazanmamıştır. Leylâ vü Mecnun aşkı bu konuyu başlı başına ele alan eserlere de yer yer konu olmuştur. İşte Hayâlî, Ravzatü'l-envâr mesnevisinde Leylâ ve Mecnun'un mecazî aşktan, ilâhî aşka ulaşması ile ilgili konuyu Fuzulî'den önce işlemiştir.

17-İftiraya Kurban Giden Vezirin

Hikâyesi: Gülîstan'daki hikâyede iyi kalpli bir vezir, padişahın hışmına uğrar. Malları müsadere edilip zindana atılır. Bir gün komşu memleketlerin hükümdarlarından biri, vezire himayesine alma isteğini içeren bir mektup gönderir. Vezir de kısa bir cevap yazar. Vezirinin yakın memleketlerin hükümdarıyla mektuplaştığını haber alan padişah, haberi götüren adamı yakalatır. Mektupta vezirin padişaha bağlılığı yazılıdır. Vezirinin vefakârlığından hoşlanan padişah özür diler (İLAYDIN, 1991: 59-61). **Bahrü'l-kemâl'de** anlatıldığına göre haksız yere azledilip hapse atılan bir vezire düşman ülkenin padişahı yardım teklif eder; ancak sadık vezir eski velinimetine ihanete yanaşmaz. Bu davranışı takdire layık bulan hasım hükümdar durumu açıklar (OKUYUCU, 1995: XII).

Gülîstan'da vezirin iftiraya uğradığı haberi götüren adamın yakalanmasıyla ortaya çıkarken, Bahrü'l-kemâl'de hasım hükümdar durumu açıklar.

Genceli Nizamî'nin Mahzenü'l-esrar'ına nazire olarak yazılan mesnevilerden 10 kadarını inceleyerek bu mesnevilerde 17 ortak hikâyeye tespit ettik ve ortak hikâyelerin benzer ve farklı yönlerini göstermeye çalıştık. Bu inceleme neticesinde şu sonuçlar çıkarılabilir:

1-Makale ve hikâyelerden oluşan Nizamî'nin Mahzenü'l-esrâr mesnevisi kendinden sonra İran, Çağatay ve Anadolu sahalarında yazılan mesneviler için bir model teşkil etmiştir. İran edebiyatında Emir Husrev, Hacu-yı Kirmanî, Camî, Çağatay sahasında Ali Şir Nevaî; Anadolu sahasında Ahmed-i Rıdvân, Hayalî, Bursalı Rahmî, Azerî İbrahim Çelebi, Gelibolulu Mustafa Âlî, Cinanî, Nevzade Atayî ve Ahmed-i Rıdvân yazdıkları mesnevilerde Nizâmîyi örnek almışlardır.

2-Osmanlı, İran ve Çağatay sahasında Mahzenü'l-esrar geleneğine bağlı mesnevilerde planın yanısıra konuların bir kısmı da ortaktır. Mesnevilerdeki ortak hikâyelerin belli başlı kaynakları Kuran-ı Kerim, İslâm Tarihi, Mevlâna'nın Mesnevi'si, Feridüddin Attar'ın Tezkiretü'l-evliyâ'sı, Mantıku't-tayr'ı, Sadi'nin Gülîstan ve Bostan'ı, Fuzulî'nin Leylâ vü Mecnun mesnevisidir.

3- Mesnevilerde yer alan hikâyeler dini ve ahlaki mahiyettedir. Dolayısıyla bu üç coğrafyada yaşayan insanların kültür birliği, yani ortak din ve moral değer anlayışları, Nizamî'nin Mahzenü'l-esrar'ına nazire sayılan mesnevilerde açıkça görülmektedir.

KAYNAKLAR

- AKSOYAK, İ. Hakkı
1995 **Gelibolulu Mustafa Âli ve Tuhfetü'l-uşşak Mesnevisi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara.
- AKSOYAK, İ. Hakkı
KOKSAL, M. Fatih,
HAYALİ, Ravzatü'l-envâr, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Kitap nr:2633
- BAYKALDI, Remzi
1994 **Âzerî İbrahim Çelebi ve Nakş-ı Hayal Mesnevisi**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış doktora tezi), Kayseri .
- ÇELEBİOĞLU, Amil
1978 "XIII-XV. Yüzyıl Mesnevilerinde Mevlana Tesiri (111. Uluslararası Mevlana Semineri)
- ERİŞEN, Gülgün
1990 **Bursalı Rahmi ve Gül-i Sad Berg**'i Ank. Ü. SBE, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- GENÇOSMAN M. Nuri
1986 Mahzen-i Esrar, İstanbul
- GÖLPINARLI Abdülbaki,
1954 **Mevlana**, İstanbul
1990 **Ferideddin-i Attar Mantık Al-Tavr**, İstanbul
- GÜRSOY-NASKALI Emine
1987 Sinan Paşa Tezkiretü'l Evliya
- İLAYDIN Hikmet
1991 Sadi Gülistan , İstanbul
- İZBUDAK Veled
GÖLPINARLI Abdülbaki
1990 Mesnevi, İstanbul
- KOMİSYON
- 1992 **Evliyalar Ansiklopedisi**, İstanbul.
- LEVEND, Âgâh Sırrı
1965 **Ali Şir Nevaî**, Ankara .
- MERMER, Ahmet 1993 "Azerî İbrahim Çelebi ve Nakş-ı Hayal'i" Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türklük Araştırmaları Dergisi: Amil Çelebioğlu Armağanı, yıl 1991-1992
- OKUYUCU, Cihan
1989 "Cinânî'nin Riyâzü'l-cinân'ı" Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.
- OKUYUCU, Cihan
1995 **Hilmî Bahrüi-kemâl**, Kayseri
- 1956 ONAN, Necmettin Halil **Fuzulî Leylâ ile Mecnun**, İstanbul .
- ÖZKAN, Mustafa
1990 **Cinânî Cila u'l-kulub** İstanbul .
- ŞARLI, Mustafa
1994 **Cinânî'nin Riyazü'l-cinan'ı**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış doktora tezi), Kayseri .
- ÜNVER, İsmail
1986 "Ahmed-i Rıdvan", TTK Belleten, C. I, S. 196, Nisan
- ÜNVER, İsmail,
1986 "Mesnevî" Türk Dili-Türk Şiiri Özel Sayısı II .
- YAVUZ, Orhan
1988 **Tezkiretü'l-evliya**, (Feridüddin Attar'ın Tezkiretü'l-evliyâ'sının Eski Türkiye Türkçesi ile Tercümesi), Ankara.
- YILMAZ, Mehmet
1992 **Edebiyatımızda İslâmî Kaynaklı Sözler**, İstanbul.

ORTAK TÜRKÇE

Günümüzde milletler arasındaki farklılıklar, daha da belirgin hâle gelmekte; bu durum, kâh devletler arası çarpışmalar, kâh devletlerin iç çekişmeleri şeklinde ortaya çıkmakta; bazen de yıkılmaz sanılan devletlerin bölünmesine sebep olmaktadır. Hâlbuki insanlığın huzur içinde yaşayabilmesi için onların aynı istikâmete yönelmesi gerekir. Bu bir zorunluluktur. Bu arada günümüzde böyle bir ortaklığa doğru gayretler de yok değil.

Şunu belirtmemiz gerekir ki tarihte üretim artıp ortak pazarlar çoğaldıkça yakın topluluklar, millet hâline gelmiştir. Yakın milletler arasında da daha yüksek birlikler oluşturma gayreti doğmuştur ve hâlen de sürmektedir. Buna bağlı olarak Türk milletinin birleşme gayreti 19. asrın sonu 20. asrın başlarında büyük bir hız kazanarak Türkçülük, Pantürkizm adı ile sürdürülmüştür. O dönemde Türk boyları gelişmiş bir millet değildi ve bunun için tek bir milleti oluşturmaya gayret etmek yerinde ve geleceği olan bir çabaydı. Ancak, tarih başka bir şekilde gelişti. Türk boylarının çoğu Rusya ve Çin imparatorlarının sömürgesi oldu ve böylelikle Türkiye hariç, Türk dünyasının bağımsızlığı sona erdi. Eski Sovyetler Birliği'nde hükümet, gizlice şovenistlik siyaseti güttüğü için Pantürkizm (Türkçülük)'i milliyetçilik, ırkçılık şeklinde bir ülkü olarak değerlendirmiş ve Türkçülük taraftarlarını denetim altına alıp faaliyetlerini men etmiştir.

Aslında Türkçülük (Pantürkizm) akımının kendine has tarafları olmasına rağmen, o da Slavcılık (Panslavizm), Almancılık, (Pangermamizm), İrancılık (Paniranzizm), Moğolculuk (Panmoğolizm) gibi içerik olarak benzer akımları kapsayan genel bir kavramın içindedir. Bu kavramı millet dilciliği (etnik lengüistikpanizm), kısaca etnolingvopanizm) terimiyle ifade ediyoruz. Millet-dilcilik (etnolingvopanizm), potansiyel bütünlük, felsefi düşüncesinin ilgili milletler topluluğuna nispeten kullanılışıdır.

Bir fikir akımı olarak kullanılmakta olan her bir etnolingvopanizm şeklinin temelinde, öncelikle, kavimler topluluğunun dillerindeki yakınlık; hatta böyle kavimlere mensup insanların sadece kendi dilini bilmesi hâlinde de belirli oranda birbirini anlamasının mümkün olduğunu kabullenme yatar. Böyle kavimlere mensup insanlar arasındaki konuşma işleminin bir dilin ağızlarında konuşan insanların kendi aralarındaki konuşmaya benzerliği ilgili millet dilciliğinin (etnolingvo-

Doç. Dr. Bahtiyar KERIMOV
Doç. Dr. Şahmet MUTALOV
Taşkent Devlet Ü. Öğr. Üyeleri

Aktaran : Dr. Ertuğrul YAMAN

panizm) vücuda gelmesinde temel dayanak olmuştur. Belirli bir millet dilcilik (etnolingvopanizm) dairesi, söz konusu toplulukların ortaklığına dayandığında, hedef alman dile göre, kardeş toplulukların özellikleri, (onlar ortaklığa fırsat verirlerse) kültür, dil, edebiyat, soy, tarihi geçmiş vb. ortaklıklarla pekiştirilir.

Her bir milletin idealinde milletin parlak geleceği tahlil edilir ve modeller belirlenir. Etnolingvopanizmlerin fikre dayalı akımlar olarak şekillenışı de bu cereyanlar istikametinde oluşmaktadır. Eğer belli bir millet dilciliğe ait görüşler demokratik, hukukî, çok milletli bir devletin anayasasına aykırı değilse, söz konusu devlette bu etnolingvopanizmden dolayı baskı usullerini adalete aykırı görmek gerekir. Aksi hâlde milletin kendi kaderini kendisinin belirleme hakkı, hatta milletin kendi imkânlarını, kalkınma yollarını öğrenmesi de yasaklanmış olur.

Kanaatimizce, etnolingvopanizmin türleri şunlardır:

1. Dil-kültür lingvopanizmi, yani söz konusu milletler topluluğunu dil ve alfabe olarak yakınlaştırma; onlar için tek veya yardımcı genel dili oluşturma; kültürdeki ortaklıkları çoğaltma; kendi aralarındaki ilişkileri ve yardımlaşmayı güçlendirme gayeleri.

2. Siyasî etnolingvopanizm, belli toplulukların millî devletlerini birleştirme yoluyla onların federatif devlet, konfederatif iş birliği veya üniter devlet kurma gayesi.

3. En üstteki etnolingvopanizm, yani tek bir dili kullanma birbirine yakın ancak, ayrı topluluklardan hatta milletlerden daha büyük milleti oluşturma ve bu milletin tek millî devletini meydana getirme zarureti yönündeki gayeler.

Stalin'in baskı yıllarında Türkçülük, İrancılık, Moğolculuk ve diğer etnolingvopanizm tarzındaki gayeleri tahlil etmek, kesinlikle yasaklanmıştı ve toplulukların doğrudan kültürel yakınlaşmasını teşvik eden kişiler, sanatçı ve aydınlar ortadan kaldırılmıştı. Dışarıda dahi herhangi bir milletin şovenizminin hüküm sürdüğü devlette bile diğer milletlerin millî hareketleri ve etnolingvopanizmlerinin gelişmesine imkân verilmemiştir.

Günümüzde insanlığın huzur içinde yaşayabilmesi için, bütünleşmeleri gerekir; böyle bir bütünleşmeye ulaşmanın yolları ve araçlarını bilinçli bir şekilde aramak akıllıca bir yoldur.

Kardeş ve birbirine yakın milletlerin kendi istek ve iradeleriyle, demokratik yolla konfederasyon, federasyon veya tek bir devlet şeklinde birleşmeleri, bu yollardan biridir.

Millet dilciliğinin diğer demokratik şekilleri gibi, demokratik Pantürkizm de millet ve insanın uluslararası hukuk normlarına zıt düşmez; aksine o da ortak insanî bir değerdir.

Bugünlerde, eski Sovyetler Birliği içindeki cumhuriyetlerin önemli bir kısmını oluşturan Türkler, belli oranda yakınlaşma gayreti içindeler. Bu hareket, Orta Asya Cumhuriyetleri, Kazakistan ve Azerbaycan'da özellikle sezilecek derecede yakınlaşma, ekonomilerini birbirine göre düzenleme, tek bir ekonomik fon kurma, tek bir haberleşme ağını oluşturma şeklinde kendini göstermektedir. Eski Sovyetler Birliği'nin dışındaki tek bağımsız Türk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti'nin de ortak ekonomi ve haberleşme ağına katılmakta olduğunu görmekteyiz.

Ortak ekonomik birlik ve iletişim ağı, ortak bir dil olmasını gerektirir.

Günümüzde, dünya çapında iletişim dili olarak İngilizce kullanılmaktadır. İngilizce uluslararası iletişim dilidir. Küçük veya çeşitli bölgelerin kendilerine has dilleri var. (Bölge iletişim dilleri)

Millî bir dilin iletişim dili olmasında da iki sakınca vardır:

1. Manevî ve hukukî yönü, yani ana dilleri iletişim dili olanlar dışındakiler kendilerini biraz küçük görmekte ve ikinci sınıf millet şeklinde hissetmektedirler. Böylelikle milletlerin ve kişilerin dili kullanma hakları çiğnenmektedir.

2. Ekonomik yönü, yani ana dilleri iletişim dili olanlar dışındaki milletler, ana dillerinden başka dilleri öğrenmekten dolayı dünyada olup bitenleri birkaç yıl geriden takip edebilmektedir. Yukarıdakileri dikkate alacak olursak, iletişim dili olarak hiçbir millî dilin kullanılmaması daha uygundur.

İletişim dili olarak Lâtince'yi yapay bir dil (en meşhuru Esperanto) şeklinde kullanma, İngilizce'yi kullanmaya devam etme gibi teklifler de vardır.

1. Lâtin dilini canlandırmaya yönelik itirazlar şunlardır:

- Lâtinçe ölü dil olup onun kelime hazinesi günümüz ihtiyaçlarını tam ifade etmede yetersizdir. Bundan dolayı o dili geliştirmek ve diğer dillerden kelime almak gerekir;

- Lâtince'nin grameri oldukça karmaşıktır. Bu yüzden Lâtince'yi öğrenmek için, uzun süre ve büyük gayret gerekir.

-Lâtince günümüz Roman dillerinin kaynak (ana) dilidir. Bu yüzden, bu gruba giren dilleri konuşanlar kendi dilleri iletişim diline yakın olduğundan dolayı bazı üstünlüklere sahip olurlar ve böylece denk hukukluluk bozulmuş olur.

2. Yapay dili kullanma; basitliği ve günümüz gerçeklerine daha uygun düştüğü için, Lâtinceden üstündür. Ancak, günümüzdeki mevcut basit, iletişim için yararlı diller (bu arada çok kullanılan Esperanto dili) herhangi bir grubun diline dayanmaktadır. Çoğunlukla diller (Esperanto, İdo, Oksidental, İdiom-Neytral, vb.) batı Avrupa dillerine dayanarak oluşturulmuştur. Bundan dolayı o gruba mensup kişi ve toplulukların dilleri imtiyazlı olmakta ve böylece denk hukukluluk bozulmaktadır.

3. İngilizce günümüzdeki en geçerli bölgesel ve dünya iletişim dilidir; ancak, bu durum dünyada iletişim dilinin kullanılması bakımından önemli ölçüde eşitsizliklere yol açmaktadır.

Dünya iletişim dilinin hiçbir dile dayanmadan diğer bütün dillere aynı derecede yakın veya aynı derecede uzak olması gerekir.

Bölgesel dillerin ise, aynı gruptaki dillerin ortak özelliklerine dayanılarak oluşturulması uygundur.

Aynı yöntemle, yukarıda bahsedilen etnolingvopozanizmler, toplulukların kendi istek ve iradeleri doğrultusunda kendi aralarında daha büyük birliklerin kurulmasına yardımcı olabilir. Biz, böyle bir dili oluşturma yöntemini teklif etmekteyiz. Bu yöntemde, bizim ortak dil diye adlandırdığımız dilde, mümkün olduğu kadarıyla, bu dilleri konuşan insanların çoğunun anladığı ortak kelimelerin seçilmesinin uygun olacağı hesaba katılmıştır.

- Ağızlar veya diller grubu için matematiksel yolla dilin her bir derecesinde genel kelime hazinesi belirlenerek, bu kelime hazineleri ortak dilin ilgili dereceleri birlikleri, normları şeklinde sıralanacaktır.

Genel kelime kadrosunu belirleyebilmek için, öncelikle her bir derecedeki birliklerin listesi çıkarılacaktır. Kelime kadrosu için, liste olarak frekans sözlüğünün ilk kısımları alınacaktır.

Matematiksel yöntem aşağıdaki gibidir:

Dilin derece birliklerine birer simge verilecektir. Çoğunlukla derece birlikleri karşılıklarına sahip olan bu sözlerin türlü anlamları fonemlerin pozisyon karşılıkları, morfemlerin asıl köke bağlı karşılıkları, sentaktik ilişkileri ifade etme yolları. Derece, sistemine bağlı her bir simgenin fonda birliğin asıl anlamına değeri bire denk olan simge diğer anlamlara:

$$X_{i,n,a} = 1 - [(i-1)/2s]$$

formülüne göre değeri birden daha küçük semboller bağlanacaktır. Bu formülde (n) belli bir derece birliğinin, birlikler listesindeki sıra sayısını; (a) belirli bir dil göstergesini; (i) asıl listedeki sıra sayısı (n) olan birlik karşılığının karşılıklar listesindeki sıra sayısını; (s) sıra sayısı (n) olan birlik karşılıklarının genel sayısını gösterir. Bu sayılar simge unsurlarının toplamını teşkil eder.

Biz ortak dil oluşturma yöntemini Türk lehçeleri üzerinde ortaya koyacağız. Dereceli yapı bütün dillerde görüldüğü için bu yöntemi, önemli değişiklikler yapmadan, bütün yakın kardeş dil gruplarına (İran, Hint, Slavyan, Romen, Alınan vb.) uygulamak ve Ortak Farsça, Ortak Hintçe, Ortak Romence, Ortak Almanca ve başka ortak dilleri oluşturmak mümkündür.

Leksikoloji, dilin en geniş kapsamlı ve gerçek durumu doğrudan aksettiren bir sistem olduğu için kelime seviyesindeki ortaklık göze çarpan en önemli yöndür. (Türk lehçeleri için karşılaştırmalı sözlükler henüz hazırlanmamıştır. Bu yüzden lehçelerdeki kavramların - karşılıkların herhangi bir büyük dil (örneğin İngiliz veya Rus) yoluyla bulmamız gerekmektedir.

Örneğin Özbek Türkçesindeki "gâpirmaq" (konuşmak) kavramını alalım, sonra "gâpirmaq" sözünün sinonimlerini bulalım: "gâpirmaq sözlâmaq, âytmaq, söylâmaq (kitabî), demaq."

"gâpirmaq" sözünün Rusça "gavarit" şeklindeki karşılığının Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi tercümelemi aşağıdaki şekildedir:

<u>Özbek Türkçesi</u>	<u>Türkiye Türkçesi</u>
gâpirmaq	konuşmak
sözlâmaq	bahsetmek

Görülüyor ki böyle bir sözlükten alınan karşılıkların sayısı sinonim sözlerden daha azdır. Bundan dolayı Türk lehçelerinde fiilin bitmişliği veya bitmemişliği şekillerinin zıt verilmediğini

dikkate alarak "gâpırmaq" kavramı için Rus dili yoluyla karşılığını bulduğumuzda Rusça "gavarit" ve "skazat" sözlerinin karşılıklarını almamız gerekir.

Bu durumda:

<u>Özbek Türkçesi</u>	<u>Türkiye Türkçesi</u>
gâpırmaq	konusmak
sözlâmaç	bahsetmek
tıldan faydâlânmaç	söylemek
aytmaq	demek
izhar qılmaç gibi karşılıkları bulunur.

Görülüyor ki bunlar, Özbek Türkçesindeki "gâpırmaq" sözünün sinonimlerine daha yakındır. Bu yolla beş büyük Türk lehçesindeki "gâpırmaq" kavramının karşılıklarını bulacağız. Bunlar birinci cetvelde gösterilmiştir. Bu cetvelde (n) "gâpırmaq" kavramının, kavramlar içindeki sıra sayısını göstermektedir. Daha sonra bu cetveli, aynı kökten çıkan sözleri bir araya getirerek tekrar düzenleyeceğiz. Bu şekilde düzenlenen kelimeler ikinci cetvelde gösterilmiştir.

Birbirine yakın kelimeler için

$$F_n^j(\vec{x}) = \sum_{a=1}^A (1 + (K_a/\bar{K})) x_{n,a}^j$$

formülüne göre $F_n^j(\vec{x})$ veya ortaklaştırılmış tarzda $F_n^j(\vec{x}, K_a)$ fonksiyonu ilave edilir.

"gâpırmaq" sözünün Özbek Türkçesindeki eşanlamlıları ve dört lehçedeki karşılıkları

ia	Azeri a=1	x _{n,1}	Tatar a=2	x _{n,2}	Türk a=3	x _{n,3}	Özbek a=4	x _{n,4}	Kazakça= 5	x _{n,5}
=1	danışmak	1,00	söyleşü	1,00	konusmak	1,00	gâpırmaq	1,00	söylev	1,00
=2	dernek	0,84	aytu	0,84	bahsetmek	0,88	sözlâmaç	0,92	dev	0,84
=3	söylemek	0,67	aytep birü	0,67	söylemek	0,75	tıldan	0,84	aytuv	0,64
=4					dernek	0,63	faydâlânmaç	0,84		
=5							aytmaq	0,76		
=6							dermaq	0,68		
							izhar qılmaç	0,60		

2. cetvel

"gâpırmaq" kavramını beş Türk lehçesinde ifade eden sözlerin etimolojik düzenlenişi

	Azeri a=1	x _{n,1}	Tatar a=2	x _{n,2}	Türk a=3	x _{n,3}	Özbek a=4	x _{n,4}	Kazakça= 5	x _{n,5}
1.	danışmak	1,00	-	-	1,00	-	-	-	-	-
2.	dernek	0,84	-	-	0,88	-	-	-	-	-
3.	söylemek	0,67	söyleşü	1,00	dernek	0,63	dermaq	0,68	dev	0,84
4.			aytu	0,84	söylemek	0,75	sözlâmaç	0,92	söylev	1,00
5.			aytep birü	0,67	-	-	aytmaq	0,76	aytuv	0,67
6.			-	-	-	-	-	-	-	-
			-	-	konusmak	1,00	-	-	-	-
			-	-	bahsetmek	0,88	-	-	-	-
			-	-	gâpırmaq	1,00	-	-	-	-
			-	-	tıldan	-	-	-	-	-
			-	-	faydâlânmaç	0,84	-	-	-	-
			-	-	izhar qılmaç	0,60	-	-	-	-

Burada Ka;a dili sahibinin (yani o dilde konuşanların) sayısını; a birden ta A'ya kadar değişir; A: ortak hâle getirilen diller grubundaki dillerin sayısını;

$$K = \frac{\sum_{a=1}^A K_a}{A}$$

yani grubu oluşturan konuşanların genel sayısının gruptaki diller sayısına oranı kadar hesaplanan yakın diller grubundaki konuşanların ortalama, sayısını; (j) yakın köklerin 2. cetveldeki sıra sayısını; (a,n) ise 1. formüldeki değerini ifade eder:

Her bir kök için bu fonksiyonun değeri hesaplanarak kökler, fonksiyon değerine düzenlenir. $1+(K_a/\bar{K})$ katsayısı dilleri ortaklaştıran gruptaki dilleri konuşanların sayısının oranını göz önüne almak için tasarlanmıştır. Söz konusu dillerde konuşan insanların sayısı ve değerleri, 3. cetvelde verilen (1992 yılı için) Türk topluluklarının nüfusu 1987 yılının ortasındaki nüfusları doğrultusundaki bilgi ve tabii büyüme katsayısına dayanarak tahmin edilmiştir.

3.cetvel

Topluluklar	Dünyadaki sayısı, milyon	$1+(K_a/\bar{K})$
1. Azerbaycanlılar	16,3	1,80
2. Tatarlar	6,89	1,48
3. Türkayeliler	50,33	3,46
4. Özbekler	19,44	1,95
5. Kazaklar	9,53	1,46

Hesaplanan katsayıdan faydalanarak her bir kök için $F_n^j(\vec{x}, K_a)$ fonksiyonu değerini belirleyelim. Kökler ve onlara bağlı $F_n^j(\vec{x}, K_a)$ fonksiyonunun değerleri 4. cetvelde verilmiştir $F_n^j(\vec{x}, K_a)$ nın değeri küçülen düzende).

Listedeki ilk kökler (kelimeler), ortak dilin sözlüğüne kavramı ifade eden asıl sözler olarak girecektir. Kalan sözler kendine has eşanlamlılar sözlüğünü teşkil ederek ortak dili zenginleştirme imkânını verecektir.

4. cetvel Beş Türk lehçesinde "gâpırmaq" anlamına gelen sözlerin düzeni.

Kelimeler	$F_n(\vec{x}, K_a)$
1. söyle/mek	8,54
2. de/mek	6,24
3. ayt/ü	3,70
4. konus/mak	3,40
5. bahset/mek	3,04
6. gâpır/maç	1,95
7. danış/mak	1,90
8. tıldan faydâlânmaç	1,64
9. izhar qıl/maç	1,17
10. aytep bir/ü	0,99

Birinci ve ikinci formülleri aşağıdaki şekilde genelleştirmek mümkündür:

$$F_n^j(\bar{x}, \beta, y) = \sum_n [(1-j-1/\beta_n)(1+y(K_n/\bar{K}))] \quad (3)$$

Bu formülde β ve y değişmezlerdir. 1. ve 2. formüller $F_n^j(\bar{x}, \beta, y)$ nin özel durumlarıdır. Bundan da daha genel formüller çıkarmak mümkündür. Formüller, seçme yoluyla ortaklaştırmanın her tür modelini şekillendirebilir. Bütün Türk lehçeleri hakkında gerekli bilgiler bilgisayarda toplandıktan sonra bilgileri seçen birkaç modelin formülleri uyarınca hesaplamak ve yine ortak dilin böylesi modelleri arasından seçmek mümkündür.

Bizim şu ana kadar ortaya koyduğumuz yöntem eşzamanlı, yani günümüzdeki durumla ilgilidir; ancak, bu yöntemi geçmişe dönük artzamanlı duruma getirmek de mümkündür. Bunun için dilin gelişme dönemleri denk, devamlı, arka arkaya gelen dönemlere bölünür ve her bir sıra sayısı (m) olan döneme, yukarıda verilen eşzamanlı ortaklaştırma yolunu kullanmak için gerekli olan bütün bilgiler aranır. Bunun için bu (m)'inci dönemden itibaren kalan metinlerden faydalanılır. Sonra artzamanlı ve eşzamanlı yöntemi esas alan aşağıdaki genel ortaklaştırma formülü kullanılır:

$$F_n^j(x, \beta, y) = \sum_m \sum_{am} (1+y(K_{am}/K_m)) x_n a_m \quad (4)$$

$$= \sum_m \sum_{am} (1+y(K_{am}/K_m))(1-j-1/\beta_{sm})$$

Burada: (m) arka arkaya gelen devirlerin sıra sayısını (am) bu devirde mevcut olan lehçelerin sıra sayısını, K_{am} ; K_m , S_m ; x_n , a_m birinci, ikinci ve üçüncü formüllerde anlatılan göstergelerin (m)'inci tarihi dönemdeki ifadeleri; (n); (β); (y); (j); ise aynen önceki gibidir. Genel ortaklaştırma formülüne göre ortak dili oluşturma oldukça karmaşık bir iştir. Onu aşağıdaki şekilde basitleştirmek mümkündür:

Bunun için dilin gelişme dönemi ortaklaştırılan lehçeler hemen hemen değişmeden arka arkaya gelen tarihi dönemlere bölünür. Bu dönemlerin her birinin de yukarıda verilen 1., 2., 3. formüllere dayanarak ortaklaştırılması gerçekleştirilecektir. Sonra bu tarihî katmanlardaki ortaklaştırma sonuçları bu katmanların nisbî vakit süresiyle çarpılır, bu çarpanların toplamı sıralanır ve ilgili sonuçlar çıkarılır. Bu durumda aşağıdaki formüle dayanarak hesaplamak uygundur: (5)

$$F_n(x, \beta, y) = \sum_m \sum_{am} (1+y(K_{am}/K_m))(1-j-1/\beta_{sm}) \Delta t_m / \Delta t$$

Buradaki yeni işaretlerin anlamı: (Δt - zamanın seçilen süresi (Δt_m sıra sayısı " m " şeklinde belirtilen ortaklaştırılan lehçeler hemen hemen değişmeyen devrin sınırlarını gösterir. Bu son yöntemde tarihen mevcut olan lehçelerin günümüze kadar hazırlanan sözlüklerinden faydalanmak mümkündür.

Yüzyıllardır Türk dili tek bir kol hâlinde devam edegelmiştir. Tek bir dil olan Türkçe, Ortaçağ'da ağızlara bölünmüş olsa da ancak yirminci yüzyılda bağımsız diller derecesindeki farklılıklar meydana gelmiştir. Bu bölünme cereyanında yirminci asrın ilk çeyreğinde canlanan Türk dünyasının birlik hareketi, Stalinist baskılar sonucunda darmadağın edilmiştir. Tek bir dil oluşturma yönündeki gayretler durdurulmuştur.

Türk lehçeleri için Lâtin alfabesine dayalı olarak oluşturulan ve birbirlerine yaklaştıran alfabenin yerine, Kiril alfabesine dayalı Rusça'nın özelliklerine göre hazırlanan farklı farklı alfabeler kabul ettirilmiştir.

Zorunlu olarak alfabe veya dili yaygınlaştırılmamın dostluğa zarar verdiğini anlamak için, Rus dilinin ona yakın olan Ukrain ve Belarus Slavyan halklarının bölgelerine zorunlu bir şekilde sokulması sonucunda bu halkların nasıl yadırgadıklarını hatırlamak yeterlidir.

Dilin alfabe özelliklerinden birisi de diğer unsurlara göre onun toplumun şuuruna bağlı olmasıdır. Eğer bütün Türkler, mevcut alfabelerini aynı oranda değiştirmek isteseler, ortak hâle getirmek için yukarıda teklif edilen yöntemin kullanılması mümkün olurdu. Böyle bir durumu bütünü ile ifade etmek için formüllere, boyların istek derecesini bildiren belirlenen rakamlar ilave edip hesaplanabilir. Ancak, eski Sovyetler Birliği içerisinde bulunan Türk boyları şimdi Kiril alfabesinden başka bir alfabeyle, çoğunlukla da Lâtin alfabesine geçmeye gayret ediyorlar.

Türk boyları kendi aralarında yakınlaşmaya çaba göstermeleri sonucunda bir alfabeyle geçseler iyi olurdu, eğer birkaç alfabe kullanılırsa, ortak Türkçe aynı zamanda bu birkaç alfabe ile de oluşturulabilir. Muhakkak ki ikinci durumda daha çok ekonomik harcamalar gerekir; ancak, bu, Türk boylarının kendi kaderlerini kendilerinin belirlemelerini sağlar, kendi istekleri ile birbirlerine yakınlaşmalarına hizmet eder.

Türk boyları zengin bir kültür ve edebiyata sahiptir. Türk dili, dünyadaki en eski diller arasındadır ve zengin bir tarihe sahiptir. Diğer diller gibi, Türk dilinin de yükseliş ve çöküş dönemleri olmuştur. Büyük mütefekkir Ali Şir Nevâyî'nin eser verip Türk ülkesini "yekkalem" hâline getirdiği dönem, yükseliş döneminin zirvelerinden biri idi. Yakın tarihî dönemlerde, yükseliş arttığına, cani bir şekilde durdurulur. Yeniden yükseliş döneminin bizim zamanımızda başlaması mümkün; bu hepimize bağlı ve bizim, Türk boylarının gelecekteki aydınlığı için gayret etmeyi; Nevâyî'nin vasiyeti 1920'li yıllardaki fedailerin hatırasına hürmet ve milletimizin önündeki borcumuz, diye kabul etmemiz gerekir. Ortak Türkçe'nin bu yolda hizmet etme imkânları son derece geniştir.

İşe başlamak için Ortak Türkçeyi oluşturmak üzere, uluslararası bir araştırma enstitüsünü (merkezini) kurmak amacımıza uygun düşer. Bu merkezin her bir Türk devletinde şubeleri bulunacak, onların işlerini takip edecektir. (Millî devleti olmayan boylar için merkezî seferler düzenlenebilir). Türk boylarının ortak karan ile bu merkez Taşkent'te açılabilir. Çünkü, Taşkent her şeyden önce Türk dünyasının merkezinde bulunan en büyük ilmî güçlere sahip bir şehirdir. İkinci olarak Taşkent Türk boylarının ata yurdu olan Türkistan'ın son dönemlerdeki nüfuzlu bir merkezidir.

Ortak Türkçe günümüzdeki ve geçmişteki Türkçenin kollarının hepsine yakın olacaktır. Bu dil, Türk boyları için kardeşçe ancak tarafsız, hiçbir Türk boyuna ayrıcalıklar vermeyecek uluslararası bir konuşma dili olmalıdır. Aynı şekilde o, bütün Türk dünyası için önemli olan fen-teknik alanlarındaki değişim, edebî ve diğer kültürel değerlerin değişim dili seviyesine sahip olmalıdır.

Her bir Türk boyunun temsilcileri kendi ana dilini bilmek ve onu kendi yurdunda kullanmakla beraber ilâve olarak kardeş ve yakın ortak Türkçeyi zorlanmadan çabuk ve kolayca öğrenecektir.

Gelecekte Ortak Türkçe her bir Türk lehçesini, dünyanın büyük dillerinin etkisi ile kendi özelliklerini kaybetmesinden koruyacaktır. Bütün Türk lehçelerinin zenginliğinden faydalanan Ortak Türkçe, her yönü ile gelişmiş olan dünya dilleri ile boy ölçüşebilen gelişmiş bir dil olarak Türk

dünyasının daha da yükselmesinde yardımcı olacaktır.

Ortak dil sayesinde yakın milletleri kaynaştırmak, dünyadaki pek çok bölge için de faydalı olacaktır. Bu yöntemin faydalarını şöyle sıralayabiliriz:

1. Hiçbir etnik ortaklığın dili olmaması dolayısıyla, onların hiç birisine üstünlük veya ayrıcalıklar vermez, yani dilden faydalanma bakımından eşitliği bozmaz ve böylelikle de dil siyaseti yüzünden düşmanlıklar çıkartmaz.

2. Etnoslar üzerine kurulan ortak dil özel olarak okutulmasa da üzerine bina edildiği dilleri konuşanlara belli derecede anlaşılır olacaktır.

3. Kabilelerden oluşan devletlerde veya millî devletler federasyonu ya da konfederasyonu olarak birleşen devletlerde mahallî dillerden birisine devlet dili olarak veyahut da bir milletin dilini federasyon (konfederasyon) genelinde resmî dil şeklinde kabul ettirmedeki tutarsızlığı ve bu tutarsızlıktan doğacak anlaşmazlıkları ortadan kaldıracaktır.

4. Gerçi sömürgecilik sistemi zayıflamış olsa da eski sömürgelemler önceki metropollerini ile aslında ekonomik, kültürel ve bilimsel yönlerden bağlantılıdır. Böyle bir durum eski metropol dilini devlet dili olarak kabul etmeye zorlar. Ortak dil eski sömürgecilerinin dilini ortak anlaşma dili olarak kabul etme meselesini ortadan kaldırır ve böylelikle kültür ve iletişim sahasında eski metropole bağlılığı azaltır, yani bağımsızlığa kavuşarak gelişmekte olan milletin aykümenası (*Belirli bir milletle ilişkide olan milletler sistemi onun aykümenasını teşkil eder.*) daha mükemmel olur. Millet onun aykümenasına giren diğer milletlerle rahatça konuşarak onlarla işbirliği içerisinde genel amaçlara yönlendirilen faaliyetleri sonucunda diğer milletlerle yakınlaşır; aksi hâlde yakınlaşamaz, uzaklaşır. Günümüzde yeniden şekillenmekte olan Türk boylarının sadece kendi özgür iradeleriyle, zorlanmadan, her geçen gün yakınlaşması mümkündür. Çünkü, bizim Ortak Türkçemizi, kültürümüzü, maneviyatımızı, dünyamızı geliştirmek gibi birçok temel maksadımız ve parlak bir geleceğimiz vardır.

**AZERBAYCAN
EDEBİYATINDA FİKİR
DÖNEMİ
(80-90 Yıllar Nesri)**

XX. asrın son on, onbeş yılında Azerbaycan'da yaranmış nesr eserleri içerisinde, milli hissileri uyandırmak, halkı öz geçmişine döndürmek, azadlık duygularını alevlendirmek, milleti özgürlüğe, bağımsızlığa çağırarak bakımından yanaşarsak, üç romanın fokalade rolünü kayd etmek gerekmektedir. Yusif Semedoğlu'nun "Getil günü", Elçinin "Ağ deve", İsa Hüseyinov'un "ideal" romanları bu dönemin en değerli nesr eserleri gibi hem edebi ictimaiyyet, hem de halk tarafından nitelendirilmiştir. Ayrıca kaydetmek gerekiyor ki, aynı değerli sözleri Manaf Süleymanov'un "Gördüklerini, eşitdiklerini, okuduklarını" eseri ile ilgili de söylemek olur. (Son yıllar nesrinin gelişmesinde önemli rol oynayan eserlere şunları da örnek göstermek mümkündür: "Deli Kür" (İ. Sıhlı), "Yeşil Tedir", "Toğana" (S. Ahmedov), "Atalar ve Atasızlar", "Rehne" (E. Eyllişi), "Deyirman", "Köç" (M. Süleymanlı), "Bir Ömürlük Ay Işığı" (M. Bayram), "Daş Evler" (S. Sakavet), "Asrik", "Takip", "Keşf", "Devran" (S. Tağızade), "Toprak", "Çat" (S. Budaglı), "Batmangihne", "Evleri Köndelen yar" (A. Abbas), "Yaddam çıkan görüş" (B. Veziroğlu) v.b.

Bu kitabın tarihi hakikatlar esasında yazılmıştır. 1912 yılında doğmuş yazar, Bakü'de ve onun çevresinde baş veren bir çok mühüm olayların şahidi olmuş ve daha sonralar gördüklerini kaleme almıştır, mesela, onun gözleri ile gördüğü ve hessesslıkla kaleme aldığı olaylardan biri de Türk ordusunun Bakü'ye gelişi ile bağlıdır. kitabdaki bu bölüm Türk Ordusunun Kafkaziya'ya şanlı seferini öğrenenlere ve araştıranlara yardım edebilir. Müellif yazıyor ki, Türk Ordusu Bakü'ye girdikde tüm halk onun ayaklarına gül çiçek sepiyordu, Ermeni daşnaklarının ve onlarla elbir olan İngiliz, Rus kaspikarlarının davranışlarından tenge gelmiş halk onun Türk ordusuna hilaskar gibi bakıyordu. Şehrin düzeni tamam bozulmuştu, derebeylik, haksızlık baş alıp gidiyordu, Nuru Paşa'nın suay ekibi kısa bir zamanda Bakü'de kayda-kanun, düzen yaratdı, ehali her bir malzeme ile tatmin olundu.

M. Süleymanov'un yazdığına göre Türk ordusu Bakü'ye dahil olanda İngilizler bir takım çinayatlar törederek ve şehrin kıymetli tarihi abidelerini, eşyalarını gemilere toplayıp kaçıyorlarmış. Seherden on mil aralanmış İngiliz gemilerini Türk topçularının nasıl durduğunu ve

Prof. Dr. Samir KAZEMOĞLU

Ankara Ü. Dil Tarih Coğrafya Fak. Öğr. Üyesi

geri dönmeye mecbur etdirdiklerini yazar kendi gözleri ile görmüştür. O, yazıyor ki, Paşa'nın emri ile önce kaçan gemilerin karşlarına ve daha sonra yanlarına birkaç tane haberderlik mermisi atıldı. İngilizler buna ahamiyet vermeyib ilerledikde önde kaçan geminin dar ağacı bir mermi ile kaparıldı. Bundan korkan İngilizler durdular ve geriye döndüler. Paşa subay ekiple gemilerin göyerdisine çıkıp İngiliz generali ile antlaşma imzaladı ve gemilerde aparılan eşyalar boşaltıldı.

M. Suleymanov, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin 1920 yılında komünistler tarafından devrilmesini, hükümetin teslim olunma prosesini de kendi gözleri ile görmüştür. O, yazıyor ki, bu tarihte kanlı bir sayfadır, Rus ve Ermeni milletinden teşkil olunmuş II ordu Kirovun komandanlığı altında Bakü'ye dahil oldu. Şeherde birkaç gün Demokratik Cumhuriyet'in Ordusu ile II. Rus ordusu arasında çarpışmalar oldu, sonda mükavimetin yersiz olduğunu gören Cumhuriyet ordusu Genç'e taraf geri çekildi ve vahşi ordu şehere girib günüksüz, sivil insanları kati etmeye başladı. Demokratik Cumhuriyet'in yerleştiği bina tutuldu ve o gün iyirmi binden artık insan öldürüldü. Bakü ehalesini bir taraftan II. ordu, bir taraftan ise Ermeni daşnakları katli ediyordu.

M. Suleymanov'un kitabının değerli bölümlerinden biri de meşhur Azerbaycan milyoneri, Azerbaycan için büyük tarihi işler yapan, gerçek ziyalı Hacı Zeynalabdin Tağıyev'e hasr edilmiştir. H.Z. Tağıyev Batı'da ve Doğu'da tanınan bir ziyalı, zengin hazine sahibi olmuştur. lakin o, kendisi gibi varlı olan Nağıyev'in yolu ile gitmemiş, parasını millet yolunda harçlamıştır. Kendi parası ile Avrupa'ya genç öğrenciler gönderib okutmuş, Avrupa'dan ve Şark ölkelerinden değerli mimarlar davet edip Bakü'de güzel binalar inşa ettirmiştir. Kasıblara el tutmuş, okullar açtırmış, halkın okumasını tatmin etmiştir. Tüm varlığı ile Türk milletine abğlı olan Hacı'nın İstanbul'da da bir kaç bina inşa ettirdiyi bellidir.

Böyle bir şahsiyeti Sovyet kuruluşu habs ettirmiş ve Bakü yakınlığındaki Merdekana sürgün etmiştir. Var devleti elinden alınmıştır. yazar kayd ediyor ki, Bakü'nün eski binalarının yarından çoktu Hacı'nın parası ile tikilse de onun yeğane sağ kalan evladı Sara bu gün de evsizdir, sokaklarda, onun-bunun kapısında yaşamaktadır. Bu bir gerçektir.

M. Suleymanov'un böyle gerçek hakikatlarla dolu olan bu kitabında bu gibi tarihi kayraklar fazladır. 1988 yıllarından başlayarak azatlık uğrunda mücadile veren gençler bu kitaptan çok şey öğrenmişler. Ayrıca kayd edelim ki, Türkiye'nin en zor anlarda Azerbaycan'ın dadına çatması, onu büyük felaketlerden kurtarması konusu bu kitapta geniş şekilde yer almaktadır.

Bu türlü olmasa da buna benzer eserler önce de yazılmıştır. Genellikle iktidara, onun zararlı politikasına, en üst düzeyde yöneticilerine karşı yazılmış eserler içerisinde Anarın "Eski Padişahın nağalı" özel bir yer tutmaktadır. Yaşı heddini aşmış padişah artık Cumhuriyeti idare edemiyor, günlerini boş işlere sarf ediyor, ölke ise dağılıp çökmektedir. Eserden açıkca duyuluyor ki, padişah, o devürde Sovyetler Birliyini önyeten Başcıdır, o artık başını itirmiştir, adi kararları bile derk etmiyor.

O devirde böyle bir eser yazıb ve yayınlamak kolay mesele değildi ve ölkenin başcısını eleştirmek özel bir ustalık ve cesaret talep ediyordu. Yazarımız povestinde bu işin öhtesinden geldi ve kendisinden sonra gelen yazarlara örnek oldu.

Y. Samedoğlu'nun "Getil Günü" romanı üç asrın olaylarını ve değerlerini karşılaştıran bir eserdir. Bu ramanda, net olarak gösterilmese de biz, XYIII asrın kaniçen Şahı, tüm Kafkaziyanı alevlere gerk eden, Şuşanı tarı-mar koyan İran Şahı Ağa Mehmet Şah kaçan da görürük, o dövrün büyük Azerbaycan şairi Molla Penah Vagifi de. Eserde XX. asrın otuzlu yılları, Stalin hükümdarlığı dönemi de hassaslıkla işlenmiştir. Yazar Stalin döneminde Azerbaycan'a rehberlik eden Mir Cafer Bağırov'u ve "rejim" tarafından sürgün edilib sonra öldürülen Hüseyin Cavid Efenid'nin de suretlerini ustalıklı yaratmıştır. Burada biz, aynı zamanda XX. asrın son on yılında Azerbaycan rehberliyini ve yazarlarını da görüyoruz. Bundan ilave eserde yazarın kendi hayatı ve kendi obrayı da açık şekilde taktım olunuyor.

Böylece üç devirde yaşamış devlet rehberleri ve üç devirde yaşamış yazar-şair tayfasının hayatı, akidesi ve idealleri gözümüz karşısında canlanır. Ağa Mehmet Şahın kişiliyi göz karşısındadır, büyük şairimiz Samed Vurgun'un dili ile desek onun ideali şudur:

*Bir boynu olsa da beşeriyetin,
Onu bir gluncla vurardım yeğin.*

Esered XX. asrın devlet rehberi M.C. Bağirov Ağa Mehmet Şahdan akidece hiç de farklıdır. O da, yüzlerle, binlerle günüksüz vatandaşın ölümüne bais olmuştur, Sedi Efendi gibi büyük şairleri vatandan diderğın salmıştır. Lakin burada bir fark vardır, Mehmet Şah kendi kararı ile insanları kanını içiyor, ona bir kimse yukarı makamlardan emr vermiyordu, M.C. Bağirov ise merkezi yönetimin, Stalin'in emri ile kendi milletine zülm ediyor, onları habishanelerde çürütüyordu.

Yazarın düşüncelerine göre asrın sonunda Azerbaycan'a rehberlik eden şahıslar daha tehlikelidir. Onlar kendi milletlerinin artık elmlı düşmenleridir ve elmlı düşmen de ikigat düşmendir. Bu adamlar da merkezin emri ile oturub duran şahıslardır ve onlar milleti menevi cehtden mahve diyorlar. Bu rehberler halka "yoğurtun siyah olmasını" isbat etmeye çalışan rehberlerdir ve onlar merkezin bu emrini yerine yetirmeseler hem görevlerini itirirler, hem de "partiye biletlerini". Bu ise onlar üçün ölümünden beterdir.

Yazar XXIII. asrdan günümüze kadar gelişen, amma zahirce deyişse de dahilce deyişmeyen Cümhur başkanının, şahın, onun etrafında halkın ve halkın ziyalılarının umumileşmiş obrazını yaratmıştır. Bununla da genç nesle, yeni yaratıcı güvvelere ispat etmiştir ki, son üç asırda hiç ne deyişmemiştir, Şah da o şahdır, yazar, şair de o yazar şairdir, millet bu oyunu anlamalıdır, ayılıb kendine başçı seçmeli, ziyalısının, şairinin kadir, kıymetini bilmelidir.

İsa Hüseyinov'un "İdeal" romanı sınırı olmayan konulan ihate eden zengin bir eserdir. Roman son on yılda tartışmalara neden olan, tarihçiler ve tankitçiler tarafından eleştirilen, sonsuz mübahiseler doğuran tek bir sanat nümunesidir. Lakin her bir tartışmanın ve haksız eleştirinin bir sonu olduğu gibi, haksız iddeaların da sonu geldi, yazar tüm iradlara gereken çevaları verdi ve haklı olduğunu ispat etti.

İsa Hüseyinov Azerbaycan nesrine bir devrimci olarak dahil olmuştur. 60'lı yıllardan edebiyatşınashlıkda adı zaman zaman geçen "yeni nesr" kelmesi de onunla bağlıdır. "Yanar Yürek", Nesirni, "Saz", "Kollu Koha", Tütek sesi", "Doğma ve yad adamlar" gibi eserleri ile nesrimizin yolunu, Sosyalizm kuruculuğundan, Sovyet adamı, Sovyet vatandaşı konularından dönderib milletin yüreğinden, onun

derd serinden, istek ve arzularından salan yazar demek olar ki, kendinden sonra yaratıcılığa başlayan tüm gençleri etkileri altına aldı. neticede ise içini yıllardan beri oyan, onu rahatsız eden, öteki eserlerinde öteri şekilde tokunduğu konulan "İdeal" romanında eks etdirib toplum şeklinde halka takdim etdi. Bu İsa Hüseyinov'un milletin esebleri tarma çekildiği, bahımsızlık mücadelesinin yakınlaştığı, Sovyetler Birliyi'nin dağılmasının ilerlediği, ermein vahşetinin ve saldırılarının geldiği bir dönemde ve arefede en büyük zaferi idi.

1985 yılında ortaya çıkan "İdeal" romanını şarti olarak iki kısma ayıra biliriz, romanın "Kapalı Dünya" kısmı ve öteki kısımlar. Tarihçileri rahatsız eden, tartışmalara neden olan da romanın bu "Kapalı Dünya" kısmıdır, burada yazar şimdiye kadar çoklarının ağına gelmeyen kaynaklara dayanarak Türk dünyasının geçmişi, geleceği, bir millet gibi yaranması ve çeşitli milletleri yartmasına dair ilginç fikirler ileri sürdü. Her yeni fikir tepkiler doğurduğu gibi, İsa AHüseyinov'un da bu hükümleri çoklarını rahatsız etdi. Özellikle dünyanın yaranmasının, şarkda devlet kuruluşunun ortaya çıkmasının, dinlerin ortaya çıkmasının, Batı ve Doğu halklarının gelişmesinin Türklerin adı ile bağlanması, tepkilere yol açdı, matbuatda yazarın fikirlerini inkar eden makalalar yayımlandı.

İsa Hüseyinov Azerbaycan tarihinin eski dönemine de tokunurdu ve Azerbaycan sözünün etimolojisine dair ilginç fikirler söylüyordu. Bu da hayırlı bir fikir olarak genç nesli tatmin edib onların düşüncelerini yeni bir istikamete yöneltse de merkezi yönetimin, istemeyenlerimizin etikisi ile Azerbaycan tarihi yazan sahte tarihçilerimizin hoşuna gitmiyordu. Onların düşüncesine göre tarihçiler dura dura bir yazarın milletin geçmişi barede böyle sözler yazmağa, hükümler vermeye hakkı yok idi. Amma yazar hiç kimin karşısına almıyordu, kim istese bu konulara tokuna bilirdi. İsa Hüseyinov ise onların yapa bilmediyi gerekli bir şeyi yapmış, millete tarihçiler tarafından tanıtılmayan hakiki tarihimizi tanıtmıştı.

Elçin, yeni Azerbaycan nesrinin ve genç naşirlerin benzersiz bir yolla gelişmesinde fökälade rolü olan istededli bir yazardır. Onun "Dolça", "Mahmud ve Meryam", "Beş degige ve ebediyyat" gibi eserlerinde ortaya atdığı problemler 1985 yılında yayınladığı "Ağ deve" romanında toplum şeklinde yeniden ortaya koyuldu ve gençleri düşündürmeye başladı. Özellikle

gençlerle sıkı ilişki kuran yazarın bu neslin üzerinde etkisi fazla olmuştur. "Ağ deve" romanının baş kahramanının ise uşak olması hiç de tesadüfî bir hâl değildir. Lakin bu kahraman belki de yazarın kendisidir, uşaklık yıllarından gözleri ile gördüklerini hafizesine toplamıştır, onu yazıcı kalemi ile millete takdim etmeye çalışır, gayet buna da nail olur.

Elçin'in kahramanı düşünen ve düşündüren bir vatandaşdır, o, çevresinde baş veren olayları unutamıyor, onu yürek ağrısı ile hatırlıyor ve hatırladıkça da milletin yaşadığı o ağır günlerin nedeni olan şahısların istek ve idealleri açıklanıyor. Eserde bir hastehane vardır ve bu hastehanenin kimler tarafından yaratılması, ne maksatla yaratılması yazarı düşündürür. Bu hastahane kimleri müalicî eder ve müalicî edenler kimlerdir? Belki tüm cemiyet hastedir ve tüm cemiyeti heste eden nedeni açıklamak mümkün mü? Evet, Elçi'nin romanında cemiyeti heste eden nedenleri görmemek mümkün deyil, yazar halkının o günlerini bu günkü millete göstermeye çalışıyor.

Karabağda bir köy var ve bu köyün tüm ehali yandırılmalıdır çünkü, onlar hastedir, yolhuçu hasteliye tutulmuştur. Elçi'nin bu köyü düşündürücü bir köydür. Neden bu köy yandırılmalıdır, meğer köyün adamlarım müalicî etmek olmaz mı? Yazara göre bu mümkün deyil, çünkü artık zaman kaybol edilmiştir, hasteler sağalmaz bir hâle gelmiştir. Onların yandırılması labüttür ve köy yandırılır. Böyle bir sual ortaya çıkmaktadır: köyü yandıranlar kimlerdir? Elbette, Azerbaycan milletinden olmayan şahıslar, o şahıslar ki, onlar bu toprağın üstünde gezen insanların tümünü yandırmaya hazır dırlar.

Bütün bu olaylar 1988 yılından bu güne gibi milletin başına gelen olaylardır. Elçin bunları bir kaç önce duymuş ve düşünmüş, kendi kaleminin gücü, etkisi ile millete çatdırmağa çalışmıştır. Ermeniler'in köylerimizi yandırması, insanlarımızı katletmesi "Ağ deve" romanında bu olaylardan bir kaç yıl önce hayel şeklinde söylenmişti, lakin o zamanki iktidar bunun farkına varmamıştı. Tüm Karabağın yabancı tayfalarını heste kibi takdim eden yazar onların bir gün kalkıp bu topraklara saldıracaklarını önceden söylemişti. Bu bakımdan "ağ deve" romanının nasıl bir ahamiyetli eser olması şimdi duyulmaktadır ve o zamanında gereken hizmeti göstermiştir.

Kendine dönme ve millilik, sahteleştirilmiş tarihimize yeniden bakış ve yeni konulara muracat, hakikatı milli zeminde, gerçekler doğrultusunda arama 80-90'fı yılların Azerbaycan nesrinde hallediçi rol oynayan amillerdendir. Üzerinde ayrıntılarla durduğumuz nesr eserleri ile yanısıra bu yıllarda yazılmış tüm eserlerde direk veya dolayısıyla milli konulara ve olaylara tokunulmuştur. Pekiyi, yetmiş yıl halkın kafasını yıkayarak milleti Kommunist ideolojisi altında saklayan, ona istenmedik mövzunu ince bir politika ile yediren partiyalı edebiyatdan kopmanın nedeni varmıydı? Keçit devrine kadar yazılmış partiyalı Azerbaycan nesrine bakış nasıl olmalı idi? Sosyalist Realizmi prensiplerine uymayan, sansör yasaklamaları yüzünden arşivlerde çürüyen eserler ortaya çıktıktan sonra millet, halka hizmet eden edebiyatı nasıl karşılamalıydı?

Kuşkusuz hiç bir halk geçmiş tarihinden ve edebiyatından imtihan etmemiştir ve biz de imtihan etmeği düşünmüyoruz. Doğru yol yanlışları bulup, halka hizmet edemeyen edebiyatı yaratan nedenleri ayrıntılarla inceleyip ortaya koymak ve edebiyatı milli zeminde geliştirmektir. Eğer partiyalı edebiyatımızı yaratan Sosyalist rejimi, kuruluşu ve ideolojisiydise zaman zaman bu zeminden uzaklaşıp milli çıkarları savunan edebiyatın yaratılmasında aşağıdaki gerçeklerin varlığını kabul etmeliyiz:

1. Edebiyata partiya rehberliğinin zayıflaması, yazarların partiya kontrolden çıkması.

2. Rus edebiyatında Rus milliyetçiliğinin kalkınması, Rus şovinizmini kökleyen eserlerin yazılması.

3. Milli hareketlerin alevlenmesi, basın ve yayına azatlığı, yurt dışı ile serbest kitap alışverişi.

İşbu nedenler yirminci yüzyılın son yıllar Azerbaycan edebiyatına, özellikle nesrine yeni konular, milli zeminde yazılmış eserler, tarih ağırlıklı romanlar ve hayata, milletin geçmişine, geleceğine yeni gözle bakan naşirler nesli kazandırdı. Onların milli yönleri almış, yetmişli yıllar nesrine kadar uzansa da, genelde klasik nesr ananelerine dayanmaktadır. Kitabı Dede Korkut'dan Füzuli'ye, Füzuli'den Ahundzade'ye ve Ahundzade'den Mirze Çelil'e, Sovyet devri Azerbaycan nesrine kadar büyük ve şerefli bir yol geçmiş bu günkü Azerbaycan nesri her türlü başarılarından dolayı geçmişine borçludur.

TÜRK DÜNYASININ EDEBİYAT VE KÜLTÜR BİRLİĞİ YÖNÜNDEN BUGÜNKÜ DURUMU

Kültür ve edebiyat birliği meselesinde birinci öncelik dil birliğindedir. Dil birliğini gerçekleştirmeden ortak kültür ve edebiyat çalışmalarının başlatılması da sonuçlandırılması da çok zor görünüyor.

Dil birliği konusunda da önceliği alfabe birliği alıyor. Bugün Türk boylarının tamamı farklı alfabeler kullanıyorlar. Orta asyadaki Türk boylarının kullandığı alfabelerin genel adı Kiril alfabesi. Oysa Türk boylarının kullandığı bir tane Kiril alfabesi yok, her boy kiril alfabesinin bir başka varyantını kullanıyor. Bu durumda, bir Kazak, bir Özbekle, bir Kırgızla konuşarak rahatça anlaşabildiği halde, Özbekçe veya Kırgızca bir metni doğru olarak okuyamıyor, okuyamayınca da anlaması zaten mümkün olmuyor.

Görüldüğü gibi, alfabe meselesini halletmeden dil, edebiyat ve kültür birliği çalışmalarından söz etmek mümkün değil.

Esas itibariyle Türk dünyası ile ilgili konularda bizim hedefimiz aramızdaki ortaklıklar veya benzerlikler değil farklılıklar olmalıdır. Farklılıkları ortadan kaldırdığımız zaman, her sahada çok zengin ve derin bir ortak mirasa sahip olduğumuzu görüp tanyacağız.

Şerif Aktaş: Alfabe meselesinin çözümü siyasilerin işi mi, alimlerin işi mi?

R. Berdibay: Bu nihai olarak elbette siyasilerin vereceği bir karar. Fakat âlimlerin siyasileri ikna etmesi, onlar üzerinde baskı kurması gerekiyor. Biz her zaman söylüyoruz ve yazıyoruz.

Özbekistan ve Azerbaycan Latin alfabesine geçme kararı aldı. Çalışmaları devam ediyor. Kazakistan'da da konuyla ilgili bir komisyon, kuruldu. Benim şahsi kanaatim Kazakistan'ın da Latin alfabesine geçmesinin faydalı olacağı yönündedir. Daha önce Ankara'da 34 harflik bir ortak alfabe tespit edilmişti. Her cumhuriyet bu 34 harflik alfabenin içinden kendi diyalektine yetecek harfleri alıp kullanabilir. Bu 34 harf dilimizdeki her sesi karşılamaya yetecektir.

Şerif Aktaş: Terim birliği konusunda ne düşünüyorsunuz?

R. Berdibay: Alfabeden sonraki diğer önemli bir mesele de terim birliği konusu. Alimler tekrar tekrar toplanıp ortak terimleri tespit etmeli ve raporlar hâlinde yayımlayarak kullanılmalarını teklif etmelidirler. Yüzde yüz birliği ulaşmasak

Prof. Dr. Şerif AKTAŞ.

Ahmet Yesevi Üniversitesi Ed. Fak. Öğr. Üyesi

da mümkün olduğunca ortak terimlere yönelmeliyiz.

Şerif Aktaş: Âlimlerin anlaşmaları oldukça zor. Çünkü her âlim "benim bildiğim doğru, bu kullanılsın" diyor.

R. Berdibay: Bu söylediğiniz dil âlimlerinin Türkçenin bütün diyalektlerine hakim olmamalarından kaynaklanıyor. Dil âlimlerimiz bu gün çok geniş bir sahaya yayılmış olan dilimizin sadece kendi kullandıkları diyalektini biliyorlar. Diğer diyalektlere hakim olmadıkları için de anlaşmaları zor oluyor. İkinci bir mesele de bu konuda bencil olmamak gerekir. Herkes fedakarlık etmeli, aksi taktirde hedefe ulaşmak mümkün olmaz.

Şerif Aktaş: Dikkat ediyorum, âlimler bile (siz dahil) Kazak-Kazakça, Özbek-Özbekçe, Türk-Türkçe gibi ifadeler kullanıyorlar. Türk boylarından ve lehçelerinden bahsederken Kazak Türkleri-Kazak Türkçesi (diyalekti), Türkiye Türkleri-Türkiye Türkçesi (diyalekti) ifadelerini kullanmak daha doğru değil mi?

R. Berdibay: Elbette doğru. Fakat bu olgunluğa ulaşmak için zamana ihtiyacımız var.

Şerif Aktaş: Sizin sahanız tarihi roman. Türk folklorunu iyi biliyorsunuz. Bana göre destanlar, halkın ortak olarak yazdığı ve her dönemde geliştirdiği romanlardır. Bu açıdan bakıldığında Türk destanlarından hareketle Türk'ün romanı nasıl olmalıdır?

R. Berdibay: Bunun için öncelikle Türk destanlarının bütün varyantlarını bilmek gerekir. Efsane ve menkıbeleri dikkatle inceleyip, ortak folklor motiflerini tespit etmek ve değerlendirmek gerekir.

Bunu bu gün, Cengiz AYTMATOV başarıyla yapıyor. Onun romanlarında pek çok folklor unsuru yer almaktadır. Mesela, Nayman Ana, Mankurt vb.

Ayrıca Kazak, Özbek, Kırgız, Nogay, Oğuz Türklerinin mevcut romanlarının inceleyip yönelişleri tespit etmek gerekir.

Şerif Aktaş: 15. asra kadar Orta Asya'da çok büyük insanlar yetişti (Farabi, İbn-i Sina, Harezmi, Ahmet Yesevi v.b.) Bana göre Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin kurulması ve gelişmesi buradan (Orta Asya'dan) göçen insanların sayesinde oldu. Orta Asya'da 15. asırdan sonra böyle büyük şahsiyetlerin yetişmemesinin sebepleri nelerdir?

R. Berdibay: Bu soruya tam bir cevap bulabilmek için 15. asrın öncesinde ve sonrasında Orta Asya'nın genel durumunu iyi değerlendirmek lazım.

Ekonomik durum: Avrupa'nın yeni deniz yollarını keşfetmesiyle birlikte İpek Yolu'nun önemi azaldı. İpek Yolu ticaretinin bitmesi bölge ekonomisinin çok büyük bir darbe almasına sebep oldu. Yüzyıllar öncesinde kurulan ve bölge tanımının can damarı durumunda bulunan sulama kanallarının tahrip olması ve yemlenememesi bölge ekonomisini olumsuz olarak etkileyen diğer bir sebeptir.

Siyasi durum: Emir Timur'dan sonra Orta Asya'daki Türk boylarını bir araya toplayıp asayışı sağlayabilecek bir lider çıkmadı. Yaşanan iç ve dış savaşlar sırasında ilim ve kültür merkezleri yıkıldı, tahrip oldu. Altmorda devletinin yıkılmasından sonra Rusya'nın bölge üzerinde hakim olma siyaseti ve sürekli hissedilen Çin baskısı, Orta Asya'nın uluslararası izolasyonda kalmasına sebep oldu.

Bütün bu ekonomik ve siyasi olumsuzluklara bir de tabii kıtlık ve afetleri eklersek bu dönemde Orta Asya'dan yaşanan yoğun göçlerin sebeplerini anlamamız kolaylaşır.

Taktir edeceğimiz gibi bu şartlarda bilim ve fikir adamlarının, filozofların yetişmesi çok zor hatta imkansızdır.

AŞIK PAŞANIN ELİF-NÂMESİVE DİL ÖZELLİKLERİ

Mustafa DEMIREL

*Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fak. Türk
Dili ve Edebiyatı Bölümü*

GİRİŞ

Hayatı (1272-1333)

Âşık Paşa, Anadolu'da yetişen Türk şâir ve mutasavvıflarının en meşhurlarındandır. Ne yazık ki hayatı hakkında pek az şey bilmekteyiz. Tarihî ve edebî kaynaklarda Âşık Paşa ve ailesine ait verilen bilgiler sınırlı ve çok şüphelidir. Bunlar daha çok menkabelere ve Elvan Çelebi'ye ait bir menâkıb kitabına dayanmaktadır¹. Âşık Paşa hakkındaki yazılarında kaynakların niteliğini ve kıymetini hiç düşünmeden, bunları tenkitsiz bir şekilde kullanan doğu ve batı müellifleri, genellikle aldanmışlar ve birbirlerinin yanlışlarını tekrarlamışlardır². Âşık paşa, anlatıldığına göre XIII. yüzyılda Anadolu'ya Horasan'dan gelmiş bir derviş âilesinin çocuğudur. Dedesi Amasya civarında bir yere yerleşen Horasanlı ünlü şeyh Baba İlyas'tır. Anadolu'ya Horasan'dan geldiği için, bazı kaynaklar onu yanlışlıkla Acem olarak gösteriyorlar. Dedesi Baba İlyas b. Ali el-Horasânî'nin Şakâik'ta Baba İlyas Acem³ diye zikredilmesinden dolayı, bu ailenin Türk olmadığını iddia edenler bulunmuşsa da bu iddianın hiç bir değeri yoktur⁴. Latifi Âşık Paşa'dan bahsederken onun "acem ser-haddine karîb yerden" geldiğini söylüyorsa da, bu hususta kesin bir hüküm vermiyor. İddialara rağmen bu ailenin Oğuz Türk'lerinden olduğu muhakkaktır⁵. Şakâik'ta Baba İlyas'ın Amasya'da yerleşmiş büyük bir şeyh olduğu, dervişlerine de Babâî denildiği belirtiliyor⁶.

Asıl adı Ali olan Âşık Paşa, kaynakların ifadesine göre 670 H. (1272 M.)'de doğdu. Kendisine verilen paşa ünvanının bir lakap olduğu anlaşılmaktadır. Bursalı Mehmed Tâhir, "Paşa lakabı babasının ilk evladı olduğundandır"⁷ diyor. Bazı kaynaklar, onun Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman zamanında yaşadığını, bazıları Orhan devrinde Kırşehir'e yerleştiğini, hatta bazıları da Hacı Bektaş Velî ile aynı yüzyılda yaşadığını söylerler.

Bu sözlerin sonradan uydurulduğu

¹ Fuad Köprülü, Anadolu'da İslamiyet, Edebiyat Fakültesi Mecmuası, 1922, ayrı basım, s. 64

² Fuad Köprülü, Âşık Paşa, İslam Ansiklopedisi 1. cilt, s. 701, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul-1965

³ Şakâik tercümesi, matbu nüsha s. 22

⁴ Fuad Köprülü, Âşık Paşa, İslam Ansiklopedisi 1. cilt, s. 701, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul-1965

⁵ Sadettin Nüzhet Ergün, "Türk Şâirleri" c. 1, s. 129-İstanbul

⁶ Şakâik tercümesi, s. 22

⁷ Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, Meral yayınevi. İstanbul

muhakkaktır. Kaynakları meçhul ve şüpheli bilgileri bir tarafa bırakacak olursak, Âşık Paşa'nın hayatı hakkındaki çeşitli rivayetlerden çıkarılabilecek netice şudur: Orta Anadolu'nun nüfuzlu ve zengin bir sûfi ailesine bağlı olan Âşık Paşa'nın Kırşehir'de doğmuş olsa bile, babası Muhlis Paşa'nın veya kendisinin buraya gelip yerleştiği, ikisinden birinin burada bir zaviye kurduğu anlaşılmaktadır⁸. Ehl-i sünnet inancına uygun bir tasavvuf mesleğine bağlı olan Âşık Paşa'yı, onun servet sahibi bir adam olduğunu ve dervişliği seçtiğini, Latifi, şu cümlelerle anlatır. "meşâyih-i kibârın ağniyâsından ve şâhib-i dünyâsından idi. şâhane 'izz ü câhî ve pâdişâhâne kudret ve dest-gâhî var idi. Bu şüret-i şâhane ile şüret-i dervişâne idi. Ve hemân buyurmuşlar ki derviş oldur ki dünyâyı terk ide. Gedâ oldur ki dünyâ anı terk ide. Zirâ ehl-i hakikat katında fakr-ı hakikî zâhir olmaz bâtinî olur. Ve dervişlik dedikleri şâl ve 'aba ve köhne kaba ile bulunmaz. Gönülde bulunur. Ve bi'l-cümle dervişlik mahabbet-i mâsivâyı dilden çıkarmak ve kalbi kuyûd-ı dünyâdan kurtarmaktır. Yoksa tâc ve ridâ ve teşbih ve 'aşâ ile kimse şâfi-i şüfi-dil olamaz. Ve tarikatde bu tarîki tutmazsa kurb-ı hazrete yol bulamaz." Şakâik tercümesinde ise Âşık Paşa, "âbid, zâhid, müteverri', müteşerri', 'âşık ve 'arif sözleriyle tanıtılıyor. Kaynaklara göre Âşık Paşa, 1333'te Kırşehirde vefat etmiştir. Mermerden yapılan türbesi Kırşehir dışında, büyük bir mezarlık ortasındadır. Halen türbe, halk arasında mukaddes bir yer olarak bilinmektedir.

Edebî kişiliği

Âşık Paşa, gençliğinde mükemmel bir tahsil görmüş, Arap ve Fars dillerine hakkiyle vâkıf, genellikle islâmî ilimlerde ve tasavvufta büyük bir kudret kazanmıştır. Bahsi geçen dillerin yanında, Garîb-nâmedeki bir hikâyeden Âşık Paşa'nın İbrânî dilini de öğrendiğini görmekteyiz⁹. Âşık Paşa'nın nerede ve kimlerden okuduğunu bilemiyoruz. Fakat Hacı Bektaş-ı Velî, Âhî Evren, Şeyh Süleyman gibi büyük sûfilerin müridleri; Mevlânâ ve Sultan Veled'in eserleri ile yakından ilgilendiği

muhakkaktır. Garîb-nâmede Mesnevî'nin her bakımdan büyük tesiri olduğu açıkça görülmektedir. Şiirlerinde ehl-i sünnet inançlarına uygun bir tasavvuf akidesini yaydığı anlaşılmakta. Devrinde Anadolu'da devam eden, ehl-i sünnetten olan ve olmayan dervişler arasında geçen mücadelede, Âşık paşa'nın ehl-i sünnet tarafında bulunduğu görülmektedir. Sadece Türk dilini bilen, geniş halk kütlesine hitap etmek için Garîb-nâ-meyi Türkçe yazmıştır. Eserin Farsça mukaddimesinde "Türlere hak yolunu göstermek, tasavvufun inceliğini anlatmak, yanlış yollara gitmelerini menetmek" için bu eseri Türkçe yazdığını açıklamaktadır. Eretne-Oğulları ve Kâdî Burhâne'd-dîn zamanında Orta Anadolu'da devlet dili Farsça idi. O sıralarda Türk halkına ve Türk diline karşı gösterilen ilgisizlikten şikayet ederek "Türk diline kimseler bakmaz ide, Türlere hergiz gönül akmaz idi, Türk dahi bilmez idi bu dilleri, İnce yollu ol ulu menzilleri"¹⁰ diyerek hem Türkçeyi hem Türkleri sevdirmeye çalıştığı bilinmektedir. Bu bakımdan milli dil ile bir edebiyat meydana getirmek isteyen Anadolu şâirleri arasında Âşık Paşa'ya da önemli bir yer vermek gerekir.

Âşık Paşa'nın şiirlerinde Anadolu'daki ilk aruz devrinin bazı tatlı güçlükleri vardır. Yunus tesiri altında bazen hece vezniyle, bazen de aruzun heceye pek benzeyen cüzleri ile yazdığı gazel-ilâhileri¹¹ görülmektedir. Fakat Yunus Emre'deki sanat ve coşkun ilhamdan mahrum olduğu bir gerçektir. Bütün bunlara rağmen Türk dili ve edebiyatının umûmî gelişmesinde Âşık Paşa'nın önemli bir yeri olduğu inkar edilemez.

Eserleri

1. Garîb-nâme: Âşık Paşa'nın çok meşhur olan bu kitabının Doğu ve Batı kütüphanelerinde bir çok yazma nüshaları görülmektedir. Bazı müellifler yanlış olarak Ma'ârif-nâme (Kâtip Çelebi, F. Giese), bazıları da Dîvân-ı Âşık Paşa (Şakâik, Latîf ve Hammer) adını vermişlerdir. Halbuki Âşık Paşa'nın kendi metninde Garîb-nâme diye belirttiği bu eser, 12 000 beyte yakındır¹².

⁸ Fuad Köprülü, Âşık Paşa, İslam Ansiklopedisi 1. cilt, s. 702, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul-1965

⁹ Fuad Köprülü, Türk Edebiyatının Ermeni Edebiyatı üzerindeki tesiri, Edebiyat Fakültesi Mec. 1922, II., s. 1-30

¹⁰ Meydan-Larousse, Meydan Yayınevi, 1. cilt, s. 780, İstanbul-1973.

¹¹ Fuad Köprülü, Âşık Paşa, İslam Ansiklopedisi, I. cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1965, s. 705.

¹² Fuad Köprülü, Âşık Paşa, İslam Ansiklopedisi 1. cilt, s. 704, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul-1965

Farsça bir mukaddime ile başlayan Garîb-nâme, Fâ'ilâtün, Fâ'ilâtün, Fâ'ilün vezniyle yazılmıştır. Kitabın başında bulunan, Peygamberimiz Hz. Muhammed ve 'aşere-i mübeşşere hakkındaki na't ve kasidelerden sonra, asıl konuya geçilir ki; eser, 10 bâba ve her bâb da 10 destana taksim edilmiş olup, didaktik, ahlâkî ve tasavvufî bir manzumedir.

2. Şiirleri: Bunlar, Garîb-nâmenin bazı nüshalarının sonunda bulunan elif-nâme (Beyazıt Umumî Kütüphanesi No. 3633; Üsküdar Selimağa Kütüphanesi Kemankeş bölümü No. 232; Üniversite Kütüphanesi T. Y. 121 ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin Koşuşlar bölümünde 950 numaralı Mecmu'a-i Latîfe), Üniversite Kütüphanesi T.Y.121 numarada kayıtlı olan Garîb-nâme'nin sonundaki şiirleri ile Câmi'u'n-nezâir'de geçen şiirleridir¹³.

Çalışmalarımızın konusunu, bazı Garîb-nâme nüshalarının sonunda bulunan elif-nâme teşkil ediyor. Mısraların ilk harfleri, eski harflere göre ve "elif" ten "y"ye kadar tertip edildiği için manzumeye, elif-nâme adı verilmiştir.¹⁴ Âşık Paşa bu şiirlerin her birine bir harfle başlıyor ye her cüzün başında da o harfle başlayan bir kelime yer alıyor. Şâirimiz, her mısraı aynı harfle başlamak arzusuyla belki de lügat kitaplarını açmış, aynı harfle başlayan sözleri bulmuş ve o sözlerle laf örmüştür.¹⁵

Çalışmalarımıza başlarken önce elif-nâmenin dört nüsha üzerinden tenkitli metnini tespit ettik. Topkapı Sarayı Müzesi Koşuşlar bölümü 950 numarada kayıtlı Mecmu'a-i Latîfe'de geçen elif-nâmeyi, dil bakımından önem taşıdığı için esas aldık. Sonra doğru kabul ettiğimiz nüsha farklarını yeni kurduğumuz metne kaydettik. İşte böylece Âşık Paşa'nın elif-nâmesinin tenkitli metni meydana çıkmış oldu. T. nüshasında dördünlük şeklinde yazılan elif-nâme, diğer nüshalarda musammat gazel düzenindedir. Genel olarak aruz vezniyle yazılan elif-nâmenin bazı cüzleri hece vezniyle yazılmıştır. Bu durum, XIII/ 4,5; XV/ 7; XVI/ 4, 5 ve XVII/ 3, 6. bölümlerde açıkça görülmektedir. Otuz şiirden meydana gelen, elif-nâmenin

altı bölümünü, Sadettin Nüzhet Ergun'Türk Şâirleri"¹⁶ adlı eserinde; yirmi dokuz bölümünü de Abdülbâkî Gölpinarlı "Yunus Emre ve Tasavvuf"¹⁷ isimli kitabında yayımlamıştır. Ancak bu şiirler, itinalı bir şekilde tespit edilip tenkitli metin olarak meydana çıkarılmamıştır. Belki de bundan dolayı söz konusu elif-nâmede okuma hatası bulunmaktadır.

ELİF-NÂMENİN BULUNDUĞU GARİB-NAME NÜSHALARI

1. Beyazıt Umumî Ktb. Beyazıt, No. 3633 (=B) yk. 290, ölç. 250 x 165 - 200 x 115 mm. st. 21, yz. harekeli nesih, et. deri, Elif-nâme 284-290. varaklar arasında, istinsah tarihi: 860 H.

2. Üniversite Ktb. T. Y. No. 121, yk. 427-436 (=Ü) yk. 441, ölç. 294X205, st. 13, yz. harekeli nesih, et. açık kahverengi, Elif-nâme 427-436. varaklar arasındadır.

3. Selimağa Ktb. Kemankeş No. 232 (=S) yk. 254, ölç. 253 x 170 - 200 x 120 mm. st. 21, yazı harakeli nesih, et. deri, Elif-nâme nüshanın en sonunda, istinsah tarihi: 883 H.

4. Mecmu'a-i Latîfe, Topkapı Sarayı Müzesi Ktb. No. K. 950 (=T) yk. 90, ölç. 270X180, st. 10, yz. harekeli nesih, kt. âharlı, ct. miklepli ve şemseli kahverengi deri, Memluk cilt. Elif-nâme 8-29. varaklar arasında, müstensahi: Ali b. Ahmed b. Emîr Ali, istinsah tarihi: 895. H.

İMLÂ ÖZELLİKLERİ

1490 (895 H.) tarihinde yazılan Mecmûa-i Latîfe'nin, Eski Anadolu Türkçesi imlâ özelliklerini yansıması bakımından dikkate değer önemli bir yeri vardır. Mecmuada bulunan dört Türkçe şiirden biri de XIV. yüz yılın meşhur mutasavvıf şairlerinden Âşık Paşa (1272-1333)'ya ait elif-nâme-dir. Çalışmalarımıza konu olan metnin istinsah tarihinin belli oluşu, ayrıca metnin harekeli olması; Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde sözü edilen bazı tereddütlerin giderilmesine yardımcı olur kanaatindeyiz.

Mecmûa-i Latîfe'de yer alan Âşık Paşa'ya ait Elif-nâmenin imlâ özellikleri:

¹³ Abdülbâkî Gölpinarlı, Âşık Paşa'nın şiirleri, Beyazıt genel. kütüphanesi, No. 70252, İstanbul: -

¹⁴ Amil Çelebioğlu, Harflere dair, Milli kültür, c. II, s. 62-65

¹⁵ Abdülbâkî Gölpinarlı, "Yunus Emre ve Tasavvuf" s. 295, İstanbul-1961

¹⁶ Sadettin Nüzhet Ergun, "Türk Şâirleri" c. I, s. 129-İstanbul

¹⁷ Sadettin Nüzhet Ergun, "Türk Şâirleri" c. I, s. 129-İstanbul

A. TÜRKÇE KELİMELERİN İMLÂSİ

a. Ünlülerin imlâsı

1. Metnimizin yazılış bakımından dikkati çeken en önemli özelliği, Türkçe kelimelerin ünlülerinin yazılışında bir uyum görülmeysiştir. Aynı kelimenin aynı müstensih tarafından değişik şekilde yazılışı bunun açık delilidir:

20/2: ola; اله 21/7: ola; فَالَمَقْ 24/7: kalmak; الَا 21/1: kalmak; بَلَانَ بَلْنَ 25/6: bulan; بِنَا 28/7: yine; قَلَمَقْ قَلَمَقْ 22/5: kılmak; بَدْنَ 24/2: viren; الَمَى الَمَى 25/7: oldu; اَرَمَشْ 26/3: ırmış; اَرَمِشْ : 26/4: ırmış; قَوَيْنْ 19/2: koyan; قَيَانْ 20/2: koyan; تَن نَانْ 18/5: ten; 10/7: kamu; قَمُو 8/1: kamu; اَبْجْ اَبْجْ 14/1

2. Kelime başında a ünlüsü dâima üzerinde hemze bulunan hareketli elifle (أ); kelime ortasında a ünlüsü bazen elifle bazen de hareke ile yazılmış, kelime sonunda ise dâima hareketli elifle gösterilmiştir: اَبْرَلَسُوْزْ 8/7: ayrılmasuz; اَنْدْ 8/6: andın; اَنْكَلَهْ 8/7: anııla; اَنْكْ 9/4: anıñ; اَنْنْ 9/4: andan; اَيْدَا 9/4: aydan; اَكَا 11/7: aña; اَنْشْ 16/3: aş; اَلِشْ 18/6: almış; اَجَنْ 19/4: açan; اَجَلَمَقْ 21/4: andan; اَزَلَمَقْ 23/4: azalmak; اَسْرَا 23/2: açılmak; بِلَا 24/7: bile; بِلَا 25/4: yile; 25/7: söze; بُولَكْنَهْ 26/3: yoluñda; 27/3: dartma; اَكَمَقْ 8/4: añmak.

3. Kelime başında e ünlüsü dâima üzerinde hemze bulunan elifle, kelime ortasında genellikle harfle, bazen de elifle yazılmış, kelime sonunda ise dâima elifle belirtilmiştir: اَيْلَنْسَمَهْ 9/3: eylene-din; اَيْلَيْهْ 11/1: eyleyip; اَيْلْدُؤَهْ 11/4: eyledüñ; اَلْدَا 12/6: elden; اَكْرْ 13/7: eger; اَبْرَا 13/7: vire; 13/7: gele; بِلَنْكْرَا 14/2: bilenlere; اَلْدَا 14/4: elden; اَيْلَرْ 14/3: eylar; اَيْلَرْ 14/2: içre; كَنْسَانَا 14/5: kimsene; اَيْلَايَلْمْ 20/4: eyleyelüm; اَرْسَا 19/6: er ise.

4. Kelime başında ı ünlüsü dâima altında hemze bulunan hareketli elifle, kelime ortasında ve sonunda bazen harfle bazen de harekeyle belirtilmiştir: اِرَاَقْ 9/4: ırak; اِرَلَسَا 17/4: ırılmaya; اَلْدَى 18/2: oldu; اَلْمَشْرَرْ 18/4: olmuş-durur; قَلَبَشْرَرْ 18/3: kılmış-durur; اَيْقْ 21/6: ayık; اَلْدْ 21/2: oldu; دَرْبْ 22/2: durup; اَيْدَلْمَادْ 25/6: eydilmedi.

5. Kelime başında i ünlüsü bazen hareketli elif, bazen de hareketli elif ve y (ئ) ile yazılmıştır. Kelime ortasında harekeyle, kelime sonunda bazen hareke ve y, bazen de sadece harekeyle gösterilmiştir: اَنْدُرْبْ 9/5: indürüp; اَشَلَسَا 12/2: işlese; اِكْمَى 8/3: iki; اَبْرَدَى 8/5: virdi; اَبْرَسَرْ 8/6: ırısar; اَبْرَسَرْ 8/6: görısar; اَيْسَى 19/5: issi; 9/4: bindüğü; بِلْ 9/4: bil; اَيْشَى 9/6: işi; اَشَلَسَا 12/2: istese; كَوْلَا 12/7: göllne; دَرْتَرْ 13/2: ditrer; بِلَنْكْرَا 14/2: bilenlere; دَبْرَلَسَا 17/4: dirilmeye.

6. o ünlüsü, kelime başında hemzeli elif veya elif-vav ile yazılmış, kelime ortasında ise vav veya harekeyle belirtilmiştir: اَوْلَكِمْ 8/1: ol kim; اَوْلْدَرْ 8/2: oldur; اَلْمَيْمْ 10/5: olmayam; اَنْكْ 9/4: anuñ; بَغْرَنْ 9/7: bağruñ; قَلْرَمْ 9/1: kıluram; اَوْلورْ 10/2: olur; قَوْلَا 14/1: koya.

7. ö ünlüsünün yazılışı, kelime başında hemzeli elif veya elif-vav ile, kelime ortasında ise hareke ile gösterilmiştir: اَوْلْمَا 8/7: öñden; كوريسَرْ 8/6: görısar; كورالْبْ 23/3: gürelip; كورمَشْ 26/1: görmüş; اَكْبَنْ 26/1: ögin; اوكْتْ 13/6: ögüt; اَكْشْ 11/6: öküş; اَلْنْ 17/7: ölen; اَكْمَا 15/5: öñden.

8. u ünlüsünün yazılışı, kelime başında hemzeli elif ve vav (و) ile belirtildiği gibi, bazen de hareketli elifle (أ) yazılmıştır. Kelime ortasında ise hareke veya hareketli vav ile belirtilmiştir: اُجْدَى 9/2: uçdı; اُجَمَقْ 15/20: uçmak (cennet);

أُولُولًا 21/2: ululara; أُمُو 15/2: umu; أُصَلُّو 22/5: uslu; أُرِبْ 17/2: urıp; أُوَيَّرِسَا uyar-ısa; أُوَيَّقُو 28/4: uyku; أُوَيَّمَامُ 28/4: uyımam.

9. ü ünlüsünün yazılışı, kelime başında genellikle hemzeli elif ile gösterildiği gibi bazen de sadece harekeli elifle yazılmıştır. Kelime ortasında hareke veya harekeli vav ile belirtilmiştir: أُنْتَن 11/6: utan; كُنِّي 14/7: günü; يُرَاكُمُ 16/1: yüre-güm; سَوَدُّوَكِيُونُ 16/6: sevdiği-çün; بِلْدُوكِسَا 18/7: bildün-ise; كَلْدُوكِسَا 1867: geldün-ise.

b. Türkçe kelimelerde ünsüzlerin imlası:

10. p ünsüzünün yazılışı: p ünsüzü, -up, -üp zarf-fiili ve "toḫ" kelimesi dışında p ile yazılmıştır.

11. -ıp, -ip zarf-fiil ekinin ünlüsü düz, ünsüzü ise genellikle b (ب) ile yazılmıştır: أَلْب 21/1: olıp; كَلْب 18/2: gelip; بَلْب 18/1: bilip; كُورَالْب 13/3: gürelip; أُرِبْ 17/2: urıp; قَالْب 23/7: durb; دُرْب 22/5: dump; يَبْب 9/7: yiyip; اِنْدُرْب 9/5: indürip; بَلْب 12/7: bulıp; اِدْب 17/2: urıp.

12. s ünsüzünün yazılışı: Türkçe kelimelerde s ünsüzü genellikle sin (س) ile yazılmıştır: سَغْرَاكُنْ 16/4: sağrakuñ; سَتَارْ 22/5: satar; سَايُ وِرَامْ 28/4: sayu verem; سَبْغَمَزْ 16/1: sığmaz; سُوَكِي 16/6: soñı; سُوَا 8/7: soña.

13. Metnimizde geçen bazı kelimelerde, bir arada bulunan aynı iki ünsüz, tek harf yazılarak şedde ile belirtilmiştir: بَلُّو 9/4: bellü; اِسْسِي 18/2: issi.

B. ARAPÇA VE FARŞÇA KELİMELERİN İMLÂSİ

14. Türkçemizde görülen imlâ değişikliği bazı yabancı asıllı kelimelerde de görülmektedir.

فَايِدَه 20/4: ucbe; فَايِدَه 21/2: fâ'ide, فَايِدَه فَايِدَه 22/2: qā'im, qāyim; هَايِلْ 26/6: hā'il, hāyil; طَايِرْ : tā'ir, tāyir.

15. Bazı yabancı asıllı kelimelerde bulunan uzun ünlüler, harfle yazılmayıp vezin gereği harekeyle belirtilmiştir: دُنْيَا دُنْيَا : dünyada; باقى باقى bāqı.

16. Bazı Arapça ve Farsça kelimelerde a, e, u, ü ünlüleri harfle değil, harekeyle belirtilmiştir: تَوَقَّعْ 18/7: sahha; قُوْتْ : kuvvet; تَوَقَّعْ : tevakku; تَكَلَّفْ : takarrüb; تَحَيَّرْ : tahayyür; تَعَلَّقْ : tekebbür; تَكَلَّفْ : taalluk.

17. Arapça ve Farsça birleşik kelimelerde atıf vavı yerine hareke yazılmıştır: جَانُ تَنْ 10/2: cān u ten; زَيْرُ زَيْرْ 15/2: zīr ü zeber; بَرُّ بَحْرْ 9/3: berr ü bahir; أَيُّ كُنْشْ 8/3: ay u güneş; جَوْرُ جَفَا 11/2: cevr ü cefā; عَارُ نَامُوسْ 20/2: ār u nāmus; صِدْقُ صَفَا 18/7: şıdḫ u şafā.

C. EKLERİN YAZILIŞI

a. Hal eklerinin yazılışı

18. Metnimizde -un, -ün, nun, -nün İlgi hali ekinin ünlüsü, hareke veya harekeli harfle yazılmıştır: بَغْرُكْ 9/7: baḡruñ; يَزُوكْ 9/7: yüzüñ; فِكْرُوكْ 9/7: cezbüñe; قَلُوكْ 11/7: kuluñ; اَلِكْ 13/6: fikrüñ; ذِكْرُوكْ 13/6: zikrüñ; اَلِكْ 18/7: elüñ; نَصِيْحَتُكْ 25/2: nasihatüñ; دُنْيَانُكْ 9/2: dūnyanuñ.

19. Yükleme hali eki olan -ı, -i'nin imlası harekeli y (ى) ile; n yükleme hali eki ise çift esre ile belirtilmiştir: اِكِي 23/3: igi; سِنِي 1/1: sini; حَاسِيْدِلِغِي 12/7: ḥāsıdılıḡı; يُرْكُمِي 28/2: yüregümi; جَانِيْنِي 14/1: cānını; حُكْمُ 17/3: hükmin; جَانْ 15/5: cānın; بَغْرُ 19/3: baḡrın; اِدْ 8/1: adın; كَانْ 11/6: kānın.

20. Yaklaşma hali eki olan -a, -e'nin imlası harekeli elifle yazılmıştır: بَرَا 8/1: bize; جَنَا 8/5: cana; قَنَا 8/5: qana; جِهَانَا 112: cihana; عِشْقَنَا 11/1: ışkına; دُنْيَايَا 12/2: dünyaya; شَقَاوَاتَا 17/3:

şekâvete; جَانَا 25/4: cana; دَلَا 25/5: dile; خَالِقًا 25/7: Hâlik'a; دِينَا 9/3: dine.

21. Bulunma halini ifade eden -da, -de ekinin imlası genellikle elifle, bazen de h (هـ) ile gösterilmiştir: يُولَدَا 26/6: yolda; كَوْنُكُمَا 26/6: gönülde; يُولُوكُمَا 26/4: yoluñda; اِجْتِنَا 17/1: içinde; اِلَيْكُمَا 26/3: ileyüñde; اُوْكُنَا 17/4: öninde.

22. Metnimizde, -dan,-den,-dın,-din ayrılma hali ekinin imlası çift üstün, çift esre ile belirtilmiştir: اَكْدَا 13/6: öñden; سَنَدِيكََا 13/3: sendin yaña 13/3; اَلْدَا 14/4: elden; دُنْيَا 14/2: dünyadan; ذَرَّهَ دَا 14/3: zerreden; سَنَدَا 16/2: senden; كُوْزُمُدَا 16/4: gözümünden; اَنْدَا 16/6: andan; دِمَكَلِكُدَا 16/6: dimeklikden; ضَلَاكَتُدَا 18/3: dalaletden; كَاْفِرْلِقُدَا 18/3: kâfirlikden; حَقْدَا 26/5: hâkdan; هَوَسَكُدَا 26/2: hevesüñden; سَنَدَا 28/2: sendin; دُوْتَانَلَرُدَا 18/2: dutanlardan.

b. İyelik eklerinin yazılışı

23. Teklik 1. şahıs iyelik eki -m'dir. Ekten önce gelen yardımcı ünlü metnimizde harekeyle gösterilmiştir: جَانُمُ 11/1: cānum; يَنُمُ 13/1: yönüm; تَنُمُ 13/2: tenüm; يَلُمُ 13/3: yolum.

24. Teklik 2. şahıs eki -ñ'dir. Yardımcı ünlüsü daima harekeyle belirtilmiştir: عَشَقْنَا 1662: işkuñ; سَعْرَقْنَا 16/4: saqrakuñ; قَدَمْنَا 25/6: kademuñ; يُولُوكُمَا 25/6: yoluñda.

25. Teklik 3. şahıs -ı, -i, -u, -ü ; -sı,-si iyelik ekleri genellikle harekeli y (ى) ile yazılmış, bazen de harekeyle belirtilmiştir: كُوْكُلَى 28/5: gönüli; دِنَى 9/2: dini; يُولَى 9/2: yolu; شَعْلَه سَى 29/7: şulesi; حَوْصَلَه سَى 12/5: hāvşalası; اِشَى 16/1: işi; طَلَعْتَنِكَ 19/1: tal'atunuñ.

26. Çokluk 1. şahıs iyelik eki metnimizde -muz (مُز) şeklinde belirtilmiştir: نَوْبَهَارُمُزُ 25/6: nev-baharumuz; جَانَلَارُمُزُ 25/6: cālarumuz.

27. Çokluk 3. şahıs iyelik eki metnimizde leri (لِرَى) şeklinde yazılmıştır: بَلْبَلُ لِرَى 11/4: bülbülleri; دِلُ لِرَى : dilleri.

c. Fiil çekim eklerinin imlâsı

28. -ar, -er, -ur, -ür,-r geniş zaman ekinin ünlüsü metnimizde daima harekeyle belirtilmiştir: قَلَرُمُ 9/1: kıluram; دِترَرُ 13/2: ditrer; دِيلَرُ 13/7: diler; اِيلَرُ 13/4: eyler; دُتَرُ 16/5: dutar; سِيلَارُ 16/1: söyler; اُولُرُ 16/1: olur; وِرَرُ 21/3: virür.

29. -dı,-di, -du, -dü görülen geçmiş zaman ekinin yazılışı: Bu ekin ünlüsü genellikle harfle yazılmış, bazen de harekeyle belirtilmiştir: بَتَدَى 9/1: batdı; دُشُدَى 9/2: düşdi; كُوچُدَى 9/2: göçdi; قُوْنُدَى 10/5: kondı; اِنْدَى 10/5: indi; اَلْدُكُ 11/4: olduñ; اَيْلُدُكُ 11/4: eyledüñ; دُتْدَى 13/1: döndi; بُلْدَى 14/2: buldı.

30. Anlatılan geçmiş zaman eki daima -mış (مِش) şeklinde yazılmış, ünlüsü ise harekeyle belirtilmiştir: قَلِمِشَمُ 9/1: kılmışam; قَلِمِشُ 12/4: kalmış; اَلْمِشُ 12/1: olmuş; كَلِمِشُ 12/2: gelmiş; بُلْمِشُ 12/6: bulmuş; طَلْمِشُ 12/7: talmış.

31. Gelecek zaman eki -ısar, -iser şeklinde yazılmış olup ünlüsü ise harekeyle belirtilmiştir: اُولِسَرُ 9/6: olısar; كُوْرِسَرُ 8/6: göriser.

32. Teklik 2. şahıs emir eki -ğıl,-gil şeklinde yazılıp ünlüsü daima harekeyle belirtilmiştir: بَقْ غِلُ 9/7: bakğıl; اَلْمَاغِلُ 10/4: olmağıl; صُرْغِلُ 17/1: sorğıl; اَلْغِلُ 27/4: olğıl;; وِيرانَه قَلُ 27/4: vīrāneğıl; اَيْلِكِلُ 18/3: eylegil; اَلْمَاغِلُ 10/4: olmağıl.

-sun,-sün teklik 3. şahıs emir ekinin yuvarlak ünlüsü harfle yazılmıştır: اَلْسُونُ 10/1: olsun;

دَكَدْرُمَسُونُ 13/7: degdürmesün; صَلَا أَوْلَسُونُ 17/2: salā olsun.

33. Şart ekinin ünlüsü; 1. şahısta harekeyle, 2. ve 3. tekil şahısta harfle yazılmıştır: أَطْوَرُسَمٌ : oturur-ısam; بُوَيَارِسَا 21/5: yuyar-ısa; بِلْدُوَكِسَا 18/6: bildüñ-ise; كَلْدُوَكِسَا 27/5: geldüñ-ise; اِسْتَاَسَا 12/3: istese.

34. -a, -e istek ekinin ünlüsü teklik 1. ve 3. şahısta harfle yazılmıştır: بَعَلَيَا 9/6: bağlaya; قِيَا 9/6: kıya; طَلَا 12/3: tola; سَايُووَمَ 28/4: sayu verem; دِيُووَمَ 29/7: diyü verem.

35. Olumsuz geniş zaman eki -maz, -mez'in ünlüsü ise harekeyle belirtilmiştir: سَتَمَزَ 16/7: sanmaz; اَكَلَنَمَزَ 15/4: eğlenmez; اِيَرَمَزَ 9/3: irmez; اَلدَتَمَزَ 15/4: aldanmaz.

ç. İsim-fiil eklerinin yazılışı

36. Geniş zaman ifade eden -an,-en isim-fiil ekinin ünlüsü çok zaman harekeyle, bazen de harfle yazılmıştır. n ünsüzü ise bazen çift üstünle belirtilmiştir: اَوْلَنُ 14/5: olan; قَيْنُ 14/7: koyan; بُلَنُ 14/1: bulan; دُوَيَانُ 14/2: duyan; اُوَيَانُ 19/2: uyan; وَيِرَنُ : viren; بِلَنُ 27/2: bilen; كَلَلَنُ 28/7: gelen; يَرَادَا 8/3: yaradan; اِدَا 18/1: iden.

37. Metnimizdi geçen -ar, -er geniş zaman ifade ede isim-fiil ekinin ünlüsü genellikle herekeyle, bazen de harfle yazılmıştır: يَانَرُ اَوْدُ 28/5: yanar od; طُوغَرُ كُنُوڭ 19/1: toğar günüñ; كَجَرُ كُونِنُ : geçer günin; يِنَارُ اَدَمُ 28/2: yanar odum.

38. Geçmiş zaman ifade eden -duk, -dük isim-fiil ekinin ünlüsü genellikle harekeyle, bazen de harfle yazılmıştır: قَلْدُغَمُ 10/6: kıldugum; نَتْدُكُ 9/4: n'itdügi; نَتْدُكَلَرِي 24/2: n'itdükleri; سَوْدُكِي 16/6: sevdügi.

39. Gelecek zaman manası taşıyan -ası, -esi isim-fiil ekinin ünlüsü harekeyle yazılmıştır: دِكَلَايَسِي 22/5: diñleyesi; سِيَلَايَسِي 16/5: söyleyesi; اَكَلَايَسِي 22/5: añlayası.

d. Zarf-fiil eklerinin yazılışı

40. Hal ifade eden -u, -ü zarf-fiil ekinin ünlüsü harfle yazılmış olup metnimizde iki yerde görülmektedir: اِتْمَايُو 15/6: itmeyü; كُرْتُو 23/20: görnü.

41. -ken, -iken zarf-fiil eki, metnimizde bir yerde -iken şeklinde yazılmıştır: بُلْمِشِكَنُ 24/1: bulmuş-iken.

42. Zaman anlamı veren -ıcak, -icek zarf-fiilinin ilk ünlüsü genellikle harf ve harekeyle yazılmış, bazen de sadece harekeyle belirtilmiştir: طَغِيَجَنُ 19/2: toğıcak; كَلِيَجَكُ 24/6: gelicek; بَالُوَرَجَكُ 9/1: belüricek.

43. Zaman ifade eden -madın, -medin zarf-fiil ünlüsü haekeyle belirtilmiştir: اُرْتَمَدِنُ 9/3: ornanmadın; سِيَلْنَمَدِنُ 9/3: söylenmedin; اِيَلْنَمَدِنُ 9/3: eyleneçmedin.

44. Bağlama anlamı taşıyan -ıp, -ip, -up, -üp zarf-fiilinin yazılışında ünlü uyumu yoktur. Metnimizde daha çok ekin ünlüsünün düz şekli görülmektedir. p ünsüzü ise genellikle b ile yazılmıştır. اَلْبُ 24/3: olub; اَلْبُ 18/6: olup اُرْبُ 25/3: urup; اُرْبُ 17/2: urup; سُونِبُ 16/5: sönüp; چَغْرِشُبُ 11/4: çağrışup; 9/7: يِيِبُ yiyib; 9/7.

45. Diğer bir zarf-fiil yapan -ıban, -iben, -uban, -üben ekinin ünlüsü harekeyle belirtilmiştir. Metnimizin bir yerinde ekin n (ن) ünsüzü çift üstünle gösterilmiştir: اَلْبِنُ 17/3: olıban; كَدِيلِبِنُ 23: gidiliben; چَكْنِشِبَا 10/3: çegnişüben.

e. Bildirme eklerinin imlası

46. Teklik 2. şahıs şimdiki zaman-sen,-sın, -sin ekinin ünlüsü harekeyle belirtilmiştir: تَاَجَسَ 13/5: tacısen; مِعْرَاَجِسَنُ 13/5: mirācısen; مَحْتَاَجِسَنُ : muhtācısen; سَنَ سِنَ 13/2: sensin.

47. Teklik 3. şahıs şimdiki zaman eki metnimizde genellikle -durur şeklinde yazılmıştır: سُلْطَانُ دُرُرُ 16/2: sultan-durur; شَقِي دُرُرُ 17/7: şakī-durur; عَادَتُ دُرُرُ 20/2: ādet-durur; عِشْقُ دُرُرُ

20/5: ışk-durur; قَوِي دُرُّ 20/4: kavli-durur; دِيل دُرُّ 20/4: dilidür; غَرِيب دُرُّ 21/3: ğarib-durur; غَدَار دُرُّ 20/2: gaddâr-durur; غَنِي دُرُّ 11/7: ğanidür; حُوش دُرُّ 12/7: hoşdur.

48. Çokluk 1. şahıs şimdiki zaman eki -uz, -üz'ün ünlüsü harekeyle belirtilmiştir: تَقِيْبُزُ 25/5: nakibüz; نَشَاطُزُ 25/4: neşätüz.

f. Çokluk ekinin imlâsı

49. Metnimizde geçen çokluk eki genellikle -ler (لِر), bazen de -lar (لَ) şeklinde yazılmıştır: كِمْسَانَكِر 14/5: kimseneler; بِيْلَتَكِر 14/20: bilenler; طَمَعَكِر 15/4: canlar; طَالِبَكِر 19/3: tâlipler; جَنَّاكِر 19/4: şamalar; فَاضِلَكِر 21/3: fâzıllar; جَنَّاكِر 25/6: cânlarumuz; يَادَكِر 28/2: yâdlar; بُلْبُلَكِر 11/4: bülbülleri; دِلَلَكِر 11/4: dilleri; كُلَلَكِر 11/4: gülleri

g. Mastar ekinin yazılışı

50. Mastar ekinin ünlüsü metnimizde genellikle harekeyle, bazen de harfle yazılmıştır: اَكَمَقُ 8/2: aġmak; اِتَمَكَا 27/3: itmege; اَلَمَقُ 11/1: olmak; قَابَلَمَقُ 11/3: kapılmak; قَلَمَقُ 11/1: kılmak; دَكَمَايَلَمَقُ 11/1: dökmeke-ile بَلَمَقُ 11/6: bulmak.

ğ. Olumsuzluk ekinin imlâsı

51. Olumsuzluk eki -ma, -me'nin ünlüsü hareke veya harfle belirtilmiştir: بَعَلَمَم 9/7: bağlanma; اِسْتَمَا 9/1: isteme; اَلْمَاغِل 10/4: olmağıl; اَلْمِيْم 10/5: olmayam; اَبْرَلْمَادِي 14/1: ayınlmadı; قَلْمَدِي 18/4: kılmadı; اَلْمَا 25/5: olma.

Ç. SORU EKİNİN İMLÂSİ

52. Metnimizde soru eki birleşik yazıldığı gibi, ayrı yazıldığı da görülmektedir: هَزَارَان مِي 26/6: hezârân mı; حَرَمْتَمِي 11/1: hürmete mi.

D. METİNDE KULLANILAN HAREKELER

53. Üzerinde çalıştığımız metinde geçen hareke, dediğimiz işaretler şunlardır:

a. Üstün, esre, ötre işaretleri: اُنْكُ 9/4: anuñ; كُورِسَرُ 8/6: göriser.

b. İki üstün ve iki esre işaretleri اَلْدَا 14/4: elden; سَنْدَا 16/2: senden; اُنْدَا 21/4: andan; اُودَا 28/6: evden; اَلْنَدَا 10/7: elinden; اَوَكِنْدَا 17/4: öñinden.

c. Kelime ortasında ve sonunda kullanılan cezim işaretleri: اَكُنْدَا 8/7: öñden; بُنْدَا 12/6: bunda; اَلْدَا 12/7: elden; دُنْدِي 13/1: döndi; سُنْدِي 13/1: sendin; اِسْتَمَاكِل 14/1: istemegil; يَنْمِش 16/5: yanmış, اُول 8/5: ol; اَلْمَق 8/6: olmak, اَلْسَر 9/6: olısar; اُنْكُ 9/1: anuñ; بَق 9/7: bak; اَلْمَاغِل 10/4: olmagıl; سَغَمَز 10/4: sığmaz, دِلَر 11/1: diler; قَلْمِش 11/1: kılmış.

DİL BİLGİSİ DİL ÖZELLİKLERİ

XV. yüzyılın sonlarında yazılan metnimiz, yer yer Eski Anadolu Türkçesi özelliklerini taşımakta ve Eski Anadolu Türkçesi ses ve şekil hususiyetlerini de aksettirmektedir.

SES BİLGİSİ

54. Metnimizde dikkati çeken başlıca ses özellikleri şunlardır.

a. Eski Anadolu Türkçesinde i ün-lüsü, bugün e şeklinde teleffuz edilmektedir:

i > e değişmesi: demez (<di-mez) 16/5; er- (<ir-) 12/3; ver- (<vir-); gerçek (<girçek) 23/1; el (<il «yabancı»); yeğ (< yig) 28/6; yer (< yir) 9/3; beşik (<bişik) 21/3; bel (<bil); ey (<î, iy) 27/1.

b. Yuvarlaklaşmanın devam etmesi

55. Metnimizde geçen birçok kelimeye yuvarlaklaşma olayı devam etmektedir:

u > ı değişmesi: yıldız (< yılduz) 28/4; taşkın (< taşhun) 23/3; sayı ver- (<sayu ver-) 28/4.

i > ü değişmesi: belli (< bellü) 9/4; değil (< degül) 15/3; gizli (< gizlü) 23/4.

c. Ünlü kısalması

56. Arapça ve Farsça kelimelerde aslen uzun olması gereken ünlüler, vezin gereği kısa yazılarak harekeyle belirtilmişlerdir: bakı (< bâki) 19/5; dünya (< dünyâ); canı (< câni); kine (< kîne) 20/2.

ç. Ünlü düşmesi

57. Türkçede ünlü ile biten bir kelimedden sonra, ünlü ile başlayan bir kelime veya ek geldiği zaman ünlülerden biri düşer. Buna metnimizden şu örnekleri verebiliriz: n'it-(< ne it-) 24/2; niçün (< ne için) 25/5; kendüzi (< kendü-özi) 23/7.

d. Orta hece ünlüsünün düşmesi

58. Orta hece ünlüsünün metnimizde birçok kelimeye düştüğü görülmektedir: benzi (< beniz-i) 9/4; gönlüme (< gönül-ü-m-e) 9/2; bağrun (< bağır-u-n) 9/7; boynın (< boyun-ı-n) 21/3.

e. İzafet kesresi

59. Metnimizde izafet şekli genellikle düz vokalli, yuvarlak şekli ise pek az görülmektedir: şâh-u şükûfe 17/6.

f. Ünsüz değişimleri

Metnimizde şu ünsüzlerin değiştiği görülmektedir:

60. d > t değişmesi, tad (< dad) 18/6; tut- (< dut-) 18/2; tüken- (< düken-) 16/6; tüt- (< düt-) 16/5.

61. k > h değişmesi.

a. Kelime başında. Metnimizde k ile geçen ve bugün h olan ünsüz için örneklerimiz şunlardır: hani (< kanı) 22/6; hangi (< kankı) 22/3.

b. Kelime ortasında: dahi (< dakı < takı) 8/2; ahtar- (< aktar-) 26/5.

c. Kelime sonunda: yoh (< yok) 9/3.

62. ' > y değişikliği: Metnimizde bu değişiklik, Arapça kelimelerde pek çok görülmektedir: dâyim (< dâ'im) 13/3; fâyide (< fâ'de) 21/2; şâyim (< şâ'im) 18/4; hâyin (< hâ'in) 12/6.

63. u ünlüsünün metnimizde v ünsüzü yerine kullanıldığı görülmektedir: dem ur- (<dem vur-) 17/2.

g. Ünsüz tonlulaşması

64. Türkçede iki ünsüz arasında bulunan tonsuz ünsüzler, tonlulaşır. Bunun örneği metnimizde pek çok görülmektedir: konmağı (< konmak-ı) 23/1; açılmağı (< açılmak-ı) 23/2; geçmeği (< geçmek-i)

23/1; kalmağı (<kalmağ-ı) 23/1; azalmağı (< azalmağ-ı) 23/3.

ŞEKİL BİLGİSİ

I. İSİM

Metnimizde geçen kelimelerin şekil bakımından özelliklerini şöylece sıralayabiliriz:

1. Çokluk eki

65. -lar,-ler çokluk ekinin metnimizde bugünkü yazı dilimizden farklı bir yönü yoktur: canlar 15/4; tama'lar 19/4; fâzıllar 21/3; kimseneler 14/5. s

2. İsim çekim ekleri

a. İlgi hâli

66. İlgi hâli eki, ünsüzlerden sonra -un,-ün; ünlülerden sonra -nun,-nün şeklindedir. Metnimizde geçen ek ünlüsünün yuvarlak oluşu, Eski Anadolu Türkçesinin önemli bir özelliğidir: ilüñ (< il-ün) 17/5; şarķuñ (< şarķ-uñ) 17/5; Şâm'uñ (< Şâm-uñ) 17/5.

b. Yükleme hâli

67. Metnimizde yükleme hâli eki, ünsüzlerden sonra -ı,-i; teklik 3. şahıs iyelik ekinden sonra ise -nı, ,ni veya yalnız -n eki pek çok kullanılmıştır: hâşı (< hâş-ı) 14/4; zekiligi (< zekilik-i); 14/4; 'âmı (< 'âm-ı) 14/4; çeşnisini (< çeşni-si-ni) 11/4; ögin (<ög-i-n) 26/1. Metnimizde yükleme hâli ek- lerinden biri olan n yerine, çift esre de kullanılmıştır: bağrın (< bağır-ı-n) 19/3; nağdın (< nağd-in); 25/3; cânın (< cân-ı-n) 11/1; kânın (< kân-ı-n) 11/6.

c. Yaklaşma hâli

68. Yaklaşma hâli, Batı Türkçesinde olduğu gibi metnimizde de -a, -e şeklindedir: kimseye (< kimse-y-e) 23/3; âlemüñe (< âlemüñ-e) 25/3.

ç. Bulunma hâli

69. Bulunma hâli metnimizde -da,-de şeklinde yazılmıştır: yolda (< yol-da) 17/3; ta'allülde (< ta'allül-de) 10/6; gönüllerde (< gönüller-de).

d. Ayrılma hâli

70. -dan, -den; -din, -din ayrılma hâli eki, metnimizde ünsüz uyumuna bağlı değildir. Bu ekler metnimizde, tenvin dediğimiz çift üstün veya

çift esre şeklinde de belirtilmiştir: varlıktan (< varlık-dan) 18/4; 'arşdan (< 'arş-dan) 20/3; elden (< el-den) 12/5; candan (< cân-dan) 10/5; önden (bönden) 13/6; sendin (< sen-din) 16/2; andın (< andın) 8/6; aydan (< ay-dan) 9/4; râzdan (< râz-dan).

3. İyelik ekleri

71. Teklik 1. şahıs iyelik eki m'dir: cânum (< cân-u-m) 11/5; seyrüm (< sey-ü-m) 16/2; sırrum (< sırr-u-m) 16/1;

72. Teklik 2. şahıs iyelik eki n'dir: yoluñ (< yol-u-ñ) 26/3; fikrũñ (< fikr-ü-ñ) 13/6; hevesũñ (< heves-ü-ñ) 26/2.

73. Teklik 3. şahıs iyelik eki ünsüzle sona eren kelimelerden sonra -ı, -i; ünlüyle biten kelime veya ekten sonra ise -sı, -si şeklindedir: öñi (< öñ-i) 17/4; tacı (< tâc-ı) 13/5; firakı (< firâk-ı) 19/3; būsâkı (< būsâk-ı) 19/6; çeşni-si (< çeşni-si) 11/4; rızâsı (< rızâ-sı) 12/1; havsalası (< havsala-sı) 12/5.

74. Çokluk 1. şahıs iyelik eki -muz, -müz'dür: sultanumuz (< sultan-u-muz) 22/1; kânumuz (< kân u-mus) 22/4; canlarımız (< canlar-u-muz) 25/6; nev-baharumuz (< nev-bahar-u-muz) 25/6.

75. Çokluk 3. şahıs iyelik eki -ları, -leri şeklinde yazılır: dilleri (< dil-leri) 11/4; yüzleri (< yüz-leri) 23/5; özleri (< öz-leri) 23/5; bülbülleri (< bülbül-leri) 11/4; serkeşleri (< ser-keş-leri) 17/7.

II. ZAMİRLER

a. Şahıs zamirleri

76. Teklik 1. şahıs zamiri: ben (< ben) 16/1; teklik 2. şahıs zamiri: sen (< sen) 11/3; teklik 3. şahıs zamiri ise ol (< ol) 8/2.

Zamirlerin ilgi hâli: Teklik 1. şahıs, benüm; 2. şahıs, senũñ; 3. şahıs, anuñ 8/1; yükleme hali: teklik 3. şahıs, anı; yaklaşma hali, teklik 3. şahıs, aña 11/7; ayrılma hali: teklik 2. şahıs: sendin (< sen-din) 16/2; 3. şahıs, andan 12/4, andın (< andın) 8/6.

77. Çokluk 1. şahıs, biz 17/1; çokluk 3. şahıs anlar 19/2.

b. İşaret zamirleri: Teklik hâli, ol 8/2; çokluk hâli, bular 12/5. İşaret zamirinin bulunma hâli: bunda 17/3.

78. Dönüşlülük zamirleri şunlardır: öz (< öz-ü-ñ) 25/4; kendüye (< kendü-y-e) 23/5; kendüzi (< kendüz-i) 23/7.

III. FİİL

A. BİLDİRME EKLERİ VE CEVHERİ FİİL

79. Bildirme hâli, görülen ve anlatılan geçmiş zaman sığaları ile dilek sığası, i- cevheri fiili ile yapılır:

1. Geniş zaman ekleri:

Teklik 1. şahıs -am, -em, -van, -ven: esiriven (< esir-i-ven) 28/6.

Metnimizde teklik 2. şahıs: -sın, -sin; -sen'dir.

Osmanlıcanın son devirlerinde ek ñ şeklinde yazılmıştır: sensin (< sen-sin) 13/3; tâcisen (< tâc-ı-sen) 13/5; mirâcisen (< mirâc-ı-sen) 13/5. Teklik 3. şahıs -durur, -dur:

80. Metnimizde ek genellikle -durur şeklinde yazılmıştır: sultan durur (< sultan-durur) 16/2; saki durur (< sâki-durur) 17/7; 'âdet durur (< 'âdet-durur) 20/2; horyad durur (< horyad-durur) 12/6; gâddar durur (< gâddâr-durur) 21/2; 'ayan durur (< 'ayân-durur) 23/2; bâkıdur (< bâkı-dur) 19/5; hoşdur (< hoş-dur) 12/7; sâbirdür (< sâbir-dür) 18/4; ğanîdür (< ğanî-dür) 21/4.

Çokluk 1. şahıs -uz, -üz:

81. Eski Anadolu Türkçesinde ek daima yuvarlak olarak yazılmıştır: neşâtuz (< neşât-uz) 25/4; nakîbüz (< nakîb-üz) 25/5.

2. Görülen geçmiş zaman eki: Çokluk 1. şahıs: -ıduk: kanda ıduk (< kanda-ıduk) 22/4.

3. Şart

82. Teklik 2. şahıs -iseñ: mahkûm iseñ (< mahkûm-iseñ) 24/3; vâkıf isañ (< vâkıf-ısañ) 26/1; layık isañ (< layık-ısañ); ayık isañ (< ayık-ısañ). Teklik 3. şahıs -ise: bahr ise (< bahr-ise) 16/3; zehr ise (< zehr-ise) 16/3; güçlüyise (< güçlü-yise) 23/3; yâr isa (< yâr-ısa) 22/3.

B. FİİL ÇEKİMİ

83. Fiil sığaları basit ve birleşik olmak üzere iki kısımda incelenmiştir. Basit sığalar bildirme ve istek sığaları olarak ikiye ayrılmıştır.

I. BASİT SİĞALAR

a. Bildirme sığaları

1. Görülen geçmiş zaman

84. Görülen geçmiş zaman eki -di, -di, -du, -dü, duk'dür. 1. ve 2. şahıslarda ünlü daima yuvar-

lak, 3. şahısta ise düzdür: eyledüm (< eyle-dü-m) 14/1; yazduñ (< yaz-du-ñ) 28/3; kalduñ (< kal-du-fı) 27/5; bildüñ (< bil-dü-ñ) 18/6; kığırdı (< kığırdı) 23/7; saldı (< sal-dı) 14/7; batdı (< bat-dı) 9/1; uçdı (< uç-dı) 9/2; kondı (< kon-dı) 28/7; bulduğ (< bul-duk) 8/7.

85. Görülen geçmiş zamanın olumsuz şekli: bulmadı (< bul-ma-dı) 14/1; salmadı (< sal-ma-dı) 15/7; kalmadı (< kal-ma-dı) 15/2; ermedi (< er-me-di) 28/3; kılmadı (< kıl-ma-dı); eydilmediler (< ey-dil-me-di-ler) 25/6.

2. Anlatılan geçmiş zaman

86. Anlatılan geçmiş zaman eki -miş, -miş'dir: bitmiş (< bit-miş) 18/1; kalmış (< kal-mış) 11/3; irmiş (< ir-miş) 26/4; girmiş (< gir-miş) 26/7; kılmış (< kıl-mış) 22/1. Metnimizde bu sığın olumsuz şekline rastlanmamıştır.

3. Geniş zaman

87. Metnimizde geçen geniş zaman ekleri -ar, -er, -ur, -ür ve r'dir: uyar (< uy-ar) 21/2; biter (< bit-er) 21/1; döner (< dön-er) 24/1; satar (< sat-ar) 22/5; gelür- (< gel-ür) 24/6; kılar (< kıl-ur) 16/7; besler (< besle-r) 20/3; ditrer (< ditre-r) 13/2.

88. Geniş zaman olumsuz eki -maz, -mez: eglenmez (< eglen-mez) 15/4; sanmaz (< san-maz) 16/7; aldanmaz (< alda-n-maz) 15/4; dimez (< di-mez) 16/5; dükenmez (< düken-mez) 16/6; dalcınmaz (< dalcın-maz) 15/4; sığmaz (< sığ-maz) 16/1.

4. Gelecek zaman

89. Metnimizde gelecek zaman eki -ısar, -ıser'dir: olısar (< ol-ısar) 9/6; görıser (< gör-ıser) 8/6; irıser (< ir-ıser) 8/6.

b. Dilek

1. İstek sıgaları

90. İstek eki -a, -e'dir. Kullanılan şahıs ekleri ise, teklik 1. şahısta m, teklik 2 şahısta -sın, -sin; çokluk 1. şahısta -vuz, -vüz şeklindedir: yügürem (< yügür-e-m) 28/3; yilem (< yil-e-m) 28/3; görem (< gör-e-m) 26/2; eydem (< eyd-e-m) 22/4. Teklik 2. şahısta -a-sın, -e-sin: Bu sıgada şahıs eki -sın, -sin tenvin dediğimiz iki esre ile belirtilmiştir: yorasın (< yor-a-sın) 22/5.

Teklik 3. şahıs -a,-e: kurtıla (< kurtıl-a) 19/1; döne (< dön-e) 17/1; çıka (< çık-a) 21/6; sala (< sal-a); ola (< ol-a).

Çokluk 3. şahıs -a-lar, -e-ler: olalar (< ol-a-lar) 20/2.

91. İsteğin olumsuz

92. İstek fiil çekiminin olumsuz Teklik 1. şahıs-ma-y-a-m, me-y-e-m: döndürmeyem (< döndür-me-y-e-m) 28/2; Teklik 3. şahıs -ma-y-a, -me-y-e: dutmaya (< dut-ma-y-a) 19/6; ınlmaya (< ırıl-ma-y-a) 17/4; kırılmaya (< kıl-ma-y-a) 17/4. Çokluk 1. şahıs -ma-y-a-vuz, me-y-e-vüz: olmayavuz (< ol-ma-y-a-vuz) 25/5; silmeyevüz (< sil-me-y-e-vüz) 25/5; kılmayavuz (< kıl-ma-y-a-vuz) 25/5.

2. Emir

93. Metnimizde teklik 2. şahıs bazen eksiz bazen de -ğıl, -gil eki ile yapılmıştır: ko- 10/1; kıl- 10/1; bakğıl (< bak-ğıl) 9/7; olğıl (< ol-ğıl) 27/4; eylegil (< eyle-gil) 27/2; sorğıl (< sor-ğıl) 17/1. Teklik 3. şahıs eki -sun, -sün; bir yerde -sin şeklinde yazılmıştır: olsun (< ol-sun) 25/6; kılsun (< kıl-sun) 18/5; girsün (< gir-sün) 12/1; virsin (< vir-sin) 11/3.

94. Çokluk 2. şahıs eki olan -ñ, -uñ metnimizde iki yerde geçmektedir: dimeñ (< di-me-ñ) 18/5; kaluñ (< kal-uñ) 16/6.

Teklik 2. şahıs olumsuz emir eki -ma, -me, -mağıl, -megil şeklindedir: dartma (< dart-ma) 27/4; isteme (< iste-me) 9/1; dölenme (< dölen-me) 27/7; bağlanma (< bağlan-ma) 9/7; istemegil (< iste-megil) 14/1.

Teklik 3. şahıs olumsuz eki -ma-sun, -me-sün: durmasun (< dur-ma-sun) 13/6.

Çokluk 1. şahıs -alum, -elüm: yaylayalum (< yayla-y-alum) 20/4; idelüm (< it-elüm) 8/1.

3. Şart

95. Şart eki -sa, -se şeklinde yazılır. Teklik 3. şahıs: istese (< iste-se) 12/3; itse (< it-se) 11/7.

II. BİRLEŞİK SIGALAR

a. Hikaye şekli

96. Görülen geçmiş zaman hikayesi: kığırdı (< kığır-dı-dı) 23/7.

97. Anlatılan geçmiş zaman hikayesi, teklik 3. şahıs -mış-ıdı -mış-ıdı (< ol-mış-ıdı) 22/4; açılmış ıdı (< açıl-mış-ıdı) 22/2; kılmış ıdı (<kıl-mış-ıdı) 22/1; düŝmiŝıdı (< düş-mış-ıdı) 13/4.

b. İstek hikayesi

98. İstek hikayesinde teklik 3. şahıs eki, -adı, -edi, -aydı, -eydi: kıla idi (< kıl-a-ıdı) 22/5.

c. Şart

99. Görülen geçmiş zaman Şartı: bildünise (< bildün-i-se) 18/6; oldısa (< oldı-sa) 10/1; kaldım ısa (< kalduñ-ı-sa) 27/5; geldük ise (< geldük-i-se).

100. Geniş zaman Şartı: Teklik 1. şahıs -ar-sam,-er-sem, -ur-sam, -ür-sem: söyleyisem (< söyle-r-i-sem) 16/1; yavuvurursam 28/6; oturursam (< otur-ur-sam) 16/1.

Teklik 2. şahıs ar-sañ, -er-sefi: dilerseñ (< dile-r-señ)21/1.

Teklik 3. şahıs -ar-sa, -er-se: kıyarsa (< kıy-ar-sa) 21/1; yuyarsa (< yu-y-ar-sa) 21/5; duyarsa (< duy-ar-sa) 21/4; uyarsa (< uy-ar-sa) 21/6.

C. İSİM-FİİLLER (partisipler)

101. İsim-fiiller, fiillerin sıfat şekilleridir. Metnimizde geniş zaman, geçmiş zaman ve gelecek zamanı ifade eden isim-fiiller geçmektedir:

1. Geniş zaman isim-fiilleri -an, -en; -ar, -er bulan (< bul-an) 27/6; koyan (< koy-an) 14/4; olan (< ol-an) 15/1; yakan (< yak-an) 19/3; tıyan (< tıy-an) 11/6; alan (< al-an) 18/5; yaradan (< yarad-an) 8/3; yiyan (< yi-y-en) 10/6; gören (< gör-en) 11/3; bilen (< bil-en) 15/4; içen (< iç-en) 19/4; süren (< sür-en) 17/7; yanar od (< yan-ar-od) 28/5; toğar günün (< toğ-ar-günüñ) 19/1; geçer günüñ (< geç-er-günüñ); yanar odum (< yan-ar-odum) 28/2; yanar od (< yan-ar-od) 28/5.

2. Geçmiş zaman isim-fiili -duk-dük kılduğı (<kıl-duğ-ı) 10/6; bindüği (<bin-dük-i) 9/4; sevdüği (<sev-dük-i) 16/6.

3. Gelecek zaman isim-fiili-ası, -esi añlayası (< añla-y-ası) 22/6; dinleyesi (< dinle-y-esi) 22/5; söyleyesi (< söyle-y-esi) 16/6.

Ç. ZARF-FİİLLER (gerundiumlar)

102. Zarf-fiiller, fiillerin zarf şekilleridir. Metnimizde hâl, zaman ve bağlama olmak üzere üç şekli görülmektedir.

1. Hâl ifade eden zarf-fiiller -u, -ü

103. -u, -ü zarf-fiil eki metnimizde iki yerde görülmektedir: itmeyü (< it-me-y-ü) 15/6; görmü (<gör-n-ü) 23/2.

104. -u,-ü zarf-fiil eki birleşik fiillerde de görülmektedir: okıyu verer- (< okı-y-u-ver-) 28/3; dokıyu ver- (< dokı-y-u-ver) 28/5; diyü ver- (< di-y-ü-ver-)29/7; süriyü ver- (< süri-y-ü-ver) 28/1.

2. Zaman ifade eden zarf-fiil eki -ıcak, -icek

105. -ıcak, -icek zarf-fiili: toğıcak (< toğ-ıcak) 19/2; gelicek (< gel-icek) 24/6.

106. -madın, -medin zarf-fiil eki metnimizde Şu örneklerde görülmektedir: durmadın (< dur-madın) 28/3, ornanmadın (< ornan-madın) 9/3; eylanmedin (< eylan-medin) 23/7; söylenmedin (< söylenmedin) 13/4; ermedin (<er-medin) 28/3.

3. Bağlama anlamı taşıyan zarf-fiil ekleri -ip, -ip, -up,-üp

107. -up, -up zarf-fiil eki ünlü ile biten köke geldiği zaman, araya yardımcı y getirilir, ekin ünlüsü yuvarlak ve düz yazılmış olup ünsüzü ise b ve p şeklinde görülmektedir.

olup (< ol-ub) 16/1; urıp (< ur-ıb) 25/3; urıp (< ur-ıp) 17/2; çağrışup (< çağrıŝ-ub) 11/1; sönip (< sön-ıb) 16/5; yiyip (< yi-y-ıb).

108. -uban, -üben, -ıban, -ıben zarf-fiil eki -up, -up ekinin genişletilmiŝ şeklidir: olıban (< ol-ıban) 17/3; gidiliben (< gidili-ıben) 23/1; çeğniŝüben (<çeğniŝ- üben) 11/3.

D. BİRLEŞİK FİİLLER

109. Birleşik fiiller, bir fiille ondan önce gelen başka bir fiilin yahut isim, sıfat veya zarf türünden bir kelimenin birlikte kullanılmasına denir. Metnimizde geçen birleşik fiilleri Şu bölümlerde inceleyebiliriz:

1. Tasvîri fiille yapılan birleşik fiiller. Bunlar yardımcı fiili ile yapılarak çabukluk ifade ederler: sayu ver- (< say-u ver-) 28/4; okıyu ver- (< okı-y-u

ver-) 28/3; dokıyu ver- (< dokı-y-u ver-) 28/5; diyü ver- (< di-y-ü ver-) 29/7; balkıyu ver- (< balkı-y-u-ver-) 28/2; süriyü ver- (< süri-y-ü-ver-) 28/1.

2. it-, kıl-, eyle-, ol- gibi yardımcı fiillerle yapılan birleşik fiiller:

a. İt- ile yapılan birleşik fiiller:

110. zikr idelüm 8/1; diriğ itse 1/7; renc itme 15/6; tımâr itme 10/4; zulm idici 19/1; zan itmesün 19/1; fehm it-22/5.

b. ol- ile yapılan birleşik fiiller

111. ğark ola 21/1; miskin olup 20/2; münkir olup; sıddık olup 18/6; şah olıban 17/3; sakin olup 16/1; râm oldu; râğıb olan; âşık olan 18/4; sübut oldu 10/5; sehl ola 16/3; tagayyür olmağa 9/1; ayık olan 20/6; hayrân olup 12/4; ihtiyâr ola; vâlih olup 27/5; bahş olısar 9/6; mümin olanlar 24/3; kısmet olmuşdı 22/4; şerîf ola; fer oldu 21/2; fâş olur 16/1; leşker-keş olur 24/3; irak olgıl 27/4.

□ eyle- ile yapılan birleşikler

112. cehd eyleyip 11/1; cem eyledüñ 11/4, sarf eylegil 18/3; zikr eyle- 14/5; zem eyledi 14/7;

zâd eylemiş 25/1; vasf eylegil 27/2; nezr eylemiş 25/1.

ç. kıl- ile yapılan birleşikler

113. tahayyür kılmış 9/1; tagayyür kıldıñ 10/4; hayret kılmış 11/1; perhiz kıldıñ 15/3; zârî kılur 16/7; temennâ kılur 10/5; fidî kılmak 11/1; tevekkül kıldum 10/5; teberrâ kılmayan 10/5. Yardımcı fiil olmamakla beraber bul- ve ur-fiilleriyle de birleşik fiiller yapılmaktadır: rifat bulan 14/1; pervâz ura 17/3; hayme ura 12/7; boynın urur 21/3.

3. İsim grubu şeklinde yapılan birleşik fiiller

114. ele girmiş 26/7; gönül viren 22/6; şek getirüp 17/7; hüküm sür- 17/3; ışka düşmüş 13/4; ğussa yime 27/2; kıymet viren 24/3; külin yile virdi 25/5; baş indürmeyem 28/2; yola gir- 12/1; cânâna kalmadılar 25/4; göle dalmış 12/7; yaş dökmek ile 1.1/1; bil bağlayıp 18/4; elden koyam 14/4; revnak virmiş 15/5; reñç virdi 8/5; cân virdi 8/5; bağrın yakan 19/3.

'AŞIK PAŞA'NIN ELİF- NAMESİ VE DİL ÖZELLİKLERİ

Harfî'l-elif

I

- 7b 01. Evvel bize vâcib ü farz
Allâh adın aîmağ-durur
Anuñ adın zıkr idelüm
Ol kim kamu müştâğ-durur
02. Evvel dağlı oldur qadîm
Âğır oldur muqîm
Oldur kerîm oldur rahîm
Oldur kim ol rezzâğ-durur
03. İki cihân yaradan ol
Ay u güneş yürüden ol
İns ü melek düriden ol
Eyle kim ol Hallâğ-durur
- 8a 04. Oldur ağad oldur şamed
Oldur ezel oldur ebed
Ol bî- hisâb u bi- 'aded
Oldur ki şeksüz Hağ-durur
- 05 Oldur ki cân virdi tene
Oldur ki ten virdi cana
Oldur ki renk virdi kana
Ol hâkim-i muflağ-durur
- 06 Ansuz ana kim iriser
Ansuz anı kim göriser
Ansuz aña kim varisar
Andın yana ol bak-durur
- 07 Ayrılmasuz bulduğ anı
Irilmesüz bildük anı
Öñden soña 'Aşık canı
Anıñla müstagrağ-durur

⁰² (a) dağlı: dağı Ü (b) rezzâğ-durur: Hağ-durur

⁰³ (a) ay u güneş: ayı güneşi S.

⁰⁴ (b) bi-hisâb u bi-'aded: bi-1 -hisâb bi-'aded S, Ü/ ki şeksüz Hağ-durur: kim ol rezzâğ-durur S.

⁰⁵ (a) cana: câna S. Ü.

⁰⁶ (a) iriser: varisar- B, S, Ü/ aña: anı B, 17 göriser: iriser S (b) aña: anı B, Ü/varisar: göriser B, S. Ü/ ol bak-durur: olmak-durur T/ kim ol bak-durur Ü.

⁰⁷ (a) bulduğ: bildük S/ irilmesüz: ayrılmasuz Ü (b) anıñla: anuñla Ü.

Harfî'lbâ

II

01. Biribidi ol pâdişâh
Bu dünyaya peygamberi
- 8b Batdı yire kâfir dini
Belüricek anuñ
nûrı
- 02 Bâğî-durur yolu anun
Pîş-revidür yol verenüñ
Bu dünyanuñ ol dünyanuñ
Begidür ol dîn serveri
- 03 Bu yir ü gök eyleneşdin
Bunca cevâb söylenmedin
Berr ü bahir ornanmadın
Bar-ıdı anuñ gevheri
- 04 Bindügi at anuñ burâğ
Buğz u kine andan ırağ
Bellü aña 'arşdur durağ
Beñzi anuñ aydan arı
- 05 Baş indürüp göñül viren
Bil bağlayıp kâyim duran
Bunlar-durur dîzâr gören
Bahtuludur yâranları
- 06 Bâñl işi her kim koya
Bu hağ yola bil bağlaya
- 9a Bağş olısar ol kimseye
Biñ biñ hezârân biñ hür î
07. Bakğil 'Aşık bu işlere
Bağlanma bu teşvîşlere
Bağma bu âşâyîşlere
Bağruñ yiyip yüzüñ süri

^{11b} 01 (a) biribidi: birübidi T/pâdişâh: pâzişâh B, S/ dini: günü B, S,

⁰² (a) begidür: päkidür Ü.

⁰³ (a) eyleneşdin: urınmadın S/ bunca cevâb söylenmedin: berr ü bahir eyleneşdin B, S (b) berr ü bahir ornanmadın: bunca cevâb ,, söylenmedin B, S.

⁰⁵ (a) bağlayıp: bağlayup B, Ü/ kâyim: karşı S/ bahtuludur: bahtulu ol B, S.Ü-

⁰⁶ (a) yola: ise Ü.

⁰⁷ (b) bağma: bağma S, Ü/ yiyip: yatur Ü.

Harfî't-tâ

III

01. *Taḳarrüb olmağa saña*
Temenna ḳıuram sinden
Taḥayyür ḳalmışam î dost
Tekellüf isteme benden
02. *Teḳāzâ göñlüme düşdi*
Taşarrufdan canum göçdi
Teferrüc mülkine uçdi
Tamâmet iş ḳamu senden
03. *Tevâzi' irmez, ol sırta*
Tekebbür hõz nice göre
Ta 'alluḳ yoḫ dine küjfre
Te 'âlâdur ḳamu dinden
- 9b 04. *Temâşâ sen baña geldüñ*
Teberrüd göñlümi alduñ
Teḡayyür ḫâlümi kılduñ
Tîmâr it raḫmet evinden
05. *Teberrâ ḳılmayam billâh*
Temerriüd olmayam vallâh
Tevaḳḳu' senden î Allâh
Tecellî ḳıl baña cândan
06. *Tevekkül ben saña ḳıldum*
Tefekkür evine geldüm
Ta 'allül ne-y-imiş bildüm
Taḥammül kılduḡum şundan
07. *Tesellî 'Aşıḳa geldi*
Teḡallüb ḳamusı ḳaldı
Ta 'aşşublar ḫacil oldı
Ta 'ahhüd ḳudret elinden

Harfî's-sâ

IV

01. *Sevâb isterseñ î 'aşık*
Senâ ḳıl pâdişeh luḫfin
- 10a *Sebât oldı-sa 'ışḳ sende*
Şübür olsun ḳo nefis mülkin
02. *Sıḳât olmaḳ dilerseñ sen*
Şemen ḳıl 'ışḳa cân u ten
Şekâletliḳ bıraḳ elden
Şeḳîl kişi olur hõz-bin
03. *Su 'bân-durur hõz-bin kişi*
Şelc ü tûfân anuñ işi
Şüm yiyilü söyleyişi
Şelb eyleyüp geçrür günin
04. *Şelec olmaḳ gerek yolda*
Şekâfa şıḡmaz ol ilde
Şemer bitdi-se göñlüñde
Şel olmaḡıl sen i miskin
05. *Şekb olmasuñ göñlüñ evi*
Şelme bula şeyḫân divi
Şebt eylegil 'ışḳuñ kavî
Şâbit ol î şîr'în güz'în
06. *Şüreyyâ mâh-ıla ḳondı*
Şevür yir altına indi
Şiyâb-ı 'aşıḳân yundi
Şübüt oldı göñülde d'în
- 10b 07. *Şevb-i 'aḫâ evvel geyen*
Şânî şafâ ḫânın yiyen
Şâliş beḳâ mülkin bulan
Şümme 'Aşıḳ oldı müb'în

¹¹ 01 (a) olmağa: olmaḡı B/ sinden: senden S, Ü.

⁰² (a) göçdi: göşdi Ü (b) mülkine: milkine S/ uçdi: geçdi B, S/ göçdi Ü.

(a) hõz: hõd S/ nice: kaçan Ü (b) yoḫ: yoḫ B, S, Ü/ dine: d'îne ta'âlâdur: ta'âlâdan Ü/ ta'llâdan S.

⁰⁴ (b) ḫâlümi: cânımı B, S, Ü.

⁰⁵ (a) billâh: vallâh B/ vallâh: billâh B/ i: Ü'de yok.

⁰⁶ (b) ta'llül ne-y-imiş: ta'llülde imiş T/ ḳılduḡum: olduḡum B, Ü

⁰⁷ (b) ta'ahhüd: tevehhüdÜ.

¹¹ 01 (a) pâdişeh: pâzişâh B, S, Ü/i: S'de yok (b) oldı-sa: oldıysa Ü/ sende: senden B, T, Ü/ şübür olsun: batur olsun Ü/ nefis: bes S

⁰² (a) sıḳât: şekât S/ şekte Ü.

⁰³ (a) su'bân-durur: su'bân olur T/ hõz-bin: hõd-bin B/ anuñ: cümle B, S, Ü (b) şüm: sevm T, Ü/ geçrür/ geçer B, Ü, T.

(a) şelec: şelc S/ şilc Ü/ yolda: yoldan T/ ilde: ilden T (b) bitdi-se: bitdiyse Ü/ göñlüñde: göñlünden T/ şel: şül B/ i: iy Ü. B.

Harfî'l-câm

V

01. Cânum sini seven kişi
Cümle senüñ olmağ diler
Cehd eyleyip senüñ-içün
Cânın fidî kılmağ diler
02. Çâre nedür 'aşık kişi
Cevr ü cefâ yudmak işi
Ceyhün olup gözi yaşı
Cihâna saçılmağ diler
03. Çalap'ağā virsin saña
Cümle gören kalmış taña
Çegnişüben sendin yana
Cezbüñe kapılmak diler
04. Cem' eyledüñ bülbülleri
Çağrısup eydür dilleri
Çün-kim sen olduñ gülleri
Çeşni sini almak diler
- 11a 05. Cennet senüñ yoldaşlığūñ
Cihâna yok muhtâçlığūñ
Cânum senüñ ferrâşlığūñ
Çeşmeler açılmağ diler
06. Cehlin döğip üten kişi
Cefâ öküş yudan kişi
Cömerdlığı dadan kişi
Cevher kânın bulmağ diler
07. Cânum 'Aşık çokdur saña
Cür'a dirîğ itme bana
Çekgöl anı sendin yaña
Cäviz kuluñ olmağ diler

⁰⁵ T nüshasında yok. (a) şekb: şekab B/ göñlüñ: göñül Ü (b) şebt: şebet S/ eylegil: eyle B, S/ şirin güzün: şirin görün Ü.

⁰⁶ (a) sevtür: sevr S, Ü (b) yundi: yandı T/şübüü: şübür S.

^(a) sevb-i 'atâ: sevb 'ata Ü/evvel: tonin S/ geyen: giyen B, S, Ü/ bulan: tuyan B, S, T.

^V 01 (a) sini: seni B, S, Ü/ seven: gören B (b) eyleyip: eyleyip Ü.

⁰² (a) cevır ü cefâ: cevır cefâ Ü (b) olup: olup Ü/ diler: gerek T.

⁰³ (a) kalmış: kalur B, S, Ü (b) çegnişüben: çepnişüben S, Ü/ çebnişüben B/ kapılmak: kabılmak S, Ü/ diler: gerek T.

⁰⁴ (b) gülleri: gökleri Ü/ çeşni sini: çeşni senden B, Ü/ gerek: diler S, Ü. (a) cihâna: cihan T.

(a) cehlin: cehli B, S, Ü/ döğip: döğüp B/ yudan: yutan T (b) . . . cömerdlığı dadan: cömerd elin tutan S, Ü/ cömerd dal>n dutan T.

⁰⁷ (a) cânum 'Aşık çokdur: çokdur cânum 'Aşık B, S, Ü/ saña B'de yok/ dirîğ: derîğ B, Ü/ itme baña: itme ana T (b) cäviz: cävüd Ü.

Harfî'l-hâ

VI

01. Hağ 'ışkına yoldaş olan
Hürmete mi kalmış-durur
Hasret yaşın dökmek-ile
Hayret haşıl kalmış-durur
02. Hâşâ kim ol 'ışkı kıya
Hayvân gibi nefse uya
- 11b Harîş ola bu dünyâya
Hırsı anuñ ölmüş-durur
03. Hâşıl aña ne istese
Hükmi revân ne işlese
Hör u kuşür her bir
- nese
- Hâzır olup gelmiş-durur
04. Hikmet anuñ söyleyişi
Hâlden hâle dönmek işi
Hazrete karşı ol kişi
Hayrân olup kalmış-durur
05. Hâz oldı 'ışk ol göñüle
Hubb-ı vatan geldi dile
Hayyü 'l-bekâ 'ışkı-y-ıla
Havşalası talmış-durur
06. Hağdan aña her dem düğün
Hâcet degül yarınğı gün
Hicâbsuz ol bunda bugün
Hüsni-i zibâ bulmuş-durur
07. Hışsa 'Aşık 'ışkı bulup
Hâsıdlığı elden şalıp

12a Helvâ gibi ma 'nî bulup

Harf göline dalmış-durur

^{VI} 01 (b) haşıl: hâşıl S, t, Ü..

(b) harîş ola bu dünyâya: harîş nite ola dünyâya/ hırsı nite ola dünyâya Ü/ harîş nite ola S/ hırsı anuñ ölmüş: harîş elün almış Ü

⁰³ (a) ne istese: ne işleseT/ ne işlese: ne istese T (b) hör u kuşür: hör kuşür T/ olup: olup B, S/ olur Ü/ gelmiş: kalmış Ü.

^(a) hubb-ı vatan: hubbül-vatan B, S, Ü.

⁰⁶ (a) yarınğı gün: yarınki gün Ü.

^(*) 07 (a) 'ışkı: 'ışk B/ bulup: olup B, S/ hâsıdlığı: hasüdlığı B/ hâsedlığı Ü/ şalıp: koyıp S (b) bulup: yiyüp Ü.

Harfî'l-hâ

VII

01. Haliķ rızâsın isteyen hõş
 Hulķ-ıla girsün yola
 Hulķı zîbâ kimseneler
 Hâşlar-ıla yoldaş ola
02. Hülķadur Çalap baħşâyışı
 Hîdmet olur anuñ işi
 Hulķı latîf olan kişi
 Husrev gibi Şîrîn bula
03. Halk kamu çün anı göre
 Harç eyleyip cānın vire
 Hürşid olup hûkmi ire
 Hatırlara nûri tola
04. Hîl 'at aña 'ilm ü edeb
 Halvet aña mülk-i 'aceb
 Hõşnüd ola andan Çalap
 Havf ü recâ andan kala
- 12b. 05. Hâliş olan kimseneler
 Hâdim olur yolda bular
 Haşlet ana görklü hular
 Hõd-bînlîği elden şala
06. Horyad-durur hõd-bîn olan
 Hâyin-durur yolda kalan
 Hõr olmaya õgüt alan
 Haşa kim ol 'ışka dala
07. Hõşdur eger 'Aşık ire
 Hânmanın 'ışka vire
 Hayme gönüllerde ura
 Hânı müdâm Haķ'dan gele

Harfî'd-dâl

VIII

01. Devlet daħ sensin baña
 Devrân daħ sensin baña
 Degdi bu 'ışk senden baña
 Dõndi yönüm sendin yaña
02. Dilber saña ıatlu cānum
 Ditrer kamu etüm tenüm
- 13a Derdüm bilen sensin benüm
 Dermân nedür eyle baña
03. Derde devâ sensin âħır
 Dârü 'l-beķâ sensin âħır
 Dâyim 'ata sensin âħır
 Doğru yolum sendin yaña
04. Dünyâ henüz eylenmedin
 Dürlü cevâb söylenmedin
 Devr-i felek deprenmedin
 Düşmişdi cānum 'ışkuña
05. Devletlü başuñ tâcisen
 Dervişlerüñ mi'râcisen
 Dün gün cānum muhtâcisen
 Dîndür seni sevmek baña
06. Doldum senün fikrünüñ-ile
 Dirliklerüm şükrünüñ-ile
 Dilüm senüh zikrünüñ-ile
 Dek durmasun õñden soña
07. Dermânde bu 'Aşık camı
 Diler göre her dem seni
- 13b Dulunma î devlet günü
 Dîzârünüñ göster baña

VIII 01 (b) bu 'ışk senden baña: baña senden bu 'ışk S, Ü/ sendin: senden B

02 (a) dilber: dalbır Ü/ eyle baña: eylesene S, T, Ü.

03 (b) doğru: toğrı S/ sendin yaña: senden saña B, S/ sendin saña Ü.

04 (a) dürlü cevâb söylenmedin: devr-i felek eylenmedin T (b) devr-i felek deprenmedin: devr-ü felek deprenmedin S/ dürlü cevâb söylenmedin T/ 'ışkuña: 'ışkıña T.

05 (a) başuñ: başın S/ tâcisen: tacısın B, Ü/ mi'râcisen: mi'râcısın B, Ü, (b) dün gün: dün ü gün Ü/ muhtâcisen: muhtacısın B, Ü. ~

07 (a) doldum: taldım S/ soña: soña Ü.
 dermânde: dermende Ü (b) dulunma: dulınma B, S, T/ I: iy Ü/
 didârünüñ: dizârünüñ S, Ü/baña: aña T.

VII 02 (a) hulķadur: hulķudır Ü/ hîdmet olur anun: hîdmet anuñ olur Ü.
 (b) hulķı/latîf: hûb'u latîf Ü/ bula: ola Ü. Jj2 (1 fe^{anc} eyleyip:
 03 (a) harç eyleyip Ü. (b) olup: olup Ü. ,
 04 (a) mülk-i 'aceb: mülk-ü 'aceb Ü (b) hõşnüd: hõşnüz S/ ü: Ü'de yok. 05
 (b) görklü: gökcek S, Ü/hõd-bînlîği: hõz-bînlîği S, Ü. ^ w hâyin-durur:
 06 (a) hâyindür ol B, S, Ü/ yolda: yoldan Ü.
 07 (a) ire: ere S/ hânmanın: hânumnın S/ 'ışka: tuhfê Ü (b) ura: kıra S/
 hânı: hõnı S, Ü.

Harfî'z-zâl
IX

01. *Zevk istemegil dünyadan*
Zenb içine koya seni
Zevk eyledüm diyenlerüñ
Zelil kılur ol canını
02. *Zemdür cihân bilenlere*
Zeylin dutıp her kim vara
Zü'l-karney'den yigrek süre
Zürret içre devrânını
03. *Zürriyetdür bu âdemî*
Zerredendür cümle demi
Zelîl kılur hâşî 'âmî
Zür'r-rûh eyler nişânını
04. *Zü 'l-ka 'denüñ kahrın yiyen*
Zi'l-hicceden hil 'at giyen
Zekiligi elden koyan
Zâtında buldı kânını
- 14a 05. *Zü'fnün olan kimseneler*
Zib gibi kimse mi talar
Zünüb işlemeye bular
Zıkr eyleye şulânını
06. *Zehab öküş isteyenüñ*
Zahîreler eyleyenüñ
Zübâbdur sırrı anlaruñ
Zebh eyledi cevânını
07. *Ze'n-Nün gibi dünyâ koyan*
Zihinde ol cevher tıyan
Zü'l-fişkârı şaldı 'ayan
Zem eyledi düşmânını

Harfî'rrâ
X

01. *Rif'at bulan kimseneler*
Rağbet bu mülke kılmadı
Râğb olan hõd dünyada
Râstdur ki vefâ bulmadı
02. *Râzdan haber duyan kişi*
Remz-ilebuldı bu işi
- 14b *Resüldür anun yoldaşı*
Râhatlara ol kalmadı
03. *Rehber degül dünyâ bilüñ*
Rehzen-durur perhiz kuluñ
Rızkuñıza râzî oluñ
Râzî olanlar ölmedi
04. *Rezzâkı bilen cânlaruñ*
Resm-i cihan koyanlaruñ
Rahmet hânın yiyenlerüñ
Rengi teğayyür olmadı
05. *Ra'nâdur ol önden soñâ*
Revnak Çalap virmiş añâ
Rûhı lañfîdür görseñe
Renc-ü emek hiç olmadı
06. *Rence düşenler ne-y-içün*
Rüsvây olur dünyâ-y-içün
Renç itmeyü sevda-y-içün
Rüstemlere baş olmadı
07. *Revâdur i 'Aşık eren*
Râz içre bir hâlüñ yören
- 15a *Riyâ-y-ıla yola giren*
Red oldı rañmet bulmadı

^{ix.01} (b) zevk eyledüm: zevvâk oldum B, S, Ü/ kılur ol canını: kıl ol canını T.

⁰²(a) zemdür: zenbdür B, S/ zem-durur Ü/ dutıp: dutup B/ tutup S/ her kim her ki B S, Ü/ vara: ire Ü (b) Zü'l-karneyden: Zü'l-karney'den B, T, Ü/ yigrek: yig süre B / zürret içre: zerret içre B/ züret içre S/ zerrât içre B, Ü.

⁰³(a) zerredendür: zerre-durur Ü (b) zelil kılur: zelül olur B/ zelül ola Ü/ hâşî 'âmî: hâş u 'âmî B/ zür'r-rûh: zürüc S/ zerüc B/ zevrüc Ü.

⁰⁴(a) zü'l-ka'denün: zü'l-ka'denün Ü/ yiyen: yeyen T/ zi'l-hicceden: zi'l-hicceden T/ hil'at giyen: hal'at geyen T/ zekiligi: zelliligi Ü/ koyan: şalan Ü/ zâtında: zâtından Ü/ kânını: canını Ü.

⁰⁵(a) zü 'fnün: şü-fünün S, Ü, T/ zib gibi: dileyin Ü/ kimse mi: kimsene T (b) zünüb: zenüb Ü/ işlemeye: istemeye T/ istemeyeler S/ bular: bunlar Ü.

⁰⁶(a) eyleyenün: bağlayanun S (b) zübâbdur: zebbdür T/ zebh eyledi: zebh.eyle kes B, S/ zühb-ıla kes Ü. ¹⁴ Ze'n-Nün gibi:

⁰⁷Ze'n-Nür gibi B/ koyan: kovan Ü (b) zü'l-fikârı: zü'l-fükârı B/ zem eyledi: zimmi kıldı B, S/ demmi Ü.

^{x.01} (a) rif'at: ruf'at Ü (b) hõd: hõz Ü/ dünyada: dünyadan B, S/ denbeden T.

⁰² (a) duyan: bilen S, Ü/ buldı: duydı Ü/ tıydı S.

⁰³ (a) perhiz kuluñ: perhiz kuluñ S, X,

⁰⁵ (b) rûhı: rüyü Ü/ renc ü emek: renc-i emek T.

⁰⁶ (b) renç itmeyü: renç yimen ol B/ renç alma S.

⁰⁷ (a) bir hâlün: gır hâlün T.

Harfî'z-zeyn

XI

01. *Zihî kadem 'ışk erinüñ*
Zibâ hüner Haq 'dan aña
Zünnâr u deyr ü küfr ü din
Zühd ü tâ 'at yeksan ana
02. *Zîrâ kim ummaz, umu*
Zîr ü zeber uçmağ tamu
Zengî vü hind kuldur kamu
Zühre vü mâh ferman aña
03. *Zühâl anuñ müştâkıdur*
Zenbür anuñ mu'bağıdur
Zehri anuñ tiryâkıdur
Zahmı girü dermân aña
04. *Zâhidliğa eylenmez ol*
Rezzâkliğa aldanmaz ol
Zahmet görüp dalcınmaz ol
Zindan dahı meydân aña
- 15b 05. *Zencîr-i 'ışk canın dutar*
Zenbîl-i dil yanmış düter
Zilzilesi cândan öter
Zinhâr dimez merdân aña
06. *Zinde-dil olmuş ol kişi*
Zemzemedür anuñ işi
Zülâl gibi gözler yaşı
Zâd eylemiş Sübhân aña
07. *Zârî kıtur 'Aşık anı*
Zîreklîk ü cüstlük kanı
Zâr u haķîr olmuş teni
Zür u kuvet kıandan aña

Harfî's-sîn

XII

01. *Söyler-istem bu derdi ben*
Sırrum cihâna fâş olur
Sâkin olup otrur-ısam
Sığmaz yüregüm baş olur
02. *Seyrüm kamu senden saña*
Seyrânlarum sendin yaña
- 16a *Sulţân-durur 'ışkun baña*
Süvâr ü hem yoldaş olur
03. *Sürsün düşem ger baħr-ısa*
Sehl ola eger kahr-ısa
Senden gelen gerzehr-ise
Siñer cânuma aş olur
04. *Sermâye çün değdi cânum*
Serkeş nice olsun tenüm
Sevgüñ odın gör kim benüm
Sızdı gözümde yaş olur
05. *Seylâbı çün şahşı ala*
Sönip düten ma'zül ola
Söyleyesi ne dil kıala
Serverligi nebbâş olur
06. *Ser-dih bize eydür gelüñ*
Sen ben dimeklikden kaluñ
Sevdügi-çün ölmek bilüñ
Soñ dükenmez yaş olur
07. *Sen ınma i 'Aşık eren*
Şayru seni sanmaz gören
- 16b *Serkeşliği yoldan süren*
Sâkinlere ferrâş olur

^{x1 01} (a) hüner: henüz T (b) u: Ü'de yok. (b) yeksan: yiksân B, S, Ü

⁰² (a) Zira: zire Ü/ zir ü zeber: zîr ü zeber S (b) hind: div S, Ü/ kırbân: fermân S, Ü/ tâbân Ü.

⁰³ (a) mu'bağıdur: ma'bağıdur S (b) tiryâkıdur: tiryâkıdur T.

⁰⁴ (a) zâhidliğa: zâhidliğe S/ rezzâkliğa: rezzâklara S, Ü (b) görüp: görür B, S/ görür Ü/ dalcınmaz: dalcınmaz B, S/ talcanmaz Ü/ dahi: daki Ü.

⁰⁵ (a) cânın: cânı Ü/ cânâ S/ zenbîl-i dil: zenbil-i 'ışk Ü/ zenbil dili ~, T

(b) zilzilesi: zelzelesi B, S, Ü/ candan: canda S.

⁰⁶ (a) olmuş: oldı S/ zemzemedür: zemzemeler S, Ü/ gözler: gözi Ü.

^{x11 01} (b) otrur-ısam: oturursam S.

⁰² (a) seyrânlarum: seyrân-gâhum Ü/ sendin: senden Ü (b) süvâr: sürer B.

⁰³ (a) sürsün düşem: sürsem düşer T/ sehl: sehel S/ eger: ger biñ B, Ü/ biñ S/ siner cânuma: ser ü cânuma T

⁰⁴ (a) sermâye çün: sermâye-çün B/ değdi: dökdi S/ nice: nite B, S, Ü (b) sevgüñ odın: sevgüñ odi B/ sağraķuñ od T/ yaş: baş Ü.

⁰⁵ (a) seylâbı çün: seylâb çün B, Ü/ şahşı ala: değdi ele Ü/ sönip: sönen B, S, Ü/ ma'zül: mağrûr T (b) nebbâş: nebâş B, Ü/ serverligi: serverlige B, T, Ü.

⁰⁶ (a) ser-dih: serdi S/ eydür: andan T.

⁰⁷ (a) ınma-: dınma- B, T, Ü/ 'Aşık eren: 'Aşık ol irer B, S, Ü/ sayru seni sanmaz gören: sayruyu şağı ol görer B, Ü (b) süren: sürer U.

Harfû's-şın
XIII

01. Şarţeyledür 'aşıklara
Şākiri cümle kār ola
Şevk içre müstagrağ olup
Şādī vü ğam aġyār ola
02. Şecāat-ıla dem urup
Şükr evine kadem urup
Şehāmeti derhem urup
Şey 'en lillāh dizār ola
03. Şāhin gibi pervāz, ura
Şir ola hem yolda dura
Şāh oluban hükmin süre
Şirin ü hōş ğüftār ola
04. Şübhet-ile dirilmeye
Şekāvete qarılmaya
Şāh önünden ırılmaya
Şerif ü ihtiyār ola
- 17a 05. Şehrūn ilüñ 'arīfleri
Şām'uñ Rūm'uñ mağrūrları
Şarķuñ ğarbuñ zarīfleri
Şol er ön-ninde zār ola
06. Şems ü kamer anuñ kulu
Şehd ü şeker döker dili
Şāh-u şüküfe bülbülü
Şeb rüz yiri ğülzār ola
07. Şehād olur 'ışķdan ölen
Şakf-durur 'ışķa ğülen
Şek getirüp münkir olan
Şiddete giriftār ola

Harfû's-şād
XIV

01. Şān' bizi bu dünyaya
Şorġil neye şalmış-durur
Şıfat dilegi ne-y-imiş
Şüret neye gelmiş-duur
02. Şādıķlara olsun şalā
Şıdķı bütünler hōd gele
- 17b Şarrāflığı olan bile
Şun' issi ne ķalmış-durur
03. Şarf eylegil bunda gelip
Şābr it Çalap hükmin bilip
Şālīħlere farz u vācib
Şavm u şalāt olmuş-durur
04. Şābirdür ol şāyim olan
Şaf bağlayıp tā 'at kılan
Şāfi Haķ'a 'aşıķ olan
Şaħiħ anı bilmiş-durur
05. Şāhib-nazar olanların
Ħaġ dirligi bulanlaruñ
Şulħ evine gelenlerüñ
Ħadri vefā talmış-durur
06. Şoħbet dadın alan kişi
Şāfi nedür bilen kişi
Şāġar tulu bulan kişi
Şālūsa mı ķalmış-durur
07. Şaħħa 'Aşıķ bildüñ-ise
Şıdķ u şafā bulduñ-isa
Şiddīķ olup geldüñ-ise
Şāni' elüñ almış-durur

XIII⁰¹ (a) şākiri: şākiri B, S, Ü (b) şevk içre müstagrağ olup: şevk içinde makam döne T/ şāzi: şādī Ü/ vü: bu B.
02 (a) urup: urup B/ şehāmeti: şahmatını S/ şehā seni T/ derhem: verhem B, S, 17 şey'en lillah: şey' lillāhı Ü/ şey' lillāh T/ lillesi B
03 (a) şahin gibi: şahin ola T (b) oluban: oluban B/ olup Ü/ şirin ü hōş: Şirin hōş S.
04 (a) dirilmeye: dirilmeyen S/ sekāvete: sekāvete hem S/ qarılmaya: qarılmayan S (b) ırılmaya: ırılmayan S.
05 (a) mağrurları: ma'rūfları B (b) zarīfleri: ta'rīfleri B, S.
06 (a) şehd ü şeker: şehdi şeker B (b) şāh-u şüküfe: şāh-ı şüküfe B, Ü/ şeb rüz yiri ğülzār ola: şeb ü rüz mest ü ħumār ola T.
07 (a) şehid olur: şehid-durur B, S, Ü/ 'ışķa: 'aşıķa S (b) getirüp: getürüp S, Ü/ şiddete: şeddede S/ şeddāda Ü.

XIV⁰¹ (a) şalmış-duru: talmış-durur Ü
02 (a) hōd: hōz S, Ü T (b) şarrāflığı: şarrāflığı Ü
03 (a) gelüp B, Ü/ şabr it Çalap hükmin bilip: şābir Çalap hükmi bilip T/ bilip: bulup Ü (b) u: Ü'de yok.
04 (a) bağlayıp: bağlayup B (b) şahih: şahih T
05 T'de yok (b) gelenlerüñ: girenlerüñ Ü
06 (b) şālūsa mı ķalmış- durur: şalā bize ķalmış- durur T
07 (a) şıdķ u şafā: şubħ u şafā B, S, Ü

Harfî'ç-çâid
XV

- 18a 01. *Žiyâ bitmiş gönüllerde*
Žağan gitdi şafâ geldi
Đalâlet terk iden câna
Žarar gitdi devâ geldi
02. *Đaribe hõş dutanlardan*
Đuĥâ yüzlü olanlardan
Ža 'ifluk gitdi anlardan
Žâyi' oldı 'aĥâ geldi
03. *Žarüret çekme ten-içün*
Žacer olma cihân-içün
Žamîr hõş dut bu cân-içün
Žarîr gitdi binâ geldi
04. *Đarir kişi dizâr görme*
Đağanlar uçmağa girmez
Žamîndür menzile irmez
Đubâb gitdi fenâ geldi
05. *Žağan kalġil bu varlıktan*
Đalâletden kâfirlikden
Žayi' olma bu varlıktan
Žamir yavlak zîbâ geldi
06. *Žaman buldı 'Aşıĥ cânı*
Ža 'if kaldı dimen anı
Đaĥik kılusun düni günü
Žabâb gitdi žiyâ geldi
07. *Đaribe virme bu tene*
Đırġâm ol gir bu meydâna
- 18b *Đarâbet dutmayan cânâ*
Đuĥâ birle şenâ geldi

Harfî'ĥ-ĥâ'
XVI

01. *Tag u taş u cümle cihân*
Toġar günüñ müştâkıdur
Tab' u can u 'aĥl u gönül
Tal'atnuñ 'uşşâkıdur
02. *Toġu meydân olur-ımiş*
Toġıcak reng ü perveriş
Tabi 'atu şîr-în-reviş
Toġru yolun aĥlâkıdur
03. *Târem-i çarĥdur şol baĥan*
Tâlibleriñ baġrın yakan
Tâĥu eyvân cümle yakan
Tâhir yüzüñ firâkıdur
04. *Tümâr-'ı'şĥ açanlaruñ*
Tama 'lardan geçenleriñ
Ta 'na zehrini içenleriñ
Tariĥ issi tiryâkıdur
- 19a 05. *Tarab-durur 'ışĥ gölgesi*
Toġru-durur ĥulĥı ĥusı
Tâyir-i ġaybî kendüsi
Tulunmaġı yoĥ bâkıdur
06. *Tabibdür 'ışĥ gönüllere*
Tâli'lüler aña ire
Tâĥatsuzâ tâĥat vire
Tabâyi'üñ besâkıdur
07. *Tûĥi olup söyleyelüm*
Tür daġını yaylayalum
Taleb 'ışĥa eyleyelüm
Žâyiflere ol sâĥkıdür

^{xv 01} (a) bitmiş: yitmiş B/ gönüllerde: gönüllerden B/ dağan: daġın B/ dıġın S/ da'in T (b) cânâ: cânandan B/ gitdi: getdi Ü/ devâ: žiyâ Ü.

⁰² (a) đaribe: đarîbi B/ đuĥâ yüzlü olanlardan: đali' oldı 'aĥâ geldi (b) gitdi: getdi Ü/ za'ifluk gitdi anlardan: Bu mısır T'de yok. (b) žayi': dala'B/đali'S.

⁰³ (a) žacer: žacır B, S/ žacr Ü/ bu: T'de yok.

⁰⁴ T'de yok (a) dağan: da'in S/ da'an B (b) žamindür: žamândür Ü/ žubâb gitdi: žuyâb oldı Ü.

⁰⁵ (a) dağan: dıġın S/ da'in T/ da'an B (b) bu varlıktan: bu darlıktan S/ bu barlıktan Ü/ bu yarlıktan B/ yavlaĥ: ĥT.

⁰⁶ (a) kaldı: kıldı T/ đaĥik: đuĥâ B/ đaĥuk Ü/žabâb: žıbâb B/ žiyâb Ü.

⁰⁷ (a) đırġâm: đarġġâm Ü/ đayġam B (b) dutmayan: dutmaya B, S, T/ cânâ: ĥâna T.

^{xvi 01} (a) taġ: daġ Ü/ taş u: taş B, T/ doġar: toġan B/ toġar günüñ/ toġru yoluñ Ü (b) cân u 'aĥl: can 'aĥl B, T/ tal'atnuñ: tal'atnuñ S, Ü.

⁰² (a) tolu meydân: toġar aydan B, Ü/ tolu toġan S (b) tabi'atı: tabi'atâ B, S/ tabi 'at u Ü.

⁰³ (a) târem-i çarĥdur: târem-ü çarĥdur S/ târem-i çarĥa B/ tâlibleriñ baġrın yaĥan: tâĥ u eyvân cümle yıĥa S, T, Ü (b) tâĥ ü eyvân cümle yıĥan: tâlibleriñ baġrın yaĥan S, T, Ü.

⁰⁴ (b) ta'na zehrini: ta'at remzin Ü/ ta'na zehr T/ içenleriñ: açanlaruñ Ü/ tariĥ issi: tariĥası B/ issi: B'de yok/ tiryâkıdur: tiryâkıdır T.

⁰⁵ (a) tarab-durur: turup-durur Ü/ toġr-durur: toġrulukdur B, Ü, S (b) tâyir-i ġabi: tâyir-i ġaybdür Ü/ toġup-durur hõz S/ tulunmaġı: tulunmaġı Ü/ tulınması B.

⁰⁶ (b) tâĥatsuzâ: tâĥatsızâ Ü/ besâkıdur: başkağıdur S/ bastakıdur/ başkağıdur Ü.

⁰⁷ (b) 'ışĥa: 'ışĥı S/ tâyiflere: tâyiflerde S.

Harfî'z-
za' XVIII

01. *Zâhir bâ'tın yoldaş olan*
Zulm idici insân-ıla
Zan itmesiün kim kırtıla
Zulmından ol imân-ıla
02. *Za 'n-ı dîni koyanlaruñ*
Zâlimlere uyanlarım
Zalâmdur yiri anlaruñ
Zuhûr oldu nişân-ıla
03. *Zafr olıcağ dünyâ çanı*
Zarâfetlü kıtur anı
- 19b *Zil içinde besler teni*
Zır olup şîr-hân-ıla
04. *Zalâm içre âhîreti*
Zulm evinde 'aķbeti
Zulâm içre hâli kıtı
Zahir ömri efgân-ıla
05. *Zıla 'ışķ eyleyelüm*
Zulle içre yaylayalum
Zunün sözi söyleyelüm
Zarîf ü hûb lisân-ıla
06. *Zafer nefse bulanlaruñ*
Zarîfî ğı olanlaruñ
Zahr u pîşi tıldı anuñ
Zal' u gül ü reyhâ-ıla
07. *Zamyâ-durur bu 'ışķ yolu*
Zarâfetlü 'Aşık dili
Za 'n içindedür menzili
Zabî gibi cevlân-ıla

Harfî'- 'ayn
XVIII

01. *'Âkil kişi ol ma'sûķı*
'İlme'l-yaķm ister beyân
'Işķ eri hõz her dem anı
'Ayne'l-yaķm görür 'ayân
- 20a02. *'Âdet-durur 'aşıkłara*
'Uryân gider ol yârına
'Âr u nâmüs kibr ü kine
'Âķılıl ol yolda
ķoyan
03. *'Ârif dimen 'ışķsuzları*
'İbret gören 'ışķ gözleri
'Âciz degüldür 'ışķ eri
'Ârşdan geçer hükmi revân
04. *'Âlem kamu 'ışķ kıldur*
'İlm-i ledün 'ışķ dilidür
'Ucbe makam 'ışķ ilidür
'İllyân-i mülk-i cihân
05. *'Âlim ü dâna 'ışķ-durur*
'Özr ü bahâne 'ışķ-durur
'Atâ cihâna 'ışķ-durur
'Unvân-ı Haķ 'ışķdur beyân
06. *'Aşıkłara şormayalar*
'Azâb hisâb virmeyeler
'Aybın yüze urmayalar
'Arz olıcağ cümle cihân
07. *'Ömri beķâdur 'aşıkıñ*
'İlmi şafâdur 'aşıkıñ
'Ahdi vefâdur 'Aşıkıñ
'Azmi Haķadur bî-gümân

^{xvii}01 (b) zulmından ol: zulmetinden T/ zulmetde ol Ü, S.
⁰² (a) za'n-ı dîni: zağn-ı dîni B/zığan-ı dîni S/ zağan dîni Ü/ zağın dînin T
(b) zalâmdur: zullâmdur Ö/ zulmetdür T.
⁰³ (a) zafer olıcağ: zığr idiceğ S/ zuğari'l-haķ T (b) besler: bisler B, S/ zır: zire Ü/olup: olup B,S.
⁰⁴ T'de yok (a) zalâm içre: zulmet içre B (b) zulâm içre: zullâm içre S/ zahir ömri: zıhr u ğamu S/ efgân-ıla: figân-ıla Ü.
⁰⁵ (a) zıla 'ışķ: zullel 'ışķı B/ zulle 'ışķı Ü/ zulle içri: zılâl içre B, S, Ü.
(b) zunün sözi: zunün sözin T/ zanün sözler S.
⁰⁶ (a) bulanlaruñ: bulibanuñ S/ zarîfî olanlaruñ: zarîf hõş olan cânıñ S.
(b) zahr u pîşi: zahriyyesi S.
⁰⁷ (a) zamyâ-durur: zumyâ-durur/ zımyâ-durur S/ zaymur-durur T/ 'ışķ: 'aşık T/ dili: cânı S.

^{xviii}01 (b)hõz: hõd B/ 'ayân: hemân T
⁰² (a) 'aşıkłara: 'ışķ erine B/ gider ol yârına: gide ol yârına S/ olalar lâ-ceremT(b) 'akılı: 'aşık T. ^ 'ışķsuzları:
⁰³ (a) 'ışķsuzlara T/gören 'ışķ gözleri: gören gözlerle T/ (b) eri: ere T.
⁰⁴ (a) 'ilm-i ledün 'ışķ dilidür: 'âlemleür 'ışķı dıldür T (b) ilidür: ildür T/ 'iliiyyân-i mülk-i cihân: 'iliiyyân-ü mülk-i cihân T, Ü.
⁰⁵ (a) 'âlim ü dâna: 'allâme ü dâna S (b) 'unvân-ı Haķ: 'unvân-u Haķ S/ 'unvânı vü T.
⁰⁶ T'de yok. 'Aşıkłara: 'aşıkłarı Ü (b) urmayalar: vurmeyalar S.
⁰⁷ (a) 'ilmi şafâdur: 'ahdi vefâdur Ü (b) 'ahdi vefâdur: 'ilmi şafâdur Ü.

Harfî'l-ğayn
XIX

- 20b 01 *Ğavğâ-durur nefis dilegi*
Ğarğ ola kim uyar-ısa
Ğâzî-durur kim nefisine
Ğâlib olup kıyâr-ısa
02. *Ğurrişdedür ins ü melek*
Ğafil durıp olma dölek
Ğaddâr-durur çarğ-u felek
Ğaşb'ola kim uyar-ısa
03. *Ğurbet-ile her kim bişe*
Ğavvâş olup bahre düşe
Ğalbır olup cevher aşu
Ğarîblığa döyer-ise
04. *Ğurbet-durur er bişigi*
Ğuşşa-durur gönül igi
Ğarka virür niteligi
Ğalatsuz kim key er-ise
05. *Ğayr-i mahlûk Kur'ân-durur*
Ğanimet andan cân-durur
Ğıdâ bize andan-durur
Ğanîdür kim duyar-ısa
06. *Ğaraz bunda birlik-durur*
Ğayret-ile dirlik-durur
- 21a *Ğayet yolda erlik-durur*
Ğaybeti kim yuyar-ısa
07. *Ğafillikdan ola ayık*
Ğaffâr-ı 'ışık bula bayık
Ğam evinden çıka 'Âşık
Ğayb erine uyar-ısa

Harfî'l-fâ
XX

- 01 *Furğân bize bu dünyada*
Fermân u hem menşür olur
Feyz-ı İllâhi ol-durur
Fi'l-i laîf andan biter
02. *Farz oldu ol ululara*
Fer oldu hem alulara
Fetvî-durur kamulara
Fâyide halk andan dutar
03. *Fâris olup âyet gelür*
Fuzullaruñ boynın urur
Fâzillara kuvvet virür
Fâsıklarun bağrın üter
- 21b04. *Fağr-i cihân ol Mustafâ*
Fetğ-i zamân ol müctebâ
Furğân-ıla gör kim nite
Fehmi anuñ mülkler utar
05. *Fikr it göresin bu işi*
Fehm it yorasın bu düşi
Fânî evin uslu kişi
Firdevs-içün virür satar
06. *Fitne-y-ile dirlik süren*
Fi'l-ğâl kamu mülki vîrân
Fazl issine gönül viren
Fâriğ kamu işden öter
07. *Fi'l-cümle sen 'Âşık-ısañ*
Fağr evine lâyıq-ısañ
Felsefeden ayık-ısañ
Fetvîsaña bir söz yiter

^{XIX.01} (a)olup: olup B,S.

⁰² (a) ğurrişdedür: ğurrişdedür S/ ğarsı-durur T/ durıp: durup Ü/ kalup B (b) çarğ-u felek: çarğ-ı felek B/ ğaşb'ola: ğaşba vire Ü/ ğaşba vere B, S/ uyar-ısa/ yâr-ısa B, S, Ü.

⁰³ (a) T'de yok (a) bişe: barışa Ü (b) ğalbır: ğarbir B.

⁰⁴ virür: virdi S, Ü.

⁰⁵ (a) andan: anda B, S, Ü (b) ğızâ: ğıdı B, Ü.

⁰⁶ (b) yuyar-ısa: boyar-ısa S.

⁰⁷ (a) ola: olan T/ bula: gele T.

^{XX.01} (a) fermân u hem: fermân hem T (b) fi'l-i laîf: fi 'l-ü laîf S.

⁰² (b) fetvî virür: fetvîdür ol S/ fetvî-durur T/dutar: tutar S.

⁰³ (a) gelür: varur B.

⁰⁴ (a) fetğ-i zaman: fetğ-i emân S (b) mülkler üter: mülkler dutar B/

⁰⁶ (a)süren: süre B (b) issine: işşine Ü

⁰⁷ (b)felsefeden: felsefiden T/ ayık-ısañ: ayık-ısañ S/ ayıkasınÜ/fetvi: fetvâ B.

Harfî'l-kaḫ I
XXI*

01. *Ḳadîndür ol sulṫânumuz*
Ḳudretine yoḲdur niṣṫân
Ḳamulara rızḲan virür
Ḳadirdür ol cümle işe
02. *Ḳânun nite Ḳıldı-y-ısa*
Ḳısmet kime oldu-y-ısa
Ḳabül kimi Ḳıldı-y-ısa
Ḳudret-iledür hemîşe
03. *Ḳalem eyle çekmiş bize*
Ḳâ 'de böyle Ḳalmış bize
Ḳible kendü olmuş bize
Ḳâyim duralum bu baḲ'şa
04. *Ḳadem yola urmaḲ gerek*
Ḳorkusuzın varmaḲ gerek
Ḳarîb milke girmek gerek
ḲayıḲmadın yaz u Ḳışa
05. *Ḳalıḫ câna merkeb-durur*
Ḳur'ân aña mekteb-durur
Ḳılinc aña mekseḫ-durur
Ḳaşd idene zihi Paşa
06. *Ḳâ'il sözün Ḳıtmak gerek*
Ḳahr u cefâ yutmaḲ gerek
Ḳıssa kütâh itmek gerek
Ḳıyâs-ıla kim irişe
07. *Ḳandîl oldu 'ÂşıḲ canı*
Ḳâni' aña cümle teni
Ḳarârı yok düni günü
Ḳaçan murâda Ḳavuşa

Harfî'l-kaḫ II
XXII

01. *"Ḳâlû belî" söylenmedin*
ḲulluḲda-y-ıdı cânumuz
- 22a *Ḳullarına raḫmet nazar*
Ḳılmışdı ol sulṫânumuz
02. *Ḳısmet bize olmuş-ıdı*
Ḳuvvet daḫı gelmiş-ıdı
Ḳapular açılmış-ıdı
Ḳâyim-durur erkânumuz
03. *Ḳanda biliş cân var-ısa*
Ḳanḡı gönül kim var-ısa
Ḳâşid bize şorar-ısa
Ḳanda-ıdı cevlânumuz
04. *Ḳıldan Ḳıla eydem 'ayân*
Ḳanda-ıduḲ biz ol zaman
Ḳıymetlü gevherdi bu cân
Ḳadir Çalapdur Ḳânumuz
05. *Ḳible idi ol yüz bize*
Ḳalmış-ıduḲ biz ol yüze
Ḳarşu durup her dem göze
Ḳalur-ıdı iḫsânumuz
06. *Ḳanı ḲulaḲ diñleyesi*
Ḳuş dilini añlayası
Ḳalıḫ görüp olma 'asî
Ḳuṫb-ı cihândur cânumuz
07. *Ḳalıḫ henüz eylesmedin*
Ḳamu cevâb söylenmedin
Ḳadim bize 'ÂşıḲ adın
Ḳıḡırdı-dı Sübhânumuz.

Bu bölüm, sadece S ve Ü nüshalarında bulunmaktadır.

XXI. :02 (b) hemîşe: hâmişe S

03 (a) çekmiş: çalmış Ü/ Ḳa'de: Ḳâyide Ü.

04 (b) yaz u Ḳışa: yayu Ḳışa Ü.

^{XXII} 02 (a) olmuş-ıdı: olmuş-durur S/ gelmiş-ıdı: gelmiş-durur S/
Ḳâyim- durur: Ḳâyim-ıdı S, Ü.

⁰³ (b) Ḳâşid: Ḳâşid B/ Ḳaşdı S. 04

⁰⁴ (b) gevherdi: gevherde S/ Çalapdur: Çalapdı B, S.

⁰⁵ (a) Ḳible idi: Ḳible-y-ıdı S/ Ḳalmış-ıduḲ: ḲalmışduḲ S (b) göze: geze T.

⁰⁶ (a) dilini: dilin (b) görüp: görüp B, S/ 'aşı: 'âşî B, S.

⁰⁷ (a) Ḳıḡırdı-dı: Ḳıḡırdı-dı B/ Ḳadim: Ḳâdir T.

Harfî'l-
kaf
XXIII

01. Göçmeği yok konmağı yok
Gediliben tılmağı yok
Gerçek eren devletinin
Kesâd olup kalmağı yok
02. Gizlü degül 'ayân-durur
Görmü degül nihân-durur
Gözde gönülde cân-durur
Gizlenip açılmağı yok
03. Ger er-ise arğun degül
Güçlü-y-ise taşhun degül
Kimseye ol ma 'lüm degül
Gürelip azalmağı yok
- 23a 04. Gözlerde ol kimyâ-durur
Gönüllerde Ka 'be-durur
Girenler kâla'-durur
Kâfir anı almağı yok
05. Güneşe beñzer yüzleri
Kân-ı güherdür özleri
Kendüye lâyıķ sözleri
Kimse anı bulmağı yok
06. Kirtü eren 'ışķı bize
Gül-zâr olur cânumuz
Gülistanı her dem teze
Güllerinüñ şolmağı yok
07. Gel gör nedir 'Aşķı işi
Gözleriniñ aķar yaşı
K'ol şerbeti içen kişi
Kendüzine gelmeğı yok

Harfî'l-lam
XXIV

01. Lu 'bet-durur cümle cihân
Lu 'bet-bâzı oldur kadîm
- 23b Leyl ünehâr andan döner
Likin görünmez ol Hâkîm
02. Loķma viren oldur tene
Lezzet viren oldur cana
Leylî görinen Mecnûna
Liķâ anuñ oldur kerîm
03. Loķmana hikmet viren ol
Lü'lüye kıymet viren ol
Lerzâna kuvvet viren ol
Leşker-keş olur bir yetim
04. "Levlâk" aña âyet gelür
Li-ma 'ni'si ğâyet gelür
Levn-â-levün hil'at gelür
Lutf u kerem hulķı 'azim
05. Lâkin tenüñ cândur münîr
Li'llâhi hükminde esîr
Luğat iki-se ma 'nî bir
Lisâdadur ol kim bu kim
- 06 Lisâna haķ sözler gelür
Levha ne yazdı ol bilür
- 24a Lafza gelicek ayrılır
Lütf u Mûsî vü İbrâhîm
07. Lenger bıraķ 'Aşķı dile
Laħn anlaya hulķ kim bile
La 'le kaçan kıymet kıla
Lök rengine kalan haşîm

xxiii 01 (a) göçmeği: geçmeği S/ konmağı: gelmeği S,Ü/ gediliben:
gedilmeği B, S, Ü (b) gerçek: girçek B, T/ kesâd: kâsed S/ olup:
olup S

02 (a) görmü: kirtü U (b) gizlenip: gizlenüp U.

03 (a) ger er-ise arğun degül: güçlü-y-ise taşhun degül B, S, Ü/ güçlü-y-
ise taşhun degül: ger er-ise arğun degül B/ ger az -isa azğun degül
Ü/ ger az arğun degül S (b) ma'lûm: ma'yûn B/ mazlûm Ü/ ,
gürelip: gedilüp: B/görülüp S/ azalmağı: ırılmağı S.

04 (a) gözlerde ol: gözlerinden S/ gözlerde hem B/ gönüllerde: gönülleri
B, S, Ü (b) girenler: görenlere B, S, Ü.

05.(a) kân-ı güherdür özleri: gevhere beñzer sözleri B, S, Ü (b) kendüye
lâyık sözleri: kân-ı güherdür özleri B/ kân-ı gevherdür özleri S/ ,
kimse anı bulmağı yok: küfri-y-ile basılmağı yok B, S.

06.(a) gülzâr olur: gülzâr oldı B, S, Ü (b) gülistanı: gülistâmı T/
gülistândan S/ güllerinüñ: gülinüñ S.

07.(a) gel gör gözi yaşı B/ gider durmaz gözi yaşı S (b) k'ol şerbeti içen:
ke's-i llâhi içen Ü/ kâse ile içen B, S/ kendüzine: kendüzi-le B, T,
Ü/ gelmeğı yok: olmağı yok B, T, Ü.

xxiv. 01 (a) lu'bet-bâzı:lu'bet ü bâz S (b) döner: dutar Ü.

03 (a) lü'lüye: lü'lüyi T (b) lerzâna: levzâya S, S, Ü/ oldı: olur S, T.

04 (a) li-ma'nisi: key ma'nisi Ü (b) hil'at: hal'at T/hulķı 'azim: hulķu'l-
'azim S/ hulķı Ü'de yok.

05 (a) likin tenüñ: likin ten S, Ü/ likin tene B/ lillâhi hükminde esîr: lillah
hükmi anda sır B, S, Ü (b) luğat iki-se: lafz iki-se S/ ma'ni bir:
ma'nisi bir S.

06 (a) hak sözler: çok sözler B, S, Ü/ yazdı: yazıldı S (b) Lüt u Mûsî:
Lütfü vü Mûsî B, S/ lafz-ı Mûsî Ü/ İbrahim: İbrahim S.

07 (b) kaçan: nice S, Ü.

Harfî'l-mîm
XXV

01. *Merdân-ı Hağ bu dünyada*
Mağşüdlara kalmadılar
Mülk-i beğā bulmuş-iken
Meyl-ifenâ kılmadılar
02. *Ma'lûmdur âhır yol eri*
Mevlâ-y-içün n'itdükleri
Miñnet içinde her biri
Miskân olup gülmediler
03. *Mağğüm-isen sen bu işe*
Münkir olup dime nişe
Müşkili yoğ başdan başa
Mü'min olan ölmediler
- 24b 04. *Müştaşklarunğ oldur işi*
Müdâm açar gözi yaşı
Mutlak Hak'ı seven kişi
Mâla cânâ kalmadılar
05. *Meşhür aħî cümle dile*
Manşür külin virdi yile
Mecnûn meşel oldu ile
Ma 'şükdan ayrılmadılar
06. *Mağlûğ bilüsinden geçen*
Mi 'râc dapa oldur uçan
Ma 'nî şarâbindan içen
Mestlikden ayrılmadılar
07. *Münşî bu 'ışğdur 'Âşık'a*
Minnet şükür ol Ğâlik'a
Menzil bulan mülk-i beğā
Medh-ile eydilmediler

^{xxv 01} (a) mağşüdlara kalmadılar: mağşüdlar saklamadılar U.

⁰² (a) âhır: ahi S/ yol eri: yolları Ü/ Mevlâ-y-içün: Mevli-y-içün B (b) olup: olup S.

⁰³ (a) olup: gibi S (b) müşkili yok: müşkil degül S. ⁰⁴

⁰⁴ (b) Hağ'ı: Hağğ'ı B, T, Ü

⁰⁵ (a) meşhür aħî': meşhür-durur B/ âhî: âhır S, Ü.

Harfî'n-nûn
XXVI

01. *Niçe yüz biğ 'âşık canın*
Nezr eylemiş kademüne
Nider-iseğ mülk içinde
Ne diyelim keremüğe
02. *Nazaruğa gelen kişi*
Naşî hatuğ alan kişi
- 25a *Nûra döner içi taş*
Nisbet olup devâmuğa
03. *Nağd isteyen sağa gelür*
Nağdin viren seni alur
Na 're urıp pertev olur
Niteliksüz. 'âlemüne
04. *Nevâ bize gevher özünğ*
Ni 'met bize görklü yüzünğ
Nuğl ü şeker şîrîn sözüğ
Neşâtuğ biz bu demüğe
05. *Nite neşâf olmayavuz ,*
Neyçün şâdi kılmayavuz
Nefelendük şolmayavuz
Nağîbüç çün Ğuddâmuğa
06. *Nuşrete irdi kârumuz*
Nevrîz u nev-bahârumuz
Nihâze hem cânlarumuz
Nişâr olsuğ kademüğe
07. *Naşîb oldu 'ışkuğ bize*
Nağşı nihân geldi söze
- 25b *Nefesünğden olur teze*
Ne kim gelürse râmuğa

⁰⁷ (a) münşî bu 'ışğdur: münîr-i 'ışğdur S/ münis bu B, Ü/ minnet şükür ol Ğâlik'a: minnet ü şükr biğ kez Hağ'a B, S (b) bulan: bilen Ü/ eydilmediler: ayrılmadılar S, Ü.

^{xxvi. 01} (b) nider-iseğ mülk içinde: neziresin mülk içinde S/ nâdirsin bu mülk içinde B/ nâdirsin mülk içinde Ü/ ne diyelim: ne diyeler T. ⁰²

⁰² (b) olup: olup Ü/olur S.

⁰³ (a) viren: vürüp B (b) 'âlemüğe: 'âlâmuğa B/ 'alemüğe S.

⁰⁴ (b) nuğl ü şeker: nağd-i şeker S/ sözüğ: özünğ S/ neşâtuğ: neşâti Ü/ neşâtuğ S/ bu demüğe/ devâmuğa T bu dâmeğe S.

⁰⁵ (a) neşâf: nişât B, Ü/ neyçün: ne çün S (b) nefelendük şolmayavuz: nağlidüñi silmeyevüz T/ çün Ğuddâmuâ: çün Ğidâmuâ B/ cümle 'ilmüne T.

⁰⁶ (a) nuşrete: nuşret T (b) nihâde hem: nihâz u hem S/ nihâdumuz B/ nihân u hem Ü.

⁰⁷ (a) 'ışkun: 'ışñı T/teze: tazeS.

Harfî'l-hâ'
XXVII

01. *Heft i klîmde senüñ gibi*
Hiç kimsene görmiş degül
Her kim seni gördi-y-ise
Hergiz. ögin dirmiş degül
02. *Hemândur kim gördi seni*
Heybetüñ arıtdı anı
Hevesüñden düni günü
Hiç bir dem oturmuş degül
03. *Heme 'âlem ileyüñde*
Hemîşe senüñ yoluñda
Hilâl oldu der-peyüñde
Henüz dağı irmiş degül
04. *Hele zebûndur hâşu 'âm*
Hind ü Hıfâyî Rûm u Şâm
Her bir ulu öñüñde râm
Hevli saña irmiş degül
26a05. *Hidâyetüñ Hağ'dan-durur*
Himmetüñ tağlar ahtarur
Hatîf saña âvâz virür
Hârûn anı sürmiş degül
06. *Hidâyetdür 'ışkuñ yolda*
Hâdidür gözde göñilde
Hezârı mı vardır dilde
Hi bir dem dek durmuş degül
07. *Heves olup seni seven*
Hevâ vü yir dolmuş revân
Hümâ kuşu böyle 'ayan
Hergiz ele girmiş degül

^{xxvii} 01 (a) heft: hefet T (b) kim: ki .T

⁰² (a) hemâna kim: hemândur T/ gördi seni: görmüş seni S (b) hevesüñden: nevesüñde B, Ü/ hiç : hem B, Ü.

⁰³ (a) yolunda: kıyunda S, U/ kıyunda B (b) hilâl: helâk U/ der-pâyüñde: der-peyüñde B, Ü/ der-püyüñde T/ dağı: dağı Ü.

⁰⁴ (a) 'âm: B'de yok. Hıfâyî: Hıfâyî T/ Rûm u Şâm: Rûmî Şâm S (b) her bir ulu öñüñde: hizebr oldu yolda T/ hizebr olur öñüñde B/ hümer-ber oldu elüñde Ü

⁰⁵ (b) ahtarur: aqdarur S.

⁰⁶ (a) hidâyetdür: hediyyedür B, S/ hâdidür: hâyildür T/ ha yekdür S (b) hezârı mı: hezârân mı T/ hi: hey S/ durmuş: tırmış S.

⁰⁷ (a) olup: kıılıp S/ hevâ vü yir: hevâ yiri T/ tırmış: doldı T/ revân: beyân Ü (b) 'ayan: revân S.

Harfî'l-vav
XXVIII

01. *Vâkıf-ısañ bu ma'nîden*
Vakfeyle yolda cânuñı
Varluğünü degsür yoğa
Vir yağmaya gümanunu
02. *Varmağ-ıla irem dime*
Va 'de-y-ile görem dime
26b *Vâsıl-ısan ğuşsa yime*
Vaşf eylegil sultânunu
03. *Vatan dördüdür mutlaka*
Vaşl itmege sini Hak'a
Vatan sana mülk-i bekâ
Vâcibdür afit sehmânunu
04. *"Veylün "den olğil sen irak*
Vıldân için dartma fırak
Veysilerün elden bırak
Virâne kıl dükkânunu
05. *Vechi zibâ buldum-ısa*
Vâlih olup kalduh-ısa
Ve 'ger sana geldüh-ise
Vallâh bulasın kanuni
06. *Vuslat bulan kimseneler*
Vilâyete kalmaz bular
Vefâ dilersen i yâr
Var derde vir dermânunu
07. *Virme gönül 'Âşık yada*
Vaz gel dölenme ğuşsada
27a *Vâ-mânde kalma dünyada*
Veys gibi sür devrânunu

^{xxviii} 01 (a) varluğünü: varlığı B, S/ varluğu Ü/ degsür yoğa: degsür yokluğa S, Ü.

⁰² (a) varmağ-ıla: varlığı-ıla T.

⁰³ (a) vatan dördüdür mutlaka: vâsıtâ dördüdür mutlaka B, Ü/ sini: seni S, Ü (b) vatan saña: vatan-durur T/ sehmânunu: sehmânını T/ sehbânunu Ü.

⁰⁴ (a) olğil sen: sen olğil Ü/ dartma fırak: dartma fevâk S (b) veysilerün viselerün T/ dükkânunu: dükkânını T/ jB

⁰⁵ (b) v'eger saña: var sen saña B, Ü/ kanuñı: kânını T

⁰⁶ (b) dermânunu: dermanını T.

⁰⁷ (a) gönül 'Âşık: 'Âşık göñül S, Ü/ vaz gel: var gel Ü (b) vâ-mânde: vâ-mende S/ gibi sür: U'de yok/ devrânunu: devrânını T

Harfî'l-lâm

XXIX

01. *Lâfurmaî mü 'min eger*
Lâyık-ısañ bu yola
Lâ-büd kim ol da 'vî kılan
Lâ-şey gibi cânsuz kıala
02. *"Lâ-ya'lemün" olanlara*
Lâ-veyile gelenlere
Lâ-cerem âhl bilenlere
"Lâ-yahzenün" âyet gele
03. *Lğğ ehlinüñ yolu ħarâb*
"Lâ-yesme'ün" oldı ħıñâb
Lâ-şekke fi-yevmi 'l-ħisâb
"Lâ-yü'minün" tamu tola
04. *Lâyim olan kimseneler*
Lâbis olur çirkin ħûlar
Lâyık ħıç olmaya bular
"Lâ-takrab" ü sıız ol kıala
- 27b 05 *Lağar dutanlar bu teni*
"Lâ-ħavf ola düni günü
Lâyık müdâm göñli cânı
Lâle gibi beñzi güle
06. *Lâ-radde ol gelenlere*
Lâ-kedde ol gidenlere
Lâzım degüldür anlara
Lâ-şey-ile yoldaş ola
07. *Lâ-teşki l 'Aşık olan*
Lâ-tebki l 'ışık dalan
"Lâ-takneñü" âyet gelen
Lâ-yümkin ol maħrüm kıala

Harfîl-yâ

XXX

01. *Yir yüzinde olduğumca*
Yüregümü yiyü verem
Yüz yıl 'ömrüm olur-ısa
Yüzümü süriyü virem
02. *Yönüm sendin döndürmeyem*
Yadlara baş indürmeyem
- 28a *Yanar odum söyndürmeyem*
Yolunca balkıyu verem
03. *Yilem yügürem armadın*
Yanam yağılam durmadın
Yazdum canuma 'ışık odın
Yanıñca o kıyu verem
04. *Yumşar-ısan yola döyem*
Yağın ırağdur dimeyem
Yatıp uyku uyımayam
Yılduzları soyu verem
05. *Yolunda ger yağı görem*
Yanar od olursa girem
Yüz biñ cânım varsa virem
Yağını dokıyu verem
06. *Yavu varursam ne çara*
Yay u kış evden avara
Yig oldur kim şoranlar
Yesiriven diyü verem
07. *Yine bu 'ışık kondı cana*
Yine içüm yandı yine
- 28b *Yine rengüm döndi yine*
Yine 'Aşık diyü verem

xxix. 01 (a) I: iy Ü/ eger: eren S (b) lâ-büd kim: lâ-büddür T.

02 (a) "lâ-ya'lemün": "lâ-ta'lemün" 17 lâ-veyile: B'de iki kere yazılmıştır
 (b) lâ-cerem: lâ-cirem Ü/ hâl: hâlin S, Ü/ "lâ-yahzenün": lâ-tahzenün" T/ "lâ-yahzenüne" Ü.

03 (b) lâ-şekke: lâ-şek T/ "lâ-yü'minün": "lâ-yü'min ol" T/ "lâ-yü'mintüne" Ü.

04 (b) lâyıq: lâhık B, S/ "lâ-takrabü"sız: "lâ-takrabü" sız T/ kıala: kıla S, S.

05 (a) lâğar: lâğır T/ lâyıq: lâyıñ B, S.

06 (a) Lâ-radde ol: Lâ-radde ola B, S, Ü (b) anlara: bunlara B.

07 (a) Lâ-teşki: Lâ-teşteki S/ İ: iy B, Ü (b) gelen: bulan S, Ü.

xxx. 01 (a) verem: virem U (b) süriyü verem: sürüyü verem B, S.

02 (a) sendin: senden B, S, Ü/ yadlara: yadlığa S, Ü (b) söyndürmeyem: söyündürmeyem S/ yoluñca: yoluñda B/ balkıyu verem: yağıyu verem Ü.

03 (a) durmadın: ħurmadın S/ yanıñca: yanıñca S, U/ okıyu verem: o kıyu verem S.

04 (a) yola döyem: yola deym Ü/ yatıp: yatup B, Ü/ yılduzları: yılduzlaruñ B, Ü: yılduzları S, T. ~i (a)

05 yoluñda ger: yolda eger T 05 (b) yağı: yağıy S/ dokıyu: to kıyu S.

06 (a) yavu varursam: yavu varmışam Ü (b) Yig oldur kim: yigdür ol kim Ü/ yesiriven: esiriven S/ yüsriven Ü.

S Ö Z L Ü K

A

'âciz (A.): Güçsüz, beceriksiz, kabiliyetsiz, zayıf, aciz 20/3.
aç-: Bir şeyin kapağını veya örtüsünü kaldırmak 19/4.
açıl-: 1. Bir şeyi kapalı durumdan kurtarmak 22/2. 2. Tıkalı bir şeyden tıkaçı kaldırmak 11/5.
ad: Ad, isim, bir kimseyi, bir şeyi anlatmaya yarayan söz 8/1,23/7.
ad kığır-: Ad koymak, isim koymak 23/7.
âdemi (A.): İnsana mesup, insanla ilgili 14/3. 'âdet (A.): Huy, tabiat, yol, usul 20/2.
ağyar (A.): Yabancılar, başkaları. ağyar ol-: Yabancı olmak 17/1. ahad (A.) Bir, tek olan Allah 8/4.
ahd (A): Bir işi üzerine alıp söz verme 20/6.
ah (A.): Kardeş, dost 25/5.
âhir (A): Son, sonraki, en son 8/2,13/3.
ahtar-: Altını üstüne getirmek, devirmek, yere yıkmak 26/5.
'âkil (A.): Akıllı, akıl sahibi 20/1.
'akl (A.): Akıl, us, insandaki anlama gücü 19/1.
al-: 1. Elde etmek, ele geçirmek, kazanmak 18/5, 23/4.2. Yok etmek 16/5.
aldan- : Görünüşe kapılarak yanlış bir yargıya varmak, yanılmak 15/4.
âlem (A): 1. Bütün herkes, insanlar, halk 20/4. 2. Dünya, cihan kainat 20/4. 3. Zevk, safa 25/3.
'âlim (A.): Bilgin, bilgili, bilgi sahibi 20/5.
Allah (A): Kainatta var olan her şeyin yaratıcısı, tek olduğuna inanılan yüce varlık, Allah 8/1. alt: Üst karşıtı 10/5. alu: Âciz,ahmak, aptal 21/2.
afi- : Birini veya bir şeyi akla getirerek sözünü etmek, veya onu düşünmek, hatırlamak 27/8,27/3.
ana: Ona ("o" zamirinin yaklaşma hali) 8/6, 11/7, 16/7.
andan/ andın: 1. Ondan 8/6, 9/4. 2. Ondan sonra, sonra 12/4. anı: onu 8/6,8/7.
anla-: Kavramak, akıl erdirmek 22/6. anlar: Onlar 19/2, 28/6. ansuz: Onsuz, o olmadan 8/6. anun: Onun 8/1. ar-: Yorulmak, yorgun düşmek.
'âr (A.): Utanma, utanılacak şey 20/2.
arı: Parlak, güzel 9/4. arkun: Yavaş, âheste, ağır, sakın 23/3.
'arş (A.): Dokuzuncu kat, gök, gök yüzü, sema, arş 9/4,20/3.
âsâyiş (F.): Rahat, huzur, düzenlik, emniyet 9/1.
'âşi (A.): Baş kaldıran, isyan eden itaatsiz 23/6.

'âsi ol-: Baş kaldırmak, isyan etmek 23/6.
aş: Yemek, yiyecek16/3.
'âşık (A.): 1.Çok seven, tutkun, aşık,emre 20/2. 2. Aşık Paşa'nın mahlası 10/2.11/7,9/7.
'âşık ol-: Aşık olmak, çok sevmek, tutkun olmak 11/6', 18/4.
at: At 9/4.
'atâ (A.): Bağış, verme, ihsan 13/3,18/2,20/5.
avara (F. âvâre): İşsiz-güçsüz, başı boş, serseri 28/6.
âvâz (F.): Ses, seda.
âvâz vir-: Seslenmek 26/5.
ay: Gökteki ay, kamer 9/4.
ay u gün: Ay ve güneş 8/3.
'ayan (A.): Açık, belli, aşikar 14/7,22/4,23/2.
âyet (A.): Ayet, Kur'an surelerini meydana getiren cümlelerden herbiri 21/3,27/2.
ayık: Akıl başında 21/6.
ayık ol-: Akıl başında olma 21/6.
'ayn (A.): Göz, bir şeyin aslı, kendisi.
'ayne'l-yakin: Gözüyle görmüş gibi, katı20/1.
ayrıl-: Uzaklaşmak, ayrılmak 8/7,25/5.
az- : Yolunu şaşırarak, sapkınlığa düşmek, ayrı düşmek, ayrılmak 23/3.
'azim (A.): Büyük, ulu 24/4.

B

bağlan-: Birine, bir şeye ilgi duyarak kendisini o şeye vermek 9/7.
bağr/bağır: Ciğer, bağır 9/7
bağrın üt-: Ciğerini yakmak 21/3.
bağrın yi-: Ciğerini yemek 9/7.
bağrın yak-: Ciğerini yakmak 19/3.
bah- / bak-: Gözlemek, ilgilenmek 9/7.
bahâne (F.): Yalandan özür, sebep 20/5.
bahr (A.): Deniz 16/3 b
ahş (F.): Bağış, ihsan 9/6.
bahşâyiş (F.): Bağışlayış, ihsan 12/2.
baht (F.): Talih, kısmet, şans, kader 9/5.
bâkî (A.): Sürekli, devamlı 9/2,19/5.
balkı-: Parlamak, parıldamak, ışık saçmak 28/2.
balkıyı ver-: Işık saçmak 28/2. bana:
Bana ("ben" zamirinin yaklaşma hali) 10/5, 13/1.
bar: Var, mevcut 9/3
baş: Baş, kafa 13/5.
baş indür-: Boyun eğmek 28/2,9/5.
baş şal-: Baş eğmek 15/7.
başdan başa: Hepsini, bütün, bir uçtan öbür uca 24/3.
bat-: Yok olmak, gömülmek 9/1.
bâtil (A.): Doğruluk ve gerçeğe aykırı, doğru olmayan, yalan 9/6.
bâtın (A.): Gizli iç, içte olan 19/1.

bayık: Açık, belli, âşikâr, gerçek, kesinlikle 21/6.
 beg: Sözü geçen ileri gelen, nüfuzlu kişi 9/2.
 bekâ (A.): Bâki olma, ebedilik 11(6,20/6.
 bellü: Açık âşikar, belli 9/4.
 belür-: Ortaya çıkmak, meydana çıkmak 9/1.
 ben: ben (teklik 1 .şahıs zamiri) 16/1.
 benz / beniz: Yüz, renk 9/4.
 benze-: Benzemek, andırmak 23/5.
 ber (A. berr):Toprak, kara 9/3
 berr ü bahr: Kara ve deniz 9/3.
 besâk/ büsâk (A.): Tükürük 19/6.
 besle-: Büyütmek, yetiştirmek 20/3.
 beyân (A.): Açıklama, anlatma 20/1,20/5.
 bi (R): Başına getirildiği kelimeleri olumsuz hâle sokan Farsça edattır.
 bi-'aded: Sayısız, sayılmayacak kadar çok, 8/4.
 bî-gümân: Şeksiz, şüphesiz 20/6.
 bi-hisâb: Hesapsız, sayısız, çok, sonsuz 8/4.
 bil-: 1. Bilmek 13/2. 2. Öğrenmek, haberdar olma 14/2. 3. Değerini bilmek 15/4. 4. Farkına varmak 18/6.
 bil/ bel: Bel 9/6.
 bil bağla-: Önem vermek, azmetmek, hazırlanmak 9/5,9/6.
 biliş: Bildik, tanıdık, dost, âşinâ 22/3.
 billâh (A.): Allah için anlamında bir söz 10/5.
 bin: Bin 9/614/3.
 bin bin: Binlerce 9/6. bin-: Binmek 9/4. bînâ (F.): Gören, görücü 18/3. bir: Bir 26/2.
 bir dem: Bir an 26/2. birle- ile 19/6. birlik: birlik, vahdet 21/4 biribi- /birübi-: Göndermek, irsal etmek 8/1. bişik: Beşik 21/3.
 bit-: 1. Yerden çıkmak, yetişmek 10/4. 2. Ortaya çıkmak, hasıl olmak 21/1. 3. Tükenmek, mahvolmak 18/1.
 biz: Biz (çokluk 1. şahıs zamiri) 8/1,17/1.
 boyun: Boyun.
 boyun ur-: Başını kesmek 21/3. böyle: Bunun gibi, bu şekilde 26/7.
 bu: bu (işaret sıfatı): 14/1, 17/1, 18/6.
 buğz (A.): Kin, nefret, gizli düşmanlık 9/4.
 bul-: Ele geçirmek, arayarak veya tesadüf sonucu bir şeyi elde etmek 8/7,12/7,24/1.
 bular: Bunlar 9/5,12/5,14/5.
 bunca: Bu kadar, bunun gibi, böyle 9/3. bunda: Burada 17/3.
 burâk (A.): Hz. Muhammed'in Miraç'ta bindiği binek 9/4.

bülbül (A.): Bülbül, güzel ötüşüyle bilinen kuş 11/4.
 bütün: Tamam, eksiksiz, sağlam 17/2.

C

cân (F.): 1. Ruh, can, hayat 12/3,13/1,24/2.
 2. gönül, can 16/5, 10/5, 3. Sevgili, aziz 15/4, 23/2, 18/1.
 câna kon-: Cana konaklamak, cana gelmek 28/7.
 cân fidî kıl-: Canını feda etmek 11/1.
 cân vir-: Hayatını vermek, can vermek 8/5.
 cân u ten: Ruh ve beden 10/2
 cânâ (F.): Ey sevgili 18/1.
 câviz / câvid: Ebedî , daimî, bakî 11/7.
 cehd (A.): Çalışma, çabalama 11/1.
 cehd eyle-: Çalışmak, gayret etmek 11/1.
 cehl (A.): Cahillik, bilgisizlik, cehalet 11/6.
 cem' (A.): Toplama, bir araya getirme.
 cem' eyle-: Toplamak, yığmak, bir araya getirmek 11/4.
 cennet (A.): Cennet 11/5.
 cevâb (A.): Cevap, karşılık.
 cevâb söylen-: Cevap vermek 13/4,9/3.
 cevher (A.): Kıymetli taş, elmas 11/6,14/7.
 cevlân (F.): Dolaşma, gezinme 14/6,20/6,22/3.
 cevr (A.): Eziyet, zulüm, haksızlık.
 cevr ü cefâ yut-: Eziyet ve derdi hazmetmek, içinde bırakmak 11/2.
 Ceyhun: Ceyhu nehri 11/2.
 cezb (A.): Kendine çekme, çekilme 11/3.
 cihan (A.): Dünya, âlem,11/2,14/2,18/3.
 cümle (A.): Bütün, hep tamamı 11/1,11/3.
 cümle cihân: Bütün dünya, bütün âlem 19/1.
 cür'a (A.): Yudum 11/7.

Ç

çağırış-: Birbirini çağırarak 11/4.
 Çalap/Çalab: Tanrı, Allah 15/5,12/4,11/3.
 çâre (F.): Kurtulma yolu, bir işi düzeltme yolu, tedbir 11/2.
 çarh (F.): Felek, dünya 19/3.
 çarh u felek: Talih.
 çek-: Kendine doğru çekmek 11/7.
 çeşni: (F.): Lezzet, tat 11/4.
 çık-: Dışarı çıkmak 21/6.
 çirkin (F.): Çirkin 27/4.
 çok: Çok, fazla 11/7.
 çün: 1. gibi 16/4.2. ..ınca,dığı zaman 12/3.
 çün kim: Çünkü, mademki 11/4.

D

- dad/ tat: Tat, lezzet 18/5.
dağın (A.): Şiddetli kin, nefret 18/1.
dağın kıl-: Nefret etmek 18/4. dahi/ dakı 1. da, de, dahi 8/3,26/3.2. Artık, bundan böyle, bundan sonra 13/1. 3. Ayrıca, bundan başka 15/4.
dal: Ağacın gövdesinden ayrılan kollardan herbiri, kol, bölüm 11/6.
dalâlet (A.): Doğru yoldan sapma, sapıklık 18/1, 18/4.
dahik (A.): Gülme, sevinç, neşe 18/5.
dahik kıl-: Gülmek, neşelenmek 18/5.
dalcın-: Uğraşmak, çabalamak, yorulmak 15/4.
dali' (A.): Zulüm, haktan ayrılma
dali' ol-: Haktan ayrılmak, zalim olmak 18/2. dapa: taraf, yön. dar (A.): Ev, yer, yurt 13/1.
dârü'l-bekâ: Ahiret 13/3.
darâbet (A.): Vuruş, vurma, çarpma 19/6.
darîbe (A.): Eskiden bir kimsenin üzerine yüklenen haraç, cizye, gümrük rüsumu gibi bir vazife 18/2.
darîbe vir- :Haraç vermek, gümrük rüsumu vermek 18/6.
dart-/ tart-: Çekmek, dayanmak, katlanmak 27/4.
dâyim (A.dâ'im): Sürekli, devamlı, her zaman, daima 13/3.
deg- : 1. Ulaşmak, erişmek 13/1. 2. Değerinde olmak, değmek 16/4. dek: Sessiz, rahat 26/6.
dek dur-: Susmak, uslu, sessiz, sakin durmak 13/6, 26/6.
değşür-: Değiştirmek, değişmek 26/1.
degül: Değil 15/3, 20/2, 23/2.
dem (A.): Kan 14/3.
dem (F.): An, zaman, vakit, soluk, nefes 17/2.
dem ur-: Bir şeyden söz etmek, bahsetmek, iddiasında bulunmak 17/2.
der (F.): De, da, içinde bulunma bildiren edat13/2.
derhem (F.): Karışık, karma karışık, muztarip, incinme 17/2.
derman (F.): Çare, ilaç 15/3,27/6.
dermânde (F.): Çare bulmak 13/2,14/7.
derpey (F.): Ardı sıra 26/3.
dert: Dert, gam, keder 13/2.
derviş (F.): Saf, kanaatkar ve alçak gönüllü, mütevazî, mütevekkil kimse 13/5.
devâ (A.): Çare, tedbir 18/1.
devâm (A.): Sürekli olma 25/4,25/2.
devlet (A.): Baht, talih, mutluluk, devlet 13/1.
devletlü : Refah, saadet, vezir gibi büyük rütbe sahipleri 13/5.
devr (A.): 1.Dönme, dönüp dolaşma 13/4.
devr-i felek eylen-: Zaman yaratılmak 13/4.
devrân (A.): 1. Dünya, felek 13/1. 2. Zaman, devir 14/3.
deyr (A.): Manastır, kilise 15/1.
küfr (A.): Allah'a ve dine ait şeylere inanmama, dinsizlik, imansızlık 15/1.
dırğam (A.): Kahraman, yiğit, bahadır, dilaver, arslan 18/6.
di-: Demek, söylemek 16/5,18/6,28/6.
diyü ver-: Hemen söylemek 29/7,28/6.
dil (F.): Gönül, kalp, yürek, 26/6. dil: Dil, lisan 11/4,22/6.
dile gel-: Önce söylemezken söylemeye başlamak 12/5.
dilber (F.): Gönül alan, alımlı, sevgili 13/2.
dile-: İstemek, arzu etmek 10/2,17/1,21/1.
dîn (A.): Din 9/3.
dinle-: Dinlemek, işitmek üzere kulak vermek 22/6.
dir-: Toplamak, bir araya getirmek 26/1.
diriğ (F.): Esirgeme 11/7.
diriğ it-: Esirgemek 11/1. diril-: Yaşamak, ömür sürmek 17/4. dirlik: 1. Yaşayış, hayat, sağlık, geçim 21/5. 2. Tahsisat, ödenek 13/6.
dirlik
sür-: Hayat geçirmek, ömür sürmek 22/5.
ditre-: Titremek 13/2.
didâr (F. dîzâr): Güzel yüz, çehre, sevgili, görünme 1762.
dîzâr gör-: güzel yüz görmek 9/5.
dîzâr ol-: Görünmek 17/2.
doğ-: (Güneş) Doğmak 19/1. doğru: Doğru 13/3.
doku-: Vurmak, kakmak. dokıyu ver-: Hemen vurmak, kakmak 28/5.
döl-: Dolu duruma gelmek 13/6,26/7.
döst (F.): Arkadaş,ahbap, yakın olan kimse 9/1.
dög-: Ezmek, topa tutmak 11/6.
dölen-: Süknet bulmak, karar kılmak 27/7.
dön-: 1. Değişmek, bir halden başka bir hale geçmek 17/1,2461.2. Yönelmek 13/1.
döndür-: Çevirmek 28/2.
döy-: Dayanmak, katlanmak, tahammül etmek.
duhâ (A.): Güneş aydınlığı, kuşluk vakti 19/6.
dulın-: Kaybolmak, batmak, gurup etmet 14/7.
dur-: Durmak 28/3.
durak: Durak 9/4.
dut-: 1. İstila etmek, zaptetmek, kaplamak 18/6, 19/6. 2. Alıkoymak, gitmeğe bırakmamak, engel olmak 18/216/5. 3. Yakalamak, ele geçirmek, tutmak 11/6, 14/2. 4. Elde etmek, ihtiyar etmek 21/2

duy-: Duymak, işitmek 21/4.
 düğün: Düğün 12/6.
 düken-: Bitmek, tükenmek 16/6.
 dükkân (A.): İçinde öteberi satılan yer, oda 27/4.
 dülek: Sükun ve güven içinde olma.
 dülek ol-: Sükun ve güven içinde olmak 21/2.
 dün: Gece 13/5.
 dün gün / dün günü: Gece gündüz, geceli gündüzlü 1365,18/5,28/5.
 dünyâ / dünya: (A.): Dünya, içinde yaşadığımız âlem, yer yuvarlağı 91,12/2,8/1.
 dünyeye ko-: Dünyayı bırakmak, terketmek 1467.
 dürd (F.): Tortu, çöküntü 27/3.
 dürid-: Peyda etmek, îcat etmek, türetmek, 8/3.
 dürlü: Çeşitli, türlü 13/4.
 düş-: 1. Yakışmak 16/3. 2. Tutulmak, giriftar olmak 9/2,13/4.
 düş: Rüya 22/5.
 düş yor-: Rüya tabir etmek 22/5.
 düşman (F.): Hasım, düşman 14/7.
 dü-: Tütmek 16/5.

E

ebed (A.): Sonsuz, sürekli, daimî,ebediyet 8/4. eger (F.): Şâyet, eğer (şart eki).16/3.
 eğlen-: Oyalanmak, durup dinlenmek, vakit geçirmek 15/4.
 ehl (A.): Bir işin erbabı 27/3.
 el: El 18/6.
 el al-: yardım etmek, elini tutmak 18/6. elden ko-: Elden bırakmak, terketmek, ihmal etmek 14/4. * elden şal-: Bırakmak, terketmek 12/5.
 ele gir-: Ele geçmek, elde edilmek, yakalanmak 26/7.
 er: 1. Kahraman yiğit 20/1. 2. Kişi, erkek 20/321/3.
 er-: İleri bir dereceyi bulmak 28/3. eren: Allah'a ermiş kimse, kahraman, yiğit 15/7.
 erkân (A.): Bir topluluğun iliri gelenleri, büyükleri 22/2. et: Et 13/2.
 ev: Ev, hane 21/6,28/6.
 evvel: 1. Önce, ilkin 8/1,10/6.2. İlk, birinci 8/2.
 eydil-: Anılmak, söylenilmek, denilmek 25/6.
 eyit-: Söylemek, demek, anlatmak 10/4,22/4.
 ezel (A.): Başlangıcı olmayan, her zaman var olan, Cenâb-ı Hak 8/4. eyle: Öyle 8/3,17/1.
 eylen-: Yaratılmak, hazırlanmak, yapılmak, eylemek 9/3,14/4,13/.

F

fahr (A.): Övünç kaynağı, övünç vesilesi, iftihar vesilesi.
 fahr-i cihân: Cihanın, kâinatın övünç kaynağı olan Hz. Muhammed 22/4. f
 akr (A.): Yoksulluk, fakirlik 22/7.
 fânî (A.): Geçici, muvakkat, bâki olmayan 22/5. fâris (F.): Süvari, atlı. fâris ol-: Süvari, atlı olmak 21/3.
 fâsik (A.): Günah işleyen kimse, günahkar 21/3. fâş (A.): Duyulmuş, meydana çıkmış, yayılmış.
 fâş ol-: Duyulmak 16/1.
 fâyide (A. fâ'ide): Fayda 21/2.
 farz (A.): 1.Yapılması zarurî olan şey, lüzumlu, gerekli 8/1. 2. Allah'ın yapılması kesin olarak lüzumlu, terki günah olan emirleri 18/3. farz ol-: Yapılması zarurî olmak 21/2.
 fazl (A.): Hüner, marifet, fazilet 22/6.
 fâzıl (A.): Fazilet sahibi, erdemli 21/3.
 fehm (A.): Anlayış, idrak, zeka 22/4.
 fehm it: Anlamak, kavrama 22/5.
 fer (F.): Güç, kuvvet.
 fer ol-: Kuvvet olmak, güç olmak 21/2.
 ferman (F.): Buyruk, emir 21/1, 15/1.
 ferrâş (A.): Hizmetçi 11/5.
 ferrâş ol-: Hizmetçi olmak 17/7.
 felsefi (A.): Felsefe ile ilgili, felsefeye âit 22/7.
 feth (A.): Zaptetmek, ele geçirmek, fetih.
 feth-i zaman: Zamanın fâtihî 22/4.
 fetva / fetvâ (A.): Müftü tarafından verilen şer'î karar, fetva 21/2,22/7.
 feyz (A.): Bağış, ihsan.
 feyz-ı İlahî: İlahî bağış, ihsan 21/1.
 fi (A): da,de, içinde bulunma bildiren edat 27/3.
 fi-yevmi'l-hisâb: 27/3
 fidî / fedâ (A.): Gözden çıkarma, uğruna verme, fedâ 11/1.
 fidî kıl-: Feda etmek, gözden çıkarmak 11/1.
 fikr (A.): Düşünce, fikir 13/6
 fikr it-: Düşünmek, fikretme k22/5.
 fi'l (A.): İş, amel, fiil. fi'l-i latif: Güzel iş, amel 21/1.
 firak (A.): Hüzüün, keder 19/3. firak
 dart-: Hüzüün çekmek 27/4.
 firdevs (A.): Cennet 22/5.
 fitne (A.): Kargaşa, karışıklık 22/6.
 fuzül (A.): Faydasız şeylerle meşgul olan, faydasız şey 21/3.
 furkân (A.): Kur'ân-ı Kerîm 22/4.

G

gaddar (A.): Merhametsiz, zulmeden 21/2.
 Gaffar (A.): Allah, çok affeden, çok bağışlayan.
 Ğaffâr-ı 'ışk: Allah aşkı.
 gafil (A.): aflette bulunan, dikkatsiz, habersiz, gafil, 21/6.
 gafil dur-: Gafil olmak 21/2.
 galat (A.): Yanlış, yanlış 21/3.
 ğalbir (A.): Kalbur, iri delikli elek 21/3.
 ganî (A.): Zengin, varlıklı, sahip olduğu şeyle yetinip fazla istemeyen 21/4
 ganimet (A.): Faydalanılacak şey, umulmadık nimet 21/4.
 garaz (A.): Maksat, niyet, garaz 21(5. ğarb (a.): Batı, Avrupa 17/5.
 gark (A.): Batma, boğulma. gark ol-: Batmak, boğulmak 21/1.
 garka (A.): Suyu batmış.
 garka vir-: Suyu vermek 21/3.
 ğasb (A.): Zorla alma, zaptetme, zorla alınan şey 21/2.
 ğaşbı ol-: Zorla almak, saptetmek 21/2.
 ğars (A.): Dikilmiş fidan 21/2.
 ğavġâ (A.): Kavga, dövüşme, vuruşma 21/1. ğayb (A.): Gizli olan, görünmeyen 21/6.
 ğayb eri: Her devirde bulunan, ancak her kes tarafından görülmeyen ve Allah'ın emirleriyle insanları idare etmeye çalışan kutsal kişi 21/6.
 ğaybet (A.): Birinin arkasından söyleme, çekiştirme 21/5.
 ğaybet yu-: Birinin arkasından çekiştirmeyi bırakmak, gaybeti terketmek 21/5.
 ğâyet: 1. Son derece, çok fazla 21/5. 2. Nihayet, son 24/4.
 ğâyet gel-: Nihayet gelmek 24/4.
 gayr (A.): "sız", değil manasına gelir.
 ğayr-i mahlûk: Yaratılmış değil, gayr-i mahluk 21/4.
 gayret (A.): Çalışma, çabalama 21/5.
 ğâzî (A.): Savaşan, gaza eden, savaştan zaferle dönen 21/1.
 geç-: 1. Geçinmek, yaşamak, ömür sürmek 18/3. 2. Vaz geçmek, terketmek 19/4. 3. Geçip gitmek, gitmek.
 gedil-: Eksilmek, gedik açılmak 23/1
 gel-: 1. Bir yere gelmek 16/3 2. Olmak, meydana gelmek, vaki olmak 17/1, 18/3. 3. Ulaşmak, erişmek, gelmek 27/5. 4. Dile, lisana gelmek 24/6.
 ger (R): Eğer, şayet (bk.. eğer) 16/3,23/3. gerek: yakışır, layık 11/2.
 gevher (F.): Bir şeyin aslı 9/3.

gey-: Giymek 10/6, 14/4.
 ğızâ (A. ğidâ): Besin., gıda 21/4.
 ğirçek: Gerçek, doğru 23/1.
 ğiriftar (F.): Yakalanmış, tutulmuş.
 ğiriftar ol-: Yakalanmak, tutulmak içine düşmek 17/7, 17/7.
 ğirü: Sonra 15/3.
 ğit-: Yol almak, ğitmek 18/1.
 ğizlen-: Gizlenmek, saklanmak 23/2.
 ğöç-: 1. (mec.) ölmek 9/2. 2. Göç etmek: Yurt değiştirmek 23/1.
 ğöl: Göl 12/7.
 ğöle dal-: Göle atlamak, göle dalmak 12/7.
 ğönül: Gönül 9/2, 10/5, 18/1.
 ğönül al-: Sevindirmek 10/4.
 ğönül vir-:Bağlanmak, tutulmak 22/6,9/5,
 ğör-: Görmek, farketmek, müşahede etmek 8/6, 23/2,26/1.
 ğörin-: Görünmek 24/1
 ğörklü: Güzel, gösterişli 12/5,25/4.
 ğöz: Göz 11/2, 23/2, 23/4.
 ğurbet (A.): Yabancı yer, yadel 21/3.
 ğurriş (F): Bağırış, haykırış, bağırma
 ğuşşa (A.): Keder, tasa, kaygı 21/3, 27/7.
 ğuşşa yi-: Üzülmek, tasalanmak 27/2.
 ğüç: Güç, kuvvet 23/3.
 ğüftâr: Söz, lakırdı 17/3.
 ğüftâr ol-: Söz söylemek 17/3.
 ğümân (F.): Şüphe 26/1.
 ğül: Çiçek, gül.
 ğül-istân: Gül bahçesi, güllük 23/6.
 ğül-zar: Gül bahçesi 23/6
 ğül-: Alaylı gülmek, alay etmek, gülmek.
 ğün: 1. Güneş 19/1, 14/7. 2. Gündüz 10/3.
 ğün doğ-: Güneş doğmak 19/1.
 ğürelmek: Azgınlaşmak, zıplılaşmak 23/3.

H

haber (A.): Havadis, bilgi, haber. haber duy-: Haber almak, haberdar olmak 14/2.
 hâcet (A.): Lüzumlu ve gerekli olan şey 12/6.
 hacil (A.): Utanma. hcil ol-: Utanmak 10/7.
 hâdim (A.): Hizmet eden, hizmetçi. hadim ol-: Hizmet etmek 12/5.
 hâ'il (A.): İki şey arasında veya bir şey önünde bulunan perde, engel 26/6.
 Hak, Hakk (A): 1.Allah 11/1, 12/6, 26/5 2. Doğru ve gerçek olan 9/6,24/6.
 Hâkim (A.): Her şeyi bilen, her şeye vakıf olan Allah 24/1.

Hâkim-i mutlak: Şanı yüce olan Allah, Cenâb-ı Hak 8/5.
 hâl (A.): Durum, vaziyet 15/7.
 hâlden hâle dön-: Çeşitli hallere girmek 12/4.
 Hâlik (A.): Yaratan Allah 12/1, 25/6.
 hâlis (A.): Saf, katıksız, hilesiz.
 hâlis ol-: Saf olmak 12/5.
 halk (A.): insanlar, insan topluluğu, halk 12/3.
 halvet (A.): ıssız, boş yer 12/4.
 hân (F.): 1. Sofralı 2/7. 2. Yemek 10/6, 15/4.
 hân mân (F.): Ev bark, ocak, yuva 1/7.
 harç (A.): Harcama, masraf.
 harç eyle-: Harcamak 12/3.
 harf (A.): Söz, lakırdı.
 harf göli: Söz, lakırdı gölü 12/7.
 haris (A.): Hırslı, tamahkar.
 haris ol-: Hırslı, tamahkar olmak 12/2.
 hâş: Özel, hususi, 14/3.
 hâş u 'âm: Bütü herkes, umum halk 26/4.
 hâsa (A.): Bir kimseye mahsus olma, âdet, alamet 12/6.
 hâsid (A.): Kiskanın, kıskanç, haset eden 12/7.
 haşım (A.): Düşman 24/7.
 haşıl (A.): Sonuç olarak 11/3, 11/1.
 haslet (A.): Tabiat, huy 12/5.
 hasret (A.): Özlem, özleyiş 11/1.
 hâşâ (A.): Asla, hiçbir zaman, Allah göstermesin 11/2.
 hatây (A.): Çin'in kuzeyinde bir bölge 26/4.
 hatır (A.): Gönül, kalp 12/3.
 hatif (A.): Gaipten gelen ses 26/5.
 havf (A.): Korku, korkma.
 havf ü recâ: Korku ve ümit 12/4.
 havşala (A.): Anlayış, akıl, zihin 12/5.
 hâyin (A. hâ'in): hiyanet eden, hayin 12/6.
 hayme (A.): Çadır.
 hayme ur-: Çadır kurmak 12/7.
 hayran (A.): Şaşkın, şaşa kalmış.
 hayran kal-: Şaşa kalmak, hayrette kalmak 12/4.
 hayran ol-: Hayrette kalmak, şaşa kalmak 12/4.
 hayret (A.): Şaşma, şaşırma.
 hayret kıl-: Şaşırmak, hayret etmek 11/1.
 hayvân (A.): Hayvan 11/2.
 hayy (A.): Diri, Allah'ın sıfatlarından.
 hayyü'l-bekâ: Yok olmayan Allah 12/5.
 hâzır (A.): Bulunan, mevcut olan.
 hâzır ol-: Hazır bulunmak, meydanda olmak 12/3.
 hazret (A.): Saygı için kullanılan bir söz 12/4.
 hazz (A.): Hoşlanma, zevk, sevinç.
 neft (A.): Yedi 26/1.
 heft iklim: Dünyanın yedi bölgesi 26/1.
 hele: Mâdem ki, madem 26/4.

helva (A.): Un, yağ, şeker vs. maddelerden yapılan bir çeşit tatlı 12/7.
 hem (F.): Ayrıca, üstelik, bir de 21/2, 16/2
 hemân (F.): Tam, tamamen, aynen.
 heme (F.): Hep, bütün 26/3.
 hemîşe (F.): Daima, her zaman, her vakit 26/3.
 henüz (F.): Daha yeni, ancak, şimdi, henüz 13/4, 23/7.
 her (F.): Birer birer olarak hepsi, tamamı.
 her biri: Ayrı ayrı, hepsi 24/2.
 her dem: her zaman 13/7, 23/6.
 hergiz (F.): Asla, katiyen, hiç bir vakit 26/1, 26/7.
 her ki: Kim ki, kim olursa, her kim ki 14/2, 26/1.
 hevâ (F.): Arzu, istek, heves 26/7.
 heves (F.): İstek, arzu 26/2.
 heves ol-: Heveslenmek 26/7.
 hevl (A.): Korku 26/4.
 hezâr (F.): Bülbül.
 hezâr (F.): Bin.
 hezârân (F.): Bülbüller 26/6.
 hezârân (F.): Binlerce 9/6.
 hırs (A.): Şiddetli istek, tamah 12/2.
 heybet (A.): Ululuk, büyüklük, gösteriş, azamet 26/2.
 hissa (A.): Bir olaydan çıkarılan ders, pay, nasip 12/7.
 hi: Seslenme edatı, hey 26/6.
 hiç (F.): Asla, büsbütün, hiç 15/5, 26/1.
 hicâb (A.): Perde, engel 12/6.
 hidâyet (A.): Doğru yolu bulma 26/6.
 hidmet (A.): Birinin işini görme hizmeti 12/2.
 hikmet (A.): Bilgelik, gizlilik, hikmet 12/4.
 hilâl (A.): Yeni ay 26/3.
 hal'at (A. hil'at): Padişah veya vezir tarafından takdir edilen kimseye giydirilen süslü elbise, kaftan 12/4, 14/4, 24/4.
 himmet (A.): Gayret, çalışma, çabalama 26/5.
 hind (A.): Hindistan 26/4.
 hizebr (A.): Arslan, cesur, yürekli adam 26/4.
 höd/ höz (F.): Kendi, bizzat 15/1, 17/2, 20/1.
 hözbîn (F.): Kendini beğenmiş, bencil 12/5, 10/2.
 höz-bin ol-: Kendini beğenmek, bencil olmak 13/2.
 hör (F.): Ehemmiyetsiz, değersiz 12/3.
 hör ol-: Ehemmiyetsiz olmak, değersiz olmak 12/6.
 horyad: Hoyrat, huysuz, kaba 12/6.
 hoş (F.): İyi, güzel, hoş 12/1, 12/7, 18/2.
 hoşnüd (F.): Razi, memnun 12/4.
 hoşnüd ol-: Razi olmak, memnun olmak 12/4.
 hü (F.): Tabiat, mizaç, huy 12/5, 19/5, 27/4.
 hüb (A.): Güzel, iyi, hoş 20/4.
 hubb (A.): Sevgi
 hubb-ı vatan: Vatan sevgisi 12/5.

huddâm (A.): Hizmetkar.
 hulk (A.): Huy, tabiat, ahlak 12/1, 19/5, 24/4.
 huri (F.): Sevgili, cennet kızı, huri 9/6.
 hurşid (F.): Güneş 12/3.
 hüküm (A.): Emir, irade, buyruk, hüküm 18/3, 12/3.
 hüküm sür-: Hükmetmek 17/3.
 hümâ (F.): Saâdet, kutluluk.
 hümâ kuşu: Saâdet kuşu, devlet kuşu 26/7.
 hürmet (A.): Saygı, hürmet 11/1.
 hüsn (A.): Güzel, iyi.
 hüsn-i dünyâ: Dünya güzeli 1/2/6.
 Hüsrev (F.): Hüsrev ü Şîrin hikayesinin erkek kehramanı 12/2.

I

irak: Uzak 9/4, 28/4.
 irak ol-: Uzak olmak 27/4.
 iril-: Ayrılmak, uzaklaşmak 17/4.
 *ışk (A.): Sevgi, aşk 17/7, 20/3, 20/4.
 'ıska dal-: Âşık olmak 12/6.
 'ıska düş-: Âşık olmak 13/4.

İ

i: ey 9/1, 27/1, 28/7.
 i-: İmek fiili, olma, kılma bildirir 24/1.
 'ibret (A.): Kötü ve yanlış davranışlardan sakınmak için ders alıp uyanmaya sebep olacak hâdise, bu gibi hâdiselerden alınacak ders.
 iç-: Bir sıvıyı ağza alıp yutmak, içmek 19/4.
 iç: İçeri, iç 17/2, 25/2.
 içre: İçinde 14/3, 15/7.
 ig: Eksen, verem, inceağrı 21/3.
 ihtiyar (A.): Kendi arzusuyla hareket etme, seçme, seçilme 17/4.
 ihtiyar ol-: Kendi arzusuyla hareket etmek.
 iki: İki 24/5.
 iki cihân: Dünya ve âhiret 8/3.
 il: Ülke, diyar 17/5, 20/4.
 il: Yabancı, el 25/5.
 iley: Ön, huzur, kat, yan, taraf 26/3.
 'illiyin (A.): Cennetin ve gök yüzünün en kutsal, en yüksek tabakası 20/4.
 'ilm (A.): Bilgi, ilim 25/5.
 'ilme'l-yakîn: Kesin bilgi ile gerçeği bilmek 20/1.
 'ilm ü edeb: Bilgi ve iyi terbiye 12/4.
 ins (A.): insan, beşer 8/3.
 ins ü melek: İnsan ve melek 21/2.
 ir-: Ulaşmak, varmak, erişmek 9/3, 26/4, 26/3.
 iril-: Ulaşılmak 8/7.
 iste-: 1. Dilemek, arzu etmek, istemek 14/6, 14/6.
 2. Ümit etmek, beklemek 14/1.
 issi: Sahip, malik 18/2, 2/6.

iş: Hareket, davranış, amel, iş 9/2.
 işi koy-: İş bırakmak 9/6. işle-:
 Yapmak, işlemek 12/3. iy: bk. î

K

Ka'be (A.): Mekke'de Harem-i şerifin ortasında bulunan kutsal yapı 23/4.
 kadem (A.): 1. Uğur 15/1, 25/1, 25/6. 2. Ayak 17/2
 kadem ur-: Gitmek, bir yere girmek, yapmaya girişmek 17/2.
 kadim (A.): Eski 23/1.
 kadir (A.): Kudret sahibi olan Allah 23/7.
 kadir Çalâp: Kudret sahibi olan Tanrı 22/4.
 kâfir (A.): Allah'ın varlığına ve birliğine inanmayan, kâfir 9/1, 18/4, 23/4.
 kahr (A.): 1. Zorlama, zorla bir iş görme 16/3.
 2. Zulüm, eziyet 14/4.
 kahrın ye-: Bir şeyin zulmünü, aziyetini çekmek, kabul etmek 14/4.
 kal-: 1. Kalmak, bir yerde durmak 23/7, 23/1, 16/5. 2. Bırakmak, yapmamak, vaz geçmek 16/6.
 3. İtibar etmek, bakmak 24/1, 15/2, 11/1.
 4. Herhangi bir hal üzerine kalmak 27/5.
 kal'a (A.): Kale, hisar 23/4.
 "kâlû beli": Evet dediler 22/1.
 kamer (A.): Ay 17/6.
 kamu: 1. Bütün, hep 13/2, 15/2, 16/2.
 2. Herkes 8/1, 10/7, 21/2.
 kan: Kan 8/5.
 kân (F.): Kaynak 22/4, 14/4, 27/5.
 kân-ı güher: Cevher kaynağı 23/5.
 kanda: Nerde, her nerede 22/3, 22/4/
 kandan: Nereden 16/7.
 kargı: Hangi 22/3.
 kanı: Hani, nerede 22/6, 17/7.
 kapıl-: Etkisinde kalmak, bağlanmak, kapılmak 11/3.
 kapu: Kapı 22/2.
 kani-: Karışmak, karıştırılmak 17/4.
 karşı: Karşı 12/4.
 karşı dur-: Karşısında durmak 22/5.
 kâşid (A.): Niyet eden, kasdeden 22/3.
 kayık-: Temayül göstermek, yüz çevirme, sapmak 21/4.'
 kâyim (A. kâ'im): Ayakta duran, ayakta bulunan 22/2.
 kâyim dur-: Ayakta durmak 9/5.
 kendü: Kendi, kendisi 23/5, 19/5.
 kendüzi: Kendisi, zatı, şahsı, nefsi 23/7.
 kerem (A.): Cömertlik, büyüklük, lütuf, ihsan 25/1.

kerîm (A.): Büyük, sonsuz kerem sahibi (Allah) 8/5, 24/2.
kesâd (A.): Kıtlık, yokluk. kesâd ol-: Kıtlık olmak 23/1. key: İyi, iyice, hakkıyla 21/4.
kiğir-: Çağırarak, seslenmek davet etmek, haykırmak 23/7.
kıl: ince, kıl.
kıldan kıla: İnceden inceye 22/4.
kısmet (A.): Nasip, kısmet talih 22/2.
kısmet ol-: Nasip olmak 22/4.
kıy-: Kıymak, acımayıp öldürmek 21/1.
kıymet (A.): Değer, kıymet 22/4.
kıymet kıl: Kıymet vermek, değer vermek 24/7.
kıymet vir-: Değerlendirmek, değer vermek 24/3.
ki: Ki (bağlama edatı) 8/5.
kibr (A.): Büyüklük taslama, kendini başkalarından üstün tutma 20/2.
kim: 1. Kim (soru zamiri) 8/6. 2. Kim (bağlama zamiri) 21/1.
kimse: Kimse, kişi 9/6, 23/3, 23/5.
kine (F.): Gizli düşmanlık 9/4, 20/2. kimsene: Kimse 12/1, 12/5, 14/5. kirtü: Gerçek, doğru, hak 23/6.
kişi: İnsan, adam, kimse 11/1, 11/6, 20/1. ko-: 1. Bırakmak, terketmek 14/1, 10/1, 15/4. 2. Alıkoymak 20/2.
kon-: Yolculuk esnasında bir yere inmek, konaklamak 23/1.
kudret (A.): Güç, kuvvet 10/7.
kul : Kul, insan, 17/6, 22/1, 15/2.
Kur'ân (A.): Peygamberimiz Hz. Muhammed'e inen İlahî kitap 21/4.
kurtıl-: Kurtulmak 19/1.
kuşür (A.): Kusurlu 12/3. kuş: Kuş 22/6.
kutb (A.): Bir kavmin önde geleni ve her hangi bir konuda derin bilgisi olan kimse.
kutb-ı cihân: Cihanın en önde geleni 23/6.
kuvvet (A.): Kudret, güç, kuvvet 24/3, 22/2.
kuvvet vir-: Kuvvetlendirmek 21/3.
küfr (A.): İmansızlık, dinsizlik, küfür 9/3.
kül: Yanan cisimlerden kalan toz, kül 25/5.
külün yile vir-: Külünü yile savurarak yoketmek 25/5.

L

lâ (A.): Olumsuzluk edatı 27/3.
lâ-büd: Lazım, gerekli, kaçınılmaz 27/1.
lâ-cerem: Şüphesiz, elbette 27/2, 20/2
lâ-havf: Korkusuz 28/5.
lâ-havf ol-: Korkusuz olmak 28/5.
lâ-kedde: Çalışma, çabalama, uğraşma yok 28/6.

lâ-redde: Ret yok 28/6.
lâ-şek: Şüphesiz, tabii, elbette 27/3.
lâ-şey': Pek değıersiz bir şey 27/1, 28/6.
lâ-tahzenün: Hüzünlenmeyiniz, kederlenmeyiniz 27/2.'
"lâ-taknetü": Ümidinizi kesmeyin 27/7.
"lâ-takrabü": Yaklaşmayın 27/4.
"lâ-ta'lemün": Bilmezsiniz 27/2.
lâ-tebki: Ağlama 28/7.
lâ-teşki: Şikayet etme 28/7.
"lâ-yesme'ün" İştmezler 27/3.
"lâ-yü'min": İman etmiş değil 27/3.
lâ-yümkin: Mümkün değil 28/7.
lâ-veyl: Kedersiz, belazız olma 27/2.
lâbis (A.): Giyen, giyme.
lâbis ol-: Giymiş olmak 27/4.
lâf (F.): Söz, konuşma.
lâf ur-: Konuşmak 27/1.
lağ (F.): Şaka, latife, mizah 27/3.
lâğar (F.): Zayıf tutmak, zayıf görmek, arık, zebun 28/5.
lahn (A.): Nağme, ezgi, birden fazla sesin meydana getirdiğı müzik cümlesi 24/7.
la'l (A.): Yakuta benzeyen kırmızı renkte kıymetli süs taşı 24/7.
latif (A.): Güzel hoş, tatlı.
latif ol-: Güzel olmak 12/2.
lâyık (A.): Yakışan, yaraşan, uygun 23/5, 27/5.
lâyim (A. lâ'im): Çekiştiren, levmeden 27/4.
leked (F.): tepme.
leked-küb: Tepme yiyen, tepmeden ezilmiş.
lenger (F.): Gemiye yerinde tutabilmek için denize atılan zincir ve bu zincirin üzerindeki çapa 24/7.
lerzân (F.): Titrek, titreyen 24/3.
leşker (A.): Asker.
leşker-keş: Asker idare eden, asker çeken, hükümdar 24/3.
levha (A.): Düz, üzerine resim, yazı gibi şeyler yazılan nesne, levha 24/6.
"levlâk" (A.): "Sen olmasaydın" Cenâb-ı Hakk'ın Hz. Muhammed'e hitabı 24/4.
levn (A.) Renk 24/4.
levn-â-levn: Çeşitli renkleri olan, renk renk 24/4.
leyi (A.): Gece.
leyi ü nehâr: Gece gündüz 24/1.
Leylî (A.): Leylâ ile Mecnun hikayesinin kadın kahramanı 24/2.
lezzet (A.): Tat, zevk, çeşni 23/2.
lezzet vir-: Tat vermek 23/2.
li (A.): «Benim için», edat 24/4.
lika (A.): Yüz, çehre, görüşme 24/2.
lîkin (F.): Lakin, ancak 24/1.

li'llâh (A.): Allah için, Allah'a mahsus 24/5. lî-ma'ni: Benim için mânâ 24/4.
 lisân (A.): Dil, lisan 20/4, 24/5.
 lokma (A.): Bir defada yutulacak kadar az yiyecek, lokma 24/2.
 Lokmân (A.): İslamıktan önceki Araplarda efsanevî bir şahsiyet olup Kur'ânda da ismi geçen ve öğütleriyle meşhur olan pek eski bir hekimin adı 24/3.
 lök: Tek hörgüçlü deve 24/7.
 lu'bet (A.): Oyuncak, her kesi hayrete düşürecek şey 23/1.
 lu'bet-bâz: Oyuncu, hokkabaz 23/1. Lûğat (A.): Söz, kelime, sözlük 24/5.
 lutf (A.): İyilik, iyi muamele 10/1.
 lutfu kerem: İyilik ve cömertlik 24/4.
 lü'lü (A.): İnci 24/3.

M

magrur (A.): Gururlu, kendini beğenmiş, büyüklük taslayan 17/5.
 mağrur ol-: Gururlu olmak 16/5.
 mâh, meh (F.): Ay, kamer 10/5.
 mahkûm (A.): Birinin hükmü altında bulunan 24/3.
 makşüd (A.): İstenen, kasdolunan, niyet edilen 24/İ!
 mânde (F.): Kalakalmış, işten kalmış, çaresiz 27/7.
 ma'nî (A.): Manâ, anlam, iç, iç yüzü 12/7.
 Mañşür (Hallâc-ı Mañşür): Asıl adı Hüseyin'dir. H. 922 yılında asılmak suretiyle öldürülen ve Dîvan Edebiyatında adına sık sık rastlanan ünlü sûfi 25/5.
 ma'sûk (A.): Sevilen, sevilmiş 20/1.
 mâl (A.): Servet, varlık, sahip olunan şey.
 mâla câna kal-: Mala cana değer vermek, bağlanmak, kapılmak 25/4.
 ma'lûm (A.): Bilinen, belli 23/3.
 Mecnûn (A.): "Leylâ il Mecnûn" hikayesinin erkek kahramanı 24/2.
 Mecnûn mesel Mecnun gibi, Mecnun misali 25/5.
 mekseb (A.): Kazanç vasıtası, kazanç 21/1.
 melek (A.): Allah'ın, durumları diğer canlılara benzemeyecek şekilde nurdan yarattığı varlıklar.
 meñşür (A.): Yayılmış, neşrolunmuş, ferman 21/1.
 menzil (A.): 1. Oturulacak yer, ev 25/6. 2. Yol, varılacak yer 20/6.
 merdân (A.): Yiğitler, insanlar 15/5.
 merdân-ı hak: Doğru insanlar, Hakkın yiğitleri 24/1.
 mest (F.): Kendinden geçme.
 mest ol-: Kendinden geçmek, sarhoş olmak 17/6.

meşhür (A.): Şöhretli, şöhreti herkesçe bilinen 25/5
 Mevlâ (A.): Allah 24/1.
 meydân (A.): Geniş, açık, düz yer 15/4, 18/6.
 meyl (A.): Gönül verme, sevme. meyl-i fena kıl-: Faniye, yok olana gönül vermek, tutulmak 24/1.
 mı, mi: Soru eki 11/1.
 mi'râc(A.): Göğe çıkmak, Hz. Muhammed'in göğe çinmasıyla meydana gelen büyük mucize 13/5.
 miskin (A.): Fakir, yoksul, zavallı 24/2. miskin ol-: Yoksul olmak 14/2.
 muhtâc (A.): Fakir, yoksul, ihtiyacı olan 11/5.
 mukim (A.): Duran, ikamet eden 8/2.
 Mustafâ (A.): Hz. Muhammed'in adlarından biri, seçilmiş 22/4.
 mutbah (A.): Mutfak 15/3.
 mutlak (A.): Kayıtsız şartsız, yalnız 25/4.
 mutlaka (A.): Kayıtsız, şartsız, yalnız 27/3 mübin (A.): Açık, besbelli 11/6.
 müctebâ (A.): Seçilmiş, seçkin 22/4.
 müdâm (A.): Devamlı, sürekli, aralıksız 1/7.
 müdâm ak-: Sürekli akmak 25/4.
 mülk (A.): Mülk , sahip olunan şey, mal, ülke 11/6, 9/2.
 mülk-i 'aceb: Tuhaf, garip ülke 12/4. mülk-i bekâ: Ebedî olan ülke 27/3, 24/1.
 mülk-i nihân: Gizli, görünmeyen ülke 20/4.
 mü'min (A.): İnanmış, iman etmiş, mü'min.
 mü'min ol-: İnanmak 24/3.
 müstağrak (A.): Kendini bilmeyecek derecede dalgın 8/7.
 münir (A.): Nurlandıran, aydınlatan 24/5,17/7.
 münkir (A.): İnkâr eden. münkir ol-: İnkâr etmek 17/7 ,24/3.
 münşi (A.): Üslûbu güzel olan, kâtip 25/6.
 müşkil (A.): Güçlük, zorluk 24/3.
 müştâk (A.): Özleyen, arzu eden, can atan 8/1, 15/3, 25/4.

N

nâb (F.): Halis, saf, katıksız 17/1.
 nakd (A.): Akçe. para 25/3.
 nakîb (A.): Bir tekkede şeyhin yardımcıları olan en eski derviş 25/5.
 nakl (A.): Anlatma, hikaye etme 25/5.
 nakş (A.): İşleme, süs, nakış 25/7.
 nân (F.): Ekmek 18/3.
 na're (A.): Yüksek sesle bağırma, nara . na're ur-: Yüksek sesle bağırma 25/3.
 naşihat (A.): Öğüt, nasihat 25/5.
 nây (F.): Ney, kamıştan yapılan düdük 15/6.

nazar (A.): Bakma, gözetme, iltifat 25/2.
 nazar kıl-: Değer vermek, iltifat etmek, bakmak 22/1.
 ne: 1. Ne, hanği, şey (soru sıfatı) 17/5, 17/1, 25/1.
 2. (soru zamiri) 25/1, 12/, 24/2. 3. değil (olumsuzluk edatı)
 ne çâre: Çaresi yok, elden ne gelir 28/6.
 nebbâş (A.): Kefen soyucu 16/5.
 nefelen-: Canlanmak, kuvvetlenmek 25/5.
 nefes (A.) Soluk 26/7.
 nefis (A.): Arzu, istek, hea vü heves, nefis 21/120/5.
 nefse uy-: Arzu ve hevasına uymak 11/2.
 nefsinde ölmek-: Nefsinde öldürmek 21/1.
 nese: Şey, nesne 12/3.
 neşât (A.): Sevinç, neşe, şen ve neşeli olma 25/4.
 neşât ol-: Neşeli olmak 25/5.
 nev (A.): Yeni, taze.
 nevbahâr(F): İlkbahar 25/6.
 nevâ (A.): Ses, âhenk 25/4.
 nevrüz (F.): Güneşin koç burcuna girdiği gün olup rûmî martın dokuzuna rastlar, ilkbahar başlangıcı ve celâlî takvimine göre yıl başıdır 25/6.
 neyçün: Niçin, neden 25/5.
 nezr (A.): Adak, adama.
 nezr eyle-: Adamak 25/1.
 nice / nice: 1. Nasıl 9/3, 16/4. 2. Ne kadar 25/1.
 nihân (F.): 1. Gizli, saklı, örtülü 23/2 2. Gizlice 25/7.
 nihâze (F.): Konmuş, konulmuş, koymuş 25/6.
 ni'met (A.): Mutluluk, saâdet, lütuf, iyilik, ihsan 25/4.
 nişâr (A.): Saçma, saçılma .
 nişâr ol-: Saçılmak, dağılmak 25/6.
 nisbet (A.): Bağ, ilgi, bağlılık.
 nisbet ol-: Bağlı olmak 25/2.
 nişan (A.): İz, belirti, nişan, delil 19/2, 14/3.
 nişe: Niçin, nasıl 24/3.
 nite: Nasıl 25/5, 22/4.
 nitelik: Keyfiyet, mahiyet 21/3, 25/3.
 nukl (A.): Yaş veya kuru yemiş 25/4.
 nür (A.): Işık, ziya, parlaklık, parlama 9/1.
 nura dön-: Nura dönüşmek, nura inkılâp etmek 25/2.
 nuşret (A.): Zafer 26/6.

O

o: bk. ol.
 od: 1. Lav 16/4. 2. Ateş.
 okı-: Okumak 28/3.
 ol: 1. O (işaret zamiri) 8/1, 14/5, 23/3. 2. O (işaret sıfatı) 22/4, 22/5. 9/2.

ol-: 1. Olmak 11/1, 14/5, 19/1. 2. Ait olmak 11/1.
 3. Bir durumdan başka bir duruma geçmek, yeni bir durum kazanmak 20/2, 11/2. 4. Varlık kazanmak 17/2. 5. Bulunmak, mevcut olmak 286/1.
 ornanma-: Yerleştirilmek, yerleşmek, oturtulmak 9/3.
 otur-: 1. Oturmak 16/1. 2. Sakinleşmek 26/2.

Ö

ög: Akıl, hatır, zihin 26/1.
 ögüt: Ögüt, nasihat.
 ögüt al-: Nasihata önem vermek, ögüt almak 12/6.
 öküş: Çok, fazla 11/6, 14/6.
 öl-: Ölmek 17/7.
 'ömr (A.): Yaşama, yaşayış, hayat, yaşama süresi 20/6, 28/1.
 ön: Bir nesnenin ön tarafı, huzur, yan, ön. baş dan sona: 1. Baştan turnağa kadar, baştan sona 15/5. 2. Her zaman, dâimâ 13/6. ö-: Ses çıkarmak, ötmek 15/5.
 ö-: Geçmek, aşmak. öz: Kendisi, zatı, nefsi 23/5, 25/4.
 'özl (A.): Bir suçun mazûr gösterilmesini gerektiren sebep, mazeret, özür 20/5.

P

pâdişâh, pâdişeh (F.): Hükümdar, padişah 10/1.
 perhiz (F.): Çekinme, sakınma. perhiz kıl-: Çekinmek, perhiz etmek 15/3.
 pertev (F.): Işık, parıltı. pertev ol-: Işık olmak 25/3. pervâz (F.): Uçma, uçuşma.
 pervâz ur-: Uçmak, kanatlanmak 17/3.
 perveriş (F.): Terbiye etme, besleme, besleyiş 19/2.
 Peygamber (F.): Allah'ın emirlerini insanlara bildiren, elçi, peygamber 8/1.
 piş (E): Ön 20/5.
 pişrev (F.): Önde giden 9/2.

R

rağbet (A.): İtibar, iyi kabul edilme. rağbet kıl-: İtibar etmek, değer vermek 14/1.
 râğıb (A.): İstekli, rağbet eden.
 râğıb ol-: İstekli olmak 15/1.
 rahat (A.): Kedersiz, rahat, üzüntüsüz olma 15/2.
 rahim (A.): Çok merhametli, esirgeyen, acıyan (Allah) 8/2.
 rahmet (A.): Acıma, esirgeme 10/4.
 râm (F.): Boyun eğen, itaat eden, kendini başkasının emrine bırakan. râm ol-: Boyun eğmek, itaat etmek 26/4.

ra'nâ (A.): Güzel, latif, hoş görünen 15/5.
 rast (F.): Doğru 15/1.
 râz (F.): Gizli şey, sır 15/2, 15/7.
 râzi (A.): Kabul eden, rıza gösteren. râzi ol-: Boyun eğmek, rıza göstermek 15/3.
 red (A.): Geri çevirme, geri döndürme, kabul etmeme.
 red ol-: Geri çevirmek 15/7.
 reh(F.): Yol 15/3. reh-zen: Yol kesen 15/3.
 rehber (F.): Yol gösterici, rehber 15/3.
 remz (A.): İşaret, işaretle anlatma 15/2.
 renç (F.): Eziyet, sıkıntı, zahmet.
 renç it-: Eziyet etmek 15/6.
 renç-i emek: Çalışma, gayret sıkıntısı 15/.
 reng (F.): 1. Renk 15/4, 24(7. 29/7. 2. Suret, şekil 19/2.
 rengine kal-: Rengine kapılmak, rengine değer vermek 24/7.
 reng vir-: Renklendirmek 8/5.
 resm (A.): Suret, şekil.
 resm-i cihân: Cihanın şekli, dünya şekli 15/4.
 Resûl (A.): Peygamber 15/2.
 revâ (A.): Uygun, yakışır, yerinde 15/7.
 revân (F.): 1. Giden, gidici, akan, yürüyen 20/3. 2. Geçerli, mer'i 12/3. 3. Derhal, hemen, acele 26/7.
 revnak (F.): Güzellik, parlaklık, letafet.
 revnak vir-: Güzellik vermek 15/5.
 reyhan (A.): Fesleğen 20/5.
 rezzâk (A.): 1. Bütün varlıkların rızkını veren (Allah) 8/2. 2. Çok rızık veren 15/4.
 rızâ (A.): Hoşnutluk, memnunluk 12/1.
 rif'at (A.): Büyük rütbe, yükseklik, büyüklük.
 rif'at bul-: büyük rütbe elde etmek 14/1.
 Rüm (A.): Anadolu 17/5.
 Rüstem (F.): İran'ın ünlü pehlivanı ve savaşçısı 15/6.
 rüsvây (F.): Rezil, itibarsız, maskara.
 rüsvây ol-: Rezil olmak 15/6.

S

şâbir (A.): Sabırlı, sabreden, dayanan 18/4.
 sâdik (A.): Bağlı olan, vefalı 17/2.
 şaf (A.): Sıra, dizi.
 şaf bağla-: Sıralanmak, sıraya girmek 18/4.
 şafâ (A.): Huzur, gönül rahatlığı 10/6, 18/1.
 şâfi (A.): 1. Temizlik, Temiz, pak, hâlis 17/5. 2. Sırf, yalnız, katıksız, arı 18/4.
 şâğar (F.): Kadeh, içki bardağı, 18/5.
 sağrak: Kadeh, bardak, sürâhi, tas, maşraba 16/4.

şahha (A.): Doğru, gerçek, sahih, ayıp ve kusurdan âri oldu 18/6.
 şâhib (A.): Sahip, koruyan 18/4.
 şakâlet (A.): Kabalık, çirkinlik 10/2.
 sakil (A.): Kabalık eden, can sıkıan 10/2.
 sakin (A.): Kendi halinde olan, yavaş, uslu 17/7.
 sakin ol-: Kendi halinde olmak, yavaş olmak 16/1.
 şal-: 1. Göndermek, sevketmek 17/1. 2. Bırakmak, terketmek, salivermek.
 şala (A.): Çağrı, duyuru, çağırma 18/5. şalâ ol-: Haber verilmek 17/2.
 şâlih (A.): Dinin emrettiği şeylere uygun harekette bulunan, iyi kimse 18/3.
 şâliş (A.): Üçüncü 11/7.
 sâlûs (F): Görünüştaki haliyle halkı aldatan, tatlı ve yumuşak dilli sofu; iki yüzlü 18/4.
 Şamed (A.): Kimseye ve hiç bir şeye muhtaç olmayan Allah 8/4.
 san-: Sanmak, zannetmek, öyle kabul etmek 16/7.
 sana: Sana ("sen" zamirinin yaklaşma hali) 11/7, 13/2, 16/2.
 sâni (A.): İkinci 10/6. Şâni' : Allah 18/6, 17/1. sarf (A.): Yapma, iştiğal etme. sarf eyle-: İштиğal etmek 18/3.
 şarrâf (A.): Sarraf mesleği, kağıt ve metal paraları birbiriyle değiştiren kişi 18/2.
 şat-: Satmak, bir değer karşılığında bir malı alıcıya vermek 22/5.
 şavm (A.): Oruç.
 şavm ü şalât: Oruç ve namaz 18/3. say-: Saymak, hesap etmek. sayu ver-: Hemen saymak, hesap etmek.
 şâyim (A. sâ'im): Oruçlu 18)4.
 şayru: Hasta 16/7.
 şebât (A.): Yerinde durma, kararlılık.
 sebat ol-: Yerinde durmak 10/1.
 sehl (A.): Kolay. sehl ol-: Kolay olmak 16/3.
 sehm (A.): Hisse, hisse bedeli 27/3.
 sekâf (F.): Anlayışlı, uyanık, zeyrek 10/4.
 sel (A.): Helak olma. şel ol-: Helak olmak 10/4
 şelc (A.): Kar.
 sele ü tûfân: Kar ve şiddetli yağmur, tufan 10/3.
 şeleb (A. şelb): Ayıp, ayıplama, sövme 10/3.
 şeleb eyle-: Ayıplamak 10/3.
 şelec (A. şelc): Kar 10/4.
 semen (A.): Para.
 semen kıl-: Paraya çevirmek, paraya tahvil etmek 10/2.
 semer (A.): Meyve, yemiş 10/4.

sen: Sen (Teklik 2. şahıs zamiri) 11/, 13/2, 16/3.
 sen ben di-: Bir konuda anlaşmazlığa düşüldüğünü anlatan bir ifade şekli 16/6.
 şenâ (A.): Övme, methetme 19/6.
 ser: Baş, kafa 16/3.
 ser-dihd: Şarap sunan saki, iştret meclisinin reisi 16/6.
 serkeş (F.): İtatsız, baş kaldıran, dikbaşlı 16/4, 17/7.
 sermâye (F.): Ana mal, varlık, esas 16/4. server (F.): Başkan, baş, bir topluluğun lideri 9/2, 16/5.
 şenâ (.): Övme, methetme. şenâ kıl-: Övmek, methetmek 10/1.
 sev-: Sevmek 16/6.
 şevâb (A.): Hayırlı bir işe karşı Allah tarafından verilen mükâfat 10/1.
 şevb (A.): Elbise.
 şevb-i 'atâ : İhsan elbisesi, bağış elbisesi 10/6.
 şevür (A.şevr): Boğa burcu, semanın kuzey yarım küresinde bulunan bir burç 10/5.
 seyr (A.): Yolculuk, sefer 16/2.
 seyrân (A.): Gezinme, bakıp seyretme 16/2. şiddik (A.): Pek doğru, sözünün eri.
 siddik ol-: Pek doğru olmak, sözünün eri olmak 18/6."
 şıdk (A.): İç, yürek temizliği 17/2
 şıdk u şafâ: Gönül temizliği, ve kedersizlik 18/6.
 şıfat (A.): Keyfiyet, hal, durum 17/1. sığ-: Yakışmak, yeri olmak, uymak 10/1, 16/1.
 sırr (A.): Sır, gizli tutulan şey 9/3, 14/6, 16/1.
 sin: bk. sen 9/1. şikât (A.): İnanılır kimse.
 şikât ol-: İnanılır kimse olmak 10/2.
 sil-: Ortadan kaldırmak, yok etmek 25/5.
 şiyâb (A.): Giyecekler, elbiseler.
 şiyâb-ı 'âşıkân: Aşıkların giyecekleri 10/5.
 sohbet (A.): Arkadaşlık, görüşüp konuşma, sohbet 18/5.
 şol-: Rengini kaybetmek, solmak 23/6.
 şon: 1.Son, nihayet 8/7. 2. Sonra, sonradan 16/6.
 şor-: Sormak, sual etmek 17/1, 16/3.
 sön-: Etkinliğini yitirmek, dinmek, yatışmak 16/5.
 söz: 1. Hikaye, haber, lakırdı 20/4. 2. Öğüt, nasihat 22/7.
 söze gel-: Konuşmak, konuşmaya başlamak 25/7.
 söyle-: 1.Demek, söylemek 16/1. 2. Konuşmak 16/5.
 söylen-: Denmek, söylenmek 9/3, 22/1, 13/4.
 söyün-: Sönmek 28/2.
 Sultân (A.): 1. Padişah, hükümdar 16/2, 27/2, 14/5.

şüm, şevm (A.): Sarımsak 10/3, 11/3.
 şun' (A.): İş, amel, kâr 18/2.
 şüret (A.): Görünüş, biçim, şekil 17/1.
 su'bân (A.): Büyük yılan, ejderha 10/3.
 Sübhân: Allah 16/6.
 şübür (A.): Mahvolma.
 şübür ol-: Mahvolmak.
 şübüt (A.): Sabit olma, gerçekleşme.
 şübüt ol-: Sabit olmak, gerçekleşmek 10/5.
 şümme (A.): Sonra 1/6.
 sür-: 1. (at vb.) Sürmek, yürütmek 16/3. 2. devam ettirmek 14/3, 17/3. 3. Kovmak, uzaklaştırmak. 17/7.
 süreyyâ (A.): Ülker yıldızı 10/5.
 süri-: Ovmak, ovuşturmak.
 süriyü vir-: Ovmak, ovuşturmak 28/1.
 süvâr (F.): Ata binen, binici, süvari.
 süvâr ol-: Ata binmek 16/1

Ş

şâh (F.): Dal, budak .
 şâh-u şüküfe: şükufe dalı 17/6. şâh,
 şeh (F.): Padişah, hükümdar melik 17/6, 17/4, 17/3.
 şâh ol-: Padişah, hükümdar olmak 17/3.
 şahin (F.): Doğan (kuşu) 17/3.
 şaki (A.): Yol kesici, haydut, bedbaht 17/7.
 şâkir (A.): Şükr ve hamdeden, gördüğü eyliği unutmuyup şükürünü yerine getiren 17/1.
 Şâm (A.): Eskiden Halep, Suriye, Beyrut, Kudüs bölgesini içine alan sancağa verilen isim 17/5.
 şark (A.): Doğuda kalan ülkeler, güneşin doğduğu yön, şark 17/5.
 şart (A.): Şart, diğer bir şeyin varlığı onun varlığına bağlı 17/1.
 şâz (F. şâd): Neşeli, sevinçli 17/1.
 şâzî kıl-: Sevinçli olmak 25/5.
 şâzi vü gamlı ol-: Neşeli ve kederli olmak. şeb (F.): Gece.
 şeb ü rüz: Gece ve gündüz 17/6.
 şecâ'at (A.): Yiğitlik, yüreklilik 17/2.
 şeh (F.): bk. şâh. şehâ (F.): Ey hükümdar 17/2.
 şehd (A.): Bal, asel.
 şehd ü şeker: Bal ve şeker 17/6.
 şehid (A.): Şehit, mukaddes bir inanç uğruna savaşırken ölen kişi 17/7.
 şehir (A.): Şehir 17/5.
 şek (A. şekk): Şüphe tereddüt 8/4. şek getir-: Şüphe etmek 17/7.
 şekavet (A.): Kötülük, haydutluk, eşkıyalık 17/4.
 şeker (A.): Şeker 17/6, 25/4.

şems (A.): Güneş şems ü kamer: Güneş ve ay 17/6.
 şerif (A.): Mutluluk ve şeref sahibi, soylu. şerif ol-: Şerefli, soylu olmak 7/4.
 şevk (A.): Neşe, keyif, şiddetli arzu, meyil ve heves'l 7/1.
 şey (A.): Nesne, madde 17/2.
 şey'li'llâh: Allah için bir şey istemek 17/2.
 Şirin (F.): "Hüsrev ü Şirin" hikayesinin kadın kahramnı 12/2.
 şirin (R): Tatlı, hoş 25/4.
 şir (F.): Süt. şîr (F.): Arslan 17/3.
 şiddet (A.): Sertlik, sert ve katı davranış, şiddet 17/7.
 şol: Şu, o 19/3.
 şu: Şu (işaret zamiri) 10/6.
 şühbet (A.): Şüphe, karıştırma 17/4.
 şükr (A.): Görülen ilgiye karşı ortaya konulan kadir bilirlik, Allah'a şükretmek 13/6

T

ta'ahhüd (A.): Üzerine alma, deruhte etme 10/7.
 ta'alluk (A.): Asılma, asılı olma 9/3.
 ta'allül (A.): Yalandan bahanelerle bir işten kaçınma, sebep ve bahane arama 10/6.
 ta'assub (A.): Birine taraftarlık ve gayretkeşlik etme 10/7.
 tâ'at (A.): İbadet, itaat 15/1
 tâ'at kıl-: İbadet etmek 18/4.
 tab' (A.): Tabiat, huy, karakter, kabiliyet 19/1.
 tabâyi' (A.): Yaradılışlar, mizaçlar, cevherler, karakterler 19/6.
 tabi'at (A.): Yaradılış, karakter, mizaç, cevher İ 9/2.
 tabib (A.): Doktor, hekim 19/6.
 tâc (A.): Tac 13/5. tağ: Dağ 26/5, 19/1.
 tağayyür (A.): Değişme, başka türlü olma. tağayyür kıl-: Değiştirmek 10/4.
 tağayyür ol-: Değişmek 15/4.
 tahammül (A.): Kötü durumlara karşı koyabilme gücü, dayanma gücü, güç.
 tahammül kıl-: Dayanmak 10/6.
 tahayyür (A.): Şaşma, hayret etme. tahayyür kıl-: Hayret etmek, şaşmak 9/1.
 tâhir (A.): Temiz 19/3.
 tâk (A.): Kubbe, tak.
 tâk u eyvân: Kubbe ve köşk 19/3.
 takarrüb (A.): Yaklaşma.
 takarrüb ol-: Yaklaşmak 9/1.
 tâkat (A.): Güç, kuvvet, kudret 19/6.

tal-: İçine girmek, birçok yerlere girmek 14/5.
 tal'at (A.): Güzellik, yüz, çehre 19/1.
 tâli' (A.): Kısmet, baht, kader, talih 19/6.
 tâlib (A.): İstekli, isteyen 19/3.
 tama' (A.): Aç gözlülük, hırs, tamah. tama'lardan geç-: Aç gözlülük, tamahkarlık yapmamak 19/4
 tamâmet (A.): Tamam, eksiksiz, tam olarak 9/2.
 tamu: Cehennem 27/3.
 ta'n (A.): Ayıplama, yerme, çekiştirme 19/4.
 tan: Şaşma, şaşırma, hayret.
 tana kal-: Şaşakalmak, donakalmak 11/3.
 tarab (A.): Şenlik, coşkunluk, neşe, sevinç 19/5.
 tarik (A.): Usul, meslek, yol 19/4.
 taşarruf (A.): Tutumlu davranma, idare ile kullanma 9/2.
 taşhun: Taşkın 23/3.
 tat: Bazı cisimlerin tat alma organı üstünde bıraktığı duyum, lezzet 13/2.
 tâyir (A. tâ'ir): Kuş, uçucu, uçan. tâyir-i ğaybi: Görünmeyen kuş 19/5.
 te'âlâ (A.): Yüce, yüksek oldu 9/3.
 teberrâ (A.): Uzaklaşma, uzak durma.
 teberrâ kıl-: Uzaklaşmak 10/5.
 teberrük (A.): Mübarek sayma 10/4.
 tecelli (A.): Görünme, belirme, ortaya çıkma.
 tecelli kıl-: Belirmek, görünmek 10/5.
 tefekkür (A.): Düşünme, zihin yorma 10/6.
 teferrüc (A.): Gezinti, açılma 9/2.
 teğallüb (A.): Zorbalık, zorla hüküm sürme.
 teğallüb kal-: Zorla hüküm sürmek 10/7.
 tekâzâ (A.): Sıkışarak söz söyleme, sıkıştırma, serzenişte bulunma 9/2,10/2.
 tekellüf (A.): Külfetli, zahmetli iş görme.
 tekellüf iste-: Külfetli, zahmetli iş istemek 9/1.
 temâşâ (A.): Seyretme, gözleme 10/4.
 temenna (A. temenni): Dilek, arzu.
 temennâ kıl-: Dilemek, istemek 9/1.
 temerrüd (A.): Dik başlılık,inat, direnme .
 temerrüd ol-: Dik başlı olmak 10/5.
 ten (F.): Vücut, gövde, ten 24/2, 10/2, 16/7.
 terk (A.): bırakma, terketme.
 terk it-: Bırakmak, terketmek 18/1.
 tesellâ (A.): Avutma, avunma 10/7.
 teşviş (A.): Karışık, perişanlık 9/7.
 tevakku' (A.): İsteme , arzu etme 10/5.
 tevazu' (A): Alçak gönüllülük gösterme 9/3.
 tevekkül (A.): İnsan üzerine düşeni yaptıktan sonra işi Allah'a bırakma, Allah'a teslim olma.
 tevekkül kıl-: Allah'a teslim olmak 10/6.
 teze: Taze 23/6,26/7.
 timâr (F.): Çare, deva, düzen, süsleme.

timâr it-: Düzen vermek 10/4. tiryak,
tiryâk (A.): Zehirlenmeye ve bazı hastalıklara
karşı kullanılan macun, panzehir 15/3,19/4. toğ-:
Çıkmak, meydana çıkmak 19/2.
toğru: Doğru, gerçek, yalan olmayan 19/5, 19/2.
tol-: Dolmak 18/5.
tol-: Tamamlanmak 23/
tolu: Dolu, boş olmayan 19/2.
tulün-: Kaybolmak, görünmez olmak, batmak,
gurup etmek 19/5.
tümâr (A.): Tomar, dürülmüş nesne.
tümâr-ı 'ışk: Aşk tomarı, dürülmüş aşk mektubu
19/4.
tuy-: Duymak, hissetmek 11/6, 14/7.

U

u, ü: Ve 20/2, 20/5, 24/6.
'ucb (A.): Garip, tuhaf 20/4.
uç-: Uçmak, gitmek 9/2.
uçmak: Cennet 15/2.
ulu: Reis, ileri gelen 21/2.
umu: Ümit, emel, arzu, dilek, beklenen şey 15/2.
'unvan (A.): Ad, isim, lakab 20/5.
ur-: Yardımcı fiil olarak kullanılır .
uslu: Akıllı 22/5.
'uşşak (A.): Âşıklar 19/1.
ut-: 1.Elde etmek, ele geçirmek 22/4, 22/6.
2. Yenmek, oyunda kazanmak, mağlup etmek
11/6. 3. Yararlanmak 22/4.
uy-: Tabi olmak, bağlanmak, uymak 21/6, 19/2,
21/1.
uyı-: Uyumak 28/4.
uyku: Uyku 28/4.

Ü

üt-: Yakmak, Bir şeyin kıllarını yakmak için
alevden geçirmek 21/3.
'üryan (A.): Çıplak.

V

vâcib (A.): Terki caiz, veya mümkün olmayan,
yapılması gerekli, lüzumlu olan 8/1, 27/3.
va'de (A.): Bir iş için önceden tayin olunan zaman,
süre 26/2.
vakf (A.): Tamamiyle verme, tahsis etme, vakıf.
vakfeyle-: Vermek, tahsis etmek 26/1.
vâkîf (A.): Bir şeyden haberi, bilgisi olan 26/1.
vaşf (A.): Bir şeyin taşıdığı hal ve sıfat, özellik,
nitelik.
vaşf eyle-: Nitelemek 27/2.
vâlih (A.): Şaşkın, şaşırma , şaşakalma.
vâlih ol-: Şaşırarak 27/5.

vallâh (A.): Allah için, Allah hakkı için, vallahi
27/5.
vâ-mânde (F.) Geride kalmış, geride 27/7.
var: Var, mevcut, bulunan, var 28/5.
var-: Gitmek, varmak, erişmek, ulaşmak 8/6, 1/2,
27/6.
varlık: Mal, mülk, servet, varlık 18/4, 26/1.
vâz (F.): Bırakma, vaz geçme.
vâz gel-: Vaz geçmek 27/7.
vech (A.): Yüz, çehre 27/5.
vefâ (A.): Sevgi ve muhabbette doğruluk, dostluğu
devam ettirme 27/6.
vefâ bul-: Sevgi ve dostluk bulmak 14/1.
veger: Eğer, şayet 27/5. veyl (A.): Vay,
yazk 27/4.
Veys (F. Vis): Rami'nin maşukunun ismi 27/7,
27/4.
vilâyet (A.): Ülke, memleket 27/6.
vildân (A.): Ölümsüz gençler, köleler, yeni
doğmuş çocuklar 27/4.
vir-: 1. Herhangi bir şeyi birine ulaştırmak,
vermek 8/5. 2. İhsan etmek, bağışlamak 11/3.
vîrân (F.): yıkık, harap 22/6.
vuşlat (A.): Kavuşma, ulaşma. vuşlat bul-:
Kavuşmak 27/6.

Y

yad: Yabancı, el 27/7, 28/2.
yağ: Düşman 28/5.
yağma: Yağma, çapul.
yağmaya vir-: Yağmalamak 26/1.
yakın: Uzak olmayan, yakın 28/4.
yan-: Yanmak, tutuşmak 16/5, 28/5, 28/2.
yanmak yakıl-: Büyük bir üzüntü duymak, yanmak
28/3.
yanmış dut-: Yanmış saymak 28/3.
yana: Taraf, cihet, yön 8/6, 11/7, 11/3.
yanınca: Yanında, beraberinde 28/3.
yâr (F.): Dost, arkadaş 22/3.
yarat-: Yoktan var etmek, meydana getirmek 8/3.
yarın: Yarın 12/6.
yaş : (göz) yaşı 11/1, 11/2.
yaş dök-: Ağlamak 11/1.
yat-: Yatmak, uzanmak, yatağa girmek 28/4.
yavlak: Pek, çok, gayet 18/4.
yavu: Kaybolma, zayolma, yitme, sahihsiz.
yavu var-: Kaybolmak, zayi olmak, yitmek 28/6.
yay: Yaz mevsimi 28/6.
yayla-: Yazı geçirmek, yaylamak 20/4.
yaz-: yaymak 28/3.

yeksan (F.): Düz, beraber 15/1.
 yesir (A. esir): Esir 28/6.
 yetim (A.): Babası veya anası ölmüş çocuk, yetim 24/3.
 yevm (A.): Gün.
 yevmü'l-hisâb: Hesap günü 27/3.
 yık-: Bozmak, tahrip etmek 19/3.
 yi-: Yemek, içmek 10/6, 15/4.
 yiyü ver-: Yemek 28/1.
 yig: İyi, daha iyi 28/.
 yigreg: Daha iyi 14/3.
 yıl-: Koşmak, acele ve teleşle yürümek 28/3.
 yine: Yeniden, bir daha, gene 8/2, 28/7.
 yir: 1. Toprak, yer yüzü 9/1 2. Dünya, arz 9/3.
 yire bat-: Kaybolmak 9/1.
 yir yüzü: Yer yüzü, dünya 28/1.
 yit-: Kafi gelme, yetişmek.
 yiği: Koku 10/3.
 yılduz: Yıldız, gezegen 28/4.
 yok: Mevcut olmayan, bulunmayan, yok 23/1, 26/1.
 yol: 1.Yol, geçecek yer 17/1, 26/3, 17/3. 2. Uğur, yol 20/6.
 yola gir-: Yola çıkmak, yolculuğa çıkmak 15/7, 12/1.
 yol ver-: İzin vermek, fırsat vermek 9/1.
 yolca : Yol üzerinde, yoldan ayrılmayarak 28/2.
 yoldaş: Arkadaş, yol arkadaşı 14/2, 11/1, 11/5.
 yoldaş ol-: Arkadaş olmak 12/1, 16/2.
 yön: Taraf, cihet, yön 13/1.
 yören-: Hatırlamak, gönülü kaplamak 15/7.
 yu-: Yıkamak 21/1
 yut-: Yutmak, bir şeyi içine atmak 11/6.
 yügür-: Koşmak 28/3.
 yürek: Kalp, yürek 28/1.
 yüz: Yüz, çehre 19/3, 23/5, 9/7.
 yüz kıl-: Yüz vermek 22/5.
 yüz bin: Yüz bin 25/1.
 yüz yıl: Yüz yıl, yüz sene 28/1.

Z

zabâb (A.): Dumanlar 18/5.
 zabî (A.): Geyik 20/6.
 zacer (A.): Gamlı, kalp sıkışması.
 zacer ol-: Gamlı olmak, kalbi sışmak 18/3.
 zâd (A.): Azık, yiyecek, nevale.
 zâd eyle-: Azık etmek 16/6.

zafer (A.): Yenme, düşmana üstün gelme, zafer.
 zafer bul-: Zafer eldetmek, zafere ulaşmak, üstün gelmek 20/5.
 zâhid (A.): Kaba sofu 15/4.
 zâhir (A.): Açıkbelli, görünen 19/1.
 zahire (A.): Tedarik edilip depo edilen yiyecek maddeleri.
 zahire eyle-: Yiyecek maddeleri elde edinmek 14/6.
 za'if (A.): Kuvvetsiz, mecalsiz, güçsüz.
 za'if kıl-: Kuvvetsiz, güçsüz bırakmak 18/5.
 zahm (A.): Yara 15/3.
 zahr(A.):Arka20/5.
 zal' (A.): Eğilme, meyil 20/5.
 zaman (A.): Kefalet 18/5.
 zamir (A.): Kalp, gönül, iç yüzü 18/4.
 zamyâ (A): Karanlık, çapraşık, kapanık, esrarlı 20/7.
 za'n (A.): Göçme, intikal etme 20/6.
 zan, zann (A.): Sanma, sezme.
 zan it-: Sanmak, sezme 19/1.
 zâr (F.): Zayıf, dermansız 16/7, 17/5
 zari kıl-: Dermansız yapmak 16/7.
 zarafet (A.): Zariflik, incelik 20/6, 19/3.
 zarar (A.): Zarar 18/1.
 zarif (A.): Güzel, zarif 20/4, 17/5, 20/5.
 zarîr (A.): Kör, a'mâ 18/3.
 zarüret (A.): Sıkıntı, yoksulluk 18/3.
 zât (A.): Kendi, kimse, kişi 14/4.
 zayi' (A.): Kaybolan, kaybolmuş, elden çıkan.
 zayi' ol-: Kaybolmak, yitmek 18/4.
 zebeb (A.): Kötülük, fenalık, uğursuzluk, şom.
 zebh (A.): Boğazlama, kesme.
 zebh eyle-: Boğazlamak, kesmek 14/6.
 zebûn (A.): Güçsüz, zayıf, âciz 26/4.
 zeheb (A.): Altın 14/6.
 zehr (F.): Zehir 15/3, 19/4, 16/3.
 zekî (A.): Anlama ve kavrama yeteneği 14/4.
 zelil (A.): Hor, hakir, alçak.
 zelil kıl-: Horlamak, hakir görmek 14/3.
 zem (A.): Bir kimseyi kötüleme, yerme 14/2.
 zem eyle-: Bir kimseyi kötülemek 14/7.
 zemzeme (A.): Nağme, ezgili ses 16/6.
 zenb (A.): Günah, suç, kabahat 14/1.
 zenbîl (A.): Zenbil 16/5.
 zenbür (A.): Eşek arısı 15/3.
 zencîr (A.): Zincir.
 zencîr-i 'ışk: Aşk zinciri 16/5.

- zengi (F.): Zenci, siyah adam 15/2.
 Ze'n-Nün (A.): Yunus peygamberin lakabı, evli-yaullahdan bir zat 14/7.
 zerre (A.): Çok küçük parça 14/3.
 zevk (A.): Bir şeyden elde edilen hoş duygu, tat.
 zevk eyle-: Tat almak, zevk almak 14/1.
 zeyl (A.): Etek 14/2. zil (A. zili) Gölge 20/3.
 zile-i 'ışk: Aşk gölgesi 20/4.
 ziyâ (A.): Işık, aydınlık 18/5,18/1.
 zıyr (A. zır): Süt anne 20/3.
 zır ol-: Süt annesi olmak 20/3.
 zî (A.): Sahip manasına, kehlelerin başlarına getirilerek birleşikler yapar.
 zîb (A. zi'b): Kurt, canavar 14/5.
 zîbâ (F.): 1 Yakışıklı, güzel 15/1. 2. Güzel, hoş 27/5, 12/1.
 zihî (A.): Ne güzel, ne hoş 15/1.
 zihn (A.): Zihin, bellek, hafıza 14/7.
 zıkr (A.): Anma, anılma.
 zıkr eyle-: Anmak 14/5.
 zıkr it-: Anmak 8/1.
 zî'1-hicce, zı'1-hacce (A.): : Arabi ayların on ikincisi olup onuncu günü kurban bayramına rastlar 14/4.
 zilzâl (A.): Sarsılma, deprem, zelzele 16/5.
 zindan (A.): Tutukluların hapsedildiği ve kapalı karanlık yer 15/4.
 zinde (F.): Dinç, sağlam, canlı.
 zinde-dil ol-: Kalbi, yüreği sağlam olmak 16/6.
 zinhar (A.): Sakın, asla, olma, aman 16/5.
 zîr (F.): Alt 15/2.
 zir ü zeber: Alt üst 15/2.
 zira (A.): Çünkü, zîrâ 15/2.
 zira kim: Şundan dolayı ki 15/2.
 zirek (F.): Akıllı, zeki, uyanık .
 zirek ü cüstlük: Akıllı ve çevik 16/7).
 zü (A.): bk. zi.
 zü-fünün (A.): Hüner, marifet, sanat, ilim sahibi 14/7.
 zuhür (A.): Ortaya çıkma, görünme.
 zuhür ol-: Ortaya çıkmak, görünmek 19/2.
 zulle (A.): Gölgecik 20/4.
 zulm (A.): Eziyet, haksızlık, zulüm.
 zulm it-: Eziyet, işkence etmek 19/1.
 zulmet (A.): Karanlık 19/1, 19/2.
 zunün (A.): Zanlar, kötü sanış, sû-i zan 20/4.
 zür (A.): Güç, kuvvet.
 zür u kuvvet: Güç ve kuvvet 16/7.
 zü'r-rüh: Ruh sahibi 14/3.
 zühal (A.): Bir yıldız adı, Satürn 15/3.
 zühd (A.): Her türlü zevke karşı koyarak kendini ibadete verme 15/1.
 Zühre (A.): Çoban yıldızı, Venüs 15/2.
 zülâl (A.): Saf, hafif, tatlı su 16/6.
 zülfikâr (A.): Hz. Muhammed'in Hz. Ali'ye armağan ettiği ucu çatalı kılıç 14/4.
 zü'1-ka'de (A.): Arabi ayların on birincisi 14/4.
 Zü'1-kameyn (A.): İskender'in lakabı 14/2.
 zünnâr (A.): Papazların bellerine bağladıkları uçları sarkık ipten örme kuşak 15/1.
 zünüb (A.): Günahlar 14/7.
 zürret (A.): Darı 14/3.

KAYNAKLAR

- BURSALI, Mehmet Tahir,
1313 **Osmanlı müellifleri**, İstanbul .
- CUNBUR, Müjgan,
1963 Gülşehrî ile Kaygusuz Abdal'ın şiirlerini kapsayan, XV. yüzyıldan kalan bir mecmua, **X. Türk Dil Kurumu'nda okunan bilimsel bildiriler**, Ankara .
- ÇELEBİ, Amil,
1980 Harflere dair, **Milli kültür**, c. II, s. 62-65, .
- DEVELL<OĞLU, Ferit,
1970 Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara .
- ERASLAN, Kemal,
1987 Türk dili araştırmaları yılığı-Belleten
1984, Ankara .
- GÖLPINARLI, Abdülbâkî,
"Yunus Emre ve Tasavvuf İstanbul.
- KÖPRÜLÜ, Fuad,
1965 Aşık Paşa, İslam Aniklopedisi, 1. c. s. 701, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul .
- LATİFÎ,
1314 Tezkire-i Latifî .
- MEYDAN-LAROUSSE,
1976 Büyük Lügat ve Ansiklopedi, İstanbul
- Mustafa b. Şemseddin,
1302 Ahterî-i kebîr, İstanbul .
- ÖZKAN, Mustafa,
1990 Cinânî, Cilâü'l-kulûb, İstanbul
- Sadettin, Nüzhet Egun,
"Türk şâirleri" l.c. 141-142, İstanbul.
- SÜKUN, Ziya,
1984 Farsça-Türkçe Lügat, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul .
- Tarama sözlüğü,
1963 Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara .
- TAŞKÖPRÜLÜZÂDE, A. Isâmü'd-dîn,
Şakâik tercümesi s. 22.
- TOPARLI, Recep, 1992 İrşâdü'l-mülûk ve's-selâfîn Ankara .
- TULUM, A. Mertol,
1978 Ma'ârif-nâme, Metin ve Ki'li birleşik cümleler üzerine bir inceleme, basılmamış doçentlik tezi, İstanbul, .

MEDYADA HABER SEÇİMİNİN TEORİK BOYUTLARI

Ampirik Haber Seçimi Görüşleri Üzerine Bir Deneme

Giriş

Kitle iletişim araştırmalarında haber seçimi süreciyle ilgilenen uzmanlar, genel olarak medyada yer alan haberlerin sadece belirli olaylara tahsis edilmesi, buna karşılık bazı olayların ise haber konusu edilmemesi problemi üzerinde durmakta ve bunun sebebini anlamaya, izah etmeye çalışmaktadırlar. İlk bakışta çözümü basit gibi görünen bu problem, haber seçimi ile ilgili araştırma ve incelemelerin kalkış noktasını oluşturmaktadır. II. Dünya Savaşı'nın bitişinden beri süregelen çok sayıdaki teorik ve ampirik çalışmalara rağmen bu meselenin çözüme kavuşturulması henüz mümkün olamamıştır. Bu durumun en önemli sebeplerinden biri, iletişim çalışmalarında ana akım çerçevesinde yapılan ampirik haber seçimi çalışmalarının farklı araştırma geleneklerine dayandırılması ve bu yüzden değişik anahtar kavramlar altında gruplandırılmasıdır. "Eşik bekciliği", "haber değeri" ve "tarafgir habercilik" olarak nitelenen bu çalışma kümeleri aynı zamanda iletişim çalışmalarında ana akım içinde yer alan haber seçimi kalıplarını da ifade etmektedir. Haber seçimi sürecini inceleyen araştırmalardaki bu dağınıklığın diğeri bir sebebi de, çalışmalarda "aktör merkezli yaklaşım" ye "değişken merkezli yaklaşım" olarak adlandırılan iki farklı yaklaşımın içiçe geçmesidir (KEPPLİNGER 1989: 3-5).

Bu çalışmanın gayesi, kitle iletişim araştırmalarında ana akım içinde yer alan ampirik geleneğin haber seçimi sürecini açıklayan üç klasik görüşü çerçevesinde haberlerin toplanma, reddedilme, onaylanma, işlenme ve takdim edilme süreçlerini yönlendiren ve şekillendiren sebep, unsur, ölçüt ve etkileri tasvir etmek, açıklamak ve böylece haber seçimi araştırmalarına teorik bir katkı sağlamaktır.

Giriş bölümünde araştırmanın amaçları ve sınırları açıklanmaktadır. Ampirik haber seçimi araştırmaları geleneğinde izlenen "eşik bekciliği", "haber değeri" ve "tarafgir habercilik" görüşlerinin ele alındığı ikinci, üçüncü ve dördüncü bölümlerde cevap bulunmaya çalışılacak sorular şunlardır: Eşik bekciliği eylemini yönlendirme ve şekillendirmede fert, grup, topluluk veya kurumların, toplum ve alt sistemlerinin rolleri nelerdir? Medyada yayınlanacak haberlerin toplanma, reddedilme, onaylanma, işlenme ve sunulmasında gazeteciler ve medya kurumları hangi meslekî un-

Dr. Murat Sadullah ÇEBİ

Gazi Ü., İletişim Fak. Öğr. Görevlisi

sur ve ölçütlere başvurmakta dırlar? Gazetecilerin tutum ve değerleri ile medya kurumlarının yayın politikası ve ilkeleri haber seçimi sürecini nasıl etkilemektedir? İletişim biliminde haber seçimi sürecinin bütün yönlerini tek başına açıklayabilecek bir teorinin geliştirilip geliştirilemeyeceği sorusu, çalışmanın beşinci bölümünde tartışılmaktadır. Son bölümde ise ampirik gelenek ekseninde haber seçimi sürecini açıklamaya çalışan araştırmaların sonuçları özetlenmekte ve değerler dirilmektedir.

2. Eşik Bekçiliği Görüşü

Haber seçimi sürecini inceleyen çalışmalar İncelendiğinde, eşik bekçiliği görüşü ekseninde yapılan araştırmaların bir geleneğe sahip olduğu söylenebilir. Eşik bekçiliği, ana akım içindeki haber toplama, reddetme, onaylama, işleme ve sunma süreçlerini açıklayan tek görüş olmamakla birlikte, 1950'den beri en fazla başvurulan bir araştırma kalıbıdır. Medyada muhteva oluşumunun nitelik ve nicelik bakımından denetlenmesinin yeri ve mahiyeti, eşik bekçiliği araştırmalarının kalkış noktasını oluşturur.

Medya kurumları veya gazetecilerin haber seçimi eylemleri ile ortaya çıkan eşik bekçiliği faaliyeti, her şeyden önce medya kurumlarında oluşan bilgi kalabalığının tasfiyesine yöneliktir. Belirli seçenekler karşısında kaçınılmaz ve zorunlu bir seçim yapmak manasına gelen seçme kavramı; ayrıca ayıklama, eleme ve saf dışı bırakma anlamlarını da ihtiva eder. Burada kullanılan anlamıyla haber seçimi, medya alıcısı açısından önemli olan veya medya kurumları ve gazetecilere önemli görünen haberlerin toplanma, reddedilme, onaylanma, işlenme ve sunulma süreçlerini temsil etmektedir.

2.1. Eşik Bekçiliği Eylemi

Eşik bekçiliği görüşüne göre haber seçimi sürecinde gazeteciler veya medya kurumlarının üstlendiği rol, apartman kapısından girip çıkanı denetleyen ve apartmana göz kulak olan kapıcının işlevine benzetilmektedir. Haber seçimi sürecinde eşik bekçilerinin en önemli görevi, değişik bilgi kanalları ve kaynakları aracılığıyla dünyanın her yanından gelen haber, bilgi ve yorumları toplamak, tasnif etmek, karşılaştırmak, değerlendirmek, yeniden işlemek ve yayınlamaktır.

Haber toplama, reddetme, onaylama, işleme ve sunma yetkilerine sahip muhabirler, yazı işleri müdürleri, genel yayın yönetmenleri, medyada çalışan diğer iletişimciler veya medya sahipleri eşik bekçiliği rolünü üstlenebilirler. Okuyucu, dinleyici veya izleyicilerin medya aracılığıyla dolaylı olarak elde edebilecekleri bilgiyi toplama, tasnif etme, karşılaştırma, değerlendirme, işleme, çeşitli haber formatları ve haber yazım kalıplarında yayınlama işlevlerini yerine getiren eşik bekçileri, medya kurumlarının içinden olabileceği gibi dışarıda da bulunabilir (BECKER ve ROBERTS 1992: 453).

Eşik bekçileri, iletişim sürecinin önemli unsurlarından biri olan kaynak konumundadır. Mesajları imal eden gazeteci, gazeteci topluluğu, medya kurumu veya medyanın kendisi kaynak, yani eşik bekçisi rolünü üstlenebilir. Kaynak konumundaki eşik bekçileri hedef kişi, grup veya kitlelere erişerek insanların anlamlı mesajları değiş tokuş etmeleri için öncelikle mesajının taşıyacağı, bilgi, fikir, tutum ve duyguyu çalıştığı iletişim kanalıyla gönderilebilecek biçimde kodlarlar. Bu kodlama esnasında eşik bekçilerinin seçtiği anlam sistemleri kelime, resim veya simgelerdir. Belli bir sosyal ve kültürel mutabakata dayanan bu anlam sistemlerinin, iletişim sürecinde özünü ve biçimini koruyabilecek şekilde düzenlenmesi gerekir. Eşik bekçileri bu şekilde bir kodlama yapmadıkları takdirde, iletmek istedikleri bilgi, fikir, tutum ve duygu yerine çok farklı şeylerin algılandığını görecektir.

Eşik bekçiliği eylemini yönlendiren ve şekillendiren tesirler çok çeşitli olabilir. Eşik bekçiliği eylemi gazetecinin kişiliği, dünya görüşü, tercihleri, ön kabulleri, peşin hükümleri, kognitif önsezileri, sezgileri, değer yargıları, eğilimleri, ilgileri, tutumları, ahlak ilkeleri, düşünme çerçeveleri, karar verme stratejileri gibi bağımsız değişkenlerin yanı sıra meslekî, kurumsal, geleneksel, tarihî, sosyal, siyasî, iktisadî ve kültürel değerler sistemindeki aracı değişkenlerin çok yönlü etkisi altında cereyan eder. Bağımsız değişkenler sebep-sonuç ilişkisi bakımından haber seçimi eyleminin sebebi durumunda olup haber seçimini doğrudan etkiler. Aracı değişkenlerin haber seçimindeki tesirleri hangi olay, olgu, konu ve iddiaların, yahut mesajların izler kümeye yansıtılacağı, hangilerinin yansıtılmayacağı hususunda eşik bekçilerinin verdiği kararlar açısından ba-

ğimli ve bağımsız değişkenler arasında dolaylı bir bağlantı kurmak suretiyle olur. Eşik beklilerinin haber seçenekleri karşısında takındıkları bu tutum aynı zamanda bazı olay, olgu, konu, durum veya iddiaların ayıklanma, elenme ve saf dışı bırakılması manasına gelir. Sebep-sonuç ilişkisi bakımından etkilenen, bağımsız değişkenlerdeki değişmeye muvazi olarak durumu değişen, yahut sonuç durumunda olan bağımlı değişken ise haber seçimidir.

Haber seçimi sürecindeki eşik bekliliği eylemiyle medya kurumları ve gazeteciler bir yandan yaşadığımız dünyada varolan nesnel gerçekliği yeniden inşa ederken, böylece diğer yandan da haber muhtevasına muhatap olan fertlerin zihnindeki dünya, evren, toplum ve insanla ilgili imajları; dolayısıyla öznel gerçekliği biçimlendirirler. Dış ve iç gerçekliği inşa etme ve biçimlendirme konusundaki etkileri, eşik bekliliğinin ve eşik bekçisi olarak tanımlanan medya kurumları ve gazetecilerin çağdaş toplumdaki ö-nemine işaret etmektedir (SHOEMAKER 1991: 27-32). Bütün bunları yapmakla eşik bekçileri, reel gerçekliği medyanın uygun gördüğü görünümü ile ve uygun gördüğü biçimiyle yansıtmada, medya kurumunun yayın politikası ve ilkelerine göre işlenmiş haliyle haber muhtevalarını muhataplara takdim etmede aracı rolünü üstlenirler. Haber muhtevalarıyla izler kümelerle yansıtılan bu haber dünyası aslında ferdî, meslekî, kurumsal, geleneksel tesirlerin yanısıra tarihî, sosyal, siyasî, iktisadî ve kültürel çerçevelere göre biçimlendirilmiş, işlenmiş, metâlaştırılmış, simüle edilmiş, sunileştirilmiş imge ve kurgulara dayalı yapay bir alemdir.

2.2. Eşik Bekçiliği Araştırmalarının Tarihi Gelişimi

Eşik bekçisi kavramını ilk kez Avusturya kökenli sosyal psikolog Kurt Lewin (1947a) aile içinde gıda harcamalarıyla ilgili karar alma süreçleri ve mekanizmalarını ele alan bir çalışmada zikretmiştir. Lewin'in "kanallar ve eşik bekliliği teorisi'nin omurgasını oluşturan ve henüz tamamlanmamış hâliyle ölümünden sonra yayınlanan bu çalışmanın değişik uyarlamaları, yazarın daha sonra basılan araştırmalarında yer almıştır (LEWİN, 1947b, 1951, 1963). "Kanallar ve eşik bekliliği teorisi" grup içerisinde, özellikle

ailelerde gıda maddelerinin kullanılması sırasında cereyan eden karar alma süreçlerinin tahlil edilmesi sonucunda geliştirilen bir görüştür (LEWİN, 1947a). İkinci Dünya Savaşı yıllarında gerçekleştirilen araştırmada seçilen problem, medyada yayımlanan bir reklam kampanyasının kanaat önderleri veya ev hanımları gibi stratejik kararlar alabilen kimseler aracılığıyla aile mensuplarının beslenme alışkanlıkları konusundaki tutumları etkileyip etkilemediğinin belirlenmesiydi. Araştırma, bilgi veya ürünlerin daima eşik özelliğine sahip, denetleme ve aracılık işlevlerini üstlenen eşik bekçileri vasıtasıyla iletildiğini göstermiştir. Öznel veya nesnel kurallar çerçevesinde eşik bekçilerinin aldığı ve uyguladığı kararlar, bilgi ve ürünlerin kanala girişini sağlamış veya engellemiştir. Lewin'in "kanallar ve eşik bekliliği teorisi", grup içinde cereyan eden iletişim veya bilgi akışının tahlil edilmesinde kullanılabilecek uygun bir araştırma kalıbıdır. Bu bakımdan yazarın mecazî anlamda kullandığı eşik bekçisi benzetmesi, kitle iletişim araştırmalarındaki etki çalışmalarının ilk döneminde hâkim paradigma olarak kabul edilen, Lazarsfeld ve ekibinin çalışmalarıyla geliştirilen enformasyonun "iki aşamalı kalıbı"nda kendisine önemli işlevler yüklenen kanaat önderi anlamını da ihtiva ettiği söylenebilir.

Robinson (1973: 345-350), eşik bekliliği araştırmalarının gelişimini fert merkezli, kurum merkezli ve siberetik araştırmalar şeklinde üç safhada ele alır.

2.2.1. Eşik Bekçiliğine Yönelik Ferdî Tesirler

White'in (1950) öncü çalışmasına dayanan fert merkezli araştırmalar, belirli önermelerden hareket eder. Ferdî yaklaşımın birinci önermesine göre haberlerin toplanma, reddedilme, onaylanma, işlenme ve sunulması tek belirleyici olan eşik bekçisince yapılır. İkinci önerme, eşik bekliliği eyleminin gazetecinin kişiliği, dünya görüşü, tutum, inanç, tercih, eğilim ilgi, ön kabul, kognitif sezi, sezgi, ön yargı ve değer yargıları gibi iç yapıların tesiriyle belirlendiğini ileri sürer. Bir başka ifade ile bu tavır haber seçimi sürecini sadece gazetecinin iç dünyasında şekillenmiş bilişsel, düşünsel ve psikolojik yönelim unsurları çerçevesinde açıklama eğilimindedir. Haber seçimi sürecini içedönük bir anlayışla açıklamaya çalışan

ferdî bakış açısı, gazetecinin dışa dönük sosyal bir varlık olduğunu gözden kaçırdığı gibi eşik bekcılığı eylemini yönlendiren ve şekillendiren dış çevrenin tesirlerini de ihmal etmektedir. Meslekî, kurumsal, geleneksel, tarihî, sosyal, siyasî, iktisadî, kültürel unsur ve saiklerin etkilerini göz ardı eden ferdî yaklaşımın eşik bekcılığı eyleminin açıklamadaki güvenilirliği ve yeterliliği şüphelidir.

Eşik bekcılığı araştırmaları geleneğinde benimsenen fert merkezci görüş, bireylerin grup içindeki tutumların inceleyen Lewin'in (1947a) "kanallar ve eşik bekcılığı teorisi"ne dayanmaktadır. Bu görüş, kitle iletişimi araştırmalarında haber seçimi sürecini açıklamaya yönelik çalışmalara ilk defa White (1950) tarafından uygulanmıştır. Araştırmacı, gazetecilerin haber seçimi eylemini konu olan ampirik incelemesinde eşik bekcisi benzetmesini, Amerikanın orta batısındaki küçük bir şehirde yerel düzeyde yayınlanan 30.000 tiraja sahip günlük bir gazetenin telgraf editörü için kullanmaktadır. Bu klasik örnek olay araştırmasında seçilen problem, 1949 Şubat ayının bir haftası içe-risinde Associated Press, United Press International ve International News Service mahreçli haberlerin, reddedilme veya onaylanma sebeplerinin belirlenmesiydi. Bir anket yardımıyla eşik bekcisinin ajans haberlerinin % 90'ından fazlasını attığını ve sadece % 10'unu yayımlandığını belirleyen White, editörün haber seçenekleri karşısında takındığı bu tutumu, önemli bir eşik bekcılığı eylemi olarak nitelmiştir.

White'in çalışması ile, haber seçimi sürecinde eşik bekcılığı eylemini yönlendiren ve şekillendiren iki tür sebebin varlığını ortaya çıkarmıştır. 1. Öznele sebepler: Bu sınıflamada, eşik bekcisinin kişiliği, dünya görüşü, tutum, inanç, tercih, eğilim ilgi, ön kabul, ön sezi, sezgi, ön yargı ve değer yargıları gibi değişkenler haber seçiminin sebebi olarak gösterilmiştir. Kişilik özellikleri, zihni ve psikolojik süreçlerin etkisiyle haber değeri taşımadığına inandığı haberleri saf dışı bırakan eşik bekcisi; bu iç yapılarla uyuşan haberleri de onaylayarak gazetesinde yayınlamıştır. Haber reddine yönelik tavrını olayların ilginç olmadığı, haberlerin kötü yazıldığı veya propaganda ihtiva ettiği gibi öznele değerlendirmelerle mazur gösteren eşik bekcisi, meselâ başkan Truman'ın ekonomi politikasına ve Katolikliğe karşı tutumunun bu konudaki haberlerle ilgili kanaatini

biçimlendirdiğini itiraf etmişti. 2. Nesnel sebepler: İkinci grupta belirlenen sebepler, eşik bekcisinin haber seçenekleri karşısında kaçınılmaz ve zorunlu bir seçim yaptığı şeklindeki ifadelerini ihtiva ediyordu. Eşik bekcılığı eylemini yönlendiren ve şekillendiren etkenler arasında yer darlığı, haberin uzunluğu ve aktarıldığı zaman, yayın ve olay yeri arasındaki uzaklık gibi nesnel olgular söz konusuydu.

Editörün haber seçenekleri karşısındaki vaziyet alışım belirleyen sebeplerin yanı sıra White, gazetede yayınlanan bütün haberlerin konularını da tahlil etmiştir. Bu tahlilde girdi-çıkıttı metoduyla ajansların gazeteye gönderdiği haber metinleri ile gazetede yayınlanan haberlerin konu yapısı mukayese yapılmıştır. Bu karşılaştırma, eşik bekcisinin genellikle siyasî konuları ihtiva eden haberleri tercih ettiğini, buna karşılık insanları ilgilendiren olayları hesaba katmadığını ortaya koymuştur. Eşik bekcisi haber seçenekleri karşısında büyük ölçüde öznele tercihleri doğrultusunda tercihlerde bulunmuştur. Bu sebepler eşik bekcisinin kişilik özellikleri, tecrübe, tutum ve beklentileri gibi zihni ve psikolojik süreçlerle bağlantılıydı (White 1950: 386). White'in (1950) araştırmasını örnek alan ve aynı eşik bekcisiyle yapılan bir çalışma da hemen hemen benzer sonuçlar sağlamıştır (SNIDER: 1966). Buna göre kendi kişiliği, dünya görüşü, tutum, inanç, tercih, eğilim, ilgi, önkabul, kognitif ön sezi, sezgi, ön yargı ve değer yargılarının etkisi altındaki eşik bekcisi, haber seçenekleri karşısındaki vaziyet alışımını okuyucularının zihni, ruhi ve fikri dünyalarıyla münasebet kurarak yönlendirmişti.

White'in (1950) eşik bekcisi kalıbı, ajanslardan gelen haberlerin medya kuramlarında toplanma, reddedilme, onaylanma, işlenme ve sunulma süreçlerini sosyo-psikolojik etken ve saikler ekseninde açıklayan ferdî araştırmaların ana kalıbı olarak kullanılmasına rağmen, daha sonraki birçok çalışmada tenkit edilmiştir. Araştırmacının kalıbına karşı yapılan eleştirilerden ilki, modelin haber seçimi sürecini sınırlayan, yönlendiren ve şekillendiren kurumsal etkileri dikkate almadığı ve eşik bekcılığı eyleminin fertlere bağlı olarak yapıldığını ileri süren yorumlara daha uygun düştüğüdür. İkinci tenkit, kalıbın bir çok değil de sadece tek bir ana eşik bekcisi olduğunu kabul etmesidir. Üçüncü olarak, kalıbın haber akışı açısından oldukça pasif bir eşik bekcılığı eylemini

ima ettiği ileri sürülmektedir. Modele göre, medya kurumlarına uygun düşen haberler sürekli ve özgür bir haber akışı sürecinde seçilmektedir (MCQUAİL- WINDAHL 1981: 100-101). Diğer bir tenkit, eşik bekleliği eyleminin tek aşamada ve bir kez yapıldığıdır. Hâlbuki, daha sonraki araştırmalarda eşik bekleliği eyleminin iki veya çok basamaklı süreçlere dayanan bir kalıp çerçevesinde muhabir, yazı işleri müdürü, genel yayın yönetmeni gibi medya kurumlarının hiyerarşiye dayalı bürokratik yapısında kilit görevler üstlenen iletişimciler tarafından zincirleme olarak cereyan ettiği ortaya çıkmıştır (MCNELLY 1959; HAL-BERSTAM 1971; SHOEMAKER 1991). Shoemaker (1991: 10), White'm eşik bekleliği kalıbının haber seçimi sürecinde sadece bir eşik bekleğinin var olduğunu ve bu eşik bekleğinin önceden belirlenmiş bir rol üstlendiğini ima ettiğini belirtmektedir. Araştırmacıya göre, White'm eşik bekleliği kalıbı sınırlıdır ve çok sayıda eşik bekleğinin her birinin haberleri toplama, reddetme, onaylama, işleme ve sunmada kendilerine has gazetecilik meslek anlayışlarına ve meslekî mevkilere sahip olabilecekleri gerçeğini göz ardı etmektedir.

McNelly'nin (1959: 25) "haber akışındaki aracı iletişimciler kalıbı", ferdi bakış açısı çerçevesinde uluslararası haber akışı sürecindeki eşik bekleliği eylemlerini tasvir eden. Bu kalıba göre dış haberler birden çok eşik bekleği aracılığıyla haber kaynaklarından medya alıcılarına aktarılmaktadır. Dış haberlerle ilgili farazi bir olayda McNelly'nin eşik bekleliği kalıbının temsil etmeye çalıştığı süreç şu şekilde açıklanabilir. Uluslararası bir haber ajansının sürekli muhabiri (C₁) yaşadığı bölge veya yörede haber değeri taşıyan bir olayı (E) öğrenir, haber konusu yapar (S) ve ajansının bölge bürosuna gönderir. Muhabirin yazdığı haber, burada bölge büro editörü (C₂) tarafından belkide kısaltılmış haber (S₁) şeklinde ajansın merkez bürosuna iletilir. Ajansın merkez büro editörünün (C₃) muhtemelen yeniden yazdığı, kısalttığı veya başka bir yerden gelen ilgili haber öyküleriyle birleştirdiği haber (S₂), ajansın ulusal veya mahallî bürolarına ulaştırılır. Ulusal veya bölgesel ajans editörünün (C₄) yeniden işlediği haber (S₃) abone hizmeti sunulan gazete, radyo veya televizyon gibi medya kurumlarına gönderilir. Kitle iletişim araçlarının dış haberler servisini editörü (C₅) gelen ham haberleri yeniden işleyerek izlerkümelerin kullanımına hazır

haber (S₄) hâline getirir. Bu işlemler sonucunda yazı işleri masasına gelen haber seçenekleri arasından çok yönlü ölçütlere göre tekrar seçme yapılır ve bazı haberler ayıklanır, elenir ve saf dışı bırakılırken bazıları da okuyucu, dinleyici veya izleyicilere (R) aktarılır. Haber akışı sürecinde, haber iletimini yönlendiren ve şekillendiren karşı iletiler farklı biçimlerde ortaya çıkabilir. McNelly'nin "haber akışındaki aracı iletişimciler kalıbı"ndaki eşik bekleğinden dış muhabirler, yazı işleri müdürleri, ajans haber redaktörleri, bölüm şefleri, gazete, radyo veya televizyon haber redaktörleri anlaşılmalıdır. Bu kalıpta eşik bekleliği eylemleri haber kitle iletişim araçlarına ulaşmadan önce yapılmaktadır. Bilhassa uluslararası haber akışı sürecindeki gözlemlenen en önemli eşik bekleğileri, uluslararası haber ajanslarıdır.

Ferdî yaklaşım çerçevesinde geliştirilen diğer bir kalıp da, Galtung ve Ruge 'nin (1965) "seçici eşik bekleliği kalıbı"dır. Bu kalıp, mevcut eşik bekleliği kalıplarının tam anlamıyla ileriye götürülmüş ve geliştirilmiş bir şekli olmaktan ziyade görelî de olsa uluslararası haber akışı sürecini ve eşik bekleliği eylemlerini açıklamaya çalışan bir kalıptır. Galtung ve Ruge'nin kalıbındaki eşik bekleliği, olayların haber değeri taşıyıp taşımadığının değerlendirilmesinde başvurulan haber değeri ölçütleri aracılığıyla işleyen art arda devam eden seçme süreçlerini ifade etmektedir. "Seçici eşik bekleliği kalıbı"nın diğer eşik bekleliği kalıplarından farkı, iletişimcilerin olayların haber değerini belirlemede başvurdukları araç veya referans noktalarının haber seçimi sürecindeki önemini vurgulamasıdır (MCQUAİL - WINDAHL 1981:105).

Galtung ve Ruge'nin (1965) "seçici eşik bekleliği kalıbı", ihtiva ettikleri haber değeri unsurları sebebiyle medyanın dikkatini çeken ve nihaî olarak medya imgelerine dönüştürülen uluslararası haberlerin medya kurumları veya iletişimcilerce toplanma, reddedilme, onaylanma, işleme ve aktarılma süreçlerini tasvir etmektedir. Kongo, Küba ve Kıbrıs anlaşmazlıklarıyla ilgili haberleri ele alan çalışmalarında araştırmacılar, batı dünyasındaki kitle iletişim araçları için, bir olayın haber değeri taşımasının, her şeyden önce o olayın "seçkin kişiler hakkında", "seçkin milletler hakkında" ve "olumsuz konular hakkında" olmasına bağlı olduğu ortaya koymuşlardır. Bilhassa olumsuz haberlerin yayınlanması, bu ha-

berleri konulaştırılan kitle iletişim araçlarının, diğerlerine nazaran daha fazla okunulması, dinlenilmesi ve seyredilmesi sonucunu doğurur.

Haber değeri unsurları olay, olgu, konu, durum, iddia ve kişilerin kendisi aracılığıyla değerlendirildiği, bir haberin izlerküne açısından önemli olup olmadığını, dolayısıyla medyada yayınlanıp yayınlanamayacağını belirleyen araçlardır. Değerlendirilmek istenen haberler bu mihenk taşlarına vurulur. Haber değeri kıstasları yardımıyla eşik bekçileri bazı haberleri eler, ayıklar, saf dışı bırakırlar; bazılarını da onaylayıp işledikten sonra medyada haber konusu yaparlar.

Eşik bekçiliği görüşünü yeniden ele alan Bass (1969), iletişim çalışmalarındaki hâkim eşik bekçiliği kalıplarının üzerinde basit, ancak önemli bir değişiklik yapar. Hem White'ın hem de McNelly'nin eşik bekçiliği kalıplarındaki kavramlaştırılmalarına Bass'ın getirdiği en önemli tenkit, bu kalıplarda değişik eşik bekçiliği rolleri arasında bir fark gözetilmemesi ve haberlerin reddedilmesi veya onaylanması esnasında hangi ölçütlerin dikkate alınacağı konusunun boşlukta bırakılmasıdır. Bass'a (1969: 72) göre, en önemli eşik bekçiliği eylemi "iç haber akışındaki ikili eylem" bir sonucu olan haber toplama ve haber işleme süreçlerinde cereyan etmektedir. Medya kurumlarının içinde işleyen iki basamaklı haber akışı sürecinin ilk aşamasında, eşik bekçiliği rolünü üstlenen haber toplayıcıları çeşitli haber/bilgi kanal ve kaynaklarından gelen işlenmemiş haberleri, haber kopyası haline getirirler. Haber toplayıcıları yazar, büro şefi, muhabir veya yerel muhabirlerdir. Eşik bekçilerinin ikinci tipi haber işleme aşamasında görülmektedir. Bu safhada haberi işleyenler, haber kopyalarını gazete, radyo veya televizyon haber bülteni gibi bitmiş malzeme haline getirmek için yeniden düzenler, birleştirir ve okuyucu, dinleyici veya seyredenlere aktarılacak haber kalıpları ve haber formatlarına sokarlar. Haber işleyenler arasında meselâ editörler, metin okuyucuları ve çevirmenler sayılabilir.

2.2.2. Eşik Bekçiliğine Yönelik Kurum Merkezli Tesirler

Eşik bekçiliği olgusu, farklı eşik bekçilerinin eylemleri ve haber seçimi sürecini etkileyen unsurlar, fert merkezli araştırmaların ardından popüler olan kurum merkezli araştırmalar safha-

sında medya kurumu ekseninde tahlil edilmeye başlanılmıştır. Bürokrasi teorisi ve rol teorisine dayandırılan kurumcu yaklaşım, eşik bekçilerinin haber seçimi esnasındaki kurumsal ilişki ve bağımlılıklarını açıklamaya çalışır.

Kurumcu yaklaşım, haber seçimi sürecinde eşik bekçilerinin sosyal ve kurumsal ilişkilerden soyutlanmış bir şekilde değil, yazı işleri sistemi içerisinde haber bürokrasisinin çeşitli bölümlerinde farklı görev ve sorumluluklar üstlenen üyeleri olarak eylemde bulunduğu gerçeğinden hareket eder. Ferdî yaklaşım haber seçiminde telgraf redaktörüne önemli bir rol yüklerken, kurumcu yaklaşım haber seçimi sürecinde birden fazla ve değişik tipte eşik bekçileri olabileceğini ileri sürmektedir. Kurumcu bakış açısında, yayının birinci derecede sorumluları olan yazı işleri müdürü veya genel yayın yönetmeni zaman zaman da bizzat medya kurumunun sahibi, haber seçimi faaliyetinde diğer denetleyici unsurların önüne geçebilirler. Bu durum çalışanları medya kurumunun üst yönetimle uyumlu davranmaya zorlar. Hâliyle iletişimciler, haber seçimi eylemlerinde ister istemez içinde yer aldıkları medya kurumunun genel yayın politikası ve ilkelerinin yanısıra kurumun gaye ve menfaatlerini göz önünde bulundururlar. Bu genel tutumları benimsemeyen iletişimciler, medya kurumundan ya kovulur yahut istifa etmek zorunda kalırlar. Kurum merkezli yaklaşımda eşik bekçiliği eylemlerini yönlendiren ve şekillendiren etkenler arasında yazı işleri müdürü ve genel yayın yönetmeninin tutumu, yazı işleri müdürünün çalışma tarzı, medya kurumun genel yayın politikası ve ilkeleri, örgüt kimliği ve iklimi, medya kurumlarının hukukî ve ekonomik yapısı, kurumsal sosyalleşme, haberin muhtevası ve biçimine ilişkin meslekî ve kurumsal teamüller, meslektaşlar arası yönelim, hedef kitle ve haber kaynakları sayılabilir.

Başlangıç dönemi kurumcu araştırmalar arasında yer alan bir çalışmada, 16 gazetede haber redaktörlerinin haberlerin ilk kopyalarını seçme konusundaki tutumlarını inceleyen Gieber (1956) ve bireyci White'den çok daha farklı sonuçlar elde etmiştir. Bireyci yaklaşımın öncüsü White (1950), eşik bekçisinin zihni, ruhi ve fikrî özelliklerinin haber seçimi sürecini yönlendirdiği ve şekillendirdiğini ileri sürmekteydi. Buna karşılık kurumcu yaklaşımın temsilcilerinden Gieber (1956: 432),

ferdî, zihnî ve ruhî unsur ve süreçlerin ehemmiyetini inkâr etmemekle birlikte, haber seçimi esnasında haber editörünün kurum içi teferruata boğulduğunu belirtmektedir. Wisconsin'deki 16 telgraf editörünün haber seçimi eylemini incelediği araştırmasında Gieber, editörlerin haber tercihlerinin haberlerin sosyal önem ve tesirlerinden ziyade, haberin muhtevası ve biçimiyle ilgili meslekî ve kurumsal teamüller tarafından yönlendirildiği ve belirlendiğini ileri sürmektedir. Gieber'e göre telgraf editörlerinin sosyo-psikolojik özellikleri haber seçimi sürecinde nadiren tesirli olmuştur. Buna karşılık medya sahiplerinin yazı işleri personeli tarafından da paylaşılan medya sahiplerinin benimsediği değerler haber seçiminde önemli rol oynamıştır. Diğer bir çalışmada Gieber (1964: 175), eşik bekkılığı eylemi açısından haber seçimindeki tarafgırlığın işlenmeye değer haberlerin sayısı, hacmi, vakti, haberin muhtevası ve biçimi ile ilgili meslekî ve kurumsal teamüller gibi mekanik etkenlerden daha önemli bir unsur olmadığını ifade etmektedir. Bu anlayışa göre eşik bekkılığı eylemi üretim amaçları, meslekî ve kurumsal teamüller ve yazı işleri içerisinde cereyan eden kişiler arası ilişki, etkileşim ve bağımlılıkların bir sonucudur. Daha önceki bir çalışmada Gieber (1956), haber editörünün haber seçimi sürecinde büyük ölçüde pasif kaldığını ve haber seçiminin mekanik bir süreç olduğunu belirtmektedir. Bu süreci yönlendiren ve şekillendiren unsurlar eşik bekkilerinden çok medya kurumunun özellikleri, kurum içerisinde alışkanlık hâlinde yapıla gelen iletişim eylemleri, gazetecilik faaliyet ve uygulamaları; yani kurumsal ve meslekî teamüllerdir.

Westley ve MacLean (1957), Newcomb'un (1953) ABX-birlikte yönelim veya bakışım kalıbıyla kurumsal bir faaliyet olan eşik bekkılığı eylemini birleştiren bir kitle iletişim kalıbı geliştirmiştir. Newcomb'un birlikte yönelim modeli, iletişimi sadece mesajların aktarımı olarak gören, anlam yerine "etki" problemini öne çıkaran doğrusal bir iletişim kalıbı değildir. Bu iletişim kalıbının asıl önemi, diğer iletişim kalıpları arasında bir toplumda veya sosyal ilişkilerde iletişimin rolü üzerinde duran ilk kalıp olması gerçeğinde yatmaktadır. Newcomb, sosyal sistem içinde dengenin sürmesini sağlayan bir rol yüklemiştir iletişime. Birlikte yönelim kalıbının işleme

biçimi şöyle tasvir edilebilir. A ve B yansıtıcı ile alıcıdır ve bunlar fertler veya kurumlar olabilir. X, bunların sosyal çevresinin bir parçası olan bir nesne veya kişidir. ABX bir sistemdir, yani iç ilişkiler işleve dayalı karşılıklı bağımlılık biçiminde kurulmakta ve sürdürülmektedir. Bir başka ifade ile A değişirse B ve X de değişecektir yahut A, X ile ilişkisini değiştirirse B ya X ile yahut A ile ilişkisini gözden geçirmek ve değiştirmek zorunda kalacaktır. A ve B arkadaşsa ve X her ikisinin bildiği bir kişi veya nesneyse, A ve B'nin X'e yönelik benzer tutumlara sahip olmaları önem kazanacaktır. Ancak eğer A ve B, X'e yönelik birbirine zıt tutumlara sahiplerse, her iki arkadaş da X hakkında benzer tutumlar edinene kadar iletişimde bulunma baskısı altında kalacaklardır. X'in, A ve B'nin sosyal çevrelerindeki yerinin önemi arttığı ölçüde onların X'e doğru birlikte yönelme isteği aciliyet kazanacaktır. Böylece enformasyon ihtiyacı, A ve B'nin X nesnesi veya şahsı hakkında sahip oldukları bilgi ve tasavvurlarının dengelenmesine yol açar (Schenk 1987: 41; Chaffee 1972). Nevvcomb'un iletişim kalıbında A ve B arasındaki eşzamanlı yönelim, yani ortak tutum bu şahıslar arasındaki iletişimi ve bunların X'e yönelik tutumlarını dengeye getirecek şekilde etkiler (SCHENK 1987:109).

Enformasyonun sosyal bir ihtiyaç olarak fonksiyonel bir önem ve değer kazanması, Westley ve MacLean'ın Newcomb'un iletişim kalıbını geliştirmelerinin altında yatan esas sebeptir. Westley ve MacLean'ın kitle iletişimi sürecim açıklayan kalıbı, Nevvcomb'un birlikte yönelim kalıbının özel bir uyarlamasıdır. Onlar bu kalıbı doğrudan kitle iletişim araçlarına uygularlar. Newcomb'un kalıbı daha ziyade kişiler arası iletişim süreciyle ilgiliyken, Westley ve MacLean'ın kalıbı kitle iletişimi sürecini tasvir etmektedir. Westley ve MacLean'ın (1957) kalıbında kitle iletişimi süreci çizgi şeklinde, tekyönlü ve sebep-sonuç münasebetine dayanmaktan ziyade ilişkiler, etkileşimler ve karşı iletimlerden oluşan bir süreçtir (SCHENK, 1987: 15-16). Kalıbın kökeni Newcomb'un ABX kalıbıdır, ancak Westley ve MacLean kalıpta iki önemli değişiklik yapmışlardır. Onlar editöryal iletişim işlevini üstlenen yeni bir unsur, neyin nasıl yansıtılacağına karar veren medya kurumunu, yani C'yi kitle iletişimi sürecine ilave etmişlerdir. Diğer bir değişiklik

Newcomb'un iletişim kalıbını daha da genişletmeleri ve süreç yönelimli iletişim kalıplarının tek yönlü biçimine dönüşü başlatmalarıdır. Westley ve MacLean'ın temel iletişim kalıbında mesajlar (X), aktarıcıya (A), alıcıdan (B) daha yakındır ve iletişimin yönü çizgi şeklindedir. Bu iletişim kalıbında mesajlar (X), aktarıcı (A) tarafından seçilir, bir tasnife tabi tutulur ve kendi duyum alanında (Xib), mesajların (X) bir kısmına veya tamamına sahip olmayan alıcıya (B) bir mesaj (X') olarak aktarılır. Alıcı (B) amaçlı veya amaçlı olmayan biçimde aktarıcıya (B) karşı iletimde (fBA) bulunur. Westley ve MacLean, bu ana iletişim kalıbını kitle iletişim araçlarına uyguladıklarında ^xNewcomb'un üç köşeli ABX i-letişim kalıbından daha da uzaklaşırlar. Onların kitle iletişimi kalıbında aktarıcı (A), belli bir amaca yönelik olarak çalıştığı medya kurumuna haber ileten bir muhabir veya haber ajansı, kodlayıcı (C) aktarıcıdan (A) gelen haberlerin sınırlı bir kısmını seçen, kodlayan ve muhataplara ileten gazete, radyo, televizyon gibi kitle iletişim araçları, alıcı (B) ihtiyaçlarını karşılamak ve problemlerini çözmek amacıyla sosyal çevreleri hakkında bilgiye muhtaç olan ve bilgiyi kullanan fertler, gruplar, sosyal sistemler yahut genel olarak hedef kitle olarak düşünülebilir. Aktarıcının (A) gönderdiği haberler kodlayıcı C içinde seçilir, imal edilir ve yayınlanarak alıcıya (B) iletilir. Alıcıya (B) ulaşan mesajlar (X), alıcının (B) adına hareket eden ve dolayısıyla alıcının (B) sosyal çevresini genişleten kodlayıcının (C) aktardığı seçilmiş soyutlamalar olabilir. Kodlayıcının (C), alıcının ihtiyaç, beklenti ve arzularını dikkate alarak yaptığı haber seçimleri zorunlu olarak alıcıdan (B) gelen karşı iletimlere (fBC) dayanır. Bu kalıpta alıcı (B), aktarıcı (A) ile doğrudan münasebetini kaybettiği gibi mesajlar (X) ile olan doğrudan tecrübelerini de kaybetmişlerdir. Kodlayıcının (C), alıcıya (B) aktardığı mesajlar (X') hem aktarıcıdan (A) gelen mesajlardan yaptığı seçimi (X') hem de kendi duyum alanındaki, aktarıcının (A) duyum alanına girmeyebilen mesajlar arasında (X) yaptığı seçimleri ve soyutlamaları (X3C, X4) yansıtır. Karşı iletim sadece alıcı B'den aktarıcı A'ya (fBA) ve alıcı B'den kodlayıcı C'ye (fBC) doğru değil, aynı zamanda kodlayıcı C'den aktarıcı A'ya da (fCA) doğru gönderilebilir.

Westley ve MacLean'ın kitle iletişimi kalıbı, haber seçimi sürecinde aktarıcılara ve kodlayıcı-

cılara aslı rol ve işlevler yüklemektedir. Alıcılar, bu kalıpta aktarıcı ve kodlayıcıların seçtiği, kodladığı ve yansıttığı haberleri okumak, dinlemek ve izlemek mecburiyetiyle karşı karşıyadırlar. Westley ve MacLean'ın kitle iletişimi kalıbında haber seçimi aktarıcı ve kodlayıcılar tarafından yapılmaktadır.

White'ın (1950) eşik bekçiliğini açıklayan bireyci yaklaşımıyla, Gieber'in (1956; 1964), Westley ve MacLean (1957) tarafından da benimsenen kurumcu yaklaşımı arasında önemli ölçüde farklılıklar bulunmaktadır. White'ın bireyci perspektifi, eşik bekçiliği rol ve işlevlerini tek seçici konumundaki telgraf redaktörüyle sınırlarken, Gieber ile Westley ve MacLean'da bu rol ve işlevler medya kurumları ve iletişimcilere yüklenmiştir. Kurum merkezli yaklaşımda gazeteciler, haber seçimi sürecinin yönlendirilmesi ve şekillendirilmesi açısından işleve dayalı bir önem ve değere sahip olmaktan çok, haber seçimi sürecine pasif bir konumda katılan, medya düzeyinin ikâme edilebilecek unsurları olarak kabul edilmektedir (SHOEMAKER 1991: 13).

2.2.3. Eşik Bekçiliği

Araştırmalarında Sibernetik Görüş

Sibernetik araştırmalar safhasında, eşik bekçilerinin sahip olduğu teknik imkânlar, haberin muhtevası ve biçimiyle ilgili meslek ve kurum teamülleri, haber kaynakları, medya alıcılan, hukukî düzenlemeler gibi yazı işleri sistemini kuşatan unsurlar arasındaki dinamik etkileşimlerin haber seçimi sürecindeki etkileri incelenir. Sibernetik yaklaşım, genel sosyal sistemin istikrar açısından kitle iletişim araçlarının önemine işaret eder. Sibernetik anlayışın dayandığı ana düşünce gazete, radyo ve televizyon yazı işleri gibi karmaşık bir yapıya sahip sistemlerin bireyci veya kurumcu yaklaşımların dayandığı mekanik denge modeliyle açıklanamayacağıdır. Sibernetik görüş, medya yazı işlerini kendi kendini denetleyerek işleyişlerini sürdüren dinamik ve istikrarlı iletişim sistemleri olarak kabul eder. Karşı iletili öğrenme süreçleri ve yenilikçi eylemler, bu tür iletişim sistemlerinin ayrıcı vasfıdır. Sibernetik görüşe göre haber seçimine yönelik eşik bekçiliği, sürekli olarak değişen kitle iletişim sistemine uyum sağlamaya çalışan medya yazı işleri istikrar ve dengeye kavuşturan bir faaliyet olarak nitelenmektedir.

Eşik bekkçiliği araştırmalarında izlenen sibernetik yaklaşıma, Robınson'un (1970) Eski Yugoslavya'nın Tanjug haber ajansında dış haberlerin seçimi konusunda yaptığı çalışma örnekk verilebilir. Robınson (1970: 350) bu çalışmasında haber seçimi sürecinin dört özelliği ortaya çıkmiştır:

1. Haber üretimi süreci statik bir yapıya sahiptir: Çıktıların, yani imal edilen haberlerin miktarı her gün yaklaşık aynı kalmasına karşılık girdinin miktarı üretilen haberlerin miktarını etkilememiştir.

2. Ürün, yani haberler dört aşamalı bir süreçte azaltılmaktadır. Bu süreçlerde, sadece beş tanesi eşik bekkçisi mevkiisi olarak nitelenebilecek, diğer altı tanesi basit geçit yeri olan on bir haber durağı önemli rol oynamıştır.

3. Haber iletimi işlevini, kurumsallaşmış nitelikteki dört bölüm üstlenmiştir. Bunlar, aynı zamanda karşı iletim halkaları olup müşteri telefonları, hükümet organları vb. bilgi/haber kanal ve kaynaklarıyla da desteklenmiştir.

4. Haber ajansının arşivinin muhteva tahlili yoluyla incelenmesi sonucunda, ajans arşivinde depolanmış bilgilerin dış haberlerin takdimini etkilediği ve gazetecilerin haber seçimi faaliyetleri açısından kural koyucu bir referans çerçevesi oluşturduğu anlaşılmıştır.

2.3. Eşik Bekkçiliği Görüşünün

Çağdaş Yorumu: Sohoemaker

Shoemaker (1991: 32-70) eşik bekkçiliği eylemini açıklamaya çalışan bireyci, kurumcu ve sibernetik yaklaşımları birleştiren bir eşik bekkçiliği teorisi geliştirmiştir. Bu görüşün dayandığı tahlil alanları şunlardır:

1. İnsan alanı: Bu çevrede eşik bekkçiliği eylemim etkileyen değişkenler arasında düşünme modelleri, ikincil değerlendirme süreçleri, kognitif önsözler, karar verme stratejileri, değerler, iletimcilerin kişilik özellikleri, gazetecilik meslek anlayışları ve gazetecilik meslek tipleridir.

2. Gazetecilik faaliyetleri veya uygulamaları alanı: Bu çevrede gazetecilerin eşik bekkçiliği eylemleri haberlerin servisten kaldırılması ve haber yapılarının değiştirilmesi gibi muhteva ve biçimle ilgili meslek ve kurum teamülleri aracılığıyla yönlendirilmekte ve şekillendirilmektedir.

3. Kurum alanı: Bu çevrede eşik bekkçiliği eylemi medya kurumlarının özellikleri, kurum içi roller, kurumsal sosyalleşme gibi değişkenler tarafından etkilenmektedir.

4. Medya dışı alanı: Medya dışı çevre medya alıcıları, medya pazarı, reklam verenler, hükümet, baskı grupları, halkla ilişkiler faaliyetleri ve diğer kitle iletim araçları gibi değişkenler aracılığıyla eşik bekkçiliği eylemini etkiler.

5. Sosyal alanı: Sosyal sistem çevresinde, ideoloji ve kültür gibi değişkenlerin eşik bekkçiliği eylemi üzerindeki etkileri incelenir.

Shoemaker'in (1991: 70-77) eşik bekkçiliği teorisi, eşik bekkçiliği eylemini büyük, orta ve küçük ölçeklerde tahlil eden bir kalıba dayanmaktadır. Bu kalıba göre büyük ölçekte cereyan eden kurumlar arası eşik bekkçiliği eylemleri, toplumun ideolojik ve kültürel yapısı içinde ele alınır. Medya kurumları arasındaki eşik bekkçiliğini yönlendiren ve şekillendiren unsurlar bilgi/haber kanal ve kaynakları, reklam veren müşteriler, medya pazarı, baskı grupları, halkla ilişkiler faaliyetleri, hükümet ve diğer sosyal kurumlardır. Orta ölçekte, medya kurumlarının içinde cereyan eden eşik bekkçiliği eylemlerini yönlendiren unsurlar mesleki ve kurumsal teamüller, iletim faaliyetleri ve medya kurumlarının nitelikleridir. Küçük ölçekte cereyan eden ferdi eşik bekkçiliği eylemleri kurumsal sosyalleşme, tali değerlendirme süreçleri, değerler, tutumlar, ahlâkî ilkeler, karar verme stratejileri, düşünme modelleri, gazetecilik rol anlayışları, kognitif önsözler ve gazetecilik meslek tipleri gibi psikolojik süreçler ve kişilik özellikleri tarafından etkilenmektedir.

3. Haber Değerü Görüşü

Haber değerü görüşünün esas gayesi, kitle iletim araçlarında haberlerin toplanma, reddedilme, onaylanma, işleme ve sunulduğunda gazetecilerin kullandıkları meslekî ölçüt, mihenk taşları, araç veya referans noktalarının tahlili olarak kavranmasıdır. Bu görüşe göre bazı haberlerin elenme, ayıklanma, saf dışı bırakılmasını bazılarının onaylanıp işlenerek medyada yayınlanmasını belirleyen temel ölçüt "bir olayın haber değerü ne kadar büyükse, esas itibarıyla medyanın sınırlı dikkati ve seğerneklerin çokluğu karşısında bu haberin medya tarafından algılanma ve yayın-

lanma şansı o kadar yüksektir" (Schulz 1976: 30) şeklinde ifade edilmektedir. Kaldı ki tek tek haberlerin haber değerinde ifade edilen önemi, ayrıca haberlerin medyada yer ala hacminde, konumunda ve takdim şeklinde kendisini göstermektedir.

3.1. Haber Değeri Çalışmalarının Tarihi Arkaplânı

Lippmann'ın (1922) "Kamuoyu" adlı klasik eseri, haber değeri konusundaki ilk öncü çalışmadır. Bu ünlü denemesinde Lippmann, gazetecilerin haber yapmaya değerli gördükleri olayları nitelendirmek amacıyla ilk defa haber değeri kavramını kullanmış ve olayın açıklığı, sürpriz, coğrafi yakınlık, şahsi ilgi ve anlaşmazlık gibi bir haberin değerini, yani medyada yayınlayıp yayınlanamayacağını belirleyen bir dizi haber değeri unsuruna dikkat çekmiştir. Kitabının "Dış Dünya ve İç Tasavvurlar" başlıklı ilk bölümünde Lippmann, kitle iletişim araçlarının zihnimizde mevcut bir çok imajı şekillendirdiğini vurgulamaktadır. Yazar, dış dünya ile insanın iç dünyası arasında bir ayırım gözeterek, dış dünyayı "fizikî çevre", iç dünyayı da "sunî çevre" kavramlarıyla ifade eder. Lippmann'a göre haber değeri unsurları, izler kümelerinin dikkatini çekmeye çalışan gazetecilerin sezgilerine dayalı, medya alıcısının ilgi duyacağına inandığı faraziyelerden başka bir şey değildir. Haber değerini belirleyen unsurlara göre, medya alıcılarını bizatihi doğrudan ilgilendiren, heyecanlandıran, hayrete düşüren, çatışma ve anlaşmazlık yüklü haberlerin medyada yayınlanma ihtimali çok yüksektir. Bu meslek unsurlarının bir olayın haber değerini belirlemesinin sebebini Lippmann, haber değeri konusunda ortak bir düşünceye sahip olan gazetecilerin standartlaşmış melekelerinde görmektedir. Lippmann'ın kitabından üç yıl sonra Merz (1925), "New Republic" dergisinde New York merkezli "Times" dergisinin on büyük kapak konusunu ele aldığı bir muhteva tahlilini yayınladı. Bu çalışmasında Merz, haberlerde çatışma, şahsileştirme, önemlilik gibi bir olayın haber değerini etkileyen ve daha sonra haber değeri unsurları yahut ölçütleri olarak nitelenen bazı ortak unsurlar tespit etmiştir. Gazetecilik ders kitaplarında da bir olayın haber değeri taşıyıp taşımadığının yenilik, yakınlık, tesir sahası, önemlilik, dramatiklik, tuhafılık, çatışma-anlaşmazlık, seks, duygular ve

yenilik gibi mihenktaşlarına vurularak belirlenebileceği ileri sürülmüştür (Warren 1934).

3.2. Haber Tahribi ve Tahrifi: Östgaard

1960'lı yılların ortasından sonra haber seçimi araştırmalarında, kökeni İskandinav barış araştırmalarına kadar uzanan ve uluslararası haber akışı sürecinde haber değeri unsurlarının haberlerin tahrip ve tahrif edilmesine yol açtığı ileri süren yeni bir görüş ortaya çıkmıştır. Haberin tahrip ve tahrif edilmesinin sebepleri millî menfaatleri koruma kaygısından, gazeteciler veya medya kurumlarının konuyla ilgili bilgisizliğine kadar çok geniş bir yelpaze içinde ele alınabilir. Uluslararası iletişim sürecinde haber muhtevası ve biçiminin tahribi ve tahrifi diğer milletler hakkında basmakalıp yargılar oluşturmakta, milletlerin birbirleriyle iyi ilişkiler kurmalarını, barış içinde yaşamalarını önleyen unsurlardan biri durumuna gelmektedir.

Uluslararası haber akışı sürecinde haber değeri unsurlarının olumsuz tarafını vurgulayan bu yaklaşımın temsilcilerinden Östgaard 'a (1965) göre uluslararası eylemler, yani devletlerin eylemleri uluslararası mevkilerinden çok, devletlerin kendi aralarındaki ilişkilerine dayanan kalıp imgelerden etkilenmektedir. Haber yapılmaya değer olayların algılanmasına yardımcı olan haber değeri unsurlarının, gazetecilerin haber seçimi eylemleri açısından önemine işaret eden Östgaard, bu mesleki referans noktalarının haber yapılan olayla ilgili fiilî gerçekliği bozduğunu ve çarpıttığını ileri sürmüştür. Yazara göre haber değeri unsurları, haberlere yansıyan dünya imgesinin reel dünya görüntüsünden ayırd edilebilmesi açısından da önemli bir işleve sahiptir. Östgaard (1965: 45-51) medya haberciliğindeki görüntü veya imgelerden üç başlık altında tasnif ettiği haber değeri unsurlarını sorumlu tutmuştur:

Basitleştirme: Kitle iletişim araçları basit haberleri karmaşık haberlere tercih etmektedir. Karmaşık haberlerin yayınlanması söz konusu olduğunda, bu tür haberler mümkün olduğunca basit ve anlaşılır bir tarzda takdim edilmektedir.

Özdeşleştirme: Haberler kitle iletişim araçları tarafından alıcıların haberlerle özdeşleşebileceği ve böylece alıcıların haberlere önem vereceği bir tarzda sunulmaktadır.

Sansasyon: Kitle iletişim araçları medya alıcılarının ilgisini uyandıracak çatışma, heyecan ve drama yüklü haberleri yayınlama eğilimindedirler. Bir olayın haber değeri taşıyıp taşımadığını belirleyen bu unsurların uluslararası haber akışı sürecindeki etkilerini incelediği araştırmasında Östgaard (1965: 55), sonuç olarak üç hipotez ortaya atmıştır: 1. Kitle iletişim araçları mevcut durumu koruma, siyaseti güçlü şahısların davranışı olarak yorumlama eğilimindedir. 2. Medya, dünyayı olduğundan farklı çatışma yüklü olarak yansıtmaktadır. 3. Kitle iletişim araçları, dünyanın gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler şeklinde iki zıt kutba ayrılmasını destekleme eğilimindedir.

Bu noktada, Ostgaard'ın haber değeri görüşünün daha çok sebep-sonuç ilişkisine dayalı bir yaklaşım olduğu dikkati çekmektedir. Bir başka ifade ile Ostgaard'ın, haber değeri unsurları ile haber seçimi arasında bir sebep-sonuç ilişkisi vardır. Ancak, gazetecilerin haber seçme kararlarını sadece belirli gerçeklik tezahürlerine yönelik tepkiler olarak açıklamak yetersizdir. Eşik bekliliği aynı zamanda şuur ve her şeyden önce amaca yönelik bir eylemdir. Bu tenkitlere rağmen, haber seçimi araştırmacıları haber değeri unsurlarının medya haberciliği açısından büyük bir önem taşıdığı konusunda hemfikirdirler.

Günlük olarak yayınlanan dört Norveç gazetesindeki Kongo, Küba ve Kıbrıs gibi üç büyük uluslararası bunalımı konu edinen dış haberlerin seçimini etkileyen unsurları ve bu unsurlar arasındaki ilişkileri ele alan çalışmalarıyla Galtung ve Ruge (1965), Ostgaard'ın yaklaşımını daha da geliştirdiler. Araştırmacılar, bir olayın haber değerini etkileyen toplam on iki unsurdan oluşan bir liste yaparak psikolojik algı teorisine dayanan bir haber değeri unsuru oluşturdular (Şekil 1).

Şekil 1: Galtung ve Ruge'nin Haber Değeri Unsurları

<p>Unsur 1: Sıklık (zaman dilimi): Sıklık, bir olayın fark edilebilmesi için gereken zaman dilimidir. Bir olayın zaman içinde cereyan edişinin aralığı medyanın yayın süresine ne kadar fazla uygunsa, olayın haber olması o kadar büyük bir ihtimaldir.</p>
<p>Unsur 2: Eşik Değeri (mutlak yoğunluk, yoğunluk artışı): Bir olayın haber yapılabilmesi ve yayınlanabilmesi için, olayın aşması gereken belirli bir dikkat eşiği vardır. Bir</p>

Unsur 3: Açıklık/Belirsizliğin Olmaması: Bir olayın ifade ettiği anlam ne kadar açık ve kavranabilir nitelikte ise, o olayın haber olma şansı da o kadar yüksektir.

Unsur 4: Anlamlılık (kültürel yakınlık- etnik merkezilik, ilgililik)
Meydana gelen bir olay ne kadar büyük bir tesir sahasına sahipse, medya alıcısının ait olduğu sosyal ve kültürel ortama ne kadar fazla yakınsa (kültürel yakınlık; etnik merkezci bakış açısı), ne kadar şahsi ilgi uyandırıyor (ilgililik), bu olayın haber yapılma ihtimali yüksektir.

Unsur 5: Uyum
Bir olay, medya alıcılarının dünya görüşü, inanç, önkabul, önyargı, değer yargı, eğilim, ilgi ve tutum ve beklentileri ile ne kadar fazla uyuyorsa, bu olayın haber yapılma ihtimali yüksektir.

Unsur 6: Ansızın Meydana Gelme (beklenmemişlik, olağandışı)
Ansızın meydana gelen, öngörülemeyen veya olağandışı olaylar çok yüksek derecede medyanın ilgisini çekerler ve bu tür olayların medyada haber yapılma ihtimali yüksektir.

Unsur 7: Süreklilik
Bir olay en başta bir defa haber eşliğini aştığı takdirde, henüz haber yapılmamış olaylarla karşılaştırıldığında haber değeri az olsa bile bu olayın haber yapılma şansı yüksektir. Daha önce haber olarak nitelenen bir olay, medya tarafından yüksek derecede dikkat edilme şansına sahiptir.

Unsur 8: Çeşitleme
Haber görüntüsü çoğunlukla belirli olaylar sayesinde belirleniyorsa (mesela iç politika), bu takdirde medya içeriği çok yönlü dünyayı dengeli bir şekilde yansıtmaya uğraştığı için tamamlayıcı olayların (mesela dış politika) medyada haber olma şansı büyüktür. Bir olay genel haber görüntüsünün dengelenmesine ve çeşitlenmesine katkıda bulunuyorsa, bu olayın dikkat edilmesi için gerekli eşik değeri daha azdır. Bu sebeple bazı olaylar tezat oluşturdukları ve haber

görüntüsünde denge sağladıkları için seçilip haber konusu yapılırlar.	
Unsur 9:	Sosyal ve Kültürel Değerler Gerek eşik bekçisinin gerekse içinde yaşadığı toplumun sosyal ve kültürel değerleri yukarıda belirtilen diğer sekiz haber değeri unsurundan daha fazla biçimde haber seçimini etkileyebilir.
Unsur 10:	Seçkin Milletlerden ve Şahıslardan Söz Edilmesi Ekonomik veya askerî bakımdan güçlü seçkin milletleri ilgilendiren olaylar, çoğunlukla özel bir öneme sahip oldukları için, fazlasıyla yüksek bir haber değerine sahiptir. Aynı şekilde seçkin; yani ünlü, güçlü ve etkili kişiler de çoğunlukla özdeşleşme özneleri olarak hizmet ettikleri için yüksek bir haber değerine sahiptir.
Unsur 11:	Şahsileştirme Bir olay ne kadar kuvvetli bir biçimde bireyselleştirilirse, bireylerin eylem veya kaderleriyle münasebetlendirilerek yansıtılırsa, bu olayın haber yapılma önceliği daha yüksek olur. Somut olarak kimliği bilinen insanların eylemlerinin sonucu olarak yansıtılan olaylar soyut, yapısal olaylardan daha fazla yüksek bir haber değerine sahiptir. Bireyler, ayırt etmeye hizmet eder ve haberlerin anlaşılmasını kolaylaştırırlar (Fotoğraflar, filmler, görüşmeler vb).
Unsur 12:	Olumsuzluk Bir olay ne kadar fazla olumsuz, ne kadar fazla çatışma, anlaşmazlık, gerginlik, saldırganlık, şiddet veya ölümle ilişkili ise, medya tarafından o kadar kuvvetli bir biçimde algılanır ve <u>haber yapılır.</u>

Kaynak: Johan Galtung ve Marie Holmboe Ruge (1965): "The Structure of Foreign News. The Presentation of Congo, Cuba and Cyprus Crises in Four Norwegian Newspapers". Journal of Peace Research, Cilt 2, 64-91.

Galtung ve Ruge'ye göre ilk sekiz haber değeri unsuru toplumdan topluma, kültürden kültüre değişmez niteliktedir. Son dört haber değeri unsuru ise sosyal ve kültürel zemine bağlı olup sadece çağdaş toplumlarda geçerlidir. Netice itibarıyla, araştırmacıların tespit ettiği haber değeri unsurları, uluslararası haber akışı sürecinde haberleri ayıklayıcı, deforme edici ve çarpıtıcı işlevler üstlenmektedir: Kitle iletişim araçları genellikle bu haber değeri ölçütleriyle uyumlu

Galtung ve Ruge'nin uluslararası haber akışı süreciyle ilgili tespitleri tenkiti bir bakışla ele alınmalıdır. Çünkü araştırmacılar, haber değeri ölçütlerini bütün dış haberlerden ziyade, sadece Kongo, Küba ve Kıbrıs bunalımlarıyla ilgili siyasî anlaşmazlıkları konu edinen haberlerde test etmişlerdir. Bu bakımdan, araştırmacıların tespit ettiği haber değeri ölçütlerinin ampirik açıdan genel bir geçerlilik iddiası taşımadığı; dolayısıyla çalışmanın sınırlı sonuçlarının genel bir haber seçimi görüşü oluşturulması açısından yetersiz olduğu ileri sürülmektedir (Schulz 1976: 20).

3.3. Alternatif Haber Değeri Unsurları

Galtung ve Ruge'nin (1965) haber değeri anlayışı, haber seçimi araştırmaları alanında gerçekleştirilen bir dizi teorik ve ampirik çalışmaya uygulanmış ve eksiklikleri tamamlanarak haber seçimi kalıbı olarak daha da geliştirilmiştir (Buckalew 1969; Rosengren 1970; Schulz 1976, 1982, 1989; Schönbach 1977; Wilke 1984; Staab 1989).

Olağanlık, önemlilik, yakınlık, zaman aralığı, görüntünün faydalılığı gibi beş haber değeri unsuru aldığı araştırmasında Buckalew (1969), bir haberin yayınlanma şansının ihtiva ettiği haber değeri unsurlarının fazlalığı ile arttığını; bilhassa güncellik ve yakınlık unsurlarının bir olayın haber değeri taşıyıp taşımadığının tespiti açısından önemli olduğunu ileri sürmüştür. Haber değerini etkileyen unsurların sadece haberlerin kendi aralarında mukayesesi ile tespit edilemeyeceği iddiasıyla Rosengren (1970), Galtung ve Ruge'nin yaklaşımına karşı çıkmıştır. Rosengren'e göre, haber değeri unsurları daha çok medyadan çıkan ve dış ölçüt olarak kullanılan ek medya verileri yardımıyla tahlil edilmelidir. Nesnel gerçeklik ve medya gerçekliği arasındaki farkın açığa çıkarılması için parlamento seçimleri, hükümet değişimi, anlaşmalar, faiz oranlarındaki değişimler, büyük kaza ve felaketler, ilmi kongreler ve uluslararası spor olayları gibi ek medya verileri kullanılması gerekir. Bu yaklaşım çerçevesinde

ek medya verileri ile "Times" (Londra), "Neues Deutschland" (Doğu Berlin) ve "Dagens Nyheter" (Stokholm) gazetelerinde yayınlanan haberleri mukayese ettiği araştırmasında Rosengren, iktisadî tesirlerin haber seçiminde ne kadar büyük önem taşıdığını ispatlamıştır.

Federal Almanya'daki farklı kitle iletişim araçlarının siyasî tutumunu incelediği çalışmasında Schulz (1976), algı teorisine dayanan haber değeri ölçütlerinin yanısıra Galtung ve Ruge'den (1965) farklı olarak haber seçiminde sosyal, siyasî, iktisadî ve teknolojik etkenlerin önemini vurgulamıştır. Araştırmacı, altı şıkta özetlediği 18 haber değeri unsuru teklif etmektedir:

1. Zaman: Süre ve süreklilik/Bir olayın konulaştırılması.

2. Yakınlık: Coğrafi, siyasî, kültürel, ruhî yakınlık.

3. Statü: Mahalli durum (bir bölgenin önemi), ulusal durum (bir ülkenin önemi), ferdi etki, tanınmışlık.

4. Dinamik: Sürpriz, yapı (Olayların karmaşıklığının derecesi), yoğunluk.

5. Valenz (Birleşme değeri): Galtung ve Ruge'deki olumsuzluk haber değeri ölçütü burada üçe ayrılmaktadır: Çatışma, suç, zarar. Olumsuzluk ölçütüne başarı ölçütü de eklenmektedir.

6. Özdeşleşme: Şahsileştirme, etnik merkezilik.

3.4. Haber Değeri Unsurları ideoloji ilişkisi

1970'li yılların sonuna doğru, haber seçimini yönlendiren ve şekillendiren meslek unsurlarının medyanın içinde faaliyet gösterdiği toplumun ideolojik unsurlarını yansıttığı ileri süren yeni bir görüş ortaya çıkmıştır.

Haber değeri unsurları - ideoloji ilişkisini ele alan bu yaklaşımın temsilcilerinden Gans (1979b: 40), haberlerin işlevinin sadece gerçekleri bildirmekle sınırlı olmadığını, aynı zamanda değer ve tercihleri yansıttığını ileri sürmektedir. Gans'a göre, Amerikan Birleşik Devletleri medyasında yayınlanan haberlerin üslûbu, nasıl bir ulus ve toplum olunması gerektiğine işaret eden kural koyucu liberal değerler manzumesini vurgulamaktadır. Haberlerde yer alan bu değerler, nadiren açık bir biçimde ifade edilir. Bu değerler çoğu kez haberlerin içinde doğrudan yer almaz. Bu

yüzden medya alıcıları, haberlerin ihtiva ettiği mesajları ve bu mesajların taşıdığı anlamları ancak çıkarım yoluyla idrak edebilirler. Haberlerin içinde bulunan ve Amerikan değerler sisteminin unsurlarını ihtiva eden bu referans noktalarını Gans, "kalıcı haber değeri unsurları" olarak adlandırır. Kalıcı değerler bir yandan haberlerin kavranmasını kolaylaştırırken, diğer yandan hangi olayların haber yapılacağını, hangilerinin yapılmayacağını belirlemektedir. Gans, bir olayın medyada haber olarak yer alıp almaması hususunda gazetecilerin başvurdukları sekiz kalıcı haber değeri unsuru tespit etmiştir (Şekil 2). Yazara göre haberler, sadece bu değerleri değil, ayrıca kısmen sonuç çıkarılmış düşüncelerden meydana gelse bile ideoloji de taşımaktadır. Haberlerde yer alan bu değerler toplamı ise, ideolojidir (Gans 1979b: 45).

Şekil 2: Gans'ın Kalıcı Haber Değeri

Unsurları

Etnik Merkezcilik	Daha çok dış haberlerde görülen haberlerde içinde yaşanan sosyal, siyasi, iktisadî ve kültürel ortamın referans merkezi kabul edilerek diğer toplumların ve onlara ait ürünlerin referans sistemine yakınlık veya uzaklıklarına; uyuşma veya çelişme durumuna göre sınıflandırılması, değerlendirilme ve anlamlandırılması.
--------------------------	---

Kişî Haklarına Saygılı Demokrasi	Haberlerde Amerikan tipi kişî haklarına saygılı demokrasinin savunulması; diğer siyasî sistemleri konulaştıran haberlerde sosyal ve siyasî kirlenme, yolsuzluk, skandal, çatışma, bürokratik tıkanma gibi olumsuzlukların vurgulanması.
---	---

Sorumlu Kapitalizm	Haberlerde, Amerikan tipi kapitalizmin üst ekonomik sisteminin savunulması.
---------------------------	---

Küçük Şehir Pasto-	Haberlerde, doğanın çekiciliği ve nüfus yoğunluğunun azlığına dikkatçeralizmi kerek küçük şehirlerin diğer türleşim birimlerine tercih edilmesi; bireylerin küçük yerleşim birimlerinde yaşamaya özendirilmesi.
---------------------------	---

İlumluluk	Haberlerde, aşırılığı ve taşkınlığına özendirici üslûptan kaçınılması.
------------------	--

Sosyal Düzen-	Haberlerde, sosyal düzenin açık zen bir biçimde savunulması, siyasî otoriteye ve yerleşik değerlere saygı gösterilmesi gereğinin altını çizilmesi.
----------------------	--

Liderlik: Haberlerde ahlaki, işinin ehli, dürüst, samimi, ileri görüşlü, fiziki açıdan dayanıklı ve cesur bir lider tipinin tasvir edilmesi.

Kaynak: Herbert J. Gam (1979b): "The Messages Behind The News". Columbia Journalism Review, Ocak-Şubat, 40-45.

Haber değeri unsurlarının ideoloji ihtiva ettiğini vurgulayan Gans'ın (1979b), bu yaklaşımı, haber değeri görüşü çerçevesinde araştırma yapan bazı uzmanlar tarafından da kabul görmüştür. Bunlardan Kepplinger ve Weissbecker'e (1991) göre, olumsuzluk gibi bazı haber değeri unsurları aynı zamanda belirli bir haber ideolojisini ifade etmektedir. Haber seçimine yansıyan bu ideolojik tavır sosyal, siyasi, kültürel, iktisadi ve teknolojik açılardan gelişmiş merkez ülkelerin medya düzenlerinde az gelişmiş veya gelişmekte olan çevre ülkelerinde meydana gelen olaylarla ilgili olarak çoğunlukla olumsuz unsurları ihtiva eden dış haberlere öncelik verilmesi; buna karşılık nesnellik, tarafsızlık ve dengelilik ilkelerine riayet edilmeksizin olumlu dış haberlerin şuurulu olarak ihmal edilmesi, ıskala geçilmesi, ayıklanması, elenmesi, saf dışı bırakılması yahut tahrir veya tahrif edilmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır.

3.5. Statik Ve Dinamik Haber Değeri Unsurları: Westerståhl ve Johansson

Westerståhl ve Johansson (1989), bir olayın haber değerini belirlemek için müracaat edilen mihenk taşları arasında "statik haber değeri unsurları" ve zaman içerisinde değişen ideolojilerin etkisiyle değişen seçim ölçütlerini ifade eden "dinamik haber değeri unsurları" şeklinde ikili bir tasnif yapmaktadırlar. Araştırmacılar, incelemeye tabii tuttıkları 1912-1984 yılları arasındaki süre içerisinde İsveç kamu radyolarında, radyo haberciliği açısından farklı haber ideolojilerinin hüküm sürdüğü üç farklı dönem tespit ederek bu ideolojilerin sadece haber seçimini değil, ayrıca haberlerin biçimlendirilmesine de tesir ettiğini ileri sürdüler.

1925-1955'li yılları radyoya ve gazetecilere sosyal, siyasi işlevleri yüklediği bir dönemdir. E-ğiticilik rolünü üstlenen radyonun bu evredeki en önemli görevi, halkı bilgilendirmektir. Siyasi otoritenin denetlediği tekel konumundaki radyonun

nesnel habercilik yönündeki taleplerine cevap verilmez. Bundan ötürü radyo haberlerinde tartışmalı konular, şiddetli sosyal anlaşmazlıklar, çatışmalar veya belirli konulardaki radikal görüşlerin yayınlanmasından itina ile kaçınılır. İsveç kamu radyoculuğundaki toplum-siyaset merkezli bu ideolojik tavır, 1955-1965'li yılları kapsayan dönemde yerini alıcı eksenli gazetecilik ve yayıncılık anlayışına bırakmıştır. Toplumun ve siyasetin kendilerine yüklediği baş öğretmen rolünden sıyrılan gazeteciler, haber seçiminde öncelikle medya alıcılarının arzu ve beklentilerini dikkate almaya başlamışlardır. 1965-1984 yılları arasında haber ideolojisi yeniden değişmeye uğradı. Bu dönemde sonra radyo haberciliğinde dışa dönük, hareketli ve biraz da tenkiti bir gazetecilik anlayışı yer etmeye başladı. Bunda böyle bir olayın haber değeri taşıyıp taşımadığını medya alıcılarının arzu ve beklentileri değil, daha çok meslekî haber değeri ölçütleri belirliyordu. Hâliyle haber yapısı ile ilgili mesleki anlayış da değişmeye uğramış; uzun uzadıya haber yazımı yerine, artık olayların tenkiti bir tavırla tahlil edildiği bir haber verme biçimi tercih edilmeye başlanmıştır.

Kunczik'e göre (1988: 203-204), Westerståhl ve Johansson'un haber değeri unsurları ve haber ideolojisini birbirinden ayıran bu yeni anlayışının farklı niteliklere sahip kitle iletişim araçlarında, değişik toplum ve sosyo-kültürel zümre ve tabakalarda tecrübe edilmesine ihtiyaç vardır.

3.6. Gazetecilik Ve Haber Değeri Unsurları

Bir olay veya haberin elenme, ayıklanma, saf dışı bırakılma veya onaylanıp işlenerek medyada yayınlanmasının kendisi aracılığıyla değerlendirildiği mesleki unsurlarla gazetecilik menşeli bilim adamları da ilgilendi. Bunlardan Weischenberg (1990: 18), gazetecilerin haber seçimi kararlarında iki asli haber değeri unsurunun belirleyici rol oynadığını ileri sürmektedir:

- Önemlilik Önemlilik haber değeri unsuruna göre, haber seçimi sürecinde iki esas unsurun tesirleri öne çıkar (Weischenberg: 18-19):
- Olayın kendisinin veya sonucunun doğrudan tesirleri.
- Olayın kendisinin veya sonucunun dolaylı tesirleri.

• Gazetecilerin haber seçimi ile ilgili kararları açısından belirleyici olan alıcı ilgisi, bir dizi özelliğe bağlı olabilir (WEİSCHENBERG: 18-19):

• Olay yeri ve olayın medya alıcısı açısından önemi (yakınlık)

"Yakınlık", gerek coğrafi gerekse psikolojik olabilir. "Coğrafi yakınlık", medyanın yayın bölgesindeki hedef kitlesini ilgilendiren kişilere kadar uzanabilir. "Psikolojik yakınlık" okuyucu, dinleyici veya izleyicilerin sosyo-psikolojik özellikleri ile uyumlu olaylarda söz konusudur. Bu sebeple, mesela yurtdışında meydana gelse bile kömür ocakları kazaları bir ülkenin kendi kitle iletişim araçları için yüksek bir haber değerine sahiptir.

• Olaya aktör olarak katılan şahısların meşhurluk derecesi (tanınmışlık)

• Bir konunun yenilik değeri, ulaşılabilirliği (güncellik).

• Güncellik, iki unsur aracılığı ile tanımlanmaktadır: Bir taraftan olay ve haber arasındaki fiili yenilik değeri ve kısa zaman dilimi ile, diğer taraftan bir konunun ulaşılabilirliği ve belirli problemlerin hassaslaştırılması ile.

• Bir olayın insani ve hissî yönleri (insanların ilgisini çekme).

Haberin insanın ilgisini çekme unsuru, bir çok medyada haberlerin seçimi açısından büyük bir öneme taşır. Ancak, bu haber değeri unsurunun kolayca tanımlanabilmesi çok zordur. Olayların insanî ve hissî yönleri veya olaylar hakkında düşünülen şeyi, haberlerde diğer unsurlarla birlikte yer alan aşağıdaki haber değeri unsurları belirler (WEİSCHENBERG 1990: 21-22):

◆ Garabet	◆ Çatışma
◆ Mizah, Şaka	◆ Seks, Aşk, Cinsiyet
◆ Duyarlılık	◆ Bilim, İlerleme
◆ Gerginlik,	◆ Macera
Belirsizlik	
◆ Sempati	◆ Facia
◆ Yaşlılık	◆ Hayvanlar

4. Tarafgir Habercilik Görüşü

Tarafgir habercilik görüşü, gazetecilerin tutum ve değerleriyle medya genel yayın politikası ve ilkelerinin haber seçimi sürecindeki tesirlerini açıklamaya çalışan fert ve kurum merkezli bir yaklaşımdır.

Tarafgir haber kavramının tahlil edilmesi için McQuail (1992: 193-195), birbirine zıt iki esas

değişken önermektedir: bir yanda örtülü veya açık tarafgirlik diğer yanda kasti veya kasti olmayan tarafgirlik. Bu değişkenler etrafında araştırmacı, haber tarafgirliğini dört başlık altında toplamaktadır:

1. *Partizanlık* *> Açık ve kasti tarafgirlik
2. *Propaganda* •*■ Örtülü ve kasti tarafgirlik
3. *Gayrı ihtiyarî tarafgirlik (haber seçimi)*

*► Açık ve kasti olmayan tarafgirlik

4. *İdeoloji* •*• Kasti olmayan ve örtülü tarafgirlik.

Bir haberin nesnel, dengeli veya taraflı olup olmadığı ayrıca şu dış göstergeler sayesinde tespit edilebilir (MCQUAIL 1992: 228-232):

1. Kaynak tarafgirliği
2. Anlam ve üslup tarafgirliği
3. Değerlendirme çerçeveleri
4. Haberin ayrıcalıklı yazılış tarzı.

4.1. Tarafgir Haber Araştırmalarının

Tarihî Gelişimi

Tarafgir habercilik görüşünün teşekkülü ve gelişmesi Klein ve Maccoby'nin (1954) çalışmalarıyla kendini göstermiştir. "1952 Seçim Kampanyasında Gazetelerin Tarafsızlığı" başlıklı çalışmada araştırmacılar, seçim haberlerini tahlil ederek gazete sahipleri ve gazetecilerin tarafsızlığı olgusunu değerlendirmişlerdir. Araştırma sonuçları, haberlerin nesnelligi ve tarafsızlığının gazete sahiplerinin tutumları ile doğrudan ilişkili olduğunu göstermiştir. Araştırmacıların eşit muamele ekseninde dengelikten sapma olarak tanımladıkları tarafgirlik, seçim haberlerinde bir adayın diğer adaydan daha fazla öne çıkması, önemsenmesi veya olumlu özelliklerinin vurgulanmasıyla ortaya çıkmıştır.

Seçim haberlerinin tarafgir eğilimini belirlemek amacıyla Klein ve Maccoby, gazete sahipleri ve genel yayın müdürlerinin bir anketle tespit edilen parti sempatileri ile seçim haberlerinin sayısı, haberlerin takdim tarzı, Cumhuriyetçi ve Demokrat Parti başkan adayları Eisenhower ve Stevenson hakkında kaleme alınan yorumlar arasında bir mukayese yapmışlardır. Böylece, Cumhuriyetçi aday Eisenhower hakkında bu partiyi tutan gazete sahipleri ve genel yayın müdürlerinin gazetelerinde, Demokrat Partiyi tutan gazete sahipleri ve genel yayın yönetmenlerinin gazetelerinden daha fazla yazı

yayınlandığı ortaya çıkmıştır. Okuyucuların algılamasını kolaylaştırmak amacıyla sayfa düzeninde en iyi biçimde yerleştirilen haberler, ayrıca çok sayıda yorum yazısıyla da desteklenmişti.

Tarafli haber yaklaşımı ekseninde Klein ve Maccoby'nin yaptığı bu örnek çalışma nesnel habercilik konusunda ciddi şüpheler uyandırmıştır. Medya haberciliğindeki tarafgir eğilimler daha sonraki çalışmalarla da doğrulandı. Bu araştırmalardan birinde Flegel ve Chaffe (1971), çatışma yüklü konulara ilişkin haberlerin gazetecilerin dünya görüşleri tarafından açık bir şekilde etkilendiğini tespit etmişlerdir.

4.2. Tarafgir Haber Araştırmalarında Kullanılan Tahlil Usulleri

Klein ve Maccoby'nin (1954) araştırması, daha sonraki yıllarda gazetecilerin değer ve tutumları ile haberler arasındaki ilişkileri ayrıntılı bir şekilde ele alan üç metodik yaklaşımın gelişmesine ilham kaynağı oldu. İlk metodik yaklaşımda, haber seçimi sürecinin simule edildiği deneye dayalı araştırmalar söz konusudur (KEPPLINGER, 1989: 4). Bu yaklaşıma örnek olarak Kerrick, Anderson ve Swales'in (1964) "Haber Hikâyelerinde Yazarın Tutumu ve Dengelilik" başlığıyla özetleyip yayınladıkları üç araştırma verilebilir. Bu çalışmalarda, sosyal demokrat bir gazetede çalışan ve kendilerini muhafazakâr olarak tanımlayan gazetecilik öğrencileriyle, muhafazakâr bir gazetede çalışan sosyal demokrat eğilimli gazetecilik öğrencilerinin siyasi tutumlarının haber üretimi sürecini yönlendirme ve şekillendirmedeki tesirleri ele alınmıştı. Araştırmalar, muhafazakâr bir gazete için haber yazan ve sosyal demokrasiyi benimseyen gazetecilik öğrencilerinin ortalamasının üzerinde çok sayıda muhafazakâr argümanlar kullandıklarını göstermiştir. Benzer bir şekilde aynı durum sosyal demokrat bir genel yayın politikası izleyen bir gazetede haber ve yorum yazan muhafazakâr eğilimli gazetecilik öğrencileri içinde geçerliydi. Genel yayın politikası ve ilkelerinin önceden belirtilmediği durumlarda denekler, haber seçiminde kendi siyasi tutumlarıyla örtüşen haber değeri unsurlarına müracaat ediyorlardı. Sonuç olarak, gazetelerin genel yayın politikası ve ilkelerinin haber seçimini kuvvetli derecede biçimlendirdiği ortaya çıkmıştır.

Kerrick, Anderson ve Swales'in araştırmaları, denge teorisi ekseninde gazetecilerin haber seçimi eylemlerini inceleyen nadir çalışmalardan biridir. Bu çalışma, haber seçimi sürecinin gazetecilerin siyasi tutumlarıyla gazetenin genel yayın politika ve ilkeleri arasındaki etkileşim yoluyla şekillendiği göstermiştir. Gazetecilik öğrencileri siyasi tutumlarıyla uyuşmayan gazetelerde çalıştıkları için bir psikolojik rahatsızlık durumundaydı. Bu dengesizlik, gazetecilerin kaleme aldıkları veya seçtikleri yazılara ilişkin tutum değişikliklerini dengeyen yeniden kurulması yönünde güdüledi. Sonuçta gazetenin genel yayın politikası ve ilkeleri öğrencilerin haber yazımı ve seçimi konusundaki tutumlarının değişmesine yol açmıştır.

İkinci metodik yaklaşımda anket ve muhteva tahlili metodlarıyla elde edilen verilerin bileşimi sözkonusudur (KEPPLINGER, 1989: 4). Bu çok metodlu yaklaşımın temsilcilerinden Flegel ve Chaffe (1971) 1970 yılında yaptıkları bir çalışmada, gazetecilerin tutumları ile seçip yayınladıkları haberler arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Araştırmada iki gazeteye mensup 17 gazetecinin 13 tartışmalı konu hakkında anket yardımıyla belirlenen tutumlarının, gazetelerde bu konular hakkında yayınlanan haberlerin muhteva tahliliyle ortaya çıkarılan eğilimleri karşılaştırıldı. Sonuçta, gazetecilerin tanımları ile haber muhtevaları arasında çok kuvvetli derecede karşılıklı bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır.

Üçüncü metodik yaklaşımda, muhteva tahliliyle elde edilen verilerle gözlem ve resmî istatistikler gibi dış gerçeklik göstergelerinin bileşimleri söz konusudur. Bu yaklaşım çerçevesinde, iki tahlil usulü kullanılmaktadır: Örnek olay araştırmaları ve zaman serileri analizleri (KEPPLINGER, 1989: 5).

1951 yılında General MacArthur'un Kore'den yurda geri dönüşü üstüne yaptıkları örnek olay araştırmasında Lang ve Lang (1953) televizyonun dünyaya açılan bir pencere olduğu, yani televizyonun reel gerçekliği birebir, olduğu gibi yansıttığı, kameranın yalan söylemeyeceği iddiasını çürütmüştür. Bu çalışma, televizyonun olayı görüntüleyen resimlerinin, olayı gözlemlemek için stratejik olarak yerleştirilen gözlemcilerin izlenimlerden son derece farklı olduğunu ortaya koymuştur.

MacArthur onuruna tertip edilen karşılama töreninde hazır bulunan insanların pek çoğunun sıkıldıklarını ve hayal kırıklığına uğradıklarını belirten Lang ve Lang yığınla insanın da "olayı keşke evde oturup televizyondan izleseydik" diye hayıflandıklarını aktarmaktadırlar. MacArthur için Şikago'da yapılan törenler, öyle çarpıcı, büyüleyici olmamıştı. Oysa televizyon, karşılama olayını, gerçek törenlerden çok daha değişik bir şekil-de görüntülemişti. Olayı televizyondan seyreden izleyiciler "hayal kırıklığı" duygusuna kapılmamışlar, olağanüstü hararetili ve hemen hemen bir kitle histerisine yakın, coşkulu insan kalabalığının hazır bulunduğu bir karşılama töreni seyretmişler, üstelik televizyonun MacArthur'u yakın ve ayrıntı çekimlerle vermesi sebebiyle ken dilerini adeta General ile şahsî bir münasebet içerisinde görmüşlerdir. Yanılsamaya dayalı bir samimiyet duygusunu beslemede yakın ve ayrıntı çekimlerinin kullanılması, MacArthur'un, seyre denlerce insancıl ve samimi birisi olarak algılanmasına yardımcı olmuştur. İzleyiciler Generalin televizyonda takdim edilen görüntüsüyle bütünleşmiş, onun hislerini daha kolay anlayabilmişlerdir. Bu medya olayı aslında seçici bir kamera yönetimi ile elde edilen film materyalinden kurgulanarak yorumlanan ve medya gerçekliğine dönüştürülmüş bir olaydı. Araştırmanın sonuçları, haberlerin reel gerçekliği yansıtmaktan çok, önceden yazılmış senaryo plânı çerçevesinde kurgulanıp yayınlandığını göstermiştir. Medya, bu olayda nesnel gerçekliği etkin bir biçimde yemden inşa etmişti. Bu durum "medya mantığı" (Altheide ve Snow 1979) olarak nitelenen olgu ile de örtüşüyordu. Lang ve Lang'ın çalışması, televizyon haberlerinde sunulan imge ve kurgulara dayalı alemin dış alemi birebir, olduğu gibi ve doğru bir biçimde yansıtmadığını ortaya koymuştur. İletişimcilerin haber seçimi eylemleri, medya muhtevaları aracılığıyla muhataplara reel gerçeklikle örtüşmeyen bir medya gerçekliğinin yansıtılmasına yol açmıştır.

Funkhouser'in (1973), 1960'lı yılların önemli olayları üzerine yaptığı zaman serileri analizi de taraflı haber teorisi ekseninde yapılan araştırmalarda kullanılan üçüncü yöntemin ikinci tahlil usulünü temsil etmektedir. 1960 ve 1970 yılları arasında gerçekleştirilen bu çalışmada, Amerikan medyasının gündem belirleme işlevi araştırılmıştır. Bu ikincil analiz, üç veri tabanına

dayanıyordu: 1. Gallup şirketinin Amerikan halkının söz konusu zaman aralığında karşılaştığı çeşitli konu ve olayların önemini algılayışı konusunda yaptığı kamuoyu araştırmalarının sonuçları. 2. "Time", "Newsweek" ve U.S. World and New Report" gibi Amerikanın önemli haftalık dergilerinde belirli konularda yayınlanan makalelerin sayılması sonucu elde edilen veriler. 3. Cinayet istatistikleri, doların satın alma gücü, Vietnamda bulunan Amerikan askerlerinin sayısı gibi Amerika Birleşik Devletleri İstatistik Enstitüsünün yayınladığı, dış gerçekliği ölçmeye yarayan istatistikî göstergeler.

Funkhouser, bu veriler çerçevesinde önce kamu gündemi ve medya gündemini, daha sonra medya gündemi ile sosyal gerçeklik arasındaki ilişkileri incelemiştir. Araştırma, medyanın büyük ağırlık ve yer verdiği konuların önem sıralaması ile halkın önemli olarak algıladığı konulara ilişkin yaptığı önem sıralaması arasında güçlü bir ilişki olduğunu ortaya çıkarmıştır. Halkın önem sıralamasında üst sıralarda yer alan konular aynı zamanda medyanın daha doğrusu araştırma için seçilen üç haftalık derginin büyük ağırlık ve yer verdiği konulardır. Medya muhtevaları ve nesnel gerçeklik arasındaki ilişkilerin incelendiği ikinci bölümün sonuçları ise, değişik problemlerin fiilen gelişimi ile bu problemlerin medya muhtevalarındaki önemi arasında çok büyük farklılıklar olduğunu göstermiştir. Mesela Vietnam Savaşı, Öğrenci olayları ve kent isyanları gibi konular gerçek olgunluklarına tam ulaşmadan bir ya da iki yıl önce, medya muhtevalarındaki önem sıralamasında üst sıralara tırmanmıştır. Uyuşturucu kullanımı ve enflasyon gibi konulara medya muhtevalarında verilen önem ve ayrılan yer bu olayların fiilî gelişimi ile yaklaşık aynı çizgideydi; ancak ırk ilişkileri, suç, fakirlik ve çevre gibi konulara medyanın verdiği önem bu konuların fiilî gelişimi ile çok az bir oranda bağdaşyordu. Funkhouser, bu sebeple gazetecilerin haber seçiminde nesnel davrandıkları iddiasını reddetmektedir.

5. Tek Başına Geçerli Bir Haber Seçimi Teorisine Doğru

Haber seçimi araştırmaları alanında yapılan çalışmaların sonuçlarına dayanılarak tek başına haber seçimi sürecinin bütün yönlerini açıklayabilecek bir teorinin henüz geliştirilemediği

söylenbilir. Bununla birlikte, iletişim biliminde genel bir haber seçimi görüşü oluşturabilmek için bazı tahlil sahaları belirlenebilir. Bu analiz alanları şunlardır: 1. Büyük ölçek, 2. Orta ölçek, 3. Küçük ölçek.

Makro alanda, genel sosyal sistemin ideolojik ve kültürel yapısı içine yerleşen medya kurumları arasında ve medya kurumları içindeki haber seçimi sürecine etki eden sosyal ve kurumsal hususlar incelenir. Haber seçimi sürecini büyük ölçekte düzeyde etkileyen sosyal ve kurumsal unsurlar arasında siyasi-sosyal sistem, ideoloji, kültür, siyasi iktidar, haber ajansları gibi kurumsal haber kaynakları, medya pazarı, baskı grupları, reklam, halkla ilişkiler, tanıtım ve lobi ajansları, genel kamuoyu, medya kurumları ve diğer sosyal kurumlar sayılabilir. Orta ölçekte haber seçimi süreci medya kurumlarının özellikleri (hukukî ve ekonomik yapı, medyanın türü, genel yayın politikaları ve ilkeleri), haberlerin servisten kaldırılması, haber yapılarının değiştirilmesi gibi medya içi gazetecilik faaliyetleri ve uygulamaları ile kurumsal zorunluluklar gibi unsurlarla etkilenir. Küçük ölçekte haber seçimi sürecinde rol oynayan aktörler ve değişkenler arasında şunlar sayılabilir: Bizatihi gazeteciler ve onların kurumsal sosyalleşmeleri, tutumları, değerleri, inançları, kanaatleri, tercihleri, eğilimleri, ilgileri, amaçları, karar verme stratejileri, düşünme modelleri, meslekî rol anlayışları, ön sezileri, ikincil değerlendirmeleri, meslek tipleri, diğer meslektaşlarıyla ilişkileri, etkileşimleri ve yönelimleri, gazetecilere yönelik resmî ve gayri resmî davranış beklentileri, formel talimatlar, medya sahipleri, genel yayın koordinatörleri, genel yayın yönetmenleri, yazı işleri müdürleri, bölüm şefleri, reklam veren müşteriler, bireysel haber kaynakları, siyasi aktörler ve ekonomi aktörleri, medya alıcıları, olayların objektif özellikleri, haberlerin nesnel özellikleri, haber değeri unsurları, haber ideolojileri, haberlerin eğilimleri, organizasyonel zorunluluklar.

Haber seçimi araştırmalarında, haber seçimi sürecinin bütün yönlerini açıklayabilecek tek bir teori geliştirilmesi büyük, orta ve küçük ölçeklerde yapılacak yoğun teorik ve ampirik çalışmalara bağlıdır. Bugüne kadar haber seçimi araştırmaları alanında yapılan çalışmaların sonuçlarından hareket ederek iletişim biliminde tek başına geçerli bir haber seçimi teorisi oluşturulabilmesinin zor

olduğu söylenbilir. Bu güçlük her şeyden önce, ampirik haber seçimi araştırmalarında değişik görüşlerin kullanılmasından ve çalışmalarda farklı yaklaşım ve metotların iç içe geçmesinden kaynaklanmaktadır.

6. Sonuç

Bu çalışma ile, bir yandan haber seçimi araştırmalarında takip edilen üç mikroteorik yaklaşım tasvir edildi, diğer yandan medya muhtevasının çekirdek unsurunu teşkil eden haberlerin medya kurumları ve gazeteciler tarafından toplanma, onaylanma, reddedilme, işlenme ve sunulması ile ilgili sebepler tartışıldı ve değerlendirildi. Çalışma, haber seçimi araştırmalarına teorik bir katkı sağlamayı amaçladı. Araştırmanın cevap aradığı soru, haber seçimi alanında yapılan araştırmaların sonuçlarından hareket ederek iletişim biliminde haber seçimi sürecinin bütün yönlerini tek başına açıklayabilecek bir teorinin geliştirilip geliştirilemeyeceğiydi. Çalışmada üzerinde durulan diğer sorular ise şunlardır: Aktör, grup ve kurumların, sosyal sistem ve alt sistemlerinin eşik bekciliği eylemi açısından haber seçimi sürecindeki rolleri nelerdir? Medya kurumları ve gazeteciler haber seçiminde hangi profesyonel kodları veya meslekî ölçütleri kullanmaktadır? Gazetecilerin tutum ve değerleri ile medya kurumlarının genel yayın politikası ve ilkeleri haber seçimi sürecine nasıl tesir etmektedir?

Kitle iletişim araştırmalarında haber seçimi sürecini inceleyen çalışmalar ana akım içinde yer alan üç mikroteorik yaklaşım çerçevesinde yapılmaktadır: 1. Eşik Bekçiliği Teorisi, 2. Haber Değeri Teorisi ve 3. Tarafgir Habercilik Teorisi. Bu teorilerin cevap aradığı klâsik soru, neden belirli olayların medyadaki haberlerde yer aldığı, buna karşılık diğer olayların haber yapılmadığıdır.

Eşik bekciliği görüşü, geniş anlamda muhteva dar anlamda da haber seçimini hangi şekilde denetlendiği ve denetleme merkezlerinin nerelerde bulunduğu sorusuna cevap bulmaya çalışmaktadır. Bu görüşe göre eşik bekcisi rolünü üstlenen muhabir, yazı işleri müdürü ve genel yayın yönetmeni veya medya sahibi çeşitli haber/bilgi kanal ve kaynakları aracılığıyla gönderilen haber seçenekleri karşısında zorunlu bir seçim yaparlar. Bu seçme işlemi sonucunda bazı haberler elenir, ayıklanır veya saf dışı bırakılır,

bazıları da yayınlanmak için kabul edilir. Onaylanan haberler eşik bekçilerince düzeltilir, yeniden yazılır, özetlenir, genişletilir, kurgulanır ve çeşitli haber formatlarında medyada yayınlanır.

Eşik bekçiliği görüşüne göre eşik bekçilerinin haber seçimi eylemleri sübjektif, mesleki, kurumsal, medya dışı sosyal/kurumsal çevre ile sosyal çevrede varolan unsurlar veya değişkenlerce etkilenir. Ferdî çevrede gazetecilerin haber seçimi eylemine tesir eden unsurlar veya değişkenler arasında gazetecilerin düşünme modelleri, kognitif ön sezileri, ikincil değerlendirmeleri, kişilikleri, ahlak ilkeleri, tercih, eğilim, ilgi, önkabul, önyargı ve değer yargıları, düşünce çerçeveleri, mesleki rol anlayışları ve gazetecilik meslek tipleri sayılabilir. Haber seçimi süreci, gazetecilik faaliyetleri ve uygulamaları alanında haberlerin servisten kaldırılması ve haber yapılarının değiştirilmesi gibi değişkenlerin etkisi altındadır. Kurum çevresinde haber seçimi sürecini şekillendiren unsurlar ve değişkenler medya kurumunun özellikleri, kurum içi roller ve kurumsal sosyalleşmedir. Medya dışı sosyal/kurumsal çevrede varolan haber kaynakları, medya alıcıları, medya pazarı, reklam siparişi veren müşteriler, baskı grupları, halkla ilişkiler, hükümet ve diğer sosyal kurumlar gibi unsurlar veya değişkenler haber seçimi sürecinde önemli rol oynamaktadır. Sosyal sistem çevresinde haber seçimi süreci ideoloji ve kültür gibi iki asli değişken tarafından etkilenir.

Haber değeri görüşü haberlerin toplanması, onaylanması, reddedilmesi, işlenmesi ve sunumunda gazetecilerin veya medya kurumlarının müracaat ettikleri profesyonel kodların, yani bir olayın haber değerini belirleyen ve dolayısıyla medyada yayınlama şansını artıran unsurların analitik olarak kavranmasına hizmet eder. Çalışmalarında haber değeri teorisini kullanan uzmanların cevap bulmaya çalıştığı klasik soru, gazetecilerin veya medya kurumlarının hangi mesleki ölçütlere göre haber seçimi eyleminde bulduklarıdır.

Haber değeri unsurlarına, haber seçiminin bir sebebi olarak bakılabilir. Bu anlayışa göre haberler belirli seçim ilkelerini yansıtır. Bu mesleki prensipler gazetecilik sisteminde geçerli olduğu sürece, bir haberin ihtiva ettiği haber değeri unsurları sebebiyle medyadaki haberlerde yer alma şansı artar. Haber değerini belirleyen unsurlar a-

rasında şunlar sayılabilir: Yakınlık, önemlilik, olumsuzluk, anlaşmazlık, çatışma, duygulara yönelme, güncellik, özgünlük, zamanlılık, insanın ilgisini çekme, tuhaflık, olağanüstülük, ilerleme, anlamlılık, eşik değeri, açıklık, ansızın meydana gelme, uyum, süreklilik, çeşitleme, sosyal ve kültürel değerler, seçkin milletler ve şahıslar, şahsileştirme.

Haber değeri teorisinin gazetecilerin haber seçimi eylemlerini açıklayan kalıbı, öncelikle bir olayın veya haberin muhtevası ve önemini sorgulayan mekanik bir kalıptır. Bu mekanik kalıpta, haber seçimi süreci tabii olduğu kurallar ve işleyiş bakımından büyük bir makinaya benzetilmekte; dolayısıyla makinadaki parçaların işleyişinde olduğu gibi, haber seçiminin de gazetecilik düzeninde hâkim meslekî ölçüt veya haber değeri unsurlarına göre açıklanabileceği ileri sürülmektedir. Her toplumun gazetecilik düzeninde, haber seçimi sürecini yönlendiren ve şekillendiren bazı mesleki kodlar vardır. Haber seçimi süreci, belirli ölçülerde gazetecilerin iradesinden bağımsız olan bu mesleki kurallar yahut haber değeri unsurları çerçevesinde işlemektedir.

Haber değeri unsurları aynı zamanda dünya, evren, toplum ve insanla ilgili duygu, düşünce, inanç ve değerler toplamını, yani ideoloji de ihtiva etmektedir. Çünkü, haber muhtevaları kitle iletişim araçlarının entegre oldukları sosyal, siyasî, iktisadî, kültürel ve teknolojik sistemlerin bir yansımasıdır. Bir başka ifade ile haber muhtevası, kural olarak faaliyet gösterdiği genel sosyal sistemin dayandığı felsefî, siyasî, iktisadî ve kültürel değerler sisteminin unsurlarını ihtiva eder. Meselâ, bilhassa kitle iletişim araçlarında yayınlanacak dış haberlerin seçiminde kendini gösteren etnik merkezilik haber değeri unsuruna göre, gazeteciler veya medya kurumları ait oldukları sosyal, siyasî, iktisadî ve kültürel ortamları referans merkezi kabul ederek haber muhtevalarında diğer toplumları ve onlara ait ürünleri referans sistemine yakınlık veya uzaklık, uyuma ve çelişme durumuna göre sınıflandırır, değerlendirir ve anlamlandırır.

Tarafgir habercilik görüşünün cevap aradığı klasik soru, gazetecilerin tercih, ön kabul, ön yargı, değer yargı ve tutumları, medya kurumlarının genel yayın politika ve ilkeleri ile haber seçimi arasında nasıl bir ilişki olduğudur. Taraflı haber görüşüne göre, haber seçimine tesir eden iki unsur

vardır: Aktörler ve değişkenler. Aktörlerin etkisiyle ortaya çıkan tarafgirlik gazetecilerin siyasî tercih, önkabul, önyargı, değer yargı ve tutumlarının haberlerin toplanması, onaylanması, reddedilmesi, işlenmesi ve takdimine yansmasıyla kendim gösterir. Haber seçiminde tarafgirliğe yol açan değişkenler medya kurumlarının genel yayın politikaları ve genel yayın ilkeleridir. Tarafli haber çalışmaları bize hiç bir haber muhtevasının tarafsız ve yönsüz olamayacağını göstermiştir. Çünkü haber muhtevası tarafsız ve nesnel bir bakış açısına el vermez. Bütün nesnellik ve tarafsızlık iddialarına karşın haber muhtevasındaki her şeye takdimdeki yerine göre değerler yüklenir.

Eşik bekçisi araştırmaları ve tarafgir habercilik araştırmaları gazetecilerin haber seçimi eylemlerini açıklamada müşterek bir özelliğe sahiptir: Her iki araştırma geleneğinde de gazetecilerin öznel ve mesleki ölçütlere göre haber seçme eyleminde bulunduğunu ileri sürülmektedir. Haber seçiminin sadece iç değişkenlerin veya unsurların yardımıyla açıklanabileceği ve değerlendirilebileceği anlayışı, öncü haber değeri araştırmalarının kalkış noktasını teşkil ediyordu. Ancak bu anlayış haber seçimi sürecinin anlaşılmasında bazı kısıtlılıklar ihtiva ediyordu. Zira bir olayın önemi nesnel olarak idrak edilemezdi.

Haber seçimi konusunda yapılan teorik ve ampirik araştırmalar, genel olarak olay, haber seçimi kararı ve haber verme arasındaki ilişkiler konusunda açık ifadeler ihtiva etmemektedir. Klasik eşik bekçisi çalışmaları göz önüne getirildiğinde haber seçimi olayların sebep, seçme kararlarının aracı değişkenler, yazıların sonuçlar olarak kabul edildiği bir etki süreci olarak kavranabilir. Klasik eşik bekçiliği kalıbında gazetecilere, dış faktörlerin etkili olmaması şartıyla reel gerçekliği hemen hemen olduğu gibi yansıtan pasif aracı rolü yüklenmiştir. Gazetecilerin haber verişleri, bu şartlar altında sadece olayın niteliğine yöneliktir. Böylece olay, gerçeğe uygun bir biçimde haber olarak yayınlanır.

Haber değeri teorisi ekseninde yapılan araştırmalara bakıldığında, haber veriş bir taraftan olayların ve haberlerin nesnel özellikleri diğer ta-

raftan olayların haber değerini veya haberlerin yayına değer olup olmadığını belirleyen gazetecilik meslek kuralları arasındaki bir etkileşimin yahut karşılıklı ilişkinin sonucu olarak gözükmektedir. Burada muhtemelen zaman ve mekândan bağımsız olan haber değeri ölçütleri, ya sadece belirli siyasî düzenlerde geçerli olan veya tarihi bir sürece bağlı olan haber değeri unsurlarından ayırdedilebilir. Gazeteci, haber değeri unsurlarının yönlendirmesiyle yapığı haber seçimi eylemi reel gerçekliğe bir tepkidir. Bu seçme esnasında gazeteci, olay ve alıcı fert arasında bir aracı rolünü üstlenir. Haber değeri araştırmaları gibi eşik bekçiliği araştırmaları da gazetecilere aracı veya yansıtıcı rolünün verildiği bir seçme kalıbına dayansa bile, bu durum gerçeğe uymamaktadır. Çünkü, tarafli haber araştırmaları ile gazetecilerin tercih, ön kabul, ön yargı, değer yargı ve tutumlarından bağımsız eylemde bulunmadığı ortaya çıkmıştır. Araştırma sonuçları, hem eşik bekçiliği, hem haber değeri hem de tarafli haber çalışmalarında, gazetecilerin haber seçimi eyleminin aktörler ve değişkenler gibi iki asli unsurun etkisine maruz kaldığını göstermiştir.

Bu araştırmada ele alınan ve kitle iletişim araştırmalarında ana akım içinde yer alan ampirik haber seçimi çalışmalarının sonuçları homojen bir görüntü sunmamakta ve iletişim biliminde tek başına geçerli bir haber seçimi teorisi geliştirilmesini zorlaştırmaktadır. Bu durumun sebepleri, haber seçimi sürecini açıklayan araştırmaların farklı teoriler ekseninde yapılması ve tahlillerde haber seçimi çalışmalarında müracaat edilen iki hâkim araştırma paradigmasının, aktör merkezli yaklaşım ve değişken merkezli yaklaşımın birbirine karışmasıdır. Bununla birlikte, iletişim biliminde genel bir haber seçimi oluşturabilmek için bazı tahlil sahaları belirlenebilir. Ferdî alan, iletişim faaliyetleri ve uygulamaları alanı, kurum alam, medya dış kurumsal alan ve sosyal alanda varolan aktörler, gruplar, kurumlar, faktörler ve değişkenlerin haber seçimi sürecindeki etkilerini inceleyecek kapsamlı teorik ve ampirik araştırmaların sonuçlarından hareket ederek iletişim biliminde haber seçimi sürecini bütün yönleriyle açıklayabilen tek başına geçerli bir görüş geliştirilebilmesi mümkün olabilir.

KAYNAKLAR

- ALTHEIDE, David L.
SNOW, Robert P.
1979 **Media Logic**, Beverly Hills
- BASS, Abraham Z.
1969 "Refining the Gatekeeper".
- BECKER, Samuel L.
CHURCHILL, L. Roberts
1992 **Discovering Mass Communication**, 3. Baskı, New York.
- BUCKALEW, James K.
1969 "A Q-Analysis of Television Editor's Decision", **Journalism Quarterly**, C. 46: 135-137.
- CHAFFEE, Steven H.
1972 "Interpersonal Contact of Mass Media Communication" F.Gerald Kline ve Philip J. Tichenor (Der.): **Current Perspectives in Mass Communication Research**, Beverly Hills ve London: 95-120.
- DEXTER, Lewis A. MANNING
White David (Der.)
1964 **People Society and Mass Communication**, New York ve London.
- FLEGEL, Ruth C.
CHAFFEE, Steven H.
1971 "Influences of Editors, Readers, and Personal Opinions on Reporters". **Journalism Quarterly**, Cilt 48, 645-651.
- FUNKHOUSER, G Ray
1973 "The Issues of the Sixties: An Exploratory Studie in the Dynamics of Public Opinion". **Public Opinion Quarterly**, Cilt 37, 62-75
- GALTUNG, Johan
HOLMBOE, Marie Ruge
1965 "The Structure of Foreign News. The Presentation of Congo, Cuba and Cyprus Crises in Four Norwegian Newspapers". **Journal of Peace Research**, C. 2, 64-91
- GANS, Herbert J.
1979a "Deciding Whats News: A Study of CBS Evening News NBC Nightly News", Newsweek and Time, New York.
- 1979b "The Messages Behind the News" **Columbia Journalism Review**, Ocak-Şubat, 40-45.
- GIEBER, Walter 1956 "Across the Desk: A Study of 16 Telegraph Editors". **Journalism Quarterly**, Cilt 33, 423-432.
- 1964 "News is What Newspapermen Make "it". Lewis A. Dexter ve David Manning White (Der.) **People, Society, and Mass Communication**. New York ve London: 171-180.
- 1971 HALBERSTAM, David
The Powers that Be. New York
- KAASE, Max
WINFRIED, Schulz (Der.)
1989. **Massenkommunikation, Theorien, Methoden, Befunde**. Opladen
- KEPPLINGER, Hans Mathias
1989 "Theorien der Nachrichtenauswahl als Theorien der Realitat". **Aus Politik und Zeitgeschehen. Beilage zur Wochenzeitung DasParlament**, April, 3-16
- KEPPLINGER, Hans Mathias
WEISSBECKER Helga
1991 "Negativität als Nachrichtenideologie. Prolegomena eines Zwei-Faktoren-Modells der Nachrichtenauswahl". **Publizistik**, Cilt 36, 330-342.
- KERRICK, Jean S
ANDERSON, Thomas E.
SWALES, Luita B.
1964 "Balance and the Writer's Attitude in News Stories and Editorials". **Journalism Quarterly**, Cilt 41, 207-215

- KLEIN, Malcolm W.
MACCOBY, Nathan
1954 "Newspaper Objectivity in the 1952 Campaign". **Journalism Quarterly**, Cilt 31, 285-296
- KLINE, F. Gerald
TICHENOR, Phillip J. (Der.)
1972 **Current Perspectives in Mass Communication Research**, Beverly Hills ve London.
- KUNCZIK, Michael
1988 **Journalismus als Beruf**. Köln ve Wien.
- LANG, Kurt
LANG, Gladys Engel
1953 "The Unique Perspective of Television and Its Effects: A Pilot Studie". **American Sociological Review**, C.18, 3-12
- LEWIN, Kurt
1947a "Frontiers in Group Dynamics: E. Channels of Group Life. Social Planning and Action Research". **Human Relations**, Cilt 1, 143-153.
- 1947b "Group Decisions and Social Change". Theodore M. NevvComb ve Eugene L. Hartley (Der): **Reading in Social Psychology**. New York, 330-340
- 1951 **Field Theory in Social Science. Selected Theoretical Papers**. New York.
- 1963 *Feldtheorie in den Sozialwissenschaften*. Bern ve Stuttgart.
Public Opinion. New York.
- LIPPMANN, Walter
1922 "Intermediary Communicators in the International Flow of News". **Journalism Quarterly**, Cilt 36: 23-26
- MCNELLY, John T.
1959
- MCQUAIL, Denis
1992 **Media Performance Mass Communication and the Public Interest**, London, Newbury Park ve New Delhi.
- MCQUAIL, Denis
SVEN, Windahl
1981 **Communications Models for the Study of Mass Communications**. New York.
- MERZ, Charles
1925 "What Makes a First-Page Story? A Theory Based on the Ten Big News Stories of 1925?". **New Republic**, 30 Aralık, 156-158.
- NEWCOMB, Theodore M.
1953 "An Approach to the Study of Communicative Acts" **Psychological Review**, C. 60, 393-404.
- OSTGAARD, Einar
1965 "Factors hrfuencing the Flow of News". **Journal of Peace Research**, Cilt 2, 39-63
- ROBINSON, Gertrude Joch
1970 "Foreign News Selection is Nonlinear in Yugoslavia's Tanjug Agency". **Journalism Quarterly**, Cilt 47, 340-357
- 1973 "Fünfundzwanzig Jahre 'Gatekeeper' Forschung: Eine kritische Rückschau und Bewertung". Jörg Aufermann, HANS Bohrmann ve Rolf Sülzer (Der.): **Gesellschaftliche Kommunikation und Information**. C. 1. Frankfurt am Main: 344-355
- ROSENGREN, Kari Erik
1970 "International News: Intra and Extra Media Data". **Acta Sociologica**, Cilt 133 : 96-1.09
- SCHENK, Michael
1987 **Medienwirkungsforschung**. Tübingen

- SCHÖNBACH, Klaus
1977 **Trennung von Nachricht und Meinung. Empirische Untersuchung eines journalistischen Qualitätskriteriums.** Freiburg i. Brsg. ve München
Die Konstruktion von Realität in den Nachrichtenmedien. Analyse der aktuellen Berichterstattung. Freiburg i. Brsg. ve München.
- SCHULZ, Winfried
1976 "News Structure and People's Awareness of Political Events". **Gazette**, C. 30, 139-153.
- 1982
- SHOEMAKER, Pamela J.
1991 **Communication Concepts 3: Gatekeeping.** 1. baskı, Newbury Park.
- SNIDER, Paul
1967 "Mr. Gates Revisited: A 1966 Version of the 1949 Case Study". **Journalism Quarterly**, Cilt 44, 419-427
- STAAB, Joachim Friedrich
1989 Formale Struktur und empirischer Gehalt der Nachrichtemertenwert-Theorie. *Freiburg i. Brsg. ve München.*
- TUNSTALL, Jeremy (Der.)
1970 **Media Sociology. A Reader.** London
- WARREN, Cari
1934 **Modern News Reporting**, New York, Evanston.
- WEISCHENBERG, Siegfried
1990 **Nachrichtenschreiben. Journalistische Praxis zum Studium und Selbststudium.** 2. baskı, Opladen
- WESTERSTHL, Jörgen
FOLKE, Johansson
1989 "News Ideologies as Moulders" **European Journal of Communication**, Cilt 1, 133-149.
- WESTLEY, Bruce H.
MALCOLM S. MacLean, Jr.
1957 "A Conceptual Model for Communication Research". **Journalism Quarterly**, Cilt 34, 31-38
- WHITE, David Manning
1950 "The "Gatekeeper": A Case Study in the Selection of News". **Journalism Quarterly**, Cilt 27, 383-390.
- WILKE, Jürgen
1984 *Nachrichtenauswahl und Medienrealität in vier Jahrhunderten. Eine Modellstudie zur Verbindung von historischer und empirischer Publizisthvissenschaft.* Berlin ve New York

Dergi Yayın İlkeleri

- Dergiye gönderilen yazıların başka bir yerde yayınlanmış veya yayınlanmak üzere gönderilmiş ya da daha önce kongrede tebliğ ve özeti sunulmuş çalışmalar olması durumunda, belirtilmek koşulu ile, Yayın Kurulu tarafından uygun görülmesi halinde yayınlanabilir.
- Gönderilen yazılar standart daktilo kağıdının bir yüzüne iki satır aralıklı olarak daktilo ile yazılmalı ve sayfanın iki yanından 3'er cm. boşluk bırakılmalıdır. Yazıların diskette verilmesi tercih edilir. Elde yazılmış yazılar kabul edilmez.
- Gönderilen yazılar mümkünse Türkiye Türkçesiyle yazılmalıdır. Değişik alfabe ve dillerde (Kiril, Arapça, Farsça vb.) gönderilen yazılar yazı kurulu gerekli görürse Türkiye Türkçesine aktarılacaktır.
- Şekil, fotoğraf, grafik, çizim ve şemaların tümü numaralandırılarak yazıda yeri geldikçe belirtilmelidir. Ayrıca makale yazarının adı, şekil numarası, başlığı, varsa alt yazısı yazılarak ayrı bir zarf içinde gönderilmelidir.
- Yazı içinde gönderme yapılan dipnotlar metin içinde gösterilmeli; ayrıca kaynakça düzenlenmelidir.
- Yazı kurulu bütün yazıların redaksiyonunu ve gerek gördüğünde yazıdaki fikrin bütünlüğünü bozmamak kaydıyla kısaltılmasını yapabilir.
- Dergi yayın ilkelerine uygun gönderilmeyen yazılar yayın kurulunca dikkate alınmayacaktır.
- Dergide yayınlanacak her makalenin yazarına telif ücreti ödenir ve ayrıca iki adet ücretsiz dergi gönderilir.
- Gönderilen yazılar yayınlansın veya yayınlanmasın yazarlarına geri verilmez.
- Dergide yayınlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Yazı ve fotoğraflar kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

ABONE FORMU

bilig

ADI SOYADI :

ADRES :

TELEFON-FAKS :

Havale Makbuzunun Târihi:

Abone Bedeli (TL / Döviz):

- Vakıfbank Bahçelievler/ANK Şb. 2026391 No'lu hesaba TL Olarak Ödedim. Havale Makbuzu ektedir.
 Vakıfbank Bahçelievler/ANK Şb. 402680 No'lu hesaba USA Doları Olarak Ödedim. Havale Makbuzu ektedir.

Yazışma Adresi: Taşkent Caddesi 10. Sokak No:30 Bahçelievler - ANKARA**Telefon :** 0.312. 215 22 06(3Hat)**Faks :** 0.312. 215 22 09**Abone Bedeli: Yühh Yurtiçi 1.400.000 TL.; Yurtdışı 80\$ (Yurtdışı göndermelerde nakliye eklenir)**

İmza

ABONE FORMU

bilig

ADI SOYADI :

ADRES :

TELEFON-FAKS :

Havale Makbuzunun Târihi:

Abone Bedeli (TL / Döviz):

- Vakıfbank Bahçelievler/ANK Şb. 2026391 No'lu hesaba TL Olarak Ödedim. Havale Makbuzu ektedir.
 Vakıfbank Bahçelievler/ANK Şb. 402680 No'lu hesaba USA Doları Olarak Ödedim. Havale Makbuzu ektedir.

Yazışma Adresi: Taşkent Caddesi 10. Sokak No:30 Bahçelievler - ANKARA**Telefon :** 0.312. 215 22 06(3Hat)**Faks :** 0.312. 215 22 09**Abone Bedeli: Yühh Yurtiçi 1.400.000 TL.; Yurtdışı 80\$ (Yurtdışı göndermelerde nakliye eklenir)**

İmza